DRUKIEM: ZAKŁ. GRAF.
E. I D-RA K. KOZIAŃSKICH
WARSZAWA, KRAK. PRZEDM. 66

SKŁAD GŁÓWNY:
„Nasza Księgarnia", Sp. Akc.
Związku Nauczycielstwa Polskiego
Warszawa, ul. Świętokrzyska 18.

ZWIĄZEK POLSKICH TOWARZYSTW TURYSTYCZNYCH

PRZEWODNIK PO POLSCE

W 4 TOMACH

Tom I

POLSKA PÓŁNOCNO-WSCHODNIA

Komitet Redakcyjny:
PRZEWODNICZĄCY: STANISŁAW OSIECKI. CZŁONKOWIE: JAN JAROSZYŃSKI i JÓZEF KOŁODZIEJCZYK
REDAKTOR: STANISŁAW LENARTOWICZ

16 map i 4 plany miast

Wydanie pierwsze

WARSZAWA
1935

JAK POSŁUGIWAĆ SIĘ NINIEJSZYM „PRZEWODNIKIEM“

Numery kolejne rozdziałów „Przewodnika”, odpowiadające poszczególnym szlakom turystycznym, podane są zarówno na początku danego rozdziału, jak również tłustym drukiem na każdej stronicy u góry w nawiasie obok liczby stronicy. Też same numery są podane przy odpowiednich szlakach turystycznych na mapce — skorowidzu, umieszczonej na początku niniejszej książki. Celem znalezienia danej tury w „Przewodniku”, wystarczy zobaczyć, jaki ma ona numer na mapce-skorowidzu, poczem odszukać ten numer na górnych marginesach książki.

Niezależnie od tego orjentację ułatwia spis rzeczy, zamieszczony na początku książki, dający całkowity obraz układu „Przewodnika” i wskazujący, na jakiej stronicy rozpoczynają się opisy poszczególnych szlaków turystycznych, lub miejscowości.

Znalezienie opisu poszczególnych miejscowości, wód, gór i t. p. objektów geograficznych ułatwia zamieszczony przy końcu książki skorowidz alfabetyczny.

Skorowidze, zamieszczone na odwrocie planów miast, wskazują, w jakich kratkach, na które plany zostały podzielone, należy szukać danej ulicy. Osobliwości turystyczne i ważniejsze objekty mają prócz tego swoją własną numerację.

Oprócz spisu map i planów, zamieszczonego na początku książki, odnalezienie potrzebnej mapy, bądź planu ułatwia wspomniany wyżej skorowidz - mapa na wewnętrznej pierwszej okładce „Przewodnika”. Czerwone ramki określają teren, objęty daną mapką, lub planem. Czerwone cyfry odpowiadają stronicy, przed którą mapka lub plan są w książce wlepione.

Mapa ogólna Polski północno-wschodniej znajduje się w kieszonce tylnej okładki książki.

PRZEDMOWA

,,Przewodnik" niniejszy jest I-ym tomem wydawnictwa, rozpoczętego przez *Związek Polskich Towarzystw Turystycznych*, objętego wspólną nazwą ,,*Przewodnika po Polsce*", Ma on wypełnić lukę w polskiej literaturze przewodnikowej, nie posiadającej dotychczas wyczerpującego i systematycznie ujętego przewodnika, obejmującego cały obszar państwa. Tom niniejszy opisuje *północno-wschodnią część Polski*, której większość terenów pozbawiona jest do dnia dzisiejszego wogóle jakichkolwiek przewodników, dostosowanych do potrzeb nowoczesnego turysty. Następne tomy będą obejmowały części Polski: *t. II — południowo-wschodnią, t. III — północno-zachodnią, t. IV — południowo-zachodnią.*

Na całość t. I-ego ,,Przewodnika" złożyły się materjały, opracowane przez p.p.: *dr. Reginę Fleszarową* (rys geograficzny, rzeki i jeziora), *dr. Romualda Gumińskiego* (klimat), *prof. Jana Kloskę* — (świat roślin i zwierząt, oraz puszcze: białowieska i świsłocka), *dr. Bohdana Zaborskiego* (stosunki narodowościowe i wyznaniowe oraz życie gospodarcze i miasta), *dr. Kazimierę Zawistowiczową* (etnografja), *dr, Jerzego Ordę* (przeszłość), *dr. Stanisława Lorentza* (zabytki przeszłości i Wileńszczyzna), *dr. Mieczysława Orłowicza* (ogólne informacje praktyczne), *inż. Józefa Żmigrodzkiego* (Nowogródczyzna), *prof. Michała Gasparskiego i Stanisława Autuchiewicza* (Grodzieńszczyzna), *dr. Marję Brzozko-Zielińską* (Suwalszczyzna), *Adama Chętnika* (Kurpie), radcę *Jana Frankowskiego* (Podlasie), *dr. Michała Marczaka* (Polesie) i *Antoniego Heinricha* (szlaki kajakowe).

Za podstawę opisu szczegółowego miejscowości przyjęte zostały w tym ,,Przewodniku" *szlaki komunikacyjne: kolejowe, drogowe i wodne.*

Redakcja ,,Przewodnika" położyła nacisk na należyte wyposażenie go w odpowiednio dobrane *mapy* i *plany miast*. Poczuwamy się do miłego obowiązku wyrażenia na tem miejscu serdecznego podziękowania Szefowi Wojskowego Instytutu Geograficznego, *P. Pułkownikowi Zieleniewskiemu* za życzliwość, okazaną wydawnictwu przez bezinteresowne wypożyczenie matryc map w skali 1 : 300000 i wydrukowanie nakładu mapy Polski północno-wschod-

niej w zakładach graficznych W. I. G., jak i *P.P. Majorowi Brenneisenowi* i *Kapitanowi Lejmanowi* za troskliwą opiekę przy wykonywaniu tego druku. Plany Wilna, Białegostoku, Nowogródka i Grodna zostały oparte na specjalnie dla „Przewodnika" przeprowadzonych studjach.

Oddając do rąk Czytelników-Turystów niniejszy „Przewodnik", żywimy nadzieję, że sprosta on swemu zadaniu. Jako w pierwszej pracy o dziewiczym prawie dotychczas pod względem literatury turystycznej terenie, znajdą się w nim może pewne błędy i niedokładności. Będziemy wdzięczni przeto ogółowi Turystów za nadesłanie pod adresem wydawnictwa swych uwag i spostrzeżeń, które przyczynią się do udoskonalenia następnego wydania niniejszego „Przewodnika".

Związek Polskich
Towarzystw Turystycznych

SPIS RZECZY

KRAINA PIERWSZA.

WILEŃSZCZYZNA.

KRAINA DRUGA.

NOWOGRÓDCZYZNA.

KRAINA TRZECIA.

GRODZIEŃSZCZYZNA.

KRAINA CZWARTA.

SUWALSZCZYZNA.

KRAINA PIĄTA.

KURPIOWSZCZYZNA.

*) Szlaki, oznaczone gwiazdką, nie są, z powodu braku miejsca, zamieszczone na Mapce-Skorowidzu.

KRAINA SZÓSTA.

PUSZCZE: BIAŁOWIESKA I ŚWISŁOCKA.

KRAINA SIÓDMA.

PODLASIE.

KRAINA ÓSMA.

POLESIE.

MAPY I PLANY MIAST

Mapy

Plany miast

SKRÓTY

apt.	apteka
aut.	autobus
b.	bufet na stacji kolejowej
bezp.	bezpośredni
bibl.	bibljoteka
bnk.	banki
cuk.	cukiernie
czł.	członkowie
d.	droga
dług.	długość
doj.	dojazd
dol.	dolina
dw.	dworzec
elkt.	elektryczność
ewang.	ewangelicki
folw.	folwark
gdz.	godzina
głęb.	głębokość
gr.	grosze
gśc.	gościniec
ha	hektary
hot.	hotele
i in.	i inne
im.	imienia
j. (z nazwą geograficzną	jezioro
j. w.	jak wyżej
k. k^2. (z cyframi)	kilometry
kan.	kanał
kaw.	kawiarnie
kcz.	karczmy
kg.	kilogramy
K. K. O.	Komunalna Kasa Oszczędności.
kol.	kolejowy
kośc.	kościół
L. M. i Kol.	Liga Morska i Kolonjalna
ltn.	lotnisko
lw.	lewy
łż.	łóżka
m., m^2, m^3 (z cyframi)	metry
m. (z nazwą geograficzną)	morze
min.	ministerstwo
m-ko	miasteczko
mn.	minuty
m.n.p.m. (z cyframi)	wysokość nad poziomem morza w metrach.
m-o	miasto
mszk.	mieszkańcy
m. ur.	miejsce urodzenia
n.	nad
nlw.	nalewo
np.	naprzykład
npr.	naprawo
nprz.	naprzeciw
ob.	obiady
odc.	odcinek
odj.	odjazd
oddz.	oddział
ok.	około
os.	osada
ośw.	oświetlenie
p.	patrz
p. Chr.	przed Chrystusem
pcz.	poczta
pd.	południe ((kierunek)
pdw.	południowy wschód
pdz.	południowy zachód
pk.	pokoje
pl.	plac
płd.	południe (pora dnia)
pn.	północ
p. n.	patrz niżej
pns.	pensjonat
pnw.	północny wschód
pnz.	północny zachód
p. o.	przystanek osobowy na kolei
po Chr.	po Chrystusie
poc. os.	pociąg osobowy
poc. p.	pociąg pośpieszny
pow.	powiat
ppłd.	popołudniu
przedm.	przedmieście
przyj.	przyjazd
p. t. (z cyfrą rzymską)	patrz tom
P. T. K.	Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze
p. w.	patrz wyżej
p. w. (przy kościołach)	pod wezwaniem
p. w. (przy wycieczkach)	punkt wyjścia
r. (z cyfrą arabską)	rok
r. (z godziną)	rano
ref.	reformowany
rew. gr.	rewizja graniczna

rst. . . . . restauracje
rz. (z nazwą geograficzną) rzeka
schr. . . . schronisko
siedz. . . . siedziba
st. . . . . stacja kolejowa
st. aut. . . stacja autobusowa
st. benz. . . stacja benzynowa
st. drż. . . stacja dorożek
st. tks. . . . stacja taksówek
str. . . . . strona
str. (z cyfrą arabską) stronica
sz. . . . . szosa
szer. . . . . szerokość
ś. . . . . . święty
śl. . . . . . śluza
temp. . . . temperatura
tlf. . . . . . telefon
tlg. . . . . telegraf
tks. . . . . taksówka
tram. . . . tramwaj
trk. . . . . trakt
t-wo . . . . towarzystwo
t. zw. . . . tak zwany
ul. . . . . ulica
v. (z liczbą arabską) napięcie prądu elektrycznego
w. . . . . . wschód
w. (z cyfrą rzymską) wiek
w. (z nazwą geograficzną) wieś
wg. . . . . wagon
wiecz. . . . wieczorem
wlw. . . . . wlewo
woj. . . . województwo, wojewoda.
wpr. . . . . wprawo
wydz. . . . wydział
wys. . . . . wysokość
z. . . . . . zachód
zał. . . . . założony
zb. . . . . . zbieg (linij komunikacyjnych)
zł. . . . . . złote (waluta)
znk. . . . . znaki, znakowany (przy szlakach turystycznych).

ZARYS GEOGRAFICZNY I HISTORYCZNY

Geografja. Część pnw. Polski, obejmująca woj. Wileńskie, Nowogrodzkie, Białostockie i Poleskie oraz część pn. Lubelskiego, choć zawdzięcza swój wygląd zewnętrzny jednej i tej samej przyczynie, a mianowicie epoce lodowcówej, posiada jednak tak znaczne różnice, że można wyodrębnić szereg grup.

Zasadniczy ton nadaje krajobraz moreny dennej, t. j. teren gliniasto lub piaszczysto kamienisty, lekko falisty, o wgłębieniach i wyniosłościach nieregularnych. Pośród niego dopiero występują grupy inne:

Krajobraz młodej moreny dennej — urozmaicony wysokimi nasypami moreny czołowej i jeziorami, które wypełniają nieregularne naogół wgłębienia — to okolice Suwałk, Augustowa, Brasławia, Naroczy, Trok.

Krajobraz zandrowy — płaski i piaszczysty, porośnięty jeszcze dziś znacznymi lasami — puszcze Rudnicka, Nalibocka, częściowo Białowieska i t. p.

Krajobraz erozyjny — teren pocięty dolinami rzek, różnice wysokości względnej duże, nadają nieraz charakter podgórski. np. t. zw. góry Ponarskie pod Wilnem, przebite tunelem kolejowym; okolice Nowogródka i t. p.

Krajobraz bagienny — obejmujący wielkie przestrzenie woj. Poleskiego — bagna często nieprzebyte, przecięte strugami wodnemi, dostępnemi tylko dla łódek, płaskie, porosłe trzciną, szuwarami, w miejscach nieco suchszych las, a pośród tego wszystkiego przepływają rzeki.

Cała ta połać kraju jest dość równomiernie wzniesiona około 200 m. n. p. m.; na niewielkich przestrzeniach osiąga 300 m. n. p. m., np. w garbie Oszmiańskim; w kilku punktach przekracza 300 m. n. p. m., a mianowicie: Debesie na pn. od Oszmiany 307 m., Ciopiszki — 311 m. Nowogródek 321 m., a na pd. od Radoszkowicz nad samą granicą nawet 350 m. n. p. m.

Na powierzchni występują tylko utwory dyluwjalne: glina kamienisto-morenowa, piaski, żwiry; oraz utwory najmłodsze — torfy; utwory starsze zostały stwierdzone wszędzie w głębi przy wierceniach, pozatem można je oglądać w zboczach rzek; — nad Dźwiną wychodnie dewonu; nad Niemnem w Miałach koło Grodna wychodnie skał kredowych, zawierających konkrecje fosforytowe. Skały kredowe spotyka się też jeszcze w innych miejscach, koło Wołkowyska, Nowogródka, Nieświeża, Klecka, między Myszanką i Szczarą.

Jedyne poważniejsze i racjonalnie eksploatowane źródła mineralne — w Druskienikach. Pozatem na potrzeby miejscowe są eksploatowane skały kredowe prawie wszędzie tam, gdzie się ukazują, oraz torfy. W kurpiowskich piaskach jeszcze nieraz znaleźć można bursztyn, dawniej znajdowany dość często.

* * *

Klimat. Tereny, stanowiące pnw. połać Rzeczypospolitej Polskiej, sięgają na pn. po 56 równoleżnik, a na w. przekraczają 28 południk na w. od Greenwich. Zarówno położenie, jak i ukształtowanie terenu nie pozostawało bez wpływu na stosunki klimatyczne. Przedewszystkiem odbiło się to na rozkładzie temperatury powietrza, która osiąga tu wartości średnie stosunkowo niskie, zwłaszcza w zimie. Widać to z poniż-

szej tabliczki, w której podane są ważniejsze dane, dotyczące 2 zasadniczych elementów klimatu: temperatury powietrza i opadów atmosferycznych dla kilku punktów na tym terenie położonych, oraz — dla porównania — w położonej w środku kraju Warszawie.

	Temperatury średnie (C°)			*Suma roczna opadu* mm.
	I.	VII	Roczna	
Ignalino	−6,2	17,4	5,4	597
Wilno	−5,4	18,1	6,3	592
Suwałki	−5,2	17,7	6,2	616
Białystok	−4,5	18,1	6,9	578
Pińsk	−5,3	18,6	6,9	583
Warszawa . . .	−3,4	18,4	7,7	541

Jak widzimy, temperatury maleją w kierunku pnw. Notowane są tu często najniższe minima temperatury (największe mrozy) w całej Polsce. W pamiętnej zimie 1928/1929 r. stacja meteor. w Hanusowszczyźnie (woj. Nowogrodzkie) zanotowała temperaturę najniższą — 43°, najniższe „rekordowe" minimum w całym kraju.

Rozkład opadów atmosferycznych kształtuje się tu w ten sposób, że największe sumy roczne opadów (600 mm.) notowane są w pasmie wyżyn Litewsko-Białoruskich, na pojezierzu Suwalskiem, oraz w dorzeczu środkowego Niemna. Najniższe opady (550 mm.) spadają w pn. części Polesia i w. części Podlasia i Mazowsza: reszta terenu ma opady roczne, wahające się w granicach 550—600 mm.

Wschodnie rubieża Rzeczypospolitej są pod względem klimatycznym charakterystyczne z uwagi na przebiegający przez nie pas najniższej „przejściowości" naszego klimatu między oceanicznym zachodnim i kontynentalnym wschodnim. Cecha ta ujawnia się, między innemi, w rozkładzie wiatrów: podczas gdy w całej Polsce przeważają wiatry zachodnie, w Pińsku równoważą się na wiosnę i w jesieni kierunki zachodni i wschodni; pierwszy przynosi pogodę oceaniczną, podwyższenie temperatury i wilgoć, drugi — mrozy, rozchodzące się stąd po całej Polsce (t. zw. fale zimna).

* * *

Rzeki i jeziora. Polska pnw. jest bardzo bogata w element wodny; wielka tu obfitość wód zarówno płynących, jak stojących.

Niemen jest największą rzeką tej części Polski, liczy 467 k. w granicach Rzplitej, w tem 11 k. granicy polsko-rosyjskiej i 49 k. granicy polsko-litewskiej. Na całej przestrzeni od Stołpców Niemen jest spławny, od Mostów żeglowny. Dorzecze Niemna w granicach Polski wynosi 51,980 k²., bo też Niemen ma liczne i duże dopływy; największy z nich prawobrzeżny *Wilja* 559 k., źródło i ujście leżą poza granicami Rzplitej, rzeka bystra, częste szypoty, brzegi piękne, w okolicach Wilna dochodzą do 40 m. wysokości; zbiera wody z j. Narocz; w samem Wilnie uchodzi do niej Wilenka, poniżej Wilna łączy się z nią Waka, której dolina jest również piękna. *Mereczanka* — drugi znaczniejszy pr. dopływ Niemna w znacznej przestrzeni rzeka graniczna. *Szczara* — ok. 320 k., znaczniejszy dopływ lewobrzeżny; połączona przez *j. Wygonowskie* i *kan. Ogińskiego* z systemem *Prypeci*. *Czarna Hańcza* — 136 k., połączona kan. Augustowskim z systemem Narwi.

Dźwina w pnw. krańcu stanowi granicę na dług. ok. 90 k., przyjmuje rz. *Dzisnę*, sprowadzającą wody z licznych jezior. Dorzecze w granicach Polski: 10,625 k².

Prypeć — dorzecze Dniepru, liczy 361 k. w granicach Rzplitej; najbogatsza w wodę i o najrówniejszym poziomie wód rzeka, wraz z dopływami stanowi doskonałe drogi komunikacyjne spławne i żeglowne. Dorzecze w granicach Polski ok. 58,490 k². Dopływy lewobrzeżne: *Pina*, połączona kan. Królewskim z systemem Bugu. *Jasiołda* — największy dopływ lewy, połączona kan. Ogińskiego z systemem Niemna. *Słucz* — rz. graniczna z Z. S. R. R.

Dopływy prawobrzeżne wszystkie są znacznie większe i źródłowiskami wychodzą nawet poza granice Polesia.

Stochód, *Styr*, *Horyń* ze *Słuczą*, która od Bielczaków do Hubkowa tworzy wspaniały przełom przypominający Pieniny, *Lwa* i nadgraniczna *Stwiga* są najbardziej typowemi o licznych ramionach, rozlewach i skrętach rzekami poleskiemi.

Narew — 479 k., dorzecze Wisły, źródło na terenie puszczy Białowieskiej; dopływy liczne, szczególniej z pr. str. *Biebrza*, połączona kan. Augustowskim z systemem Niemna. *Pissa*, *Szkwa*, *Omulew* i *Orzyc* płyną z terenu puszczy kurpiowskiej.

Bug przecina z. część omawianego terenu; rzeka rozlewa się dość szeroko, jest spławna, za pośrednictwem pr. swego dopływu — *Muchawca* łączy się z systemem Prypeci.

Jeziora. Pnw. Polska liczy ich ok. 1,500, w tem 4 największe wogóle w Polsce jeziora. Terytorjalnie dzielą się jeziora na kilka grup.

Pojezierze Brasławskie — jeziora o najbardziej urozmaiconych kształtach i bogate w wyspy; tu leżą 3 z pośród 4 największych jezior. *Snudy* — 63 k²., *Dryświaty* — 45 k². (23 m. głęb.) i *Drywiaty* — 38 k².

Pojezierze Święciańskie — najbogatsze w jeziora — ok. 400; tu leży największe w Polsce jezioro — *Narocz* — 80 k²., 34 m. głęb.

Pojezierze Wileńskie właściwe — ok. 200 jezior niewielkich, pośród nich j. *Trockie* — 7 k²., o bardzo pięknym nieregularnym kształcie, z ruinami zamku.

Jeziora Poleskie — stosunkowo nieduże, grupują się w z. i pn. części Polesia, ok. 500; największe z nich w części z. — *Świtaź* — 27 k². i 58 m głęb. W części północnej j. *Wygonowskie* — 26 k². i tylko 6 m. głęb

Pojezierze *Suwalskie* — ok. 300 jezior — o bardzo pięknych kształtach. *Wigry* — największe, 21 k²., 60 m. głęb. *Hańcza* — 3 k²., 108 m. głęb., jest więc najgłębszem jeziorem na całej północno-europejskiej nizinie.

Są wreszcie jeszcze jeziora porozrzucane dość luźno, znane bądź z powodu swego położenia w bliskości odwiedzanych miejscowości, np. *Druskonie* koło Druskienik, bądź z powodu uświęcenia przez literaturę, np. w Nowogrodzkiem j. *Kromań* i Mickiewiczowska *Świteź*.

* * *

Świat roślinny i zwierzęcy. Roślinność omawianego obszaru jest dość urozmaicona w związku z różnorodnością gleb i warunków klimatycznych. Z roślin, hodowanych przez człowieka, wysuwają się na pierwsze miejsce, jako właściwe całemu obszarowi: *żyto*, *owies i ziemniaki* Pszenica hodowana jest jedynie na glebach lepszych, głównie w Nowogrodczyźnie. Na wielką skalę, nieznaną w innych częściach Polski, uprawiany jest w Wileńszczyźnie, Nowogrodczyźnie, Grodzieńszczyźnie i Suwalszczyźnie *len*, zaś na Wileńszczyźnie i Polesiu dużo uwagi poświęca się uprawie *konopi*. Grodzieńszczyzna posiada ponadto plantacje *tytoniu* *Łąki* zajmują wielkie obszary na Polesiu. Są to naogół łąki mokre

często o charakterze bagiennym, produkujące liche kwaśne trawy. W sumie jednak odgrywają one w życiu gospodarczem poważną rolę.

Na lepszych glebach, zwłaszcza w Wileńszczyźnie, Nowogrodczyźnie i Suwalszczyźnie rozwija się sadownictwo, przyczem główne w niem miejsce zajmuje hodowla *jabłek*.

Lasy zajmują w Polsce pnw. poczesne miejsce, mimo, że powierzchnia ich w ostatnich czasach znacznie się zmniejszyła i lesistość całego obszaru nie przekracza przeciętnej lesistości całej Polski (21%). Panującym gatunkiem jest *sosna*, porastająca tak liczne na całym terenie gleby piaszczyste, często bardzo ubogie. Towarzyszy jej na lepszych, wilgotniejszych glebach pn. części obszaru *świerk*, zachodzący na Polesie. Z liściastych występują: *dąb*, tworzący miejscami cenne drzewostany, *olcha czarna*, będąca jednym z najcenniejszych gatunków na moczarach Polesia i w dolinach rzecznych niemal całego obszaru, *brzozy*: *gruczołkowa* i licznie występująca *omszona*, *osika*, stanowiąca główne źródło surowca dla przemysłu zapałczanego, i inne, jak cenny *jesion*, *wiąz*, *lipa*, *klon* i *grab*, którego pnw. granica biegnie przez Wileńszczyznę. Lasy pnw. kryją w sobie cennych i rzadkich przedstawicieli roślinności, jak *jodła* w puszczy Białowieskiej i na Podlasiu, *bluszcz* i *azalja pontyjska* w Karpiłówce i Snowidowiczach na Polesiu.

Lasy całego obszaru dostarczają w wielkich ilościach *grzybów* i *jagód*, z pośród których ważne miejsce zajmuje *żórawina*, rosnąca na bagnach. Lasy dają schronienie i żywią przedstawicieli świata zwierzęcego, dziś bardzo rzadkich, jak *żubr białowieski*, *łoś*, *niedźwiedź*, *bóbr*, *pardwa*, *czarny bocian*. Wogóle lasy obfitują we wszelką zwierzynę łowną — *jelenie*, *sarny*, *daniele*, *rysie*, *wydry*, *dziki*, *zające*: *szaraki i bielaki*, *lisy*, *wilki*, *borsuki* i t. p., z ptaków zaś na pierwsze miejsce wysuwają się *głuszec*, *cietrzew*, *słomka*, różne gatunki *kaczek* i przeróżne ptactwo błotne. Jeziora i rzeki obfitują w raki oraz ryby, wśród których zasługują na wyróżnienie: *sielawa*, *stynka*, *węgorz*, *lin*, *leszcz*. Ze zwierząt hodowanych wysuwa się na pierwsze miejsce *bydło rogate* z właściwą większej części terenu krajową rasą czerwoną. Polesie posiada własną rasę bydła, małego, prymitywnego, na Podlasiu spotyka się dość licznie rasę białogrzbietów. *Owce* hodowane są na całym obszarze: na Polesiu t. zw. *świniarki*, prymitywne, dające liche kożuchy, w Nowogrodczyźnie i Wileńszczyźnie *wrzosówki*, znacznie poprawniejsze i lepsze od poprzednich.

Polesie posiada też własną rasę *koni*, drobnych, niepozornych, lecz bardzo wytrzymałych i odpornych na trudne warunki klimatyczne i żywnościowe.

* * *

Ludność. W pnw. Polsce narodowość splata się w znacznej mierze z wyznaniem religijnem oraz z językiem. Dlatego też słusznem się wydaje rozpatrywanie tych pojęć łącznie.

Obszar pnw. Polski składa się z 4 terytorjów, różniących się pod względem narodowościowym i wyznaniowym.

1) Zwarty obszar, zamieszkany w olbrzymiej większości przez ludność rdzennie polską i katolicką, obejmuje Mazowsze i znaczną część Podlasia po Grodno, Białystok i Bielsk Podlaski oraz prawie po linję Bugu. Linja ta przebiega nieco na w. od przedrozbiorowej granicy Litwy z Koroną.

2) Od pd. wkraczają w granice naszego obszaru Rusini prawosławni. Ludność ta sięga na pn. po linję górnej Narwi, Jasiołdy i Prypeć.

3) Terytorjum o znacznej większości prawosławnych Białorusinów sięga na pd. po linję Jasiołdy i Prypeci, na pn. dochodzi do Niemna, na z. zaś — do jego dopływu — Zelwianki.

4) Na pnw. od linji, wyznaczonej biegiem górnego Niemna, Zelwianki, górnej Narwi, Świsłoczy i znów Niemna pod Grodnem, leży terytorjum narodowościowo i wyznaniowo mieszane, jednakowoż z wyraźną przewagą ludności katolickiej i narodowości polskiej.

1) Wschodnie Mazowsze i zachodnie Podlasie ma prawie we wszystkich gminach wiejskich ponad 90% ludności polskiej i katolickiej. Mieszkańcy miast składają się mniej więcej w połowie z Polaków i Żydów. W kilku wsiach na Suwalszczyźnie mieszkają *staroobrzędowcy* (*raskolnicy*) narodowości rosyjskiej. Są to potomkowie emigrantów, którzy w XVIII w. zbiegli z Rosji przed prześladowaniami religijnemi.

Na pn. od Sejn wąskim paskiem wkracza na terytorjum Polski językowy i narodowościowy obszar litewski.

2) Obszar językowy rusiński (ukraiński) przechodzi ku pn. stopniowo w terytorjum białoruskie. Słaba świadomość narodowa sprawia, że ludność ta podaje swą narodowość w spisach jako „tutejszą", język zaś określa mianem „miejscowego". Miasta zaludniają Żydzi, Polacy i ludność „miejscowa".

3) Białorusini prawosławni zamieszkują pnw. Polesie i wyżyny nowogródzkie. Wtrącenia polskiej ludności katolickiej występują na tym obszarze w postaci licznych wysp. Uświadomienie narodowe Białorusinów jest nieduże. Miasta są zaludnione przez Polaków, Żydów i Białorusinów.

4) $^4/_5$ obszaru pnw. zajmują terytorja o większości polskiej i katolickiej. Od z. poprzez granicę litewską, na pd. i pn. od Wilna wdzierają się 2 kliny ludności litewskiej. Pd. zajmują piaszczyste puszcze leśne: Grodzieńska (Ruska) i Rudnicka, pn. natomiast wciska się głęboko między rz. Dzisnę a linję Święciany — Postawy.

Ludność *litewska*, wyłącznie katolicka, językowo odcinająca się jaskrawo od ludności słowiańskiej, jest dobrze uświadomiona narodowo. Białorusini występują w 3 regjonach: a) na w. od linji kol. Druja — Woropajewo — Królewszczyzna — Budsław z silną domieszką ludności polskiej, szczególniej w obszarze nadgranicznym. b) Między linją Postawy — j. Narocz — Smorgonie, a linją Duniłowicze — Radoszkowicze leży terytorjum zaludnione przeważnie przez Białorusinów prawosławnych. Obszar ten ma przedłużenie ku pd. poprzez Wołożyn do puszczy Nalibockiej. c) Pozatem po obu stronach rz. Kotry i Świsłoczy ciągną się obszary, zaludnione przeważnie przez Białorusinów.

Ludność polska i białoruska ułożyła się na Wileńszczyźnie smugami, które ciągną się w kierunku z pn. na pd. Przez jedną ze smug białoruskich na linji: j. Narocz — puszcza Nalibocka, przebiegał w latach 1915 — 17 front wojenny rosyjsko-niemiecki.

Rozgraniczenie Polaków od Białorusinów jest rzeczą trudną. Polacy są prawie wyłącznie katolikami, jednakowoż pewien odłam ludności prawosławnej podaje się w spisach za Polaków, specjalnie w pow. wschodnich Wileńszczyzny i Polesia (drobna szlachta) oraz w okolicach Grodna. Poważna część Białorusinów wyznaje katolicyzm. Ulegają oni silnym wpływom kultury zachodniej, m. in. posługują się alfabetem łacińskim.

Rozgraniczenie ludności polskiej od białoruskiej natrafia tembardziej na trudności, że w tym terenie istnieją liczne stany przejściowe; ponadto użytkowany codziennie język nie jest miarodajnym wskaźnikiem. Ludność polska Wileńszczyzny używa na codzień częściej języka białoruskiego, jednakowoż ich językiem kulturalnym, którym posługuje się chętnie, używanym w modlitwie, urzędzie, w szkole, jest tylko polski. Są to zdecydowani Polacy, głęboko przywiązani do Państwa.

Rosjanie starowierzy występują w niewielu punktach, szczególniej pod m-mi: Dryświaty, Ikaźń, Hoduciszki i na Podziśniu. Odrębną grupę stanowią Rosjanie prawosławni, osiedli głównie po m-ch.

Interesującą choć nieliczną grupę stanowią mahometanie, pochodzenia tatarskiego, t. zw. *Moslimowie*. Osiedla ich widzimy pod Wilnem, Oszmianą i w innych okolicach. Moslimowie są całkowicie spolonizowani.

Ciekawą grupkę ludności niechrześcijańskiej stanowią również *Karaimowie*: wyznają oni judaizm, choć bez talmudu. Mieszkają w Wilnie i Trokach.

Największym jednak odłamem ludności niechrześcijańskiej są *Żydzi*. Jest to, jak wiadomo, przeważnie ludność miejska. Tworzą oni od $\frac{1}{3}$ do $\frac{2}{3}$ lub nawet więcej ogółu ludności m-t. Ponadto jednak na Wileńszczyznie jest cały szereg wsi, w których ludność stanowią Żydzi rolnicy (Jaja, Deksznia, Łajbiszki i in.).

Wszyscy Żydzi są wyznania mojżeszowego. Nie wszyscy jednak wyznawcy judaizmu przyznają się do narodowości żydowskiej. Pewna ich część (5—20%) podaje swą narodowość jako polską, niekiedy rosyjską — wyjątkowo tylko inną.

Doniedawna (słabnące obecnie) wpływy rosyjskie były wśród Żydów niezmiernie silne. Żydzi posługują się zasadniczo językiem żydowskim, zwanym jiddysz, pismem zaś hebrajskiem. W związku z ruchem sjonistycznym pozostaje wprowadzenie w użycie prastarego języka hebrajskiego. Część ludności żydowskiej podaje też język hebrajski jako ojczysty. Jest to z reguły mniejszość.

Żydzi odcinają się jaskrawo od całej reszty ludności, chociaż rasowo bynajmniej nie stanowią jednolitej grupy, lecz są jaknajbardziej zróżniczkowani. Więź, łącząca masy żydowskie, jest raczej natury duchowej i do pewnego stopnia gospodarczej. Wspólne wyznanie, język, alfabet, często i ubiór, zwyczaje i obyczaje, silna tradycja, splatające się interesy gospodarcze — wszystko to łączy masy żydowskie w społeczność — nieraz wewnętrznie skłóconą — ale przecież stanowiącą jednolitą całość w stosunku do ludności nieżydowskiej.

Wynaradawianie Żydów dotyczy drobnej części inteligencji. Podobnie i małżeństwa mieszane są rzadkością — wśród włościan nie są wogóle notowane.

Wśród innych narodowości, nawet silnie przeciwstawiających się sobie pod względem językowym, politycznym i wyznaniowym, małżeństwa mieszane i procesy asymilacyjne zachodzą w o wiele silniejszym stopniu, nie brak zaś stanów przejściowych i mieszanych.

Pod względem etnograficznym obszar Polski pnw. przedstawia teren bardzo ciekawy. Z grup polskich wchodzą tu jedynie *Mazurzy*, przyczem tylko ich gałąź wschodnia. Mazurzy wschodni obejmują dziś ziemie, położone nad Narwią w ziemi Łomżyńskiej i Augustowskiej, oraz znaczną część Podlasia. Mazowsze zostało włączone później od starych dzielnic — Śląskiej, Wielkopolskiej i Małopolskiej — do całokształtu życia narodowego Polaków. Dzielnica ta rozwijała się na w. i pnw. na dawnych terytorjach plemion bałtyckich i ruskich. W kulturze Mazurów wschodnich zaznaczają się więc wyraźnie powiązania kulturowe z Bałtami, na skutek ekspansji mazurskiej na ziemie dawnych Prusaków i Jaćwieży, oraz wschodnio-słowiańskie na skutek ekspansji na ziemie ruskie.

Śród Mazurów wschodnich wyodrębnić należy 2 grupy leśne *Kurpiów* (pow. ostrołęcki, kolneński, przasnyski, ostrowski i łomżyński): jedna (większa) na pn. od Ostrołęki w dawnej puszczy Zielonej, przyczem jej mieszkańcy zowią się sami *puszczakami*, i druga, mniejsza, koło Broku nad Bugiem, w dawnej puszczy Białej. Do dziś Kurpie posiadają własną fizjognomję etnograficzną, zachowując wyraźnie swą odrębność w stosunku do ludności z bezleśnego (polnego) Mazowsza. Wpłynął na to nietylko tryb życia, związany z puszczą, jako środowiskiem, lecz i warunki społeczne: puszcza Zielona była królewszczyzną, a Biała należała do biskupów płockich, co dawało ludowi większe prawa i sprzyjało bogatszemu rozwojowi kultury ludowej.

Do Mazurów wschodnich należą też *Podlasiacy*, siedzący od Łukowa i Międzyrzeca poprzez Siedlce, Węgrów, Sokołów po dolną Biebrzę. Na Podlasiu wyodrębnić się nadto dają drobne grupy kolonizacyjne, utworzone przez szlachtę, jak np. *Wochów*, *Czykozierów*, w Siedleckiem, lub też t. zw. *Bojarów* międzyrzeckich pod Międzyrzecem, zawdzięczających swą odrębność drobnoszlacheckim przywilejom stanowym.

Podlasie może być uważane za pas przejściowy pomiędzy terytorjum mazowieckiem i ruskiem, to też pod względem etnograficznym Podlasie polskie jest bardzo podobne do ruskiego. Grupa podlaska wytworzyła się bowiem, dzięki nasuwaniu się Mazurów na w. na ziemie dawniej ruskie, białoruskie i jaćwieskie. W grupie tej zaznaczają się wyraźnie wpływy kulturowe wschodnio-słowiańskie i bałtyckie. Wpływy te są jeszcze bardziej widoczne wśród licznych polskich wysp etnicznych na terytorjum białoruskiem i litewskiem, powstałych wskutek kolonizacji mazowieckiej, dzięki której mamy na tych obszarach grupy kresowe polskie, a śród nich bardzo znaczną stanowią *Wilniacy* na obszarze ziemi wileńskiej. Wilniacy utworzyli się nietylko z dawnego osadnictwa polskiego, oraz wskutek polonizowania się Białorusinów i Litwinów, lecz nadto wskutek mieszania się drogą małżeństw Białorusinów z Litwinami, gdyż takie małżeństwa mieszane polonizowały się zazwyczaj szybko.

Na obszarze, zajmowanym przez grupę etniczną *białoruską* (w obrębie Rzplitej Polskiej), wyodrębnić się dadzą następujące składniki kulturowe: dawne podłoże jaćwieskie w części pd., litewskie — w części środkowej i pn., nadto wpływy Dregowiczan na obszarze pd. i środkowym — i Krzywiczów na obszarze pn.

Pomiędzy terytorjami białoruskiem i ruskiem w naszych granicach istnieje wyraźny pas przejściowy djalektów mieszanych, który przechodzi stopniowo w obszar djalektów północno-ruskich, a śród nich w obrębie Polski mamy grupę etniczną *Poleszuków* (Pińczuków i Poleszuków wołyńskich, siedzących po Bug na Zachodzie), oraz *Podlasian ruskich*, którzy w większej części zostali spolszczeni przez Mazurów, tworząc na skutek zmieszania się z nimi wspomnianych wyżej Podlasiaków polskich.

Wyspy *litewskie* w Polsce należą pod względem językowym do narzecza litewskiego wschodniego, śród którego wyodrębniają się jeszcze drobne grupy lokalne, jak np. *Dzuki*, do których należy też wyspa litewska w Suwalszczyźnie.

Tatarzy osiadali głównie na wsi, gdzie trudnią się rolnictwem, lub w miastach, gdzie uprawiają ogrodnictwo, drobny przemysł i t. p. Z czasem Tatarzy zostali pod względem praw zrównani, zatracili oni powoli swój język, lecz dłużej zachowali mahometańskie wyznanie. Obecnie Tatarzy stanowią liczebnie niewielką grupę, obejmującą zaledwie kilka tysięcy. Pod względem kultury są dziś zupełnie zasymilowani z ludnością miejscową polską, czy białoruską, zachowując tylko niektóre zwyczaje, wiążące się z wyznaniem.

* * *

Życie gospodarcze i miasta. Wsdłuż środkowej Wisły i Wieprza przebiega linja, rozdzielająca Polskę na 2 części, które przeciwstawiają się sobie wzajemnie: pdz. część Polski, to kraj obfitujący w kopaliny, gęsto zaludniony, gospodarczo silny. Część pnw. klimatycznie upośledzona (4 miesiące mrozów w roku nad Dźwiną) gospodarczo zaniedbana, kulturalnie zacofana, ma zaludnienie znacznie rzadsze. **Życie** gospodarcze tej pnw. części Polski bije słabem tętnem.

Niespełna ½ ogólnej powierzchni obejmują ziemie orne, prawie ¼ część przypada na łąki i pastwiska, reszta zaś — to lasy i nieużytki

bagienne oraz piaszczyste. O użyciu ziemi decyduje gleba i nawodnienie, te zaś związane są w wielkiej mierze z ukształtowaniem powierzchni. Role zgrupowały się przedewszystkiem na wysoczyznach, podczas gdy nieckowate zaklęsłości, wypełnione moczarami i piaskami, pokryte są roślinnością trawiastą i leśną.

Do większych kompleksów leśnych należą puszcze Polesia oraz puszcze: Białowieska, Grodzieńska, Augustowska, Kurpiowska, Nalibocka, Rudnicka, Dziśnieńska. $^4/_5$ drzewostanów — to lasy iglaste, przeważnie sosna. We w. części woj. wileńskiego, nowogródzkiego i poleskiego przeważają lasy prywatne, pozatem jednak wszystkie niemal większe kompleksy leśne należą do Państwa.

Największe zespoły łąk znajdziemy na Polesiu, szczególniej pd. W pn. i w. części Polesia występują najpoważniejsze kompleksy nieużytków — przeważnie bagiennych. Również w pn. i w. części woj. wileńskiego znajdziemy szereg obszarów nieużytkowych, zabagnionych.

Rola uprawiana jest dość ekstensywnie i prymitywnie. Nieraz są w użyciu prastare narzędzia rolnicze oraz archaiczne sposoby gospodarzenia. Znaczna większość gospodarstw stosuje w woj wileńskiem, z. części nowogródzkiego, w. części białostockiego i w woj. poleskiem — trójpolówkę. Tylko część gospodarstw większej własności posługuje się maszynami rolniczemi. Użycie nawozów sztucznych i zielonych jest minimalne, zasiewy roślin pastewnych — nieznaczne, a wielka część ról ugoruje.

Ziemniak, który zwycięsko opanował w ciągu ostatnich lat stukilkudziesięciu rozległe połacie ról Polski z. i pd. — w woj.: wileńskiem, nowogrodzkiem, poleskiem i w. części białostockiego zajmuje mniej, niż 10% powierzchni pól.

Więcej, niż ⅓ część ziemi ornej — a często więcej, niż ½ — zasiana jest *żytem*; $^1/_{10}$ część owsem. Zboże tak wymagające, jak pszenica, źle się udaje na ziemiach w., to też zasiewy pszenicy pokrywają tu około 1—4% ról. Tylko z. część woj. białostockiego, część woj. lubelskiego i w. partje nowogrodzkiego mają na lepszych glebach nieco więcej pszenicy.

Plony ziemiopłodów są bardzo niskie. Specjalnie w woj. wileńskiem i poleskiem zbiory są najsłabsze z całej Polski. Przeciętnie zbiera się tam z 1 ha roli po 7 q żyta czy innych zbóż (w poznańskiem: 16—19 q) oraz po 80 q ziemniaków (w poznańskiem 150 q). W licznych gminach nie należą do rzadkości plony zbóż poniżej 6 q/ha i zbiory ziemniaków, które nie osiągają nawet 60 q/ha. Są to plony nieopłacalne, dla większych gospodarstw oznaczałyby ruinę, drobne gospodarstwa włościańskie, które mają całkowicie różną od tamtych kalkulację — mogą nawet w tak ciężkich warunkach przez długi czas wegetować. Okoliczność ta sprzyja parcelacji.

Pnw. część woj. wileńskiego zasiewa po kilka procent roli *lnem*. Zasiewy te należą do najobfitszych w Polsce, plony jednak są niższe niż w reszcie Polski. Charakterystyczną dla słabych ziem pnw. części Polski jest *gryka*. Cały szereg roślin uprawnych, które są bardziej wymagające pod względem klimatycznym, nie udaje się na Wileńszczyznie.

Oprócz jednak wpływów klimatycznych wielkie znaczenie mają i kulturalne. Ten raczej charakter przypisać można granicy, która odcina z. część woj. białostockiego i woj. lubelskie od ziem wschodnich. Albowiem Mazowsze i część pd. Podlasia mają ziemie stosunkowo produktywniejsze i w lepszej kulturze, większe więc zbierają plony, natomiast wschód (oprócz pdw. części woj. nowogrodzkiego) odznacza się słabemi plonami.

Najsmutniej przedstawia się pn. część woj. wileńskiego: Podziśnie, wciśnięte między martwe granice litewską, sowiecką i łotewską.

Zaopatrzenie w zwierzęta domowe w stosunku do powierzchni przedstawia się niewiele gorzej, niż w reszcie Polski. Uznamy teren nawet

za dobrze zaopatrzony w zwierzęta gospodarskie, gdy weźmiemy pod uwagę stosunek liczebny zwierząt do liczby mszk.

Średnio przypada 1 koń na rodzinę (2 razy więcej niż w reszcie Polski), 1 świnia, 1 para bydła. Na Wileńszczyźnie przeważa mleczny kierunek hodowli, podczas gdy na Polesiu — raczej mięsny. Ponadto przypada 1—2 owiec na rodzinę. W *owce* teren ten jest kilkakrotnie lepiej zaopatrzony, niż reszta Polski.

Około ½ ogólnej powierzchni zajmują większe gospodarstwa (ponad 100 ha). Na Polesiu zajmują one nawet ²/₃ powierzchni, choć w stosunku do ogólnej liczby gospodarstw, procent dworów jest znikomy. Wielkie majątki składają się w większej mierze z powierzchni zalesionej i trawiastej, niż z ról. Od lat kilkunastu odbywa się intensywna akcja parcelacyjna i komasacyjna, popierana przez Rząd.

Gospodarstwa wielkokmiece (5—20 ha) zajmują około ⅓ ogólnej powierzchni, stanowią prawie ½ ogólnej liczby gospodarstw. Charakterystyczne, że brak ogniwa przejściowego między wielką własnością (nad 100 ha), a kmiecą (5—20 ha). Ta kategorja stanowi tylko kilka procent ogólnej ilości gospodarstw, a ok. 10% ogólnej powierzchni.

Na drugą połowę ogólnej liczby gospodarstw składają się jednostki o obszarze 2—5 ha (⅓ og. ilości, a ¹/₁₀ og. powierzchni) oraz gospodarstwa karłowate (mniej, niż 2 ha powierzchni). Stanowią one ok. ¹/₆ ogólnej ilości, ale tylko ułamek procentu powierzchni.

Około ⅓ ogólnej liczby rolników zawodowo czynnych ma samodzielne gospodarstwa. ¹/₈ z nich zatrudnia obce siły najemne. Przy powierzchni, nie przekraczającej 6—7 ha, rolę uprawia się przeważnie siłami rodziny rolnika.

W porównaniu do reszty Polski, a specjalnie do Polski pd. zaopatrzenie gospodarstw w ziemię jest obfitsze, Pomimo tego sytuacja rolników jest o wiele gorsza, ze względu na tak słabe plony.

Ogółem z zajęć rolniczych żyje nie mniej, niż ⁴/₅ ogółu ludności. Część mszk. żyje z zajęć w lesie, z rybołówstwa na rzekach i tak licznych na Wileńszczyźnie i Polesiu jeziorach.

Pnw. część Polski, a specjalnie Wileńszczyzna i Polesie — to kraje, w których się szerzy nędza wiejska.

Na początku roku kończą się w wielu gospodarstwach wiejskich zapasy zbóż, około Wielkiej Nocy — również i inne zapasy, np. ziemniaków. Nie cała ludność, poszukująca pracy, znajdzie zarobek. W znacznej mierze ludność rolnicza pnw. Polski głoduje na przednówku, żywiąc się produktami łąk i lasów. W drobnych gospodarstwach zdarza się nierzadko chleb, wypiekany z roztartych szczątków roślinnych.

Wślad za nędzą i spowodowanem nią złem odżywianiem idzie fatalny stan higjeniczny (choroby, wzmożona śmiertelność, szczególniej niemowląt) i kulturalny znacznej części ludności (analfabetyzm pierwotny i wtórny, brak czytelnictwa). W znacznej mierze uwydatniają się tu jeszcze skutki zniszczenia wojennego.

Skarby kopalne tej części kraju są nieznaczne. Można wspomnieć o występujących w kilku punktach fosforytach, o łąkowych rudach żelaznych. Bogactwem są liczne wychodne białej kredy, zwały głazów narzutowych, nadające się do budowy szos, obfite pokłady torfu, wreszcie gliny, nadające się na surowiec do cegielń i garncarń, piaski — odpowiednie do użytkowania w hutach szklanych. Najpoważniejszem jednak bogactwem przyrodzonem kraju jest „biały węgiel", w który obfitują przedewszystkiem pojezierza. Zasoby te są wykorzystywane tylko w minimalnym zakresie.

W większych m-ach znajdujemy *przemysł fabryczny*. W Białymstoku i w okolicach rozwinął się przemysł *tkacki*, specjalnie zaś wyrób tańszych gatunków sukna. Ponadto szereg fabryk znajduje się w Wilnie, a nawet i w Grodnie. Pozatem występują prawie tylko drobne zakłady,

Najliczniejszą kategorję zakładów przemysłowych stanowią *tartaki*, rozsiane po całym terenie. Masa drzewna przerabiana jest na tekturę i papier w kilku fabrykach. Licznie rozsiane są *cegielnie*, przeważnie drobne.

Przemysł rolny jest na całym obszarze słabo rozwinięty. Najliczniejszemi są *młyny*, następnie z kolei — *gorzelnie*, wreszcie *browary* i *fabryki przetworów*.

Istnieje też *przemysł ludowy*, rozwinięty głównie w dziale drzewnym (*koszykarstwo*, *bednarstwo*, *kołodziejstwo*) oraz tkackim (*sukiennictwo*, *kilimkarstwo*, *powroźnictwo*). W przemyśle ludowym zatrudnione są nieraz całe wsie. Przemysł ten walczy z trudnościami; produkty jego mają często wartość nietylko etnograficzną i regjonalistyczną, lecz artystyczną, są jednak zbyt mało znane i niedoceniane. Teren pokryty jest rzadką siecią *kolei*. Na w. od linji Grodno—Białystok—Brześć tylko nieliczne *szosy* przecinają kraj. *Drogi wodne* w zaniedbaniu. Ten stan sieci dróg pozostaje w związku ze słabem tętnem życia gospodarczego. Ruch osobowy i towarowy na kolejach jest znacznie słabszy, niż w z. i pd. Polsce.

Poza kilku większemi miastami *handel* jest słaby i niedość zorganizowany, obroty zaś małe. Znaczna część terenu (Wileńszczyzna, Polesie) — to obszary niewystarczalne pod względem zbożowym. W budżecie Państwa te ziemie są terenami deficytowymi. Z tych woj. wpływa do kas Państwa tylko mała część sumy, którąby na nią przypadała proporcjonalnie do powierzchni.

Wartość jednego k^2. powierzchni nie przekracza tu kilkuset tysięcy zł. wraz z zabudowaniami i t. d. Całkowity majątek narodowy terenu wart jest zaledwie kilkadziesiąt miljardów zł.

Siła nabywcza ludności jest, szczególniej w wileńskiem, nowogrodczyznie i poleskiem, niezmiernie mała. Miarą jej może być do pewnego stopnia spożycie węgla, wynoszące w tych woj. (poza Wilnem i Brześciem) zaledwie po kilkanaście kg. na głowę (średnia dla Polski: 900 kg. na głowę).

Ten stan gospodarczy kraju, odznaczający się ekstensywnem wyzyskiwaniem terenu i prymitywizmem — od kilkunastu lat powoli, lecz stale ulega ewolucji w kierunku racjonalizacji gospodarczej.

Miasta pokrywają teren rzadką siecią. Największem m-em regjonu jest *Wilno* (ok. 200.000 mszk.), następnem z kolei — *Białystok* (ponad 90.000 mszk.), wreszcie *Grodno* i *Brześć* (po 50.000 mszk.), *Siedlce* (37.000), *Pińsk* (32.000), *Łomża* (25.000), *Suwałki*, *Baranowicze* i *Lida* nieco więcej, niż po 20.000 mszk. M-st liczących 10 — 20.000 tys. istnieje na tym terenie 12, tych zaś, które mają 5 — 10.000 ludności—14.

Najgęściejsza jest sieć m-st w równoleżnikowym pasie nadniemeńskim wyżyn grodzieńsko-nowogrodzkich. Znacznie mniej m-st leży w woj. wileńskiem i poleskiem. Gęstość m-st jest tu proporcjonalną do gospodarczej siły okolicy.

W większych m-ch, jak Białystok, Grodno i Brześć n/B. wypada średnio po 6 izb na dom, w mniejszych natomiast — po 3—4. Średnie zaludnienie izby mieszkalnej w m-e waha się od 2 do 2,5 mszk.

Ogółem 33 m-a o ludności ponad 5.000 liczą w przybliżeniu 760.000 mszk., co stanowi około 15% ogółu ludności.

M-a te zawdzięczają swój rozwój przedewszystkiem korzystnemu położeniu. Częściowo są to prastare osiedla (np. Wilno, które wielkiem m-em było już przed paru stuleciami), inne zaś rozwinęły się dopiero w ostatnich dziesiątkach lat (np. Baranowicze). W b. znacznej mierze fizjognomja m-a, a szczególniej jego plan, zdradzają pochodzenie wiek m-a.

Większość m-st odgrywa przedewszystkiem tu rolę ośrodków handlu, następnie administracji, na dalszym dopiero miejscu — kultury i oświaty. Wszystkie m-a są węzłami gościńców, a większe i średnie m-a ponadto przeważnie — szos, kolei, lub jednej z tych arteryj z rzeką.

* * *

Przeszłość i zabytki. Pnw. ziemie Rzeczypospolitej później od innych stron Polski uwolnione zostały od lodowca. Stąd płynie ich młodszość cywilizacyjna w stosunku do ziem lessowych Wołynia lub Małopolski, krajów o starej kulturze rolniczej.

Pnw. Polski odcięty był dziejowo od aktywnych terytorjów: od pobrzeża Bałtyku pojezierzem, od Wołynia błotami i borami Polesia, od dorzecza Wisły puszczami Białowieską i Kurpiowską, od dorzecza Dniepru i Dźwiny lasami, bagnami, a częściowo pojezierzem Święciańsko-Brasławskiem. Mimo więc dobrych połączeń rzecznych i niewielkich działów wodnych nie był terenem łatwym do skolonizowania. To jest drugi czynnik młodszości cywilizacyjnej tych ziem. Trzecim jest brak wybitnie dobrych gleb. To też później ,niż na innych ziemiach Polski, człowiek zmienił tu tryb życia koczowniczy na osiadły.

Teren tych ziem dostępniejszy był w przeszłości od z. i w. (dzięki dorzeczom Wisły, Dniepru i Dźwiny) niż od pn. (barjera Pojezierza) i pd. (kotlina Polesia). To też prądy cywilizacyjne przenikały tu przedewszystkiem z pdz. (linją Bugu i Narwi) lub z pnw., aczkolwiek sączyły się wąskim strumieniem.

Okres rzymski epoki żelaza (0-375 po Chr.) zaznacza się ekspansją kultur ludów germańskich z z.: Wandalów z terytorjum Mazowsza (charakterystyczne garnki z ornamentem swastyki) i Gotów z terytorjum Prus Wschodnich. Kultura wandalska opanowała zrazu Podlasie, zachodnie Polesie, a częściowo Wileńszczyznę. zajętą już prze ludy litewskie. Później wypiera ją kultura gocka. Około 200 r. po Chr. Gotowie zakładają państwo nad morzem Czarnem, mieszając się z ludami słowiańskimi. Gocko-słowiańska kultura czarnomorska zaczyna oddziaływać odtąd na Podlasie a za pośrednictwem Podlasia i Prus wschodnich wywierać wpływ na litewską mniejwięcej aż po w. VII. Gotom i Wandalom zawdzięczają Litwini zaczątki plemiennej organizacji politycznej i wojennej, jak również elementy rytuału grzebalnego. Od Gotów i Wandalów przejdzie na Wileńszczyznę obrzęd ciałopalny. Przetrwa głęboko czasy historyczne, skoro książęta litewscy będą po śmierci paleni razem z koniem, psami i przedmiotami codziennego użytku, poczem nad ich zwęglonemi szczątkami sypane będą wysokie kurhany.

Stulecia IX — XII zaznaczą się ekspansją Słowian, zorganizowanych politycznie przez przybyłych ze Skandynawji germańskich Waregów. Pokrewni Litwinom Jadźwingowie, zamieszkujący pierwotnie Suwalszczyznę, przesuną się w tym czasie na pd. ku dorzeczu Narwi i dolnego Bugu dokąd wdzierać się będą równocześnie Waregowie kijowscy. Ekspansja słowiańsko-waregska dosięgnie w ten sposób Grodzieńszczyzny. Grodno i Brześć wyrosną na ważne twierdze na pograniczu ruskiem. Od poł. XII w. zaczną się Litwini organizować państwowo w ośrodku wileńsko-trockim, a w stuleciach XIII i XIV podbiją Nowogródzkie, Polesie i Podlasie. Ulegną jednak wpływom kultury rusko-bizantyjskiej, idącym od Połocka, Mińska i Grodna.

O wysokim poziomie kultury i cywilizacji w ks. grodzieńskiem świadczą najstarsze zabytki architektury murowanej w Grodnie: *cerkiew ś.ś. Borysa i Gleba na Kołoży, oraz resztki zabudowań zamkowych.*

Cerkiew ś.ś. Borysa i Gleba, wzniesiona w II-ej poł. XII w. reprezentuje rusko-bizantyjską architekturę typu kijowsko-czernichowskiego. Ze względu na dobry stan zachowania ocalałej połowy budynku oraz opracowanie architektoniczne i dekoracyjne (garnki akustyczne, głazy, kafle glazurowane) cerkiew ta posiada wyjątkowe znaczenie naukowe i artystyczne. Niemniejsze znaczenie posiadają resztki zabudowań zamkowych na terenie „Starego Zamku”, gdzie odnaleziono też szczątki zabudowań wcześniejszych i późniejszych. Są to najstarsze zabytki architektury na ziemiach pnw. Rzplitej.

Polska oparła się o linję Bugu już za czasów Chrobrego, który, jak się zdaje, rozciągnął swe wpływy również na Brześć. Biskupstwo misyjne, zorganizowane przez Polskę w poł. XIII w. w Łukowie, szerzyć będzie wśród Jadźwingów, pozostałych na pd., chrześcijaństwo i cywilizację zachodnio-europejską, a z syntezy pierwiastków polskich, ruskich i jadźwińskich wytworzy się typ etniczny i djalekt podlaski. Na pn. Mazurzy rozpoczęli ekspansję wzdłuż Narwi i dolnego Bugu w czasach jeszcze dawniejszych. Trwała ona bez przerwy przez stulecia następne przed i po unji Litwy z Polską. W związku z kolonizacją mazurską na odmiennem podłożu etnicznem wytwarza się typ etniczny Kurpia i odrębna od mazurskiej kultura ludowa i sztuka Kurpiów. *W dziedzinie architektury wiejskiej Kurpie obok Poleszuków przechowali z ludów na naszym terenie żyjących najwięcej form i motywów tradycyjnych.*

Koniec XIV i początki XV w. zaznaczają się gwałtownym naporem Krzyżaków już nietylko na Żmudź, lecz i na Wileńszczyznę i Podlasie. Niebezpieczeństwo ze strony zarówno Krzyżaków jak i Moskwy skłania Jagiełłę do zbliżenia się ku Polsce. W Krewie dochodzi do skutku układ z Polską 14.III.1385 r., mocą którego książe litewski obiecuje przyjąć chrzest, zaślubić królowę Jadwigę i wcielić ziemię Litwy do Polski; w r. 1401 na zjeździe w Wilnie zasada inkorporacji zostaje zastąpiona unją obu państw z zachowaniem ich odrębności prawno-administracyjnej. Na podstawie uchwał tego zjazdu, oprą się unje następne, w pewnym stopniu i Lubelska 1569 r. Oficjalna chrystjanizacja Litwy (1387 r.). otworzy niepodzielnie wrota oddziaływaniom kultury polskiej. która zaczęła przenikać na ziemie W. Ks. już od poł. XIII w. Język ruski, jako urzędowy i literacki ustąpi powoli miejsca polskiemu i łacinie,

Początki rządów Zygmunta Augusta na Litwie (1530) zbiegają się mniejwięcej z początkami rozwoju na tych ziemiach reformacji. Kalwinizm zdobywa, jak się zdaje, liczniejszych niż luteranizm adeptów, zwłaszcza wśród szlachty i dygnitarzy. Sam król początkowo przychylnie się odnosi do kalwinizmu, gorącymi zaś jego wyznawcami są Radziwiłłowie (Mikołaj Radziwiłł Czarny i Rudy). W stolicy i na prowincji powstają pierwsze zbory. Propaganda kalwinizmu przyczyniła się w znacznej mierze do polonizacji kraju, gdyż pragnąc trafić do szerszych mas, rozpowszechniają adepci nowej wiary książki religijno — polemiczne w języku polskim, jako przystępniejszym dla ogółu, niż łacina. W związku z rozbudzeniem życia umysłowego za Zygmunta Augusta pozostaje rozwój drukarstwa na tych ziemiach. Pierwszy druk wileński w języku ruskim pojawia się już w 1525 r., jednakże dopiero od 1575 r. możemy mówić o ustalonej i ciągłej akcji wydawniczej w stolicy litewskiej. W r. 1563 wydana zostaje sławna „Biblja Brzeska” a w następnych dziesięcioleciach powstanie szereg drukarń w mniejszych ośrodkach miejskich W. Księstwa Litewskiego.

Prawdopodobnie dopiero ok. poł. XIV w. rozpoczyna się nieprzerwany rozwój murowanego budownictwa na ziemiach b. W. X. L., wchodzących w skład dzisiejszej Polski pnw. a pierwsze w tym czasie budowle

to *obwarowania zamku wileńskiego i zamku w Krewie*. W obrębie murów, okalających teren zamku, wznosiły się początkowo budynki mieszkalne i zabudowania gospodarcze drewniane. Zamek w Krewie i późniejsze od niego w *Miednikach Królewskich* i *Lidzie* (XV w.), położone na nizinach wśród moczarów, przedstawiają typ jeszcze bardzo prymitywny: mury obwodowe zamykają prostokątny dziedziniec, w jednym z naroży wznosi się wyniosła wieża strażnicza. Odrębny charakter posiadają zamki na wzgórzach: rozbudowany za czasów w. ks. Witolda *zamek wileński* i wymurowany w XV w. *zamek w Nowogródku*. Materjałem budowlanym była cegła i kamień polny, używany nietylko w fundamentach i w miąższu murów, ale i w oblicówkach elewacyj. Ruiny niektórych zamków wskazują na rozbudowanie i przebudowanie fortyfikacyj w ciągu wieków, np. w szczątkach Górnego Zamku wileńskiego wyróżnić możemy kilka okresów budowy — od początków XV w. do II-ej poł. XVII w. Najbardziej rozwinięty system fortyfikacyjny przedstawiają *zamki trockie*. W zamku na wyspie, wzniesionym z muru przez w. ks. Witolda, a rozbudowanym za Kazimierza Jagiellończyka, zachowały się w szczątkowym stanie najstarsze na naszym terenie malowidła ścienne o charakterze rusko bizantyjskim. W najlepszym stanie przetrwał do naszych czasów najpóźniejszy z gotyckich zamków, powstały w XVI w. jako obronna rezydencja magnacka, nie wielkoksiążęca — *zamek w Mirze*. Wszystkie gotyckie zamki znajdują się w stanie ruiny — niektóre uległy zniszczeniu już w początku XVI w., inne w czasie najazdu Moskiewskiego w połowie XVIII w., tylko zamek w Mirze był zamieszkany do końca w. XVIII.

Od przyjęcia przez Litwę chrztu i unji z Polską równoległe z architekturą obronną rozwija się *architektura kościelna*. Materjałem budowlanym było początkowo prawie wyłącznie drzewo, tylko w największych ośrodkach miejskich, jak Wilno, Kowno, Grodno, wznoszono kośc. murowane z cegły; w nielicznych wypadkach murowane znajdziemy i na prowincji.

Pierwsze gotyckie murowane kośc. wileńskie: *Katedra Jagiełłowa i kośc. ś. Mikołaja*, były niewielkimi jednonawowymi budynkami, już jednak w I-em ćwierćwieczu XV stulecia powstają wielkie 3-nawowe gotyckie kośc. halowe, *kość. ś. Jana, Katedra Witoldowa i kośc. Franciszkanów w Wilnie, kośc. Wniebowzięcia N. M. P. w Grodnie*, później *kośc. Bernardynów w Grodnie*. Najpóźniejszym kośc. tego typu jest *wileński kośc. Bernardynów*, wzniesiony w II-ej poł. XVI w. Sklepienia kryształowe występują powszechnie w kośc. architekturze wileńskiej XVI w., podobnie jak i w grupie kośc. mazowieckich z tego okresu. O ile architektura kośc. wykazuje wyraźny związek ze sztuką zachodu, o tyle w architekturze murowanych gotyckich cerkwi z początku XVI w. widzimy niewątpliwie wpływy wschodnie, rusko-bizantyjskie, zwłaszcza w kompozycji bryły, układzie wnętrza i trójabsydalnem zamknięciu prezbiterjum, obok oczywistych związków z architekturą zachodnią. Do tej grupy budowli należą wileńskie *cerkwie ś. Trójcy i ś. Mikołaja*, a z pewnemi odmianami *cerkiew ś.ś. Borysa i Gleba w Nowogródku* oraz *kośc. obronne w Małomożejkowie* i *Synkowiczach*. W gotyckiej obronnej *cerkwi w Supraślu*, wybitnym tworze krzyżujących się wpływów wschodu i zachodu, zachowała się wewnątrz cenna polichromja z poł. XVI w. oraz wspaniały barokowy ikonostas z I-ej poł. XVII w. Odrębną grupę, wiążącą się z architekturą mazowiecką, stanowią gotyckie kośc. przeważnie z XVI w., na Mazowszu Łomżyńskiem: *katedra w Łomży, kośc. w Szczepankowie, Kleczkowie, Wiźnie, Rosohatem* i in.

W r. 1569 przybywają do Wilna Jezuici. Zakładają kolegjum, drukarnię i rozwijają energiczną akcję w 2 kierunkach: przeciw protestantyzmowi i za unją kościoła greckiego z rzymskim. Zygmunt August

ofiarowuje im bogatą bibljotekę, którą kolekcjonował na zamku dolnym. Stefan Batory w r. 1578 podniósł Kolegjum jezuickie do godności Akademji. Jezuitom sprzyja Mikołaj Radziwiłł Sierotka, od którego datują początki świetności *Nieświeża*. Najznakomitszymi działaczami jezuickimi na gruncie Wilna są: ks. Piotr Skarga, pierwszy rektor Akademji Wileńskiej i poeta ks. Maciej Sarbiewski. Dziełem: „O jedności Kościoła Bożego" — (Wilno 1577) przygotowuje Skarga grunt pod Unję Kościelną. Dochodzi ona do skutku w Brześciu w r. 1596. Nie wszyscy wyznawcy cerkwi greckiej przyjęli Unję, przez co w cerkwi powstaje rozdwojenie. Przeciwny Unji obóz organizuje obronę w stowarzyszeniach p. n. „bractw cerkiewnych".

R. 1648 ściąga na część kraju burzę w postaci wojen kozackich; przyczem w wielu miastach ruskich ludność wchodzi w zmowę z kozakami. W r. 1655 wraz z całą Rzplitą ogarnia ziemie pnw. „potop" moskiewsko-szwedzki. Moskwa wkracza do Wilna. M-o wydane zostaje na rzeź i pastwę ognia, nie pomogła obrona części ludu w paru warownych kośc. Prócz Wilna zajęła Moskwa i Kozacy pod wodzą Zołotarenki, którego okrucieństwa w stolicy przeszły do legendy, cały szereg m-st poleskich i czarnoruskich aż po Grodno, Szwedzi zaś Podlasie.

25 VI 1660 r. w bitwie między Lachowiczami a Połonką (niedaleko Baranowicz) Paweł Sapieha i Stefan Czarniecki biją na głowę wodza moskiewskiego Chowańskiego, dzięki czemu pnw. ziemie Rzplitej zostają zwolnione od okupacji moskiewskiej.

Nawet wśród szczęku oręża nie zaniedbuje zakon Jezuitów propagandy i pracy misyjnej. W r. 1657 ginie w Janowie koło Pińska straszliwie przez kozaków umęczony późniejszy patron ziemi pińskiej bł. Andrzej Bobola.

Po okresie renesansu nie pozostawało na Litwie prawie żadnych śladów. Jedynem wielkiem przedsięwzięciem budowlanem w dobie renesansu była rozbudowa *Dolnego Zamku w Wilnie* za Zygmunta Augusta oraz zamkowego kośc., *Katedry Wileńskiej*. Zniszczenie zamku i późniejsze przebudowy Katedry zatarły wszelkie ślady monumentalnej architektury renesansowej, której przypomnieniem są tylko 2 renesansowe nagrobki w dzisiejszej Katedrze. Jedynymi renesansowymi budynkami poza Wilnem są :dawny zbór, obecnie *kośc., w Smorgoniach i zamek Sapieżyński w Holszanach*. Przypuszczać można, że renesansowy charakter miały wznoszone w Wilnie w XVI w. pałace magnackie, wszystkie jednak uległy w późniejszych czasach zupełnemu przekształceniu, ślady architektury renesansowej znajdziemy tylko w kilku attykach domów wileńskich.

Gdy naogół w architekturze kościelnej gotyk utrzymuje się do pierwszych lat XVII w., w *Nieświeżu* już w r. 1584 powstaje ***pierwszy na ziemiach polskich kośc. barokowy***, wzniesiony dla Jezuitów przez włoskiego architekta *Bernardoniego*, wzorowany na rzymskim kośc. „Il Gesu". Ogniwem przejściowem jest wileński kośc. ś. Michała oraz szereg kośc. prowincjonalnych z I-ego trzydziestolecia XVII w. Kośc. te są jednonawowe, z wysoką wieżą od frontu, w przyziemiu kwadratową, w wyższych kondygnacjach ośmioboczną, prezbiterjum jest zamknięte półkolisto lub wielobocznie, okna są wysokie i wąskie, charakterystyczną cechą konstrukcyjną są zwykle skarpy (*kośc. Bernardynów w Słonimie, kośc. parafjalne w Klecku, Różanie, Nowym Świerzniu*).

Konstrukcyjne tradycje gotyckie (skarpy) znajdujemy jeszcze w pierwszym barokowym gmachu wileńskim, jezuickim ***kośc. ś. Kazimierza***, wzniesionym w pierwszych latach XVII w. Kośc. ś. Kazimierza posiada wszystkie cechy monumentalnej kościelnej architektury barokowej (plan w kształcie krzyża łacińskiego, kopuła, układ bazylikowy wnętrza).

Wyjątkowym przepychem odznacza się wczesnobarokowa *kaplica ś. Kazimierza w Katedrze Wileńskiej*, dzieło prawdopodobnie Włocha C. Tencalli. Zainteresowaniu sztuką rodów magnackich, Radziwiłłów, Sapiehów, później Paców, fundatorów monumentalnych gmachów kościelnych i klasztornych, zawdzięczamy też grupę zabytków marmurowej rzeźby nagrobkowej z I-ej poł. XVIII w., najlepiej reprezentowanej w wileńskich kośc. *ś. Michała i Bernardynów, oraz w Farze nieświeskiej*. W dziedzinie architektury świeckiej obok magnackich budowli obronnych (*zamek w Nieświeżu i Lubczy, dwór w Gojcieniszkach*), rozwija się architektura pałacowa. Charakter jednak wczesnobarokowy zachowały tylko, prócz niewielu fragmentów na prowincji oraz attyk domów wileńskich i *Ostrej Bramy*, dziedzińce arkadowe *Akademji Jezuickiej i Alumnatu w Wilnie*.

Architekturę barokową II-ej poł. XVII w. cechuje bogactwo stiukowej i malarskiej dekoracji wnętrz (*kośc. ś.ś. Piotra i Pawła, kaplica ś. Kazimierza, kośc. Trynitarzy w Wilnie, kośc. Dominikanów w Stołpcach*, zniszczone dekoracje *kośc. ś.ś. Ignacego i pałacu antokolskiego Sapiehów w Wilnie*). Na czele najwybitniejszej grupy sztukatorów, twórców dekoracji kośc. ś. Piotra i Pawła w Wilnie, stali włosi, *Peretti* i *Galli*, malowidła sklepienne w tym kośc. wykonał włoch *Palloni*. Drugim wybitnym malarzem, pracującym w Wilnie w końcu XVII w., był włoch *Delbene*, autor malowideł w kaplicy ś. Kazimierza oraz zniszczonej polichromji kośc. ś. Ignacego i sali pałacu Sapieżyńskiego na Antokolu.

W początkach XVIII w. nawiedza kraj wojna północna. W 1702 r. Szwedzi zajmują Wilno, w 3 lata zaś później wkracza tu z wojskami swemi Piotr Wielki. Karol XII w pościgu za Rosjanami przechodzi Polesie, wkracza do Pińska, gdzie wysadza w powietrze zamek Michała Serwacego Wiśniowieckiego, stronnika Augusta. Wojna północna zrujnowała kraj doszczętnie, wśród wygłodzonej ludności zaczęła się szerzyć gwałtownie zaraza morowa, pochłaniając zwłaszcza w Wilnie dziesiątki tysięcy jego mszk. W walkach ze Szwedami wsławili się *Kurpie*.

Oświata i nauka w związku z wojnami podupadają znacznie, jednak już za Augusta III zaznacza się na tem polu poprawa. Obok Jezuitów występują jako organizatorzy rywale ich Pijarzy, zakładając między innemi słynne *kolegjum w Lubieszowie* koło Pińska, które wykształci późniejszego wodza narodu Tadeusza Kościuszkę. Podnosi się z upadku również szkolnictwo jezuickie; w Akademji Wileńskiej obok filozofji scholastycznej pojawiają się wykłady systemów nowożytnych (Bacon, Descartes, Locke), a także fizyki doświadczalnej. Elżbieta z Ogińskich Puzynina funduje w 1753 r. obserwatorjum przy Akademji Wileńskiej.

W poł. XVIII w. ruch artystyczny, zwłaszcza w dziedzinie architektury, wzmaga się bardzo silnie; w Wilnie spowodowane to zostało w dużym stopniu przez wielkie pożary, które zniszczyły m-o w r. 1737, 1748 i 1749, co wywołało konieczność równoczesnej odbudowy wielkiej liczby monumentalnych gmachów. Rokokowa architektura Wilna posiada tak duże wartości artystyczne i tak wiele cech wspólnych w tym zespole dla niej tylko charakterystycznych, że budowle wileńskie z tego okresu i budowle, rozrzucone na ziemiach b. W. X. L., powstałe pod wpływem Wilna, chrzcimy mianem „*rokoko wileńskiego*", wyróżniającego się niezwykłą dekoracyjnością w opracowaniu szczegółów architektonicznych, strzelistością wież, dekoracyjnością szczytów frontowych i prezbiterjalnych oraz przepychem architektury ołtarzowej. Pierwsze miejsce zajmują rozwinięte kompozycje ołtarzowe z barwnego stiuku w *kośc. wileńskich ś. Jana, ś. Katarzyny, Dominikanów, Wszystkich Świętych*

i ś. Kazimierza. Długi szereg kośc. rokokowych rozpoczyna wzniesiony przez wileńskiego architekta Glaubicza kościół ś. Katarzyny w Wilnie; najcharakterystyczniejszym okazem rokokowej architektury kościelnej jest wileński *kośc. Misjonarzy.* Kośc. i klasztory wzniesione lub przebudowane w tym okresie są bardzo liczne, do najwybitniejszych należą: w Wilnie — kośc. ś. Katarzyny, Misjonarzy, ś. Jana, Bazyljanów, Dominikanów i Wizytek, poza Wilnem — *Dominikanów w Kalwarji, Karmelitów w Głębokiem, Bazyljanów w Berezweczu, Bernardynów w Budsławiu, kośc. w Iwieńcu,* kompleks zabudowań *Jezuitów w Pińsku, kośc. Kawalerów Maltańskich w Stołowiczach, ś. Andrzeja w Słonimie, parafjalny w Zdzięciole, Jezuitów w Grodnie, wieża kośc. Bernardynów w Grodnie* i w. in. Nie wiążą się ściślej z wileńską grupą barokowych i rokokowych kośc. wielkie barokowe i rokokowe fundacje klasztorne w z. części woj. białostockiego: *Kamedułów w Wigrach, Misjonarzy w Siemiatyczach, Dominikanów w Różanymstoku, Benedyktynek* w *Drohiczynie.* W dziedzinie rokokowej architektury świeckiej najwybitniejszym zabytkiem jest *pałac hetmana Branickiego w Białymstoku.* W architekturze kościelnej biały stiuk, panujący w okresie baroku w dekoracji wnętrz, ustępuje obecnie bogatym polichromjom figuralnym i ornamentacyjnym, pokrywającym sklepienia i ściany (Kośc. ś. Teresy, ś. Jerzego, Dominikanów w Wilnie, Kalwarja Wileńska, fara w Nieświeżu, polichromja Hübla w Lubieszowie i in.). Wśród skromnych naogół drewnianych dworów pierwsze miejsce zajmuje rokokowy *dwór Niesiołowskich w Worończy.* W zakresie architektury drewnianej z XVII i XVIII w. zasługują też na uwagę duże *świronki* z piętrowemi galerjami (*Dukszty, Niestaniszki, Oszmianka Murowana, Grodno i in.*) oraz piękne *bożnice* (*Olkieniki, Grodno, Zabłudów, Wołpa* i in.).

Doba reform za Stanisława Augusta zaznacza się przedewszystkiem dążnością w kierunku podźwignięcia gospodarczego kraju. Hetman Michał Ogiński w tym celu buduje kan., łączący Szczarę z Jasiołdą i systemat Niemna z systematem Dniepru. W parę lat później Mateusz Butrymowicz doprowadza do skutku przekopanie kan. między Wisłą, a Dnieprem na linji Muchawiec — Pina pod nazwą *kan. Rzplitej, zw. później Królewskim,* lub Dniepro-Bugskim). Równocześnie z inicjatywy prywatnej powstają dążenia w kierunku uprzemysłowienia kraju. Anna z Sanguszków Radziwiłłowa zakłada w swych dobrach 5 fabryk, wśród nich wyrobów szklanych w *Nalibokach.* W *Nieświeżu* rozwija się fabryka dywanów, a jednocześnie w *Słucku* (dziś za granicą sowiecką) słynna wytwórnia pasów. W *Pińsku* nadal wyrabiają sławne na całą Polskę juchty. Niezwykle intensywną działalność rozwija na Litwie w latach 1765 — 80 podskarbi nadworny litewski, Antoni Tyzenhauz. Jest to na szeroką skalę zakrojona akcja kulturalna i gospodarcza, nie pozbawiona posmaku politycznego. Podskarbi, jeden z najzaufańszych przyjaciół króla, pragnie tą drogą wśród wyborców szlacheckich uczynić popularnemi rządy swego pana i tą drogą skonsolidować wpływy jego na Litwie. Głównym ośrodkiem działalności podskarbiego jest *Grodno.* Z placówek kulturalnych zakłada on tam *szkołę kadetów,* szkołę buchalteryjną i miernictwa, instytut położniczy i weterynaryjno-medyczno-chirurgiczny, wreszcie ogród botaniczny. W Grodnie powstają 2 os. fabryczne na przedmieściach Horodnica i Łosośna, obejmujące szereg najróżnorodniejszych zakładów.

W latach 1773 — 81 następuje reorganizacja Akademji Jezuickiej w Wilnie na Szkołę Główną W. Ks. Litewskiego. której podporządkowano całe szkolnictwo na Litwie. Już wtedy wśród profesorów Szkoły Głównej ujawniają się znakomite siły naukowe, jak ks. rektor Poczobut, astronom, Forster, geograf i Gilibert, przyrodnik.

W r. 1759 powstaje pierwsze czasopismo na Litwie, Jezuicki „Kurjer Litewski”, wychodzące w latach 1762 — 89 pod nazwą „Gazety Wileńskiej”. W r. 1785 otwarty zostaje pierwszy stały teatr w Wilnie. Kultura teatralna rozwija się przedewszystkiem w rezydencjach wielkopańskich (Nieśwież Radziwiłłowski oraz Siedlce hetmanowej Ogińskiej, które wsławiły się operą dworską). Kulturę muzyczną szerzy hetman Ogiński, sam niepośledni kompozytor a poważnym jej ośrodkiem jest „Polski Wersal” —.Białystok Branickich.

Sejm grodzieński, ostatni w dziejach dawnej Rzplitej, w 1793 r. przyznał Rosji część ziem, leżących w pnw. połaci dzisiejszej Polski, między innemi Nieśwież. W nocy z 22 na 23 kwietnia 1794 r. wybucha w Wilnie powstanie, kierowane przez płk. Jakóba Jasińskiego, który opanowuje m-o i bierze do niewoli ok. 1000 jeńców.

Był to krok zuchwały, ponieważ siły rosyjskie przeważały 8-krotnie siły atakujących. Z wyroku sądu kryminalnego powieszony zostaje w Wilnie hetman Kossakowski, jeden z głównych działaczy konfederacji targowickiej. Powstanie w Wilnie, które stało się hasłem dla insurekcji w innych częściach kraju, poddało Litwę naczelnej władzy Tadeusza Kościuszki. Po Jakóbie Jasińskim, którego Kościuszko awansował na generała, wodzami armji byli kolejno: gen. Michał Wielhorski i Mokronowski. 11 sierpnia stolica Litwy zostaje po rozpaczliwej obronie zajęta przez Rosjan.

Trzeci rozbiór Polski w 1795 r. oddaje Rosji kraj po pr. brzegu średniego Niemna wraz z Grodnem, stąd zaś terytorja na w. od linji Niemen — Niemirów n. Bugiem. Prusy obejmują w posiadanie Suwalszczyznę po Niemen średni i dolny, kraj Kurpiów i Podlasia na pn. od Bugu. Z. Podlasie aż po Bug bierze Austrja. Pogrom przez wojska napoleońskie Prus w 1807 r., oraz Austrji w 1809 r. spowodował włączenie wyżej wspomnianych zaborów do Ks. Warszawskiego, a w r. 1815 do Królestwa Kongresowego. Jednakże t. zw. obwód Białostocki wcielony został w 1807 r. wprost do Rosji.

Rządy Katarzyny w podbitym kraju organizuje głośny w dziejach Polski były poseł w Warszawie ks. Repnin. Następuje szereg konfiskat dóbr, które otrzymują zasłużeni w walkach z Polską wojskowi. Katarzyna usuwa obowiązujący dotąd Statut Litewski, znosi sądy ziemskie, m-om odbiera samorząd a chłopów obarcza większemi od dotychczasowych ciężarami. Kościół unicki doznaje gwałtów i prześladowań. Paweł I i Aleksander I rządzą łagodniej; przywracają dawne prawodawstwo litewskie i instytucje samorządu szlacheckiego. Następuje reorganizacja Szkoły Głównej Litewskiej, zakończona ostatecznie 1 kwietnia 1803 r. przemianowaniem jej na Cesarski Uniwersytet Wileński. Odtąd Uniwersytet, pozostający pod specjalną opieką cesarza, podlega Ministrowi Oświaty i Kuratorowi Okręgu Naukowego Wileńskiego. Życzliwość Kuratora ks. Adama Czartoryskiego i dobre jego stosunki w owym czasie z Aleksandrem gwarantowały Uniwersytetowi pomyślny rozwój. Uniwersytet korzysta z rozległej autonomji i z dość znacznych dochodów z dóbr pojezuickich. Uniwersytet Cesarski jest spadkobiercą idei Szkoły Głównej Litewskiej i Komisji Edukacyjnej i podobnie jak one sprawuje nadzór nad całem szkolnictwem na Litwie; grono profesorskie dobiera sobie z pośród dawnych wychowanków Szkoły Głównej, sprowadza również specjalistów z zagranicy. Jest on pośrednio ostoją intelektualną i duchową całej Polski, a w szczególności naszych Ziem Wschodnich przed grożącem im wynarodowieniem. Ze znakomitszych profesorów Uniwersytetu wymienimy: braci Śniadeckich, Jana matematyka i Jędrzeja przyrodnika, Joachima Lelewela historyka, Józefa Gołuchowskiego filozofa, Ernesta Grodeck'a znawcę kultur klasycznych. Uniwersytet Wileński stanie się wzorem dla zawiązujących się w tym czasie uniwersytetów rosyjskich.

Rok 1812 „urodzaju i wojny" rozdzielił społeczeństwo nasze na 2 obozy; jedni z ks. Adamem Czartoryskim stanęli przy Aleksandrze i wraz z nim wyjechali wgłąb Rosji za zbliżaniem się wojsk Napoleona. Większość jednak społeczeństwa wyczekiwała z utęsknieniem wkroczenia Wielkiej Armji.

28 — VI opuszczają m-o ostatnie oddziały rosyjskie; za nimi wkracza 8 pułk ułanów polskich pod wodzą ks. Dominika Radziwiłła. Wkrótce potem wjeżdża do Wilna Napoleon i bawi w stolicy aż do 16 lipca.

Na dwa dni przed tem odbyło się 14 lipca 1812 r. w Katedrze Wileńskiej uroczyste podpisanie aktu Konfederacji Generalnej W. Ks. Litewskiego, uchwalającej zjednoczenie Litwy z Koroną wśród okrzyków na cześć cesarza. Rozpoczęto też formowanie pułków ochotniczych na terenie ziem W. Księstwa, aczkolwiek akcja ta nie przybrała tak szerokich rozmiarów, jak w Ks. Warszawskiem.

Po klęsce Wielkiej Armji szczątki armji głównej cofają się na Wilno, niosąc z sobą grabieże i dezorganizację. 7 grudnia ogląda przerażona stolica pierwsze gromady niedobitków świetnej przed paru miesiącami armji Napoleońskiej, zgłodniałe, zziębnięte i obdarte, a już 9 grudnia wieczorem ukazuje się pod bramami m-a awangarda rosyjska; Rosjanie stali się wkrótce panami całego kraju.

Pod koniec rządów Aleksandra I bierze górę w Rosji nacjonalistyczna reakcja; manifestacja ucznia gimnazjalnego, Michała Platera na rzecz Konstytucji 3 Maja, za sprawą senatora Mikołaja Nowosilcowa, zdecydowanego wroga polskości, rozdmuchana zostaje do rzędu poważnej intrygi rewolucyjnej. Aresztowani też zostali latem 1823 członkowie akademickiego związku Filaretów. Wśród uwięzionych znajdował się młody, a już świetnie się zapowiadający Adam Mickiewicz, tudzież Tomasz Zan, „poeta promienisty". W wyniku całej sprawy usunięto z katedr profesorów: Joachima Lelewela i Józefa Gołuchowskiego. Zniechęcony tem ks. Adam Czartoryski składa urząd kuratora; następcą jego zostaje osławiony Nowosilcow, rektorem Uniwersytetu Wacław Pelikan, zdolny prof. chirurgji, ale kreatura Nowosilcowa. Uniwersytet za jego rządów podupada, zagnieżdża się na nim, podobnie jak w całem kuratorjum, system policyjno-szpiegowski.

W powstaniu 1831 r. ziemie pnw. nie odegrały tej roli, do jakiej były przeznaczone. Gen. Chłopicki przeciwny był przerzuceniu działań wojennych na wschód; następca jego Skrzynecki dłuższy czas nie decydował się na to. Litwa przez cały czas wojny była jakby ubocznym terenem walk; front główny znajdował się na Podlasiu. Mimo szeregu zwycięstw (Wawer, Dęby Wielkie, Iganie pod Siedlcami) armja polska nietylko nie wyparła przeciwnika za Bug; nie starała się nawet zająć ważnych strategicznie Siedlec. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja), zakończona zwycięstwem Rosjan, o losach wojny nie mogła decydować.

Akcja powstańcza na Wileńszczyźnie liczebnie wcale silna, była słabo zorganizowana; powstańcy jednak cieszyli się poparciem miejscowej ludności i przez dłuższy czas potrafili szachować wojska rosyjskie z terenu Podlasia. Na pograniczu pow. Brasławskiego działała opiewana przez Mickiewicza Emilja Plater. Oszmiana dnia 15 kwietnia 1831 r. stała się widownią krwawej rzezi bezbronnej ludności przez kozaków pod wodzą Werzulina. Nieudana dywersja na Wilno gen. Giełguda i Chłapowskiego przyczyniły się w znacznym stopniu do upadku insurekcji.

Działalność patrjotyczno-konspiracyjna nie ustaje. W r. 1833 stracony zostaje w Grodnie Michał Wołłowicz, w 1839 r. w Wilnie Szymon Konarski, w 1848 r. Hofmejster i Renier; na zesłanie wgłąb Rosji skazani zostają bracia Dalewscy i szereg innych działaczy zpośród młodzieży wileńskiej.

Tragiczny rok 1863 zaznaczył się licznym udziałem w walkach wszystkich klas społecznych. Na Polesiu i Rusi Czarnej szli niejedno-

krotnie z „panami” w „lasy” chłopi. Powstanie objęło cały teren. W przeciwieństwie do 1831 r. szanse powstania na tych ziemiach w 1863 r. były minimalne, organizacja, zwłaszcza na Polesiu, bardzo dobra. Terenem upartych walk były puszcze Rudnicka i Nalibocka. Wilno staje się widownią nowych krwawych egzekucyj. W maju 1863 r. rozpoczął serję aresztowań przy zastosowaniu tortur, przysłany specjalnie dla stłumienia powstania na Litwie, nowy generał-gubernator z dyktatorską władzą hr. Michał Murawiew, przezwany „wieszatielem”. Wielu ludzi skazano na śmierć doraźnie, bez wyroku. Naczelny wódz powstania na Litwie Zygmunt Dołęga — Sierakowski, wzięty jako ranny na polu bitwy, zawisł na szubienicy 27/VI.

W Nowogródzkiem i na Wileńszczyznie uciera się bohatersko z Rosjanami Ludwik Narbutt, zadając im szereg klęsk.

Na Polesiu działa późniejszy tragiczny dyktator powstania Romuald Traugutt. Objąwszy dowództwo nad tamtejszą partją w początkach maja 1863 r., stacza pomyślne bitwy pod *Horkami* i pod *Stolinem*, doznaje natomiast porażki pod *Kołodnem* (13/VII).

Powstania wywoływały ze strony rządu rosyjskiego reakcję, dążącą do całkowitego wytępienia polskości i katolicyzmu.

W 1832 r. następuje zamknięcie Uniwersytetu Cesarskiego w Wilnie, wskutek czego życie intelektualne Wilna ucierpiało niezmiernie. Przez 10 lat podtrzymywać będzie naukową jego tradycję Akademja Medyko-Chirurgiczna, skupiając na swym terenie wielu dawnych profesorów uniwersyteckich, jak np. sędziwego Jędrzeja Śniadeckiego, tudzież Akademja Duchowna. Bądź co bądź Wilno nie przestaje być ważnym ośrodkiem kultury, zwłaszcza w dziedzinie badań historji i archeologji krajowej (Michał Baliński, Michał Homulicki, Józef Ignacy Kraszewski, będący wychowankiem dawnego Uniwersytetu, Adam Honory Kirkor, Teodor Narbutt, Eustachy Tyszkiewicz, założyciel Muzeum i T-wa Archeologicznego w 1855 r., zamkniętych w 1864 r. — i wielu innych). W Wilnie też mieszka i działa „lirnik wioskowy”, Ludwik Kondratowicz (Władysław Syrokomla), a także muzyk Stanisław Moniuszko.

Podlasie z., stanowiące część Królestwa Polskiego, później niż ziemie „Zachodniego Kraju” objęte zostało ofenzywą rosyjskości. Instytucje sądowe i prawne rosyjskie zaprowadzono tu, podobnie jak na całem terytorjum Kongresówki, dopiero w 1876 r. (w kraju „zachodnim” już w 1840 r.), przyczem pozostał nadal w mocy Kodeks Napoleona w prawie cywilnem, jak również dawny francuski kodeks handlowy. Podział na „gubernie” ustalił się tu w 1837 r., a więc w 40 lat po „Kraju Zachodnim”. Ludność Podlasia i Chełmszczyzny stawiała długo opór przeciw „przyłączeniu” Kościoła Unickiego do Cerkwi Prawosławnej, co za sprawą biskupa -renegata Józefa Siemaszki zostało uskutecznione na Litwie już w 1839 r. Rząd powierzył administrację djecezji Chełmskiej unickiej Marcelemu Popielowi, księdzu, sprowadzonemu z Galicji, który zwolna przygotowywał grunt dla prawosławia. Lud jednak stanął w obronie Kościoła i wiernych katolicyzmowi kapłanów, wywożonych do Rosji, a mianowanych przez Popiela nie dopuszczał do świątyń. Na tem tle doszło do rozruchów; w *Drelowie* i *Pratulinie* wojsko strzelało do tłumów, kładąc trupem kilkadziesiąt osób. W r. 1875 Popiel nakazał duchowieństwu katedralnemu przejść na prawosławie. Z tą chwilą Unja na Podlasiu i Chełmszczyźnie została oficjalnie zniesiona; część ludu jednak aż do ogłoszenia ukazu tolerancyjnego w 1905 r. wytrwała w oporze, chrzcząc dzieci i biorąc śluby potajemnie u księży kat., ponieważ przechodzenie z obrządku grecko-kat. na łaciński zostało oficjalnie zakazane. Męczeństwo Unji na Podlasiu odbiło się głośnem echem w kraju i zagranicą, a ludność, wroga prawosławiu, otrzymała urzędową nazwę „opornych”.

Do 1863 r. na ziemiach „Zachodniego Kraju” dopuszczeni byli na stanowiska urzędowe Polacy, później już wyłącznie Rosjanie. Język

polski wyrugowano nietylko ze szkoły i urzędu, ale i z wszelkich dziedzin życia publicznego i z przedsiębiorstw prywatnych. W r. 1864 nastąpiło zawieszenie jedynego na ziemie dawnej Litwy czasopisma — „Kurjera Wileńskiego": wkrótce potem zamknięto na długie dziesiątki lat teatr polski. Napis polski na kaplicy ostrobramskiej zastąpiono łacińskim „Sub tuum praesidium confugimus". Ludowi, modlącemu się pod „Ostrą Bramą", pozwolono wraz z księdzem odmawiać litanje jedynie po łacinie. Jednak Ostra Brama przetrwała zwycięsko, jako symbol katolicyzmu i polskości. Mimo konfiskat dóbr polskich za udział w powstaniach i masowego przesiedlenia szlachty szaraczkowej wgłąb Rosji, polskość w „Kraju Zachodnim" nie upadła, a nazwiska Elizy Orzeszkowej i Marji Rodziewiczówny świadczą o łączności duchowej tego kraju z Macierzą w dobie ucisku.

Żydzi doznawali pod panowaniem rosyjskiem wielu ograniczeń prawnych. Z ważnych ośrodków życia umysłowego i kulturalnego Żydów w XIX w. i początkach XX w. występują Wilno, Pińsk i Wołożyn. Wilno pod panowaniem rosyjskiem wydało zasłużonego wielce w dziejach naszej krytyki literackiej i publicystyki Żyda, patrjotę polskiego, Juljana Klaczkę, przyjaciela Słowackiego.

R. 1905 przyniósł ukazy tolerancyjne, zezwalające na przechodzenie swobodne z innych wyznań na kat. W Wilnie rząd zezwolił na wydawanie polskich czasopism i zakładanie szeregu stowarzyszeń społecznych i kulturalnych. Zawiązało się w 1907 r. „Towarzystwo Przyjaciół Nauk", roztaczające opiekę nad zabytkami, gromadzące zbiory muzealne i bibljoteczne. Ponadto wspomniane Towarzystwo organizuje ruch naukowy w najszerszym zakresie w postaci odczytów i publikacyj naukowych.

Wkrótce po nadaniu tych prowizorycznych ulg Polakom fala rusyfikacji i prawosławia zaczyna znów przybierać. Nadchodzi jednak rok Wielkiej Wojny — 1914. Do Wilna wkraczają Niemcy 19 września 1915 r.; front ustala się na 2 lata na wschód od Wilna i Pińska; poza tą linją ciągną się pozycje rosyjskie, a *kan. Ogińskiego* zniszczony zostaje przez długotrwałe walki pozycyjne. W latach 1917 — 18, korzystając z dezorganizacji militarnej Rosji naskutek rewolucji, posuwają się Niemcy dalej wgłąb Białorusi, Polesia i Ukrainy. Cofający się Rosjanie wyniszczyli kraj, paląc wsie i niszcząc zapasy żywności. Ruiny gospodarczej kraju dopełnia okupacja Niemców, ich rekwizycje, celowe niszczenie przemysłu naszych ziem i wywożenie części ludności na przymusowe roboty do Niemiec. W tych warunkach zaludnienie Wilna spada o blisko ⅓ część, do 127.000.

W końcu grudnia 1918 r. społeczeństwo wileńskie tworzy Organizację Wojskową dla obrony przed wojskami sowieckiemi z licznym udziałem młodzieży szkolnej i robotniczej. Zbyt szczupłe siły obrońców nie zdołały wstrzymać bolszewików; 4 i 5 stycznia 1919 r. zajęli oni Wilno, w obronie którego zginął sławny architekt — rzeźbiarz Antoni Wiwulski. W Wielką Sobotę, t. j. 19 kwietnia 1919 r., zajmują Wilno Polacy, zaś w drugi dzień świąt Wielkiejnocy wkroczył do m-a Marszałek Piłsudski, ówczesny Naczelnik Państwa. 11 października tegoż roku dokonał Józef Piłsudski otwarcia wskrzeszonego Uniwersytetu, którego pierwszym rektorem zostaje znany przyrodnik, Michał Siedlecki. Ofenzywa Bolszewicka 1920 r. oddaje Wilno ponownie wojskom sowieckim, które z kolei oddają je Litwie. Już jednak 9.—X. — 1920 r. z polecenia Piłsudskiego zajmuje Wilno gen. Żeligowski. M-o z paru pow-ami tworzy terytorjum t. zw. „Litwy Środkowej" pod rządami cywilnymi Tymczasowej Komisji Rządzącej. 8.—I.—1922 r. plebiscyt Ziemi Wileńskiej opowiada się za Polską większością głosów, zaś 20 lutego tegoż roku sejm Wileński 101 głosami przy 3 wstrzymujących się uchwalił wcielenie Wileńszczyzny do Polski. Z tą chwilą ustalona została granica wsch. odrodzonej Rzplitej.

W dziedzinie sztuki w siedemdziesiątych latach XVIII w. rokoko ustępować poczyna *klasycyzmowi.* Wczesny klasycyzm reprezentuje w Wilnie architekt *Knakfus* (*Obserwatorjum Astronomiczne*, *„Biała Sala” w Uniwersytecie*), surowy klasycyzm — *Gucewicz* (*Katedra, Ratusz, Werki, Suderwa*); poza Wilnem wyróżnić możemy kilka ośrodków artystycznych na dworach magnackich. Architekt Sapiehów *Becker* przebudowuje w stylu klasycystycznym *pałac w Różanie* i wznosi klasycystyczny *pałac w Dereczynie.* W końcu XVIII w. i na początku XIX w. powstaje szereg monumentalnych pałaców klasycystycznych (*Snów, Swojatycze, Wołożyn* i in.), wiejskich pałacyków (*Horodno, Świack, Augustówek, Ponienumie, Stanisławów*) oraz dużych klasycystycznych murowanych dworów (*Orniany, Turły, Niemież, Szumsk*, i in.). Z drewnianych klasycystycznych dworów najbardziej charakterystyczny jest dwór w *Czombrowie.*

Do ostatnich lat XVIII w. malarstwo miejscowe nie przejawiało żywszej działalności artystycznej i nie wydało wybitnych artystów. Poważniejsze zapotrzebowanie w poł. XVIII .w. pokrył import obrazów, między innemi obrazów Czechowicza (cykle w kość. ś. Katarzyny i Wizytek w Wilnie). Jak się wydaje, nie miejscowi, lecz sprowadzeni do Wilna artyści, byli twórcami wielkich cyklów polichromji ściennych w 2 poł. XVIII w. Dopiero utworzenie w Uniwersytecie katedry rysunków i malarstwa oraz działalność pedagogiczna i artystyczna *F. Smuglewicza*, a zwłaszcza *Rustema* umożliwiły zorganizowanie w Wilnie poważnego ośrodka artystycznego. W pierwszych latach XX w. i po odzyskaniu niepodległości ogromne zasługi dla sztuki i kultury Wilna położył wybitny malarz *Ferdynand Ruszczyc*, organizator Wydziału Sztuk Pięknych wskrzeszonego Uniwersytetu.

OGOLNE WSKAZÓWKI PRAKTYCZNE

Woj. pnw. stanowią część Polski najmniej przystosowaną pod względem urządzeń do potrzeb i wygody turystów. Zarówno gęstość sieci kol. i sz., jak i stan dróg nie wszędzie są zadawalające. Brak ten wynagradza obfitość dróg wodnych i jezior, co czyni z Polski pnw. prawdziwy raj dla turystów kajakowych. Dużo pozostawia również do życzenia stan hoteli, hotelików, restauracyj i gospód. Poza Wilnem i kilkoma większemi m-mi turysta musi być przygotowany na bardzo nieraz prymitywny nocleg i proste niewyszukane pożywienie.

To też ta połać Polski, przedewszystkiem ze względu na najlepiej zachowaną pierwotność przyrody (Polesie), nadaje się szczególnie dla turysty pieszego, wędrującego z plecakiem od wsi do wsi, oraz dla wycieczek zbiorowych. Brak hoteli i restauracyj wynagradza gościnność i życzliwość dla turystyki miejscowych władz, organizacyj społecznych i ludności, zwłaszcza nauczycielstwa. Niewymagający turysta z łatwością znajdzie nocleg w licznych na tym terenie świetlicach Związku Strzeleckiego, strażnicach K. O. P., szkołach powszechnych, leśniczówkach i gajówkach, oraz na sianie lub słomie w stodołach.

Koleje.

Sieć kol. pnw. Polski jest o wiele rzadsza, niż w innych prowincjach. Miejscowości, oddalone o 40 k. od kolei, nie należą do rzadkości. Głównemi linjami tej części Polski, po których kursują poc. p. do Rygi i Moskwy, są: Warszawa — Wilno — Turmont i Warszawa — Białystok — Stołpce. Na pozostałych linjach kursują tylko poc. os., przeważnie ograniczone do 2 lub 3 poc. dziennie. Są również linje z 1-ą parą poc. na dobę. *Stacje kolejowe*, naogół dość odległe od siebie i często — b. odległe od miejscowości, których nazwy noszą. Osobliwością dw. kol., niespotykaną w innych dzielnicach Polski, szczególnie na st. węzłowych, jest położenie st. pośrodku torów, co stwarza konieczność przedostawania się do nich po

mostach (np. *Brześć, Lida* i inne). Również spotyka się tu często niepraktyczne stawianie dw. kol. po przeciwnej str. toru, aniżeli leży m—o, co przedłuża ilość czasu, potrzebnego dla dostania się z dw. do m-a (np. *Białystok, Brześć*).

Budynki stacyjne w woj. pnw. uległy przeważnie zniszczeniu w czasie wojny, a dotychczas jeszcze nie wszystkie zostały odbudowane. Te jednakże, które odbudowano, odbijają swym pięknym wyglądem architektonicznym (np. *Porzecze, Kobryń, Brześć, Pińsk, Hajnówka, Czeremcha* i t. p.) od brzydkich i banalnych budynków stacyjnych, budowanych przez Rosjan. W większych miejscowościach oraz na st. węzłowych istnieją na dw. *restauracje*, jednak na wielu z nich szczególnie w mniejszych miejscowościach, ciepłe potrawy należy zamawiać na dłuższy czas naprzód.

W kilku najważniejszych miejscowościach (*Wilno, Nowogródek, Brześć*) czynne są na dworcach *biura informacyjne.*

Sprzedaż biletów — na stacjach; ponadto w miejscowościach, gdzie istnieją biura podróży (p. n.), można bilety kupować w mieście.

Rozkład jazdy, który od r. 1935 wychodzić ma w wydaniu książkowem 4 razy rocznie, podaje nietylko szczegóły, dotyczące rozkładu jazdy, *kursu bezp. i wg. sypialnych*, ale również *przepisy taryfowe*, często zmieniające się, oraz wiadomości o *ulgach taryfowych, biletach powrotnych, biletach kombinowanych, biletach okresowych, przewozie bagażów, dostawie bagażów do domów* i t. p.

Wagony bezpośrednie kursowały w 1935 r. z Warszawy na wszystkich ważniejszych linjach pnw. Polski, w szczególności do Druskienik, Suwałk, Turmontu przez Wilno; Stołpców przez Białystok; Baranowicz przez Brześć, Mikaszewicz przez Pińsk i Łuniniec; Lidy, Białowieży, Grajewa przez Białystok; Łomży przez Ostrołękę. Z Wilna poza Warszawą i miejscowościami woj. wileńskiego i nowogródzkiego kursują bezp. wg. do Lwowa przez Równe i do Brześcia przez Białystok. Natomiast przy podróżach z z. i pd. Polski, jadąc na teren Polski pnw., należy się przesiadać w Warszawie, lub we Lwowie, gdyż bezp. wg. z Gdyni, Poznania, Katowic, Krakowa, Zakopanego i t. p., w kierunku Wilna niema.

Wagony sypialne kursują tylko przy poc. p. między Warszawą a Wilnem i Warszawą a Stołpcami, oraz przy

nocnym poc. os. między Warszawą a Wilnem. Tylko na linji Stołpce-Białystok-Warszawa kursują przy dziennych poc. p. wozy restauracyjne.

W okresie wojny europejskiej Niemcy zbudowali w woj. pnw. gęstą sieć *kolejek wązkotorowych*, a na ważniejszych z nich utrzymywany jest dotychczas ruch osobowy, włączony do ogólnego rozkładu jazdy. Do najważniejszych należą kolejki: Dukszty — Druja (dojazd do j-or Brasławszczyzny), Nowoświęciany — Kobylnik (doj. n. j. Narocz), Nowojelnia — Nowogródek, sieć kolejek w ziemi Kurpiów, wychodzących z Grabowa pod Ostrołęką i z Łomży oraz kilka kolejek na Polesiu, np. Iwacewicze — Telechany (Kan. Ogińskiego).

Komunikacja autobusowa.

Sieć kol. uzupełnia komunikacja aut., która w pnw. Polsce jest mniej rozwinięta, niż w innych dzielnicach Polski, ze względu na rzadszą sieć gśc. Szczególnie skromnie przedstawia się komunikacja aut. na terenie woj. wileńskiego, nowogródzkiego, i poleskiego, najlepiej jeszcze na terenie woj. białostockiego. Z dniem 1 czerwca 1934 r. zostały na niektórych linjach uruchomione aut. polskich kolei państwowych. *Rozkład jazdy komunikacji samochodowej P. K. P.* jest wydawany drukiem, zawiera on też taryfę, która wynosi przeciętnie 6 gr. za 1 k.

W 1935 r. aut. polskich kolei państwowych utrzymywały komunikację samochodową na terenie woj. białostockiego na kilku linjach koncentrujących się w Białymstoku i Łomży. (Warszawa — Ostrołęka — Łomża — Grajewo — Augustów — Suwałki, Warszawa — Ostrów — Zambrów — Białystok, Łomża — Wizna — Białystok, Białystok — Grodno, Białystok — Wołkowysk, Białystok — Bielsk — Białowieża oraz Białystok — Siemiatycze).

Na innych linjach utrzymują komunikację aut. prywatne. Ważniejszemi centrami komunikacji aut. prywatnych są: Białystok, Bielsk, Łomża. Suwałki, Nowogródek, Słonim, Wołkowysk, Lida, Wilno, Święciany, Horodziej, Brześć i Kobryń. Mapa komunikacji aut. zmienia się corocznie z powodu upadku jednych, a powstawania innych przedsiębiorstw, dlatego przed rozpoczęciem podróży należy w każdym wypadku poinformować się szczegółowo czy, kiedy i skąd odjeżdżają aut. W braku drukowanego rozkładu jazdy, któryby zawierał również adresy przedsiębiorstw aut., o odnośne informacje należy się zwracać do miejscowych oddz. Polskiego T-wa Turystyczno-Krajoznawczego, oddz. biura podróży „Orbis", lub do związków propagandy turystycznej. Taryfa za przejazd wynosi od 6 do 10 gr. za 1 k.

Turystyka samochodowa i przepisy ruchu drogowego.

Wyruszając na wycieczkę automobilową po kraju, należy zasięgnąć uprzednio informacyj w stowarzyszeniach społecznych, zajmujących się samochodową turystyką. Są to mianowicie *Automobilkluby* oraz *Polski Touring Klub.*

Stowarzyszenia te posiadają zorganizowany aparat do udzielania wszelkich informacyj, marszrut, wskazówek praktycznych — mają na składzie po ulgowych cenach *mapy* i *przewodniki,* które można nabyć również w księgarniach.

W czasie jazdy samochodem po Polsce należy przestrzegać *przepisów jazdy,* szczegółowo objętych w rozporządzeniu Min. Komunikacji i Min. Spr. Wewn. z dnia 15.I.33 r.

Główne przepisy sprowadzają się do następujących zasad: Samochód musi posiadać *dowód rejestracyjny,* wydany przez właściwą władzę woj., a kierowca musi mieć *pozwolenie na prowadzenie pojazdu,* wydane również przez woj. władzę. Oba te dokumenty winny zawsze znajdować się w czasie jazdy pod ręką w celu okazywania ich na żądanie funkcjonarjuszów, upoważnionych do kontrolowania ruchu drogowego.

Z nastaniem zmroku należy zapalić przednie reflektory oraz tylną latarkę czerwoną, oświetlającą również tylny numer rejestracyjny. W m-ch i osiedlach, posiadających dostateczne oświetlenie publiczne, reflektorów palić nie wolno, ale muszą być zapalone przednie latarnie.

W m-ch i osiedlach tłumik winien być zamknięty, a szybkość jazdy nie może przekraczać 40 k. na gdz. W terenie otwartym szybkość nie jest ograniczona normą cyfrową, lecz szybkość normować należy w ten sposób, aby bezpieczeństwo publiczne nie było zagrożone.

Na skrzyżowaniach dróg należy dawać pierwszeństwo pojazdom — nietylko samochodom, ale nawet konnym, — nadjeżdżającym z prawej str.

Zasadniczy przepis jazdy każe jechać w Polsce pr. str. drogi, a wyprzedzać nalewo.

Drogowskazy w osiedlach i na skrzyżowaniach dróg ułatwiają orjentację, a należycie rozstawione staraniem i kosztem Automobilklubu Polski *trójkątne znaki ostrzegawcze,* powszechnie znanego międzynarodowego typu, zawczasu wskazują, gdzie należy zachować specjalną ostrożność.

Opłaty od pojazdów mechanicznych na rzecz Państwowego Funduszu Drogowego.

Ustawa o państw. funduszu drogowym z 29.III.1933 r. ustanawia opłaty w stosunku rocznym, jak następuje:

1. Od samochodu osobowego służącego do własnego użytku — po 15 zł. od każdych 100 kg. wagi własnej samochodu.
2. Od motocykla bez przyczepki — po 40 zł. od sztuki.
3. Od motocykla z przyczepką oraz od trzykołowych pojazdów mechanicznych (cyklonetek) — po 60 zł. od szt.

Przy obliczaniu wagi pojazdów mechanicznych nie uwzględnia się ilości do 50 kg. włącznie, a ilości większe niż 50 kg. liczy się za 100 kg.

Każda osoba, jeżdżąca na rowerze po drogach publicznych winna zaopatrzyć się w imienną kartę rowerową, wydawaną według ustalonego wzoru przez władze administracyjne I instancji, które w m-ch mogą wydawanie tych kart powierzyć magistratom za ich zgodą.

Opłaty stemplowe od kart rowerowych podlegają opłacie stemplowej w wysokości 5 zł.

Zagraniczne samochody osobowe, wjeżdżające do Polski, płacą przy przekraczaniu granicy za pierwsze 3 dni pobytu 5 zł., a za każdy dzień następny 1 zł. Motocykle bez przyczepki płacą za pierwsze 3 dni 1.50 zł. a za każdy dzień następny 40 gr., motocykle z przyczepką płacą za pierwsze 3 dni pobytu 2 zł., a za każdy następny 50 gr.

Rozpoczęty dzień liczy się za cały; na uiszczoną opłatę w urzędzie celnym (granicznym) otrzymuje się kwit, który należy zatrzymać i okazać władzom celnym przy wyjeździe z Polski.

Komunikacja wodna.

Żeglugą wodną w Polsce zarządza Min. Komunikacji przez Biuro Dróg Wodnych. Na terenie Polski pnw. znajduje się 5 prowincjonalnych zarządów wodnych, podporządkowanych urzędowi woj. Poleskiemu i 1 — urzędowi woj. Wileńskiemu. Regularny ruch pasażerski utrzymują tu następujące linje: Grodno — Pyszki na Niemnie, Grodno—Łunne na Niemnie, Wilno — Werki na Wilji, Pińsk — Stare Konie na Strumieniu i Prostyrze, Pińsk — Dawidgródek na Strumieniu, Prypeci i Horyniu, Pińsk—Telechany na Pinie, Jasiołdzie i kan. Ogińskiego, Pińsk — Lubieszów na Stochodzie i Prypeci, Dawidgródek — Rzeczyca (st. kol. Horyń) na Horyniu.

Zaznaczyć należy, że niekiedy ruch pasażerski na tych linjach ulega przerwie, wobec czego należy zawsze zgóry upewnić się, czy w danym okresie żegluga nie została czasowo zawieszona.

O ile rozkład jazdy nie jest ogłoszony w kol. rozkładzie jazdy, należy zasięgnąć informacji w oddz. P.T.K. w Grodnie, Wilnie i Pińsku. Pozatem przejazd wycieczek po kanale Augustowskim i jeziorach Suwalszczyzny ułatwiają holujące tratwy i statki Państwowego Zarządu Dróg Wodnych.

Lotnictwo cywilne.

Lotnictwo cywilne w Polsce należy do zakresu działania min. komunikacji. Na terenie Polski pnw. znajdują się lotniska publiczne w Wilnie, Brześciu n. B., Mołodecznie, Grodnie, Białej Podlaskiej, Baranowiczach i Słonimie.

Polska komunikacja powietrzna utrzymywana jest przez przedsiębiorstwo państwowo-samorządowe „Polskie Linje Lotnicze: Lot".

Wygodne samoloty, mieszczące do 10 osób, przewożą pasażerów, pocztę i towary z pełnem bezpieczeństwem i wysoką regularnością. W chłodnej porze roku samoloty są ogrzewane.

Ponad terenem Polski pnw. przebiega szlak lotniczy: Warszawa—Wilno—Ryga—Tallin; czas przelotu do Wilna 2 godz. 20 min.; do Rygi 4 godz. 55 min., do Tallina 6 godz. 45 min. (łącznie z postojami na lotniskach). W Tallinie połączenia lotnicze z Helsinkami, Leningradem, Sztokholmem i t. d.

Ceny biletów samolotowych P. L. L. „Lot" równają się mniejwięcej cenom biletów kol. II kl. Przy jednoczesnem nabyciu biletów na podróż tam i z powrotem przysługuje od ceny biletu powrotnego 30% zniżka. Informacje, sprzedaż biletów i rezerwowanie miejsc we wszystkich większych biurach podróży i przez portjerów większych hoteli.

Oddział „Lotu" w Wilnie — Lotnisko Porubanek, tel. 80.

Pocztę lotniczą nadawać można nawet w miejscowościach i do miejscowości, które nie posiadają komunikacji lotniczej. W tych przypadkach, poczta lotnicza przewożona jest częściowo samolotem, częściowo koleją. Informacyj o opłatach za pocztowe przesyłki lotnicze udzielają Urzędy Pocztowe.

Biura podróży.

Polskie biuro podróży „Orbis" posiada swój oddział w Wilnie, ul. Mickiewicza 20, oraz agencje w Białymstoku (ul. Piłsudskiego 14), Brześciu (ul. 3 Maja 16), pozatem pla-

cówkę sezonową w Druskienikach (ul. Wileńska 1). Międzynarodowe Tow. Wagonów Sypialnych — Th. Cook posiada agentury: w Wilnie przy ul. Mickiewicza 6 (tel. 10-42) oraz w Stołpcach na dw. kol. (tel. 42). Pozatem kiosk informacyjny na dw. kol. w Wilnie.

Wycieczki na zasadzie czeków podróży.

Polskie biuro podróży „Orbis" w porozumieniu z Sekcją Turystyczną Tow. Rozwoju Ziem Wschodnich oraz Związkiem Propagandy Turystycznej w Nowogródku uruchomiło w 1934 r. kilka tur na zasadzie czeków podróży. Polegają one na tem, że nabywca czeku podróży za opłatą pewnej kwoty otrzymuje asygnaty, zapewniające mu pobyt w hot. wraz z utrzymaniem, przewóz aut. względnie kol., wstęp do rozmaitych osobliwości, przewodników i t. p. Tury tego rodzaju zorganizowano dla Wilna i jego najbliższej okolicy (Werki, Troki) wraz z wycieczką n. j. Narocz, dla Grodna i Druskienik, dla pojezierza Suwalsko-Augustowskiego, dla stron Mickiewiczowskich w okolicy Nowogródka, oraz dla Polesia. Bliższe informacje podaje Wydz. Turystyczny P. B. P. „Orbis", względnie związki propagandy turystycznej w Wilnie i Nowogródku.

Hotele, restauracje, kawiarnie.

Hotele w większych miastach, zwłaszcza w Wilnie, odpowiadają wszelkim wymaganiom kulturalnym i hygjenicznym. W mniejszych miastach i miasteczkach pozostawiają wiele do życzenia.

To samo można powiedzieć o restauracjach, cukierniach i kawiarniach.

Potrawą specjalną Wileńszczyzny i ziem północno-wschodnich są: *boćwinka* i *kołduny.* Pozatem słyną t. zw. *litewskie* wędliny.

Schroniska turystyczne.

Na terenie woj. pnw. Polski sieć schr. turystycznych w ścisłem tego słowa znaczeniu jest stosunkowo rzadką. W woj. białostockiem istnieje schr. w Białowieży, utrzymywane przez Dyrekcję Lasów Państwowych (200 łż.) i schr. P. T. K. n. j. Wigry. W woj. poleskiem—schr. turystyczne w Horodyszczu, utrzymywane przez Woj. Komisję Turystyczną. W woj. nowogródzkiem schr. P. T. K. n. Świtezią W woj. wileńskiem schr. L.M. i Kol. n. j. Trockiem w Trokach, oraz schr. Tow. Przyjaciół Naroczy n. j. Narocz.

Specjalnie dla turystów wodnych urządzono w ostatnich latach n. rzekami, kanałami i jeziorami, szczególnie na Polesiu, kilkadziesiąt stacyj turystycznych w wynajętych domach ludowych, gajówkach, budynkach dozorców rzecznych i t. p.Posiadają one zazwyczaj 6—10 łż. dla turystów. Niejednokrotnie ich położenie oznaczone jest drogowskazem na rzekach i kanałach, jak np. na Polesiu. Ich wykaz aktualny dla danego roku zawiera wydawany corocznie w kwietniu przez Min. Oświaty „Informator o szkolnych schroniskach wycieczkowych" (wyd. IX, rok 1935).

Szkolne schroniska wycieczkowe.

Dla ułatwienia ruchu wycieczkowego młodzieży szkolnej rozpoczęło Min. Oświaty w 1926 r. zakładanie szkolnych schr. wycieczkowych. Częściowo są one otwarte przez cały rok, częściowo tylko w miesiącach wakacyjnych.

W 1934 r. na terenie woj. Białostockiego było 10 schr. (Augustów, Białowieża, Bielsk, Drohiczyn, Druskieniki, Grodno, Jeziory, Łomża, Myszyniec, Serwy. To ostatnie mieściło się w specjalnie na ten cel zbudowanym domu wakacyjnym M. W. R. i O. P., przeznaczonym na kursy i kolonje letnie). W woj. poleskiem — 6 schr. (Brześć, Dawidgródek, Kobryń, Lubieszów, oraz 2 w Pińsku). W woj. nowogrodzkiem — 5 schr. (Nowogródek, Mir, Nieśwież, Słonim, Świteź). W woj. wileńskiem — 5 schr. (Wilno, Troki, j. Narocz, Dzisna i Brasław, z nich schr. n. j. Narocz mieści się w specjalnie na ten cel wybudowanym budynku). Wykaz aktualny wszystkich schr. wraz z ilością łż., adresem i cenami noclegu zawiera wydawany corocznie w kwietniu przez Min. Oświaty „Informator o szkolnych schroniskach wycieczkowych".

Pierwszeństwo do korzystania ze szkolnych schr. ma młodzież szkolna i nauczycielstwo. O ile lokal schr. nie jest zapełniony przez młodzież, mogą z niego korzystać także wycieczki młodzieży pozaszkolnej, nauczyciele, studenci szkół akademickich i czł. tow. turystycznych, odbywających wycieczki w grupach lub pojedyńczo. Wycieczki, liczące powyżej 10 uczestników, powinny zamawiać noclegi listownie wcześniej.

Organizacje turystyczne.

Związek Polskich Towarzystw Turystycznych, którego nakładem wychodzi niniejszy „Przewodnik", (Warszawa, ul. Żórawia 9, m. 1, tel. 9-41-42), został powołany do życia w 1927 r. Do Związku należą wszystkie stowarzy

szenia turystyczne w Polsce, które w 1933 r, grupowały 45.000 członków.

Celem Związku jest popieranie rozwoju turystyki polskiej w kraju i zagranicą, oraz rodzimego krajoznawstwa za pośrednictwem należących do Związku stowarzyszeń przez koordynację ich prac, oraz zbiorową reprezentację zrzeszonych w Związku stowarzyszeń turystycznych i krajoznawczych wobec władz i zagranicy.

Do Związku należą: Polskie Tow. Tatrzańskie, Polskie Tow. Turystyczno-Krajoznawcze, Automobilklub Polski, Polski Touring Klub, Beskidenverein, Żydowskie Tow. Krajoznawcze, Podolskie Tow. Turyst. Krajoznawcze i Polski Związek Motocyklowy — w charakterze członków zwyczajnych — oraz szereg innych, jako członkowie nadzwyczajni.

Główną organizacją, skupiającą czynnych turystów na terenie pnw. Polski, jest *Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze,* w skróceniu P. T. K. (Warszawa — ul. Nowy Świat 19). P. T. K. posiada 93 oddziały i ok. 11.000 członków. W związku z P. T. K. działa Komisja Kół Krajoznawczych Młodzieży, która kieruje pracami Kół Krajoznawczych Młodzieży przy szkołach średnich i zawodowych. P. T. K. posiada kilkanaście schr., przeszło 20 muzeów, i utrzymuje kilka gospód wycieczkowych w miastach. Organem P. T. K. jest miesięcznik „Ziemia", oraz biuletyn miesięczny „Wiadomości krajoznawcze i turystyczne".

Na terenie woj. pnw. Polski posiada P. T. K. oddz. w Augustowie, Baranowiczach, Białymstoku, Brasławiu, Brześciu n./Bugiem, Głębokiem, Grodnie, Lidzie, Nowogrodzie Łomżyńskim, Nowogródku, Pińsku, Słonimie, Suwałkach, Święcianach, Wilnie i Wołkowysku.

Polskie Tow. Tatrzańskie, jednoczące turystów górskich, posiada na tym terenie oddz. w Wilnie, (uniwersytet, prof. T. Czeżowski).

Wileński Automobilklub (Wilno, ul. Mickiewicza 24) jest klubem afiljowanym Automobilklubu Polskiego w Warszawie.

Polski Touring Klub (Warszawa, ul. Kredytowa 5), posiada kilku delegatów.

Kluby narciarskie należą do Polskiego Związku Narciarskiego (Kraków, ul. Pierackiego 1).

Wileński Okręgowy Związek Narciarski (Wilno, ul. Jagiellońska 7, m. 7) jednoczy kluby woj. wileńskiego i nowogrodzkiego, Grodzieński Okręgowy Związek Narciarski (Grodno, ul. Narutowicza 4) kluby z woj. białostockiego, natomiast kluby z woj. poleskiego należą do Warszawskiego Okręgowego Związku Narciarskiego (Warszawa, Al. Jerozolimskie 3, m. 20).

Adresy klubów narciarskich zawiera wydawany corocznie w listopade zi Kalendarz Narciarski Pol. Zw. Narciarskiego.

Kluby kajakowe są zjednoczone w Polskim Związku Kajakowym (Warszawa, Myśliwiecka 3), gdzie można otrzymać adresy klubów poszczególnych.

Żydowskie Tow. Krajoznawcze (Warszawa, ul. Królewska 51), założone w 1926 r., 5.000 członków, zgrupowanych w 21 oddz.

Na terenie posiada ono oddz. w Białymstoku (ul. Sienkiewicza 44), w Grodnie (ul. Listowskiego 40), w Pińsku (gimnazjum Tarbut), w Suwałkach (ul. Kościuszki 47) i w Wilnie (ul. Gdańska 3.)

Związki propagandy turystycznej.

Związki propagandy turystycznej, wzorowane na francuskich syndykatach inicjatywy, są organizacją t. zw. turystyki biernej. Jednoczą one samorządy miejskie i pow., zakłady kąpielowe, letniska, hot., rst., przedsiębiorstwa komunikacyjne i t. p.

Pierwsze związki propagandy turystycznej na terenie pnw. Polski zaczęły powstawać w 1934 r. z inicjatywy Min. Komunikacji. Dotychczas powstały: Z. P. T. *w Wilnie* (*ul.* Mickiewicza 32), Z. P. T. Ziemi Nowogrodzkiej (*Nowogródek*, urząd woj.), Białostocki Z. P. T. (*Białystok*, urząd woj.), Poleski Z. P. T., (Brześć *n./Bugiem*, urząd woj.). Popieranie ruchu turystycznego wchodzi też w zakres działania założonego w 1934 r. *Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich*, za pośrednictwem jego Sekcji Turystycznej (Warszawa, Zgoda 8, m. 4). W porozumieniu z „Orbisem" organizuje ona zwiedzanie ziem w. Polski na zasadzie czeków podróży i uzyskuje dla zwiedzających zniżki kolejowe.

Organizacje sportowe.

Kierownictwo wszelkiemi pracami, dotyczącemi powszechnego wychowania fizycznego należy w Polsce do Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Na czele wszystkich organizacyj sportowych stoi Związek Polskich Związków Sportowych, Warszawa, ul. Wiejska 11.

Ważniejsze kluby sportowe w Polsce pnw.: w Wilnie W. K. S. Śmigły, Ognisko, A. Z. S., Makabi, Ż. A. K. S., Pogoń, Drukarz, Wileńskie Tow. Wiośl., Wileńskie Tow. Cyklistów i Motocyklistów, Wil. Tow. Łyżw., Wileński Automobilklub; w okręgu białostockim: Klub sportowy Jagiellonja (Białystok), Klub Wioślarski (Grodno), W. K. S. (Grodno); na Polesiu: W. K. S. (Brześć), Ruch, Kresy.

Literatura turystyczna i mapy.

Z różnych czasopism, zawierających sporo artykułów opisowych o rozmaitych miejscowościach na terenie Polski pnw., należy wymienić przedewszystkiem *Ziemię*, organ P. T. K., która w kilkunastu tomach zacząwszy od 1907 r. podała mnóstwo artykułów i opisów rozmaitych miejscowości i okolic.

Bardzo liczne osobliwości ziem pnw. zawarte są w fachowych wydawnictwach naukowych. Zabytkom sztuki poświęconych jest kilkanaście tomów *Sprawozdań Komisji Akademji Umiejętności dla badania historji sztuki w Polsce*, które wychodzą od 1881 r. W dziedzinie osobliwości przyrody mnóstwo wiadomości zawiera 14 okazałych roczników czasopisma „*Ochrony Przyrody*", które wychodzi w Krakowie od 1921 r. jako organ Państwowej Rady Ochrony Przyrody pod redakcją prof. dr. Władysława Szafera.

Pierwszą próbą podjęcia opisu turystycznego ziem całej Polski był dr. Mieczysława Orłowicza „Przewodnik po ziemiach dawnej Polski Litwy i Rusi" wydany w Krakowie w 1914 r.; dziś już wyczerpany.

W dziedzinie *monografji* istnieją: Józef Paczoski — *Lasy Białowieży* (str. 573) Poznań, 1930 r., nakład Państwowej Rady Ochrony, Przyrody, cena 24 zł. W cyklu „*Cuda Polski*", wydawanym przez księgarnię R. Wegnera w Poznaniu, pojawiły się dotychczas 2 tomy, poświęcone ziemiom pnw. Polski, wydane w 1935 r. a to „*Polesie*" pióra Ferdynanda Ossendowskiego (str. 206) oraz „*Wilno*" pióra dr. Jerzego Remera (str. 212). Cena tomu 16 zł. Szczegółowe wiadomości o zbiorach zawiera Edwarda Chwalewika — „*Zbiory Polskie*" wydanie II-gie, Warszawa 1927 r., podające w zestawieniu abecadłowem spis i krótki opis wszystkich polskich muzeów, galerji obrazów, biblj., archiwów i innych zbiorów pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie.

Dla *turystyki wodnej* podstawowem dziełem jest — Antoniego Heinricha: *Szlaki wodne Polski*. Przewodnik dla kajakowców. Nakład główny Księgarni Wojskowej, wydanie I 1932 r., wyd. II 1935 r.

Najwięcej *wskazówek praktycznych* dla organizatorów wycieczek zawiera wydawany corocznie przez Min. Oświaty *Informator o szkolnych schroniskach wycieczkowych*.

Monografja: *Woj. białostockie* 1930 r. nakładem Tow. Opieki nad sztuką, kulturą i pomnikami przyrody składa się z 2 zeszytów; tom I (Krajobraz) — str. 45, tom II (Przeszłość i zabytki) — str. 49.

Mieczysław Goławski — *Przewodnik po Białymstoku i okolicy*, Białystok 1933 r., str. 138, z ilustracjami i planem miasta. Nakład Oddz. P. T. K. w Białymstoku, zł. 1.50.

Adam Chętnik — *Krótki przewodnik po Kurpiach*, Warszawa 1932 r., Nakład P. T. K.

Józef Jodkowski — *Grodno*. 1922 r. nakład księgarni Zawadzkiego w Wilnie, str. 118.

Jan Kloska — *Krótki przewodnik po Puszczy Białowieskiej*. Warszawa 1993 r. nakład P. T. K. 1 zł.

Inż. Jan Karpiński — *Puszcza Białowieska i park Narodowy w Białowieży*. Kraków 1930 r. Wydawnictwo Dyrekcji lasów państwowych w Białowieży.

Szymański Wiktor — *Przewodnik po Puszczy Białowieskiej*, Wilno 1930 r., nakł. księg. Słow. Nauczycieli Polskich, str. 48.

Henryk Kodź — *Informator-przewodnik po Augustowie i okolicy*, 1933 r., str. 33, nakł. magistratu Augustowa.

Dr. Brzosko-Zielińska Marja i Mieczysław Łojewski. *Przewodnik po Wigrach*, Suwałki, 1933 r., str. 90, cena 5 zł. 75 gr.

Józef Jodkowski. — *Grodno i okolice. Jeziora Augustowskie. Suwalszczyzna*. Przewodnik turystyczny 1934 r., wydany przez Komisję Turystyczną przy magistracie w Grodnie, str. 30, mapa i kilkanaście ilustracyj.

W opracowaniu — Adama Wisłockiego *Przewodnik po Suwalszczyźnie* (ok. 160 str.), który ma być wydany w 1936 r. staraniem Zjednoczenia Suwalszczan.

W kilku wydaniach wyszedł w latach powojennych dr. Władysława Zahorskiego „*Przewodnik po Wilnie*" (ostatnie wydanie z 1927 r.) nakład i druk J. Zawadzkiego, cena 2 zł. Najlepszy — prof. Juljusza Kło-

sa *„Przewodnik krajoznawczy po Wilnie“* wydany w 1924 r. przez P. T. K. w wydaniu I-em (str. 261), a w 1929 r. w wydaniu II-em (str. 294), plan miasta, kilkadziesiąt ilustracyj, cena 4 zł. 50 gr.

Krótkim przewodnikiem po całem woj. wileńskiem jest dr. Stanisława Lorentza — *Wycieczki po woj. wileńskiem*, wydane w 1932 r., nakładem Oddz. P. T. K. w Wilnie (cena 1 zł. 80 gr.)

Jarocki Stanisław — *Okolice Wilna*. Wilno 1925 r., nakładem J. Zawadzkiego, str. 77, cena 1 zł. 60 gr.

Pawłowski Henryk — *Narocz i okolice* (Znasz li ten kraj?) Wilno 1933 r., nakład Wydziału Pow. w Postawach, str. 23, 75 gr.

Wołłosowicz Stanisław — *Ziemia Wileńska*. Kraków, 1925 r., nakład księgarni „Orbis", str. 130, 3 zł. 40 gr.

Wilno i ziemia wileńska. Wydawnictwo Regjonalnego Komitetu Woj. w Wilnie, 1929 r.

Adam Wisłocki. *Na rzekach i jeziorach Brasławszczyzny*. Warszawa 1934 r., opis wycieczki, nakład Księgarni Wojskowej.

Józef Żmigrodzki — *Nowogródek i okolice*, wydanie III, 1931 r. Opis całego woj. Nakład Oddz. P. T. K. w Nowogródku, str. 116.

Włodzimierz Larouy. *Nad błękitnym Niemnem* (przewodnik po Nowogrodczyznie, Nowogródek, 1934 r., str. 66., obejmuje tylko okolice Nowogródka).

Wiele wiadomości o *woj. nowogródzkiem* zawiera numer monograficzny *„Ziemi"* z 1925 r., (cena 5 zł.), praca zbiorowa.

Słonim i okolice opisuje: Stanisław Lorentz, *Wycieczki słonimskie* (Słonim, 1933 r., nakład Oddz. P. T. K. w Słonimie).

Polesie posiada kilka monografij, a to: 1) Wiktora Mondalskiego *„Polesie"* cz. I, Wiadomości ogólne, Brześć n. Bugiem 1927 r. 2) Nieżbrzycki Jan *„Polesie"*, opis wojskowo-geograficzny i studjum terenu, Warszawa, 1931 r., nakład Wojskowego Instytutu Geograficznego 22 zł. 3) Muszyński Kazimierz: *Polesie* oraz 4) broszura *„Województwo Poleskie"*, wydana nakładem P. T. K. w Brześciu w 1933 r.

Pozatem kilka drobniejszych broszurek R. Horoszkiewicza, wydanych przez P. T. K., jak *„Pińsk i jego okolice"* z 1926 r.

Najlepszemi *mapami* dla turystów pieszych i wodnych są *mapy wojskowe* w podziałce 1 : 100.000, wydawane przez Wojskowy Instytut Geograficzny w Warszawie, które obejmują obszar całej Polski. Dla turystów drogowych (automobiliści, motocykliści, kolarze) oraz dla ogólnej orjentacji w terenie wystarczają mapy wojskowe 6 kolorowe w podziałce 1:300.000, obejmujące również teren całej Polski. Skład główny map wojskowych posiada firma „Samopomoc Inwalidzka", Warszawa, ul. Sienkiewicza 2. Cena arkusza mapy zarówno w podziałce 1:100.000 jak 1:300.000 — 1 zł., cena ulgowa — 50 gr.

Dotychczas wydane arkusze map polskich w skali 1 : 100.000, przeważnie 4-kolorowe, obejmują teren całego woj. poleskiego, nowogrodzkiego i poleskiego, zaś z woj. białostockiego część pn.

Na wydaniach barwnych map polskich sytuacja rysowana jest czarno, wody niebiesko, lasy zielono, warstwice, oznaczające wysokości, bronzowo.

Na warunkach ulgowych (po 50 gr. za sztukę) mogą nabywać mapy szkoły wyższe, średnie, seminarja nauczycielskie, oddz. przysposobienia

wojskowego, drużyny harcerskie, towarzystwa turystyczne, zakwalifikowane przez Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego, te ostatnie na zapotrzebowanie ,wystawione na odpowiednim formularzu przez Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego.

Specjalnie turystycznych map na terenie, objętym „Przewodnikiem”, niema. Zresztą wobec doskonałych map wojskowych są one naogół niepotrzebne.

Od 1932 r. wydaje corocznie *Polski Touring Klub* w wykonaniu kartografa Zdzisława Jaworskiego *Mapę stanu dróg w Polsce* w skali 1:1.000.000. Zazwyczaj mapa ta pojawia się w miesiącach wiosennych.

W niektórych większych miejscowościach i na stacjach węzłowych P. T. K. wywiesiło na *dworcach kolejowych* tablice z wojskowemi mapami najbliższego terenu. Na mapach tych wyznaczono ważniejsze *szlaki turystyczne*, a tekst, umieszczony u dołu, informuje o ciekawszych objektach turystycznych i miejscowościach godnych wizenia.

Fotografje.

Polska pnw. należy do ziem, których krajobraz i zabytki zostały wszechstronnie pofotografowane. Prof. Jan *Bułhak* (Wilno, pl. Orzeszkowej 3) posiada kilka tysięcy zdjęć Wilna oraz kilka tysięcy fotografij z woj. wileńskiego i nowogrodzkiego, częściowo także z białostockiego (Suwalszczyzna, Grodzieńszczyzna i Puszcza Białowieska) i z Polesia.

Dużą kolekcję fotografij z tutejszych okolic posiada firma *Photoplat* w Warszawie, Nowy Świat 57 (właściciel Stefan hr. Plater - Zyberk); w zbiorach tych wyróżniają się zdjęcia z polowań Radziwiłłowskich na Polesiu na grubego zwierza i ptactwo wodne. *Henryk Poddębski,* Warszawa, ul. Zajęcza 7, ma ok. 1.000 klisz z tych terenów (specjalnie. woj. białostockie, nowogrodzkie i Wilno z okolicą). Wartościowe zdjęcia Puszczy Białowieskiej posiada dyrektor Parku Narodowego *inż. Jan Karpiński* w Białowieży, zaś jezior suwalsko-augustowskich i Kan. Augustowskiego *Karol Jaroszyński* w Suwałkach i *J. Rotsztein* w Augustowie.

Specjalnie *zdjęcia zabytków sztuki* posiadają *urzędy konserwatorskie* w Wilnie, Lublinie (dla Polesia) i w Warszawie (dla woj. białostockiego) oraz *Wydz. Sztuki Min. Oświaty.* Znaczną kolekcję fotografij woj. nowogrodzkiego i wileńskiego, oraz Suwalszczyzny, ze specjalnem uwzględnieniem turystyki wodnej, ma Adam *Wisłocki,* (Warszawa, ul. Świętokrzyska 25), który posiada kilka tysięcy klisz.

Przepisy meldunkowe.

Właściciele, dzierżawcy, lub inni odpowiedzialni kierownicy hoteli, pensjonatów, domów noclegowych i innych wszelkiego rodzaju zakładów, przeznaczonych do przyjmowania osób na nocleg, obowiązani są prowadzić

rejestry meldunkowe swego zakładu oraz listy osób, w ich zakładzie przebywających.

Kto przebywa w jakiejkolwiek miejscowości dłużej niż 3 dni, winien być zameldowany w gminie przed upływem następnych 24 godzin. Obowiązek zameldowania ciąży na właścicielu, lub dzierżawcy domu, w którym podlegający zameldowaniu każdorazowo przebywa.

W miejscowościach uzdrowiskowych zameldowanie winno być dokonane przed upływem 48 godzin od chwili przybycia.

Kto opuszcza miejsce czasowego pobytu, o ile pobyt ten podlegał obowiązkowi zameldowania, winien być wymeldowany w gminie. Wymeldowanie powinno być dokonane przez właściciela, względnie dzierżawcę domu, przed upływem 48 godzin od chwili opuszczenia mieszkania.

Osoby, podlegające zameldowaniu lub wymeldowaniu, obowiązane są przed upływem terminu przepisanego zawiadomić o swem przybyciu, lub wyjeździe właściciela, dzierżawcę, kierownika zakładu, lub osobę ich zastępującą i udzielić mu danych potrzebnych dla zameldowania, lub wymeldowania.

Osoby, podlegające zameldowaniu i wymeldowaniu, mogą na żądanie otrzymać przy przyjęciu zameldowania, względnie wymeldowania, potwierdzenie dopełnienia tego obowiązku.

Zameldowanie i wymeldowanie oraz potwierdzenie nie podlegają żadnym opłatom.

W celach kontroli ludności mogą organa władz administracji ogólnej, gmin i policji państwowej żądać od poszczególnych osób wylegitymowania się. Do tego celu mogą służyć wszelkiego rodzaju dokumenty, wydane przez władze publiczne, a stwierdzające tożsamość osoby w sposób, nienasuwający uzasadnionych wątpliwości.

Za naruszenie lub nieprzestrzeganie przepisów o meldunkach oraz za uchylanie się od wykonania zarządzeń władz, opartych na tych przepisach, grozi kara grzywny do 100 zł.

Zameldowanie i wymeldowanie wycieczek zbiorowych uskutecznia się w drodze uproszczonej, polegającej na doręczeniu właściwym władzom lub organom zbiorowej listy uczestników wycieczki, zamiast indywidualnych kart meldunkowych, pod warunkami następującymi:

Wycieczka powinna być prowadzona przez kierownika pielgrzymki bądź wycieczki, zaopatrzonego w zaświad-

czenie, stwierdzające charakter wycieczki i fakt jej zorganizowania pod przewodnictwem danej osoby.

Zaświadczenie takie wydają właściwe albo zainteresowane władze, instytucje lub organa państwowe i gminne — zależnie od okoliczności.

Polska wiza zbiorowa zastępuje zaświadczenie dla wycieczek, przybywających z zagranicy.

Prócz zaświadczenia kierownik wycieczki powinien posiadać przez siebie podpisaną listę uczestników wycieczki, o ile wymaganie to będzie zastrzeżone w zaświadczeniu.

Obowiązek zawiadamiania o przybyciu bądź wyjeździe oraz obowiązek udzielenia potrzebnych do zameldowania lub wymeldowania informacyj jest dokonywany w zastępstwie wycieczki przez kierownika wycieczki.

Obowiązek zameldowania lub wymeldowania wycieczki dotyczy tylko osoby kierownika wycieczki.

KRAINA PIERWSZA:

WILEŃSZCZYZNA.

Zarys ogólny: Wileńszczyzna to najbardziej na pn. wysunięta kraina Polski. Na budowie geologicznej Wileńszczyzny wycisnęła silne piętno epoka lodowcowa. Ukształtowanie powierzchni jest bardzo urozmaicone, z czem wiąże się różnorodność krajobrazu. Rzeki i jeziora Wileńszczyzny należą do zlewiska Bałtyckiego. W pn. części spływają do *Dźwiny*, w pd. — *do Niemna*. Głównym dopływem Dźwiny jest *Dzisna*, głównymi dopływami Niemna są: *Wilja*, najważniejsza arterja wodna Wileńszczyzny i *Mereczanka*. W pn. części kraju leży pojezierze *Brasławskie*, w pnz. — pojezierze *Święciańskie*. Na wyżynie Narockiej (przeszło 200 m. n. p. m.) leży największe w Polsce j. *Narocz* (80,5 k²). Na pojezierzu Brasławskiem, Święciańskiem i wyżynie Narockiej znajduje się prawie 1000 jezior o powierzchni większej od 1 ha. Na pd. leży *wał Oszmiański*, wzniesiony na przeszło 200 m. n. p. m., ciągnący się od Wilna przez Oszmianę w kierunku Mińska.

Klimat Wileńszczyzny jest surowy. Zima i wiosna są stosunkowo suche, lato i jesień wilgotne.

Krajobraz Wileńszczyzny jest lesisty, falisto-pagórkowaty, ważnym elementem krajobrazowym są jeziora i rzeki. Przeważają lasy sosnowe i sosnowo-świerkowe, mniej jest lasów tylko świerkowych i to głównie w pd. części Wileńszczyzny. Lasy liściaste, przeważnie olszowe, występują na terenach wilgotnych. Dość częste są małe lasy z brzeziny i osiny. Największy obszar leśny w Wileńszczyźnie zajmuje *puszcza Rudnicka*. Jest to szczątek starodawnej wielkiej puszczy Rudnickiej, rozciągającej się od Rudnik do Niemna.

Pod względem faunistycznym Wileńszczyzna należy do pd. części dzielnicy Bałtyckiej. Najbardziej charakterystyczne gatunki ssaków: *łoś, ryś, wilk, zając bielak*; najbardziej charakterystyczne gatunki ptaków: *pardwa, głuszec, cietrzew, bocian czarny*. Piękny krajobraz okolic Wilna ma charakter erozyjny. Malownicze wzgórza *wileńskie* i *ponarskie* stanowią brzeg płyty Lidzkiej, pocięty parowami, schodzącymi do doliny Wilji.

Wileńszczyzna ma charakter wybitnie rolniczy. Gęstość zaludnienia jest mała. Większych ośrodków miejskich poza Wilnem niema. Wskutek trudności eksportowych i odcięcia od najbliższych portów rozwój przemysłu na Wileńszczyznie jest bardzo utrudniony. Główne bogactwo naturalne kraju stanowią lasy. Przemysł, oparty na drzewie, ma szerokie widoki rozwoju w przyszłości.

Jako terytorjum etnograficzne Wileńszczyzna nie stanowi jednolitej, ani zamkniętej w sobie całości. Dzięki lesistości kraju kultura wiejska jest kulturą wybitnie drewnianą. Z rolniczym charakterem kultury wiejskiej wiąże się rozpowszechniony kult zmarłych, wyrażający się m. in. w białorusko-litewskim obrzędzie „*dziadów*”. Typowe chaty składają się z 5 części zasadniczych: izby i sieni, u średniozamożnych i zamożnych gospodarzy z 3 części zasadniczych: właściwej „chaty”, czyli izby mieszkalnej, z sieni i z części spiżarniano-gospodarczej. Z za-

budowań gospodarczych najcharakterystyczniejsze są „*świrony*" czyli spichrze z gankami, wspartymi na 2 lub 4 drewnianych słupach. Bardzo interesująca jest medycyna ludowa, pielęgnowana zwłaszcza przez znachorów i „*szeptunów*".

Najciekawszym działem wytwórczości ludowej o charakterze artystycznym są barwne tkaniny ludowe o wzorach geometrycznych, pokrewne tkaninom ludowym skandynawskim, używane przez lud do przykrywania koni, sani, wozów, łóżek, do noszenia trawy i t. p. Tkaniny tego typu wykonywane są na całym terenie woj. wileńskiego, nowogródzkiego, w pn. pow-ach woj. poleskiego i białostockiego. Tkaniny są jednego typu, mimo to bardzo urozmaicone pod względem zestawień barwnych i ornamentyki.

Piękne i oryginalne krzyże drewniane, występujące głównie na terenach etnograficznie litewskich, mają kształt kapliczek, umieszczonych na słupach, bogato dekorowanych ludowemi rzeźbami drewnianemi. Ośrodkiem ceramiki ludowej jest głównie *Raków, Krewo, Głębokie* i *przedmieścia Wilna* (garnki, miski, zabawki). Na palmową niedzielę w *Wilnie i okolicy (głównie we wsiach około j. Sałaty pod Wilnem),* wyrabiają charakterystyczne „palmy wileńskie" przeważnie z barwionych drobnych kwiatków nieśmiertelnika i suszonych trawek (sprzedawane na ulicy przy kościołach). Do najtypowszych należą palmy wąskie i długie, z kwiatami i trawami, umieszczonemi ciasno dokoła patyczków.

Pod względem narodowościowym teren Wileńszczyzny nie jest jednolity. Znaczna przewaga liczebna żywiołu polskiego daje się skonstatować w pierwszym rzędzie w samem Wilnie, w pow. wileńsko-trockim i w pow. oszmiańskim. W pow. wileńsko-trockim jedynie kilka gmin, przylegających bezpośrednio do granicy litewskiej, posiada poważny odsetek ludności litewskiej, również i pn. część pow. święciańskiego, granicząca z Litwą, jest terenem o większej liczebności żywiołu litewskiego. W dalej od Wilna położonych terenach ludność polska przeważa w ośrodkach kat., natomiast parafje prawosławne, położone bardziej na w. (wschodnia część pow. dziśnieńskiego, częściowo — pow. postawskiego, pow. wilejskiego i pow. mołodeckiego) posiadają poważny odsetek ludności białoruskiej. Żywioł żydowskiześrodkowuje się w pierwszym rzędzie w samem Wilnie oraz m-ch i m-kach. Osobliwością jest jedna wieś w gminie brasławskiej (*Dubiszowo*), jedna w gminie słobódzkiej pow. brasławskiego, i jedna w pow. wilejskim (*Niwki*), których ludność składa się wyłącznie z Żydów, poza handlem zajmujących się uprawą roli.

Odrębny świat reprezentują *Tatarzy i Karaimi*. Wilno i ziemia wileńska stanowią punkt centralny dla ludności tatarskiej w Polsce. Największe skupisko osad tatarskich znajduje się w pow. oszmiańskim między Myssą, Bienicą, Zalesiem i Krewem. Karaimi mieszkają w Trokach i w Wilnie. Troki są siedz. Hachana, najwyższego duchownego karaimskiego w Polsce.

Najciekawszym punktem turystycznym jest Wil o, m-o zabytków przeszłości, położone pięknie na nierównym terenie wśród wzgórz. Wycieczki — w okolice Wilna: przez Góry Ponarskie do Trok oraz Wilją do Trynopola, Kalwarji i Werek, a stąd drogą do Zielonych Jezior. Większe szlaki wycieczkowe rozpoczynają się od Wilna: trkem Batorego przez puszczę Ławaryską, Worniany, Michaliszki i Świr nad j. Narocz, oraz wycieczki trk-em Oszmiańskim przez Miedniki Królewskie i Oszmianę do Holszan, Borun i Krewa. Ciekawym terenem turystycznym, zwłaszcza pod względem krajobrazowym, jest pojezierze Święciańskie i Brasławskie. Większe skupiska zabytków znajdują się w pow. dziśnieńskim oraz w Drui n. Dźwiną. B. interesującą ze względów krajoznawczo-przyrodniczych jest puszcza Rudnicka.

1. WILNO I OKOLICE.

Wilno, m-o woj. i uniwersyteckie, 54° 41' szer. geogr. i 25° 15' (od Greenwich) dług. geogr., n. Wilją, przy ujściu Wilenki, w dol., otoczonej wzgórzami (128 m. n. p. m.), siedz. woj., rz. kat. arcybiskupa metropolity wileńskiego, gen. superintendenta Kośc. ewang.-reform. (zw. Jednotą Litewską) i Muftiego Polski. 207.340 mszk., w tem 65,94% Polaków, 28,24% Żydów, 3,77% Rosjan, 0,8% Białorusinów, 0,73% Litwinów, 0,28% Niemców, 0,24% innych (w tem ok. 300 Karaimów).

M-o posiada, jako pozostałość wielkiego przemysłu przedwojennego, garbarnie, które były oparte o rynek zbytu i surowcowy dawnej Rosji, oraz tartaki, rozłożone na brzegach Wilji, które dziś nie mogą korzystać ze spławu Wilją, gdyż dorzecza jej są odcięte, a lesiste brzegi zdewastowane w czasie wojny. Obecnie rozwija się w Wilnie pomyślnie przemysł futrzarski.

Herb Wilna przedstawia ś. Krzysztofa, niosącego przez rzekę na ramieniu Dzieciątko Jezus.

Historja. Najdawniejsza historyczna wzmianka o Wilnie pochodzi z r. 1323, z czasów panowania Gedymina. Legenda błędnie przypisuje Gedyminowi założenie m-a, wiążąc to ze snem Gedymina o żelaznym wilku. Prawdopodobnie Gedymin zbudował pierwszy drewniany zamek na Górze Zamkowej, zw. Turzą, i u jej podnóża według przypuszczeń przekopał między Górą Zamkową i Trzykrzyską kan., łączący Wilenkę z Wilją, gdy pierwotnie Wilenka wpadała do Wilji tylko jednem ramieniem, przepływającem przez dzisiejszy pl. Katedralny i ul. Arsenalską, które wyschło i zanikło ostatecznie w XVIII w. M-o przed Unją z Polską posiadało budynki prawdopodobnie wyłącznie drewniane, nie pozostały wskutek tego żadne zabytki z tego okresu; tylko w obrębie zamku istniały już przed przyjęciem chrztu pewne budynki murowane. Ludność m-a była w znacznej większości ruską, Litwini byli stosunkowo mniej liczni. Ludność polska stanowić musiała spory odsetek już w początku XIV w., skoro Gedymin starał się o zakonników, znających język ruski, litewski i polski. Język ruski był powszechnie używany, nawet na dworze książęcym. Religijny kult pogański ogniskował się głównie w t. zw. dol. Swintoroga (dzisiejszy pl. Katedralny) i prawdopodobnie na Antokolu (w okolicy dzisiejszego kośc. ś.ś. Piotra i Pawła.) Według legendy, poddanej przez naukę w wątpliwość, mieli poganie wymordować za czasów Olgierda 14 zakonników franciszkańskich. Ku ich uczczeniu ustawiono w I-ej poł. XVII w. 3 drewniane krzyże na Górze Łysej, nazwanej stąd Trzykrzyską.

W r. 1387, po przyjęciu chrztu i Unji z Polską, nadał Jagiełło Wilnu prawo Magdeburskie. Rozpoczyna się okres szybkiego rozrostu m-a i wspaniałego jego rozkwitu. Świadczy o tem żywy ruch budowlany, zwłaszcza w zakresie architektury kościelnej. Urząd Wójtowski usta-

nowił Zygmunt Kiejstutowicz w r. 1432, Radę Miejską Zygmunt Stary — w r. 1536. Z okresu gotyckiego zachował się szereg zabytków architektonicznych, choć niektóre z nich uległy znacznym przekształceniom w okresach późniejszych. Gotyk panuje w architekturze kośc-ej niepodzielnie aż do końca XVI w. Między r. 1503 i 1522 m-o zostało otoczone murami obronnymi z 9 bramami i 3 basztami, zburzonemi doszczętnie, prócz tylko Bramy Ostrej w latach 1799 — 1805. W r. 1530 m-o zniszczył straszliwy pożar.

Okres najwspanialszego rozkwitu przypada na czasy panowania Zygmunta Augusta, który od r. 1543 prawie stale mieszkał z dworem w Wilnie: wówczas to został całkowicie przebudowany i znacznie rozbudowany w stylu renesansowym Zamek Dolny, pod kierunkiem wybitnego artysty włocha Giovanniego Cini. Gmachy i budynki Zamku Dolnego zostały doszczętnie zburzone w tym samym czasie, co mury miejskie. W zakresie architektury kośc-ej najpoważniejszem przedsięwzięciem była odbudowa Katedry pod kierunkiem artystów włoskich: Bernarda Zenobi i Giovanniego Cini. Głównie jednak rozwijało się budownictwo świeckie, powstały nowe pałace magnatów i domy mieszkalne. Śladów epoki renesansowej wskutek katastrof żywiołowych i dziejowych w Wilnie prawie że niema; trafnie nazwano ten okres „zaginioną epoką". Drobne pozostałości — to attyki późnorenesansowe na domu przy ul. Zamkowej 4, w dziedzińcu Smuglewicza U. S. B., i na klasztorze Jezuitów przy kośc. ś. Kazimierza. Do okresu renesansu zwykło się zaliczać kośc. ś. Michała, fundowany w ostatnich latach XVI w., wymurowany w początku XVII w., stanowiący właściwie ogniwo przejściowe między gotykiem i barokiem.

Faktem wielkiej doniosłości dla rozwoju m-a było założenie za Stefana Batorego w r. 1578 Akademji, prowadzonej przez Jezuitów. Wilno stało się ważnym ośrodkiem myśli naukowej, religijnej i politycznej. Zmienne były losy Akademji, przekształconej 2-krotnie w w. XVIII, i zreorganizowanej w Uniwersytet w pocz. XIX w., nawet jednak w okresie prawie 100-letnim w XIX w., gdy działalność uczelni była przerwana, jej tradycje na życiu umysłowem Wilna kładły silne piętno.

W I-ej poł. XVII w. m-o nadal się rozwija pomyślnie. Wielką katastrofą żywiołową w tym okresie był pożar z r. 1610. W Wilnie powstaje w pierwszych latach XVII w. jeden z najwcześniejszych w Polsce kościołów barokowych, kośc. jezuicki ś. Kazimierza. Nieco później wspaniałe dzieło sztuki wczesnobarokowej, kaplica ś. Kazimierza w Katedrze. W tym samym czasie rozbudowuje się Akademja, powstają oba arkadowe dziedzińce dzisiejszego Uniwersytetu i pokrewny architektonicznie Alumnat Papieski, kośc. ś. Teresy, Wszystkich Świętych, ś. Ignacego, ś. Józefa Oblubieńca i ś. Stefana.

Najwybitniejszym działającym w Wilnie w tym okresie architektem jest, jak się wydaje, Włoch Tencalla.

Punktem zwrotnym w historji Wilna jest r. 1655, gdy wojska moskiewskie opanowały m-o i niszczyły je w ciągu kilkuletniego pobytu do r. 1661. Wprawdzie w II-ej poł. XVII w. m-o odbudowało się, a w ciągu XVIII w. znacznie się rozbudowało, jednak nie odzyskało w pełni swego stanowiska z czasów przed najazdem.

Najcenniejszym zabytkiem z okresu rozkwitu baroku w II-ej poł. XVII w., jest kośc. ś. ś. Piotra i Pawła na Antokolu, fundowany przez hetmana Michała Paca, dzieło architekta krakowskiego Zaora i sztukatorów włoskich, z Perettim i Gallim na czele. Zpośród licznych pałaców zachowały częściowo barokowy charakter: kompleks budynków posapieżyńskich na Antokolu i pałac Słuszków. W ostatniej ćwierci XVII w. pracuje w Wilnie 2 wybitnych włoskich malarzy: Michał Angelo Palloni (kośc. ś. ś. Piotra i Pawła) i Delbene (kaplica ś. Kazimierza, prócz tego zniszczone malowidło w pałacu Sapieżyńskim i w kośc. ś. Ignacego).

W I-ej poł. XVIII w. rozwija się znów głównie architektura kośc-na. Barokowe, a następnie rokokowe kośc.-y wileńskie są w ogólnym charakterze architektonicznym Wilna do dziś najsilniejszym akcentem. Kośc.-y te powstają naogół na peryferjach m-a. W poł. XVIII w. zdecydowanie zwycięża styl rokokowy. Dopatrywać się możemy rokokowych zapowiedzi w architekturze kośc. ś. Katarzyny; w kośc. Misjonarzy rokoko znajduje już swój właściwy wyraz. Pożary z r. 1737, 1748 i 1749 zmusiły też do przebudowy dawnych gmachów. Powstają wówczas: rokokowa fasada i szczyt nad prezbiterjum kośc. ś. Jana, fasada i szczyt prezbiterjum kośc. ś. Jerzego, bramy klasztoru i wieżyczki kośc. Bazyljanów, uzyskuje nową, rokokową szatę barokowy kośc. Dominikanów. Rokoko wileńskie, które wywarło wielki wpływ na kształtowanie się architektury w tym okresie na terenie całego W. X. L., stanowi w polskiej architekturze rokokowej pozycję odrębną o znacznej wartości. Na specjalną uwagę zasługują rokokowe ołtarze wileńskie z barwnego stiuku, zwłaszcza w kośc. ś. Jana, ś. Katarzyny, ś. Ducha, Wszystkich Świętych, ś. Kazimierza, św. Anny i w cerkwi ś. Ducha. Kilka barokowych kośc.-ów otrzymało w tym czasie bogatą rokokową polichromję wnętrza, tylko jednak polichromja kośc. ś. Teresy zachowała się w stosunkowo dobrym stanie. Twórcy sztuki rokokowej w Wilnie dotychczas nie są naogół znani, prócz tylko architekta wilnianina Glaubicza, autora projektu kośc. ś. Katarzyny.

Ostatnia ćwierć XVIII w. — to okres klasycystycznej architektury wileńskiej, posiadającej własny charakter, odrębny od klasycyzmu warszawskiego. Pierwszym klasycystą wileńskim był architekt Knakfus, twórca Obserwatorjum Astronomicznego i „Białej Sali" w Uniwersytecie, a prawdopodobnie również pałacu Brzostowskiego (obok kośc. ś. Kazimierza) i domu Vitinghoffa (róg Niemieckiej i Trockiej). Czołowym architektem klasycystycznym jest Wawrzyniec Gucewicz; najważniejszem jego dziełem jest przebudowa Katedry Wileńskiej i gmachu dawnego ratusza.

W pierwszem trzydziestoleciu XIX w. przodującą rolę w życiu m-a odgrywa Uniwersytet, zreorganizowany w r. 1803. Dobór wybitnych profesorów, zgromadzenie licznych rzesz studentów, pobudzenie akcji wydawniczej — sprawiło, że Wilno stało się poważnym ośrodkiem naukowym. Działalność artystyczna F. Smuglewicza i Rustena zapoczątkowała tworzenie w Wilnie i ośrodka życia artystycznego. Z wypadków politycznych większe znaczenie dla m-a miał przemarsz i odwrót wojsk napoleońskich w r. 1812. Wielkim wstrząsem moralnym było uwięzienie Filaretów w r. 1823, a następnie ich proces i represje władz zaborczych. Strasznym ciosem dla Wilna było zamknięcie w r. 1832 Uniwersytetu za liczny udział akademików w powstaniu listopadowem. Przetrwał tylko do r. 1842 Wydział Lekarski, przekształcony na Akademję Medyko-Chirurgiczną i Wydział Teologiczny, przekształcony na Akademję Duchowną. Klasycyzm w XIX w. nie wnosi do architektury Wilna dzieł większej wartości.

Rządy rosyjskie w II-ej poł. XIX w. i w początkach XX w. położyły na architekturze Wilna niezatarte dotąd piętno. Zdeformowano wiele kośc.-ów, przebudowując je na cerkwie, zniekształcono liczne pałace i domy, zeszpecono panoramę m-a przez nowe budynki. Próby współdziałania z powstaniem styczniowem zostały zdławione w okrutny sposób przez gen.-gubernatora Murawjewa. Na kilka lat przed powstaniem próbował stworzyć w Wilnie ośrodek naukowy Eustachy Tyszkiewicz, zakładając w r. 1855 Wileńską Komisję Archeologiczną i przy niej Muzeum Starożytności. W r. 1865 i to ognisko nauki polskiej zostało stłumione, rozwiązano Komisję, a zbiory rozproszono.

Wojsko polskie pod wodzą Marszałka Piłsudskiego oswobodziło Wilno 19 kwietnia 1919 r. 11 października 1919 r. Marszałek Piłsudski otworzył wskrzeszony Uniwersytet. Wilno stało się znów ogniskiem życia naukowego i artystycznego.

Doj.: z Warszawy kol. (426 k.), poc. p. 7 gdz.; poc. os. ok. 8½ gdz.
Dw. P.K. P. — ul. Kolejowa.
Ltn. na Porubanku — doj. specjalnem aut. z przed hot. Georges'a (ul. Mickiewicza 20).
St. aut. zamiejskich — pl. Orzeszkowej.

Tks.: w dzień (od gdz. 7 do 21) — 1-y k. 80 gr., następne 250 m. po 20 gr.; w nocy (od gdz. 21 do 7) — 1-y k. 1 zł. 20 gr., następne 170 m. po 20 gr.

Drż.: w dzień I kat. — 90 gr., II kat. — 70 gr., w nocy I kat. — 1 zł. 20 gr., II kat. — 1 zł. Taksa nocna od gdz. 21 — 7.

Aut. miejskie: Linja 1. Dw. kol., Ostra Brama, Hale, Hetmańska, pl. Ratuszowy, Wielka, Zamkowa, pl. Katedralny, Mickiewicza, Zwierzyniec, ul. Niedźwiedzia (I aut. od dw. o 7-mej, ostatni o 23 m. 15). **Linja 2.** Dw. kol., ul. Zawalna, Jagiellońska, pl. Orzeszkowej, Most Zielony, Kalwaryjska do Koszar Wojskowych (I aut. od dw. o godz. 7, ostatni o 23 m. 20). **Linja 3.** Cerkiew na Pohulance, Teatr, Trocka, Niemiecka, pl. Ratuszowy, Wielka, Zamkowa, Plac Katedralny, Zygmuntowska, Kościuszki, Antokolska, Pośpieszka (I aut. od Cerkwi o 6 m. 30, ostatni o 23 m. 15, w zimie aut. dochodzą tylko do ul. Tramwajowej). **Linja 4.** Wilno — Jerozolimka. Odj. z pl. Orzeszkowej przez most Zielony, ul. Kalwaryjska, w. Bołtupie do Jerozolimki (przejazd całej trasy 50 gr., w zimie 3 razy dziennie, w lecie 9 razy dziennie). Przej. z pl. Orzeszkowej do Mostu Zielonego — 15 gr., do Rogatki — 20 gr., do Bołtupia — 40 gr., do Jerozolimki — 50 gr. **Linja 6.** Cerkiew na Pohulance, Wielka Pohulanka, ul. Legjonowa — do ul. Dobrej Rady (aut. od cerkwi od 7—9 i od 13—17). **Linja 7.** Pl. Ratuszowy, Hetmańska, Hale. do Szpitala Kolejowego na Wilczej Łapie (od 7 m. 30 do 19 m. 30.).

Przystań statków na Wilji — ul. Kościuszki u wylotu ul. Arsenalskiej wpobliżu mostu na Wilence. Statki kursują w lecie od Wilna do Werek (Wilno, Pośpieszka, Wołokumpja, Trynopol, Kalwarja, Werki). Wilno — Werki w jedną str. I kl. — 1 zł., II kl. — 70 gr., bitel powrotny — 1 zł. 50 gr. Wilno — Wołokumpja — Plaża Piaski — w jedną str. I kl. — 60 gr., II kl. — 40 gr., bilet powrotny — 1 zł.; Wilno — Pośpieszka — w jedną str. I kl. — 50 gr., II kl. — 30 gr., bilet powrotny tylko II kl. — 50 gr.

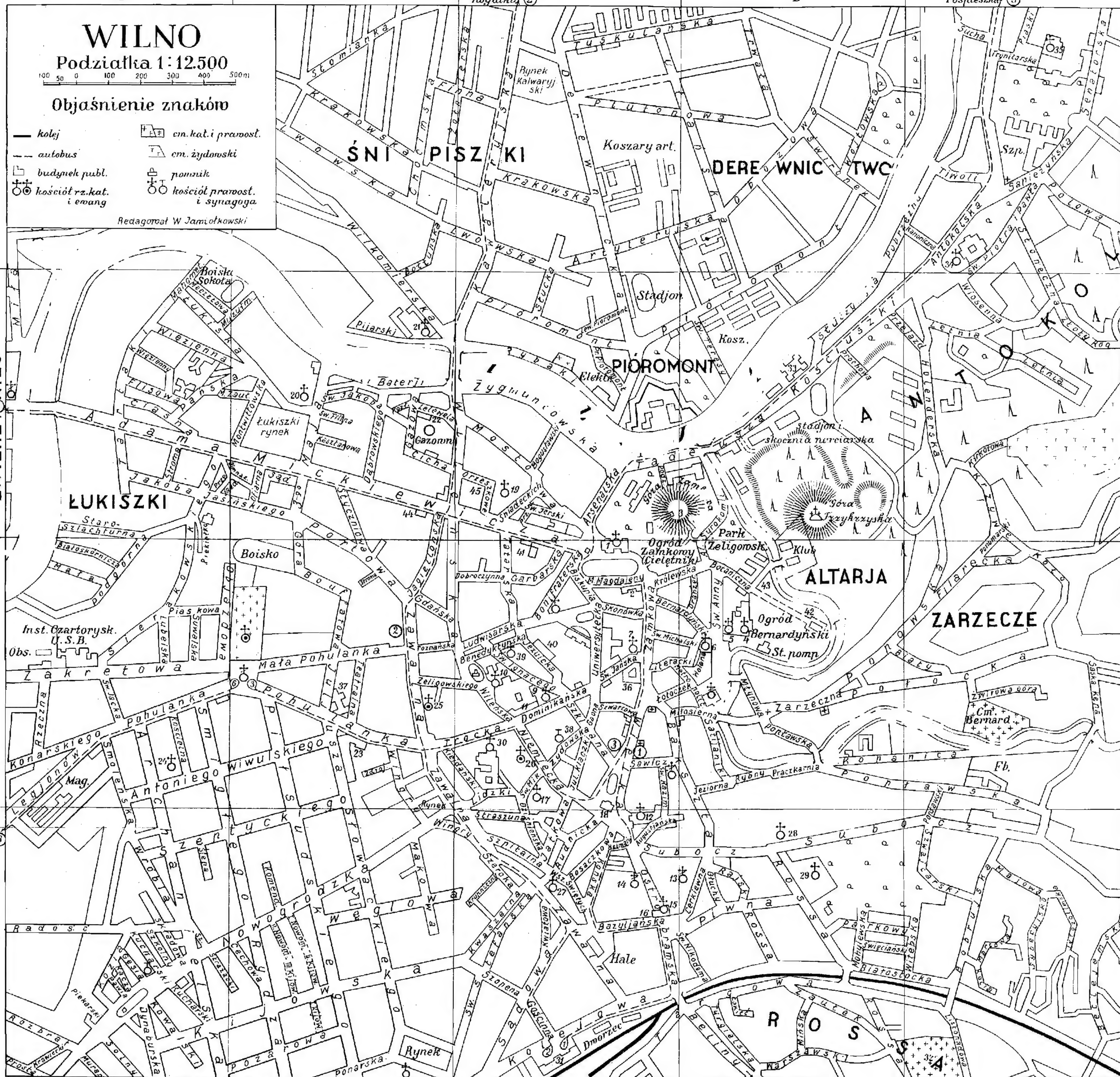
Urzędy. Wojewódzki — ul. Magdaleny 2 (pl. Katedralny). Starostwo Grodzkie — ul. Żeligowskiego 4. Starostwo Powiatowe Wileńsko-Trockie — ul. Subocz 3. Dyrekcja Kol. Państwowych — ul. Słowackiego 14.

Poczta Główna — ul. Wielka, róg Św. Jańskiej. Tlf. międzymiastowy, tlg. i listy express (w gdz. nocnych) — ul. Ś. Jańska 13.

Magistrat m. Wilna — ul. Dominikańska 2.

Hot.: I kat. (pk. w zimie od 6 zł., w lecie ustępstwa): Georges — ul. Mickiewicza 20 — 61 pk., Bristol — ul. Mickiewicza 22 — 50 pk., Europejski — ul. Dominikańska 1 — 40 pk. II kat. (pk. w zimie od 4 zł. w lecie ustępstwo): Szlachecki — ul. Ostrobramska — 4 — 29 pk. Italja — ul. Wielka 49 — 43 pk., Ermitaż — ul. Biskupia 4 (pl. Katedralny) 10 pk. Większość hot. przyjmuje wycieczki do 30 — 40 osób i lokuje je po kilka osób w pk. po b. zniżonej cenie (ok. 1 zł. 50 gr. — 2 zł. od osoby, według umowy).

Pns.-hot.: J. Cywińskiej — ul. Mickiewicza 19 pk., od 3 — 6 zł., z utrzymaniem od 7 — 10 zł. *Pns. dla pań* S. S. Misjonarek — ul. Wielka 46 przyjmuje wycieczki do 30 osób. S. S. Urszulanek — ul. Skopówka 4, — mieszkanie z utrzymaniem od 3 zł. dziennie. Przyjmują wycieczki, wyłącznie żeńskie i tylko w okresie wakacyj letnich, od 30—50 osób.


WILNO
Podziałka 1:12.500
100 50 0 100 200 300 400 500m
Objaśnienie znaków
kolej
autobus
budynek publ.
kościół rz.kat. i ewang.
cm. kat. i prawosł.
cm. żydowski
pomnik
kościół prawosł. i synagoga
Redagował W. Jamiołkowski
A
B
C
D
E
1
2
3
4
Kalwarja i Jerozolimka Rogatka 2
Niemenczyn Pośpieszka 3
ŚNIPISZKI
DEREWNICTWO
ANTOKOL
PIÓROMONT
ŁUKISZKI
ZWIERZYNIEC
ALTARJA
ZARZECZE
ROSSA
NOWE MIASTO
Troki i Grodno
Porubanek (Lotnisko) Oszmiana
Rynek Kalwaryjski
Koszary art.
Stadjon
Kosz.
Szp.
Tiwoli
Boisko Sokoła
Pijarski
Baterji
Łukiszki rynek
Gazonna
Elektr.
Stadjon i skocznia narciarska
Góra Zamkowa
Góra Trzykrzyska
Ogród Zamkowy (Cielętnik)
Park Żeligowsk.
Klub
Ogród Bernardyński
St. pomp.
Boisko
Inst. Czartorysk. U.S.B.
Obs.
Mag.
Cm. Bernard.
Żwirowa góra
Fb.
Hale
Dworzec
Rynek
Tuskulańska
Plutonowa
Krakowska
Lwowska
Wiłkomierska
Kalwaryjska
Artyleryjska
Derewnicka
Słomianka
Piłsudskiego
Piaski
Senatorska
Sanieżyńska
Połowa
Antokolska
Św. Piotra i Pawła
Słoneczna
Wiosenna
Letnia
Kościuszki
Holenderska
Zygmuntowska
Rybaki
Most
Adama Mickiewicza
Jakóba Jasińskiego
Staro-Szlachturna
Białostocka
Mała
Podgórna
Piaskowa
Zakretowa
Pohulanka
Mała Pohulanka
Konarskiego
Legjonów
Wiwulskiego
Antoniego
Orzeszkowej
Jagiellońska
Portowa
Garbarska
Dobroczynna
Gdańska
Poznańska
Ludwisarska
Benedyktyńska
Wileńska
Dominikańska
Trocka
Niemiecka
Żydowska
Zamkowa
Uniwersytecka
Skopówka
Bernardyńska
Św. Anny
Królewska
Botaniczna
Arsenalska
Św. Jańska
Literacki
Łotoczek
Miłosierna
Zarzeczna
Popławska
Konarska
Filarecka
Subocz
Rossa
Bazyljańska
Ostrobramska
Św. Kazimierza
Rudnicka
Szklana
Straszuna
Zawalna
Nowogródzka
Węglowa
Kolejowa
Raduńska
Sadowa
Szopena
Gościnna
Kolejowa
Wronia
Witebska
Połocka
Bobrujska
Mińska
Zaułek
Warszawska
Pańska
Ponarska
Rozbrat
Piekarska
Dynaburska
Sołtan
Krawiecka
Proste

SKOROWIDZ OBJEKTÓW

1 Kościół św. Stanisława (Katedra). C2, 3.
2 Województwo C3.
3 Ruiny zamku i grób „Nieznanego Żołnierza". C2, D2.
4 Kościół św. Franciszka i Bernardyna (pobernardyński) D3.
5 Kościół św. Anny D3.
6 Kościół św. Michała (PP. Bernardynek) D3.
7 Uniwersytet St. Batorego i kościół św. Jana C3.
8 Pałac Reprezentacyjny Rzeczypospolitej C3.
9 Kościół św. Ducha (podominikański) C3.
10 Kościół św. Katarzyny (PP. Benedyktynek) C3.
11 Magistrat C3.
12 Kościół św. Kazimierza (00. Jezuitów) C4.
13 Cerkiew św. Ducha D4.
14 Cerkiew św. Trójcy (pobazyljańska) C4.
15 Kościół św. Teresy (pokarmelicki) C4.
16 Ostra Brama C4.
17 Kościół św. Mikołaja C3.
18 Stary ratusz C3,4.
19 Kościół św. Jerzego C2.
20 Kościół św. Jakóba i Filipa B2.
21 Kościół św. Rafała B2.
22 Muzeum Tow. Przyj. Nauk B2.
23 Dyrekcja kolei B3.
24 Kościół Serca Jezusowego (nowy) A3.
25 Kościół ewang.-reformowany B3.
26 Kościół ewang.-augsburski C3.
27 Kościół Wszystkich Świętych C4.
28 Kościół Wniebowstąpienia Pańskiego (00. Misjonarzy) D4.
29 Kościół Serca Jezusowego (PP. Wizytek) D4.
30 Kościół N. P. Marji „na Piaskach" (00. Franciszkanów) C3.
31 Dworzec kolejowy C4.

32 Cmentarz Rossa E4.
33 Pałac Słuszków (obecnie więzienie) D2.
34 Kościół św. Piotra i Pawła El.
35 Kościół Pana Jezusa (potrynitarski) El.
36 Poczta C3.
37 Teatr Wielki B3.
38 Synagoga (zabytkowa) C3.
39 Kościół św. Ignacego (Garnizonowy) C3.
40 Dowództwo Obozu Warownego Wilno C3.
41 Teatr Lutnia C2,3.
42 Teatr Letni D3.
43 Targi Wileńskie D3.
44 Hotel „George" i „Orbis" B2.
45 Stacja autobusów zamiejskich: Troki, jez. Narocz, Jerozolimka (Kalwarja) i inne C2.
46 Przystań żeglugi: Pośpieszka, Trynopol, Kalwarja, Werki C2.

SKOROWIDZ ULIC

Uliczki oznaczone * nie są podane na planie z powodu braku miejsca.

Antokolska E1
Archanielska A3-4.
Artyleryjska C1 D1.
Augustiańska C4.
Arsenalska C2.

Bakszta C3 D3.
1-szej Baterji B2.
Bazyljańska C4.
Beliny D4.
Benedyktyńska C3.
Bernardyńska C3 D3.
Betlejemska E4.
Białoskórnicza A3.
Białostocka D4 E4.
Biały zaułek D3 E3.
Biskupia C3.
Bobrujska E4.
Bogusławska C2.
Bołtupska B1-2.
Bonifraterska C3.
Bosaczkowa C4.
Botaniczna D3.

Cechowa B4.
Cerkiewna D4.
Chocimska B1.
Ciasna A2.
Cicha B2.

Derewnicka C1-2.
Dobroczynna C3.
Dominikańska C3.
Dyneburska A4.
Dziśnieńska C3-4.
Dąbrowskiego B2

Objazdowa A3 B3.
Ofiarna B2.
Oranżeryjna D3.
Orzeszkowej C2.
Ostrobramska C4.
*Oszmiańska (Jatkowa-Dziśnieńska).

Parkowy zaułek D4.
Prńska A2.
Pawia A4.
Piaski E1.
Piaskowa A3.
Piekarski zaułek A4.
Piekiełko A-2.3
Piłsudskiego B3-4.
Plutonowa C1 D1.
Pióromont C2 D2-1
Pióromont prawy C2.
Pióromont lewy C2.
Św. Piotra i Pawła E1.
Piwna D4.
Pobrzeżna D1 E1.
Podgórna A3-2,
Pohulanka B3.
Pohulanka mała B3.
Poznańska B3.
Polowa E1.
Potocka D3 E3.
Ponarska B4.
II Ponomarska E2-3.
Popowska D3 E3-2,
Popławska D3 E3.
Popławski zaułek E4-3.
Portowa B2-3.
Pożarowa B4.
Praczkarnia D3.

Filarecka E3.
Św. Filipa B2.
Finna B1 C1.
Flisowa B2.

Gaona C3.
Garbarska C3.
Gazowa B2.
Gdańska B2.
Gęsia A4.
Głuchy zaułek D4.
Gościnna C3.
*Gimnazjalna AB2.

Hetmańska D4.
Holenderska C2.

Św. Ignacego C3.
Św, Jacka A3.

Jagielońska B2-3,
Św, Jańska C3.
Jakóba Jasińskiego A2
B2.
Jatkowa C3-4.
Jerozolimska E4.
Św, Jerski zaułek C2
Jeziorna D3.
Jezuicka C1.

Kanoniczna E1.
Kasztanowa B2.
Kalwaryjska C1-2.
Św. Kazimierza C3.
Kiejdański zaułek B3
C3
Kijowska A4 B4.
Kacza A4.
Krakowska B2.
Kijowski zaułek I B4.
Kijowski zaułek II B4.

Prochowa D2.
Prosta A4.
Przejazd D2 E2.
*Przejazdowa AB-2.
*Przeskok (Adama Mickiewicza— Ś-tojerski zaułek) C2.
Przytulna (Adama Mickiewicza-Ofiarna).
*Plac Piotra Skargi (Ś-tojańska-Zamkowa).
Rajski D4.
Radość A4.
Rossa D4.
Rozbrat A4.
Rybny zaułek D3,
Rzeczna A3.

Sadową C4,
Satijaniki D3.
Sapieiyńska E1.
Saska Kępa E3. Sawicz C3.
Senatorska E1.
Sierakowskiego A2-3.
Składowa A4.
Skopówka C3.
Słomianka B1,

Słoneczna E1-2.
Słowackiego Juljusza
B3-4. Stucka C2-1.
Słuszyńska D2.
Smoleńska A3-4.
Solny zaułek A4.
Stara Szlachturna A2.
Ś-to Stefańska C4.
Straszuna C4.
Strażacki zaułek A4 B4.
Stroma A2.

Styczniowa B2.
Subocz C4 D4 E4,
Sucha El.
Suwalska A3.
Aleja Syrokomli D2-3.
Szeptyekiego A4 B4-3.

Kijowski zaułek III B4.
Kirkotowa E2.
Klaczki Juliana C3.
Kocia E4.
Kolejowa C4.
Komendancki zaułek B4.
Końska C4.
Kopanica D3 E3.
Kościuszki Tadeusza C2 D2.
Kościelny zaułek A3.
Kowalski zaułek A 4.
Kozia A4.
*Kozłowy zaułek B2.
Krawiecki zaułek A4.
Królewska C3 D3.
Krupniczy zaułek C4.
Krzywe Koło E2-3.
Kucharski zaułek A 4
Kwaszelna C4.
Kwiatowa C4.

Lelewela B2.
Legjonowa A3.
Lwowska B1 C1.
Lidzki zaułek C3.
Literacki zaułek C3. D3.
Lubelska A3.
Ludwisarska C3.
Letnia E2. Listopadowa E4.

Łotoszek C3 D3.
Łokieć D4.

3-go Maja B2.
Mahometańska A1-2.
Mała A3.
Majowa E4.
Makowa B4.
Marcowa A4.

Szeroka C3.
Szklana C3.
Syberyjska E4. “Szczygła A4.
Szkolny zaułek A4. Szopena C4.
Szpitalna C4.

Szwajcarski zaułek E4.
Szwarcowy zaułek E3.
WW. Świętych C4.

Ślepa A4.
Śmigłego Rydza A3-4 B4.
Śniadeckich C2.
Święciańska D4 E4.
Św. Anny D3.

Tartaki A2.
Targowa C4 D4.
Tatarska C2-3.
Teatralna B3.
Św. Teresy D2.
Tiwoli E1.
Trocka B3 C3.
Trwała D1.
Trynitarska E1.
Turgielska D4.
Tuskulańska C1 D1.
*Tyzenhauzowska (Targowa).

Ułańska C1 D1.
Uniwersytecka C3.

Warszawski zaułek D4,
Węglowa B4.
Wielka C3,
Więzienna A2.
Wiązienny zaułek A2.
Wiwulskiego Antoniego A3 B3.
Wileńska C3

Marji Magdaleny C3.
Meczetowy zaułek A2.
Metropolitanka D3.
Św. Michalski zaułek
C3 D3.
Św. Mikołaja C3.
Miła A1-2
Miłosierna C3 D3.
Mińska D4.
Mickiewicza Adama A2
B2 C2.
Mohylewska D4.
Motwiłłowska B2.
Mostowa C2.
Murarski zaułek A4.
Młynowa D3.
Muzułmański zaułek A2
B2.

Niemiecka C3.
Nieświeska
Św. Nikodema C4 D4.
Nowomiejski zaułek B4.

Wiłkomierska Bl-2.
Wingry B4 C4.
Wiosenna E2.

Witebska E4.
Wójtowska D1.
Wróbla A4.

Zakretowa A3.

Zamkowa C3.
Zarzeczna D3.
Zawalna B3 C3-4.
*Zbrojny zaułek (Wingry)
Złoty Róg F2
Zygmuntowska C2.

Żeligowskiego B3.
Żołnierska B1 C1.
Żwirowa Góra E3.
Żydowska C3.

Schr.: Szkolne — ul. Dominikańska 3 (Gimnazjum im. Słowackiego) — 100 miejsc; nocleg dla wycieczek szkolnych, po 50 gr.; dla nauczycieli i osób dorosłych — 1 zł. Prześcieradła 25 gr. jednorazowo. Od 1.IV do 30.IX czynne jest II schr. tylko dla wycieczek szkolnych — ul. Kopanica 5. Opłata: wycieczki nauczycielskie po 75 gr., młodzieży — po 50 gr. 100 łóżek z siennikami. Prześcieradła jednorazowo 25 gr. Oddz. Wileński P.T.K. stałego schr. nie posiada; organizuje schr. na okresy wycieczkowe — informacje w Oddz. P. T. K. lub w Związku Propagandy Turystyki. W zimie schr. narciarskie w „Górach Sapieżyńskich" i na Antokolu.

Rst. w hot. Georgesa i w Bristolu. Rst.-bar „Bukiet" ul. Mickiewicza 7. Rst. „Ziemiańska" — ul. Mickiewicza 9, Rst.-dancing (otwarta w nocy) „Palais de danses" — ul. Mickiewicza 11. Rst. „Zacisze" — ul. Mickiewicza 25.

Jadłodajnie: „Udziałowa" — ul. Mickiewicza 6, ś. Józefa — ul. Biskupia 11 (ob. od 1 zł. do 1 zł. 50 gr.), ś. Kazimierza — ul. Mostowa 10 (ob. od 60 gr. do 1 zł. 10 gr.). Związek Pracy Obyw. Kobiet — ul. Jagiellońska 3/5 (ob. od 80 gr.). Mleczarnia — J. Hejbera — ul. Mickiewicza 9.

Cuk. — Sztrall B. („czerwony") — ul. Mickiewicza 12, Sztrall K. („zielony") ul. Mickiewicza 22, Rudnicki — ul. Mickiewicza 1., Strall K. („pocztowy") — ul. Wielka 2, Rudnicki — ul. Trocka 1.

Bnk. i kantory wymiany: Centralny Ludowy Spółdzielni Żydowskich — W. Pohulanka 5, Chrześcijański Spółdzielczy na Antokolu w Wilnie — ul. Zamkowa 18, Cukrownictwa — Słowackiego 27, Gospodarstwa Krajowego — ul. Śniadeckich 8, Handlowy w Warszawie — ul. Mickiewicza 17, Rudzińskiego i Kaufmana — ul. Niemiecka 37, Klecka i Levina — ul. Wielka 14, Polski — ul. Mickiewicza 3, Rolny Państwowy — ul. W. Pohulanka 24, Rzemieślniczy Spółdzielczy Polski — ul. Portowa 8, Spółdzielczy Rzemieślników i Kupców Polskich — ul. Niemiecka 25, Bunimowicza — ul. Wielka 44, Towarzystw Spółdzielczych — ul. Mickiewicza 29, Wileński — Prywatny Handlowy — ul. Mickiewicza 8, Ziemski Wileński — ul. Mickiewicza 8, Związku Kupców i Przemysłowców — ul. Niemiecka 22, Związku Spółek Zarobkowych — ul. Mickiewicza 19, Kantor Wymiany B-ci Szeskin — ul. Wielka 40, Kantor Wymiany M. Złatina — ul. Wielka 21, K. K. O. m. Wilna — ul. Mickiewicza 11.

Biura podróży: „Orbis" — ul. Mickiewicza 20, „Wagons-Lits" Cook" — ul. Mickiewicza 6.

Stowarzyszenia turystyczne: Oddz. Wil. P. T. K. — ul. Ostrobramska 9, w podwórzu, I p. (lokal Związku Zawodowego Literatów Polskich). Związek Propagandy Turystyki Wilna i Wileńszczyzny — ul. Mickiewicza 32. Wil. Tow. Wioślarskie — ul. Kościuszki 2. Tow. Łowieckie Ziem Wschodnich — ul. Mickiewicza 42, m. 5. Związek Harcerstwa Polskiego chorągiew męska — Zawalna 16; żeńska — Mała Pohulanka 4. Klub Żeglarski L. M. i Kol. — ul. Wolana 10 (Kuratorjum O. S.), sekretarjat: Troki — schr. „Bim". Organizacja harcerska — Zawalna 16. Akademicki Klub Włóczęgów — ul. Przejazd 14, Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze w Polsce, Oddz. Wil. — ul. Gdańska 3.

Elkt. 220 v.

Śródmieście i niektóre przedmieścia **skanalizowane.**

Czasopisma: Polskie: Kurjer Wileński, Słowo, Dziennik Wileński, Express Wileński. W obcych językach: Białoruskaja Krynica (tyg. białoruski), Nasze Wremia, Ruskoje Słowo (rosyjskie), Cajt, Wilner Tog, Der Wilner Express, Owent Kurjer, Wilner Radjo (żydowskie), Vilniaus Rytojus (litewskie, 2 razy tyg.).

Teatry: Miejski (dramatyczny) na Pohulance, ul. Wielka Pohulanka 9. Muzyczny-Lutnia (operetka) — ul. Mickiewicza 6. Rewja — ul. Ostrobramska 5.

Kina: Casino — ul. Wielka 47, Helios — ul. Wileńska 38, Pan — ul. Wielka 42, Apollo — ul. Mickiewicza 22.

Stałe imprezy sportowe: Zawody narciarskie o mistrzostwo Okręgu Związku Narciarskiego i o mistrzostwo grupy nizinnej Związku Strzeleckiego corocznie w okresie styczeń-marzec. Bieg sztafetowy naprzełaj A. Z. S. corocznie dn. 3 maja. Zawody strzelecko-łucznicze o mistrzostwo okręgu Związku Strzeleckiego i m. Wilna corocznie w I-ej poł. czerwca. Mistrzostwa Okręgowe poszczególnych związków sportowych: narciarski, hokeyowy, bokserski, gier sportowych, lekkoatletyczny, tenisowy.

Uniwersytet — Rektorat i Biura, ul. Uniwersytecka 3, wejście na dziedzińce od ul. Ś.-Jańskiej. **Bibljoteka Publiczna U. S. B.** — ul. Uniwersytecka 5. **Bibljoteka państwowa im. Wróblewskich** i zbiory muzealne — ul. Zygmuntowska 2. **Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Muzeum T. P. N.** ul. Lelewela 8. **Muz. archeologiczne U. S. B.** — ul. Zamkowa 11. **Muz. etnograficzne U. S. B.** — Zamkowa 11. **Muz. Białoruskie** — ul. Ostrobramska 9. Zbiory muz. **Litewskiego Towarzystwa Naukowego** (dostępne za specjalnem zezwoleniem kustosza) — ul. Antokolska 6. **Muz. Żydowskie** — ul. Orzeszkowej 7. **Muz. Przyrodnicze U. S. B.** — ul. Zakretowa 23.

Jarmarki. Na ś. Kazimierza 4 marca na pl. Łukiskim („Kaziuk") — głównie wyroby z drzewa, serca z piernika, obwarzanki smorgońskie. Na ś. Jerzego 23 kwietnia na pl. Orzeszkowej — głównie kwiaty, zioła lecznicze, nasiona. Na ś. Jana 24 czerwca — na pl. przy kośc. ś. Jana — kwiaty. Na ś. Piotra i Pawła 29 czerwca — przy kośc. ś. Piotra i Pawła na Antokolu — głównie płótno i wyroby płócienne. W Palmową Niedzielę przy kośc. sprzedawane są „palmy wileńskie", wyrabiane z suszonych traw, barwionych nieśmiertelników, wiórek i t. p. przez ludność wsi okolicznych. Trudnią się wyrobem palm głównie mieszkańcy wsi, położonych w okol. j. Sałaty (za Karolinkami).

Targi Północne. Dotychczas były zorganizowane 3 razy: w r. 1928, 1930, 1933. Narazie ich charakter perjodyczny jest nieustalony ściśle, terminy oznacza Komitet.

Bazar Przemysłu Ludowego — ul. Zamkowa 8, (tkaniny, ceramika, wyroby lniane, wyroby z czeczotki i t. p.).

Z dw. kol. należy wjechać lub wejść do m-a przez *Ostrą Bramę* (przejazd zamknięty w czasie nabożeństw). Aut. Nr. I od dw. wjeżdża w ul. Kolejową, następnie skręca w ul. Ostrobramską, na rogu ul. Ostrobramskiej i Bazyljańskiej — Ostra Brama. Dalej trasa biegnie przez zabytkowe śródmieście. Aut. Nr. 2 przejeżdża od dw. do śródmieścia przez nieciekawą dzielnicę m-a z II-ej poł. XIX w., i początku XX w.

Zwiedzanie m-a rozpocząć należy od *Góry Zamkowej* (z dw. kol. aut. Nr. 1 do ul. Królewskiej lub pieszo ul. Kolejową, Ostrobramską, Wielką i Zamkową).

Dostęp od pl. Katedralnego przez *park zamkowy* (t. zw. „cielętnik"); wstęp na Górę — dorośli 15 gr., dzieci, młodzież szkolna, szeregowi 10 gr. Wejście pod górę bitą d. Za pierwszym załomem d. po lw. str. widoczna na szczycie wzgórza wyniosła ściana pałacu zamkowego. Pomiędzy

drugim i trzecim załomem d. po lw. str. na zboczu wzgórza — resztki muru obwodowego z kamienia i cegły. Mur opuszcza się po zboczu wdół od punktu związania z pałacem zamkowym aż do trzeciego załomu a stąd podnosi się wgórę, aż do punktu stycznego z basztą narożną.

Po wejściu na *dziedziniec zamku* widoczne są: po lw. str. ruiny pałacu zamkowego, nawprost wysoki naturalny wał ziemny. Zamek górny od najdawniejszych czasów miał charakter fortyfikacji, w której chroniono się w czasie wojny, a właściwą rezydencją książęcą i królewską był zamek dolny. Jak się wydaje, pierwszy murowany zamek wzniósł w. ks. Witold między r. 1415 i 1430. W późniejszych czasach zamek ten kilkakrotnie ulegał przebudowie. Mury zamku zostały poważnie uszkodzone w czasie wojny moskiewskiej w r. 1660/61, a nieodbudowane po wojnie, poczęły chylić się do ruiny. Pozostały z nich tylko niewielkie szczątki.

Na dziedzińcu między 2 topolami — krzyż, wedł. projektu arch. Wiwulskiego, ustawiony w r. 1915 na miejscu, gdzie grzebano powstańców, straconych w r. 1863/4; pod krzyżen tablica z nazwiskami straconych. Bliżej środka dziedzińca płyta Nieznanego Żołnierza. Stąd d.wpr. na pn. skraj wzgórza.

Widok na Antokol: Wilja, n. rzeką na pierwszym planie dawny pałac Słuszków. Ul. Antokolską zamyka 2-wieżowy z kopułą kośc. ś. ś. Piotra i Pawła. W głębi zalesione wzgórza. Na lw. od kośc. ś. ś. Piotra i Pawła ponad dachem Słuszków wyłania się w oddali zpośród, drzew latarnia kopuły kośc. po-Trynitarskiego. Na lw. bliżej Wilji, nowy gmach szkoły powszechnej na Antokolu.

Po wejściu skrajem wzgórza w kierunku baszty oglądać można **widok na Karolinki i Szeszkinie**. Na pr. brzegu Wilji dzielnica *Snipiszki* z 2-wieżowym kośc. ś. Rafała. Za nim na horyzoncie płaskie, niezalesione wzgórza Szeszkinie. Na lw. brzegu Wilji na pierwszym planie b. pałac Tyszkiewiczowski (obecnie bibljoteka im. Wróblewskich), wgłębi 2-wieżowy kośc. ś. ś. Filipa i Jakóba na placu Łukiskim, na lw., bliżej nas, rokokowe szczyty kośc. ś. Jerzego przy pl. Orzeszkowej, na horyzoncie zalesione wzgórza Karolinki.

Z 8-bocznej baszty i muru obwodowego pozostały tylko resztki. Z 6 kondygnacyj baszty — tylko 3 kondygnacje dolne. Pierwotna ceglana okładzina ścian zachowała się w niewielkich płatach, większa część okładziny wykazuje przemurowania późniejsze, od XVII do początku XX w. Wielka arkada w ścianie pn. jest motywem obcym, wprowadzonym ze względów konstrukcyjnych po zburzeniu w r. 1661 wykuszu, mieszczącego okrągłą klatkę schodową.

Z wału ziemnego obok baszty roztacza się

widok na śródmieście. U stóp wzgórza — pl. Katedralny. Na pr. — na pierwszym planie Katedra i dzwonnica Katedralna. Pl. Katedralny

zamyka gmach Urzędu Woj. i nowego pałacu Arcybiskupiego, poza nim fasada (z kolumnadą) Pałacu Rzeczypospolitej na pl. Napoleona, dalej 2-wieżowy kośc. ś. Katarzyny (widoczny w profilu), na pr. tuż przy nim bezwieżowy kośc. ś. Ignacego (widoczny od strony absydy), na horyzoncie wielki budynek Dyrekcji Kol. Państwowych, nad dachami Katedry na horyzoncie cerkiew Romanowska na Pohulance. Na lw. od urzędu Woj. — monumentalny gotycki kośc. ś. Jana, z oddzielnie stojącą dzwonnicą. Na pr. od kośc. — dawna dzielnica uniwersytecka z wieżyczką dawnego obserwatorjum astronomicznego. Ponad dachami budynków Uniwersytetu widoczne hełmy wieżyczek kośc. ś. Trójcy, obok wielka bryła kopułowego kośc. po-Dominikańskiego przy ul. Dominikańskiej. Wgłębi po lw. str. tuż przy kośc. po-Dominikańskim niewielka wysmukła wieżyczka kośc. ewang.-augsb. przy ul. Niemieckiej. Od pl. Katedralnego do kośc. ś. Jana przebiega ul. Zamkowa, jej przedłużeniem do pl. Ratuszowego jest ul. Wielka (jest to główna arterja średniowiecznego m-a). Po lw. str. ul. Wielkiej widoczna niewielka kopułka cerkwi Piatnickiej, dalej nieco na pr. wysmukła wieżyczka cerkwi ś. Mikołaja. Między wieżyczką cerkwi ś. Mikołaja i kośc. ś. Jana wyłania się z za szczytu nad prezbiterjum kośc. Ś. Jańskiego płaski dwuspadowy dach dawnego Ratusza na pl. Ratuszowym. Na lw. wgłębi za cerkwią ś. Mikołaja potężna bryła kopułowego kośc. ś. Kazimierza, wlw. od niego 5-wieżowa kopułowa cerkiew ś. Ducha z oddzielnie stojącą dzwonnicą (złocona iglica hełmu). Nieco bliżej wysmukła rokokowa wieżyczka kośc. po-Augustjańskiego, po pr. od niej str. wgłębi bezwieżowa fasada kośc. ś. Teresy, przy Ostrej Bramie. Ponad dachem prezbiterjum kośc. ś. Kazimierza widoczna rokokowa wieżyczka cerkwi po-Bazyljańskiej przy ul. Ostrobramskiej.

Idąc wzdłuż wału ziemnego można zeń widzieć dalszą panoramę m-a.

Dominują monumentalne bryły kośc. i wyniosłe wieże, malowniczy motyw stanowią dachy, kryte czerwoną dachówką. M-o zamknięte jest pierścieniem wzgórz.

Przejść należy dalej ponad odkrytymi fundamentami nieistniejącej baszty. Mur obwodowy biegł kiedyś odzewnątrz na skraju wału i łączył basztę pdz. (zachowana ruina) z basztą środkową, której fundamenty odnaleziono w r. 1930, i basztą pdw,. przylegającą do pałacu mieszkalnego. W w. XVIII, a może nawet w II-ej poł. XVII w., skraj wału ziemnego osunął się, pociągając za sobą mury z fundamentami, nie zachowały się więc żadne ich ślady.

Po zatrzymaniu się tuż za wykopem można obejrzeć **widok na Zarzecze i Rossę.** Z pr. str. na pierwszym planie — kośc. ś. Michała ze stromym dachem, kryty dachówką, nad nim cerkiew Spaska z silnym bębnem kopułki, wgłębi na horyzoncie radjostacja na Lipówce. Na pierwszym planie pośrodku grupa czerwonych kośc. ceglanych: ś. Anny i wielki kośc. po-Bernardyński. Obok mury b. klasztoru Bernardynów, w dużym budynku z loggią obecnie Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu. Po lw. str. Ogród Bernardyński z pawilonami wystawowymi Targów Północnych. W ogrodzie za kośc. po-Bernardyńskim nowoczesny budynek z cegły czerwonej — Stacja Pomp, ponad nią i ponad gmachami po-Bernardyńskiemi dzielnica Zarzecza z wieżyczką kośc. ś. Bartłomieja.

Po dojściu do końca wału i zatrzymaniu się przy ruinach pałacu zamkowego mamy przed sobą **widok na wzgórza t. zw. Altarji Jasińskiego** z Górą Trzykrzyską i na koryto Wilenki.

Po lw. str. pałac zamkowy, zachowany w stanie daleko posuniętej ruiny. Pozostały mury przyziemia z ostrołukowym otworem od strony stoku wzgórza i wielką arkadą ostrołukową od str. dziedzińca, oraz resztki ścian I piętra, a mianowicie: ściana w. — z 2 otworami okiennymi, mur międzyokienny ściany pn. (ujęty żelaznemi obręczami) i wystający ząb muru narożnika pdz. (obok którego zatrzymaliśmy się). Na ścianie w. widoczne są nasady łuków sklepiennych.

Zejść wdół można albo tą samą drogą, którą się weszło pod górę, albo też krętemi dróżkami na pd. stoku wzgórza.

Park zamkowy rozłożony u stóp wzgórza, powstał na terenie d. Zamku Dolnego. Zabudowania zamkowe zajmowały znaczny obszar, ograniczony od pn. przez Wilję, od w. przez Wilenkę, a od pd. i z. przez zanikłe w XVIII w. II-e ramię Wilenki, przepływające wzdłuż obecnej ul. Królewskiej przez pl. Katedralny tuż poza dzwonnicą i wzdłuż ul. Arsenalskiej do Wilji. Główny pałac zamkowy wznosił się między Katedrą i Górą Zamkową, został on zburzony doszczętnie w r. 1799—1800. Między r. 1799 i 1837 zburzono też i wszystkie inne zabudowania zamkowe.

W obrębie Zamku Dolnego wznosił się kośc. zamkowy, *Katedra Wileńska,* (otwarta codziennie od świtu do zmroku), ufundowana w r. 1387 przez króla Władysława Jagiełłę.

Pierwotny skromny, 1-nawowy murowany kośc. rozbudował po pożarze z r. 1419 w. ks. Witold. Po pożarze z r. 1530 wzniesiono w latach 1536 — 1557 nowy monumentalny gmach Katedry według projektu architekta *Bernarda Zenobiego*, z którym współpracował *G. Cini*. W r. 1610 poraz trzeci pożar strawił Katedrę, poczem w latach następnych odbudowano ją w stylu barokowym. W latach 1622 — 1636 odbudowano wspaniałą barokową *kaplicę ś. Kazimierza*, prawdopodobnie według projektu arch. *C. Tencalli*. W latach 1655—1660 Katedrę zdewastowały wojska moskiewskie; odbudowana trwała niemal do końca XVII w. W r. 1769 zawaliła się jedna z wież katedralnych. W r. 1783 rozpoczęto gruntowną przebudowę gmachu w stylu klasycystycznym według projektu i pod kierunkiem architekta *Wawrzyńca Gucewicza*. Po śmierci Gucewicza ukończył budowę w r. 1801 arch. *Michał Szulc*. Z czasów przebudowy Gucewicza pochodzi portyk frontowy, kolumnady boczne, ukształtowanie obu kaplic frontowych i pokryta kopułą przybudówka, mieszcząca zakrystję i salę kapitulną, którą zaprojektował Gucewicz, jako odpowiednik kaplicy ś. Kazimierza. Rzeźby i płaskorzeźby na fasadzie są dziełem Righiego: posągi 4 Ewangelistów i skrajne Abrahama i Mojżesza, płaskorzeźby ze scenami z dziejów Apostolskich oraz płaskorzeźba w tympanonie, przedstawiająca ofiarę Noego. Zbyt wielkie i bezwartościowe artystycznie posągi na szczycie: ś. Helena ś. Stanisław i ś. Kazimierz, są dziełem *K. Jelskiego* (pocz. XIX w.,

W niszach kolumnad bocznych po str. pn. posągi świętych Zakonu Jezuickiego, po str. pd. posągi królów polskich. Na zewnętrznej ścianie kaplicy ś. Kazimierza piękna barokowa tablica erekcyjna z r. 1636.

Wnętrze: ściany i filary oraz halowa konstrukcja wnętrza (3 nawy równej wysokości) z czasów budowy B. Zenobiego ,opracowanie architektoniczne wnętrza klasycystyczne z czasów odbudowy Gucewicza (ornamentacja sklepień, podziału ścian, obramienia drzwi, wielki otarz) chór muzyczny wykonał M. Szulc. Przy chórze obok I-ego pr. filaru zejście wdół: resztki ściany frontowej Katedry Jagiełłowej z otworem wejściowym i fragment gotyckiego filaru przyściennego Katedry Witoldowej. Na filarach w nawie głównej obrazy: 12 Apostołów *F. Smuglewicza*, w prezbiterjum na filarze cudowny obraz, przywieziony z Włoch przez biskupa Strojnowskiego „Chrystus w Emmaus". W wielkim ołtarzu zabójstwo Stanisława F. Smuglewicza. W nawach biocznych cykl 16 obrazów *Villaniego* z końca XVIII w. — w pr. nawie sceny ze Starego Testamentu, w lw. nawie — z Nowego Testamentu. W głębi naw bocznych przy wielkim ołtarzu obrazy F. Smuglewicza: po pr. str. — *Melchisedech, po lw. — rozmnożenie chlebów na puszczy.*

Od pr. nawy bocznej: pod chórem *kaplica ś. Jana Nepomucena,* pokryta eliptyczną kopułą. W ołtarzu obraz ś. Jana Nepomucena F. Smuglewicza. Dalej drzwi do klatki schodowej, prowadzącej do sal nad kaplicąmi. Następna *kaplica Gasztołdowska,* w ołtarzu — Ukrzyżowanie Sz. Czechowicza. 2 płyty nagrobkowe renesansowe z czerwonego marmuru: 1) przypuszczalnie Olbrachta Gasztołda zm. 1539 r., wykonana przez Paolo Romano, 2) biskupa P. Holszańskiego + 1555, dzieło Padovana. I-sza za przedsionkiem bocznym — *kaplica ś. Ignacego,* w ołtarzu ś. Ignacy Lojola Sz. Czechowicza. Następna *kaplica Biskupia,* w ołtarzu obraz Wszystkich Świętych *J. G. Berkhoffa* z r. 1690. Na ścianach nawy bocznej marmurowy nagrobek barokowy Samuela Paca (+1627) i biskupa Jerzego Tyszkiewicza (+1656).

Ostatnia w pr. nawie bocznej barokowa **kaplica ś. Kazimierza** ufundowana przez króla Zygmunta III na pomieszczenie relikwij patrona Litwy, ś. Kazimierza +1484, kanonizowanego w r. 1603), syna króla Kazimierza Jagiellończyka. Budowę rozpoczęto w r. 1623, ukończono za Władysława IV w r. 1636. Projektował kaplicę prawdopodobnie arch. *C. Tencalla.* Zzewnątrz kaplica jest wyłożona kamieniem ciosowym, wewnątrz aż po gzyms koronujący różnobarwnym marmurem. W niszach ścian drewniane posrebrzane posągi królów. W ołtarzu srebrna trumna z relikwjami, wykonana w r. 1704., pod nią obraz trójręcznego ś. Kazimierza według tradycji wykonany w r. 1520. Po zniszczeniu w czasie najazdu moskiewskiego odrestaurowano kaplicę ok. r. 1690—92. Z tego czasu dekoracje z białego stiuku. Na ścianach bocznych freski *Delbene'go* (ok. 1690—92): z lw. str. otwarcie trumny ś. Kazimierza, z pr. — cud wskrzeszenia dzieweczki. W żagielkach pod kopułą na ścianie ołtarzowej freski przypisywane *H. Campanie* lub *Delbene* przedstawiające ś. Kazimierza (r. 1690 — 92), w żagielkach na ścianie wejściowej malowidła olejne na płótnie F. Smuglewicza. Z loży nad wejściem, niegdyś połączonej krużgankiem z Dolnym Zamkiem, słuchali nabożeństw królowie. Drewniana złocona barokowa ambona przenośna (kielich na orle) błędnie wiązana z osobą ks. Piotra Skargi. W niszy fundamentu pod mensą ołtarzową odnaleziono w r. 1931 w rozbitych (w r. 1655) cynowo-ołowianych puszkach serce i wnętrzności króla Władysława IV (ciało na Wawelu).

Obok wielkiego ołtarza przy lw. nawie bocznej na filarze tablica pamiątkowa ku czc ks. Witolda z r. 1853, nad nią portret w. księcia z XVII w. przeniesiony do Katedry ze Starych Trok, błędnie wiązany z osobą Witolda. Grobowiec w. ks. Witolda do połowy XVII w. stał przy ścianie, na której umieszczono w XIX w. tablicę pamiątkową

(zniszczony prawdopodobnie przez wojska moskiewskie w r. 1655). W cokole wielkiego ołtarza wejście do nowego mauzoleum królewskiego, wybudowanego według projektu prof. Kłosa.

Po obu stronach wielkiego ołtarza w niszach ścian bocznych posągi *Righiego*, z lw. str. — „Miłość Boga", z pr. „Miłość bliźniego". Na bocznej ścianie lw. nawy empirowy nagrobek Tomasza Wawrzeckiego (+1816), dalej wejście do zakrystji. Klasycystyczna zakrystja, kryta kopułą, jest dziełem Gucewicza. Wspaniała rokokowa szafa z intarsjami, przeniesiona została do Katedry z pojezuickiego kośc. ś. Kazimierza po zabraniu go na cerkiew. Barokowy krucyfiks z kości słoniowej niesłusznie zwany „Witoldowym". Na ścianach portrety biskupów wileńskich.

Skarbiec (oglądać można za specjalnem zezwoleniem ks. Rektora Bazyliki). W skarbcu m. in.: relikwiarz w kształcie ręki z relikwjami ś. Stanisława (XIV w.), gotycka monstrancja „Gasztołdowska" z I-ej poł. XVI w., krzyż kryształowy „Gasztołdowski", barokowa monstrancja „Tyszkiewiczowska" z XVII w., liczne kielichy, monstrancje, relikwiarze i t. d. z XVI — XIX w. W skarbcu są też przechowywane w 4 gablotkach insygnja królewskie Aleksandra Jagiellończyka, Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny, oraz klejnoty, odnalezione w krypcie grobowej przy szczątkach królewskich w r. 1931.

W zakrystji oprawny pod szkłem krzyż, wycięty ze złotogłowiu, zdjęty z trumny Barbary Radziwiłłówny w r. 1931.

Nad zakrystją dawna *sala obrad kapitulnych*, w której obecnie mieszczą się zabytkowe tkaniny, m. in. ornaty i kapy, beret i toga ks. Piotra Skargi, 10 niderlandzkich gobelinów z II-ej poł. XVII w. (zwiedzać można po uzyskaniu specjalnego zezwolenia).

Lw. nawa boczna: na ścianie obok drzwi zakrystyjnych pomnik arc. Cieplaka (+1925) przez *B. Bałzukiewicza*. Dalej kaplica ś. Piotra z obrazem F. Smuglewicza „ś. Piotr w okowach". W krypcie pod tą kaplicą jest pochowany *biskup Bandurski*. Przedsionek boczny utworzony przez. Gucewicza z d. kaplicy Kieżgajłowskiej. W przedsionku tablica nagrobkowa z herbem Kieżgajłów z r. 1700. Między II i III (od wejścia frontowego) filarem zejście do *krypty* pod nawą główną, w której odnaleziono w r. 1931 *szczątki króla Aleksandra Jagiellończyka i żon Zygmunta Augusta — Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny*. Przedostatnia (II-ga od wejścia frontowego) *kaplica „Wołłowiczowska"* (*dawna „Królewska"*). *Krypta* pod tą kaplicą była do początku XVII w. *grobowcem królewskim*, tutaj złożone też były szczątki ś. Kazimierza do czasów kanonizacji. Król Zygmunt III odstąpił kaplicę biskupowi Wołłowiczowi wzamian za jego kaplicę, na której miejscu wzniósł nową kaplicę Królewską (ś. Kazmierza). Architektura kaplicy i jej dekoracja stiukowa-wczesnobarokowa w r. 1623—30. Na pr. ścianie bocznej wczesnobarokowy nagrobek biskupa Wołłowicza (+1630). W tej kaplicy urządzono *prowizoryczne mauzoleum*, w którem złożono *szczątki króla Aleksandra Jagiellończyka, królowej Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny oraz serce Władysława IV*. Pod chórem *kaplica ś. Władysława*, analogiczna do kaplicy ś. Jana Nepomucena (przebudowa Gucewicza).

Na pl. przed Katedrą wznosi się wyniosła *dzwonnica Katedralna*. Pierwotnie była to jedna z baszt obronnych w murze obwodowym, otaczającym Zamek Dolny; z tego czasu pochodzą 2 dolne kondygnacje. W XVI w. nadbudowano basztę, przeznaczając ją na dzwonnicę. Klasycystyczny hełm i najwyższa kondygnacja z końca XVIII w. (przebudowa Gucewicza).

Idąc przez pl. Katedralny w kierunku ul. Królewskiej widzi się po pr. str., od pd. zamykające plac gmachy Urzędu Woj. i Pałacu Arcybiskupiego. W domu Nr. 3 przy ul. Królewskiej zmarł w r. 1862 Władysław Syrokomla (tablica pamiatkowa nad bramą). Na pr. od ul. Królewskiej — malowniczy zaułek Oranżeryjny, prowadzący do zaułka Bernardyńskiego,. Z ul. Królewskiej wejście do *ogrodu po-Bernardyńskiego* (*park miejski*). Po lw. str. pawilony wystawowe Targów Północnych; aleję główną zamyka budynek *Teatru Letniego* (przedstawienia od maja do września); przy okrągłym placyku przed teatrem cuk., czynna w sezonie letnim. Od głównej bramy ogrodowej w lw. — teren parku sportowego im. gen. Żeligowskiego (bieżnia, place tenisowe), Tu mieścił się ogród botaniczny d. Uniwersytetu, założony przez prof. Jundziłła.

Nawprost na pr. brzegu Wilenki, wzgórza t. zw. *Altarji* Jasińskiego *z Górą Trzykrzyską*. Według legendy zakwestjonowanej przez naukę, za czasów Olgierda w XIV w. między t. zw. Łysemi Górami pojmano i ukrzyżowano a następnie wrzucono do rzeki 7 franciszkanów. Na pamiątkę ustawiono później w I-ej poł. XVII w. 3 drewniane krzyże na szczycie Góry Łysej, stąd nazwanej Trzykrzyską. Dziś istniejące krzyże wykonano w r. 1916 według projektu arch. Wiwulskiego. Po pr. str. Góry Trzykrzyskiej urwisko — w tem miejscu wznosiła się „Góra Bekieszowa", t. zw. od wznoszącego się kiedyś na szczycie góry grobowca Kaspra Bekiesza, przyjaciela Stefana Batorego (+ 1580). Góra osunęła się, pociągając za sobą grobowiec w r. 1838.

Z ogrodu z głównej alei z pr. str. piękny widok na kość. po-Bernardyński i mury po-klasztorne z loggią od strony ogrodu.

Od wyjścia z ogrodu w lw. — ul. św. Anny. W domu Nr. 2 na I piętrze mieszkał w latach 1877 — 78 Marszałek *Pilsudski* (tablica pamiątkowa). Nr. 4 zabudowania dawnego klasztoru Bernardynów. Skrzydło w głębi dziedzińca zajmuje obecnie *Wydział Sztuk Pięknych U. S. B.* W skrzydle tem na parterze na pr. od wejścia w końcu korytarza na ścianie resztki gotyckiego małowidła z końca XVI w. (najstarsza istniejąca w Wilnie polichromja ścienna).

Z ul. ś. Anny — widok na grupę gotyckich kośc.: mniejszy ś. Anny, większy po-Bernardyński. W ścianie bocznej kośc. po-Bernardyńskiego pod gzymsem—strzelnice, świadczące o obronnym charakterze kościoła.

Kość. ś. Anny (otwierany tylko w czasie nabożeństw; klucz u zakrystjana kość. po-Bernardyńskiego), ufundowany w końcu XIV w., był początkowo drewniany. Obecny późnogotycki kość. murowany wzniesiony w poł. XVI w. Na specjalną uwagę zasługują elewacje kość., a zwłaszcza wyjątkowo dekoracyjnie rozwiązana fasada. Kość. jest jednym z najcenniejszych zabytków architektury późnogotyckiej w Polsce. W architekturze kość. widzimy wyraźne związki z gotycką architekturą niderlandzką. W pierwszych latach XX w. kość. gruntownie odrestaurowano. Wnętrze kość. całkowicie przebudowane, nie posiada wartości zabytkowej, zachowały się tylko 3 rokokowe ołtarze stiukowe z poł. XVIII w.

Kość. ś. Franciszka, po-Bernardyński (otwarty codziennie od świtu do zmroku), Ufundowany przez króla Kazimierza Jagiellończyka w r. 1469. Pierwotny kość. był drewniany. Murowany kość. rozpoczęto wznosić między r. 1500 i 1525. Z tego czasu zachowały się mury prezbiterjum z oskarpowaniem zewnętrznem i wieża przy prezbiterjum. Nawy kość., kruchta, zakrystja i najstarsza część klasztoru, przylegająca do kość., pochodzą z II-ej poł. XVI w. Kość. został poważnie zniszczony w czasie oblężenia Wilna w r. 1794.

Przy wejściu do kość. od ulicy—pseudogotycka *dzwonnica* z r. 1874; prowadzi stąd wejście na „*Scala Christi*" (stopnie z relikwiami) do małej kapliczki na piętrze. „Stopy" i kapliczka późnobarokowa, wybudowana ok. r. 1750. Przez pseudogotycką bramę wchodzi się na dziedzińczyk kość.

Fasada kość. zachowała częściowo charakter gotycki. *Szczyt* wybudowany po uszkodzeniu kość. w r. 1794. W kruchcie kryształowe sklepienie z II-ej poł. XVI w. Wnętrze halowe 3-nawowe, podzielone 2 rzędami 8-bocznych gotyckich filarów. W nawach bocznych przy prezbiterjum sklepieni kryształowe, w przęsłach środkowych — gwiaździste. Mury, filary i sklepienia z II-ej poł. XVI w. Wielki ołtarz, ołtarze boczne i *ambona* rokokowe z r. 1764 — 65, wykonane z jesionu z dębowemi snycerskiemi ornamentacjami. *Rokokowy chór muzyczny i organy* z r. 1765.

Z pr. nawy bocznej wejście do barokowej *kaplicy ś. Florjana* z r. 1632. Dalej przy ścianie wczesnobarokowy nagrobek marmurowy Piotra Wiesiołowskiego (+1556), wzniesiony w r. 1634. W końcu pr. nawy wejście do wczesnobarokowej *kaplicy ś. Michała*, wzniesionej przez Mikołaja Hlebowicza w r. 1612. W kaplicy sklepienie ze stiukowemi ornamentacjami (klucz u zakrystjana). W *prezbiterjum* poza wielkim ołtarzem dawny chór zakonny. W lw. nawie bocznej na ścianie klasycystyczny nagrobek B. Giełgudowej z r. 1784, dalej wczesnobarokowy

marmurowy nagrobek Stanisława Radziwiłła (+1599). Wpobliżu chóru muzycznego mały nagrobek z 1623 r. 7-letniego Szymona Kierelisa, według napisu na tablicy — ofiary rytualnego mordu.

W końcu lw. nawy bocznej, przy prezbiterjum, — drzwi do krużganku klasztornego i zakrystji. Idąc krużgankiem w lw. dochodzi się do *zakrystji kośc. ś. Anny*, w pr. — do *zakrystji kośc. po-Bernardyńskiego*. Na ścianach krużganku cykl obrazów z II-ej poł. XVII w. W części krużganku zachowane gotyckie sklepienia gwiaździste. Jest to najstarsza część klasztoru, pochodząca z II-ej poł. XVI w. Dalsze skrzydła klasztoru str. 14 (Wydz. Szt. Pięknych U. S. B.). *Zakrystja* pokryta jest kryształowem sklepieniem z II-ej poł. XVI w., wzmocnionem przez arkadę, wymurowaną w r. 1745. Żelazne okute drzwi na schody do skarbca z wytłaczanymi w skórze wizerunkami Zwiastowania i Archanioła Gabrjela oraz motywami Orła i Pogoni (XVI w.). *W skarbcu* (zwiedzać można za specjalnem zezwoleniem ks. proboszcza) cenne aparaty i paramenty (gotycka monstrancja, kapy, ornaty i t. d.).

W krużganku, między zakrystją i prezbiterjum, korytarzyk, prowadzący na tyły kośc. Piękny widok na absydę i wieżę przy prezbiterjum. Powrót na ul. ś. Anny przez kośc., lub obchodząc absydę wychodzi się przez bramę plebanji przy ul. ś. Anny 10.

Na skwerze nad Wilenką *Cerkiew Przeczystej Bogarodzicy*, zbudowana w r. 1864—68 na miejscu dawnej cerkwi metropolitalnej.

Przez most na Wilence między kośc. po-Bernardyńskim i cerkwią przechodzi się na ul. Młynową. Dom Nr. 12 — dawny klasztor P. P. Bernardynek Zarzecznych, założony w r. 1495. Budynek dziś istniejący wzniesiony w latach 1795 — 1808.

Po przejściu Młynowej — na lw. ul. Zarzeczna. Na rogu ul. Popławskiej klasycystyczny pałac Honestich z początku XIX w. Ul. Zarzeczna Nr. 13 — *Kośc. ś. Bartłomieja* (otwarty od 7 — 9 r., klucz u dozorcy domu), klasycystyczny, wzniesiony w r. 1824. Z cmentarza kośc. widok na przedmieście Belmont.

Przedłużenie ul. Zarzecznej stanowi ul. Połocka. Przy tej ul. *cmentarz Bernardyński*, zał. w r. 1810. Spoczywają tu liczni profesorowie dawnego Uniwersytetu Wileńskiego (Jundziłł, Poliński, Borowski i in.), malarze (K. Rusiecki, Szemesz) oraz wielu innych zasłużonych dla Wilna uczonych i artystów.

Powracając ul. Zarzeczną od rynku, skręcić można wpr. w ul. Popowską i przez ul. Holendernię udać się na *Antokol*. Idąc wprost ul. Zarzeczną, przechodzi się przez most na Wilence, obchodzi cerkiew i dochodzi na pl. przed kośc. po-Bernardyńskim.

Ul. ś. Anny Nr. 13 — *klasztor P. P. Bernardynek* przy kość. ś. Michała, ufundowany przez Lwa Sapiehę w r. 1594. Między przedsionkiem i krużgankiem klasztoru — gotyckie odrzwia. Na parterze po lw. str. od wejścia — wielka sala, dawny refektarz, ze sklepieniem o bogatej geometrycznej ornamentacji stiukowej z herbem i inicjałami fundatora, Lwa Sapiehy.

Po wyjściu zpowrotem na ul. ś. Anny i skręceniu w lw., dochodzi się do **kość. ś. Michała** (otwarty tylko w czasie nabożeństwa, klucz u zakrystjana — dzwonek przy bramie wejściowej pod dzwonnicą). Kość. ufundowany w r. 1594 przez Lwa Sapiehę, a wzniesiony z muru prawdopodobnie w trzeciem dziesięcioleciu XVII w., ma charakter rodzinnego mauzoleum grobowego. Dla konstrukcji kość. charakterystyczne są *skarpy*, przechodzące w filary wewnątrz, silne beczkowe sklepienia, pokryte stiukową ornamentacją o wzorach geometrycznych. wysokie a wąskie okna i stromy dach. Po zniszczeniach z czasu najazdu moskiewskiego, w latach 1655 — 60 kość. odrestaurowano, przekształcając częściowo fasadę w stylu barokowym (hełmy wieżyczek). Barokowa *dzwonnica* z bramą wejściową pochodzi z końca XVII w. Kolumny na dziedzińcu przy kość. są pozostałością krużganku.

Wewnątrz barokowy *wielki ołtarz* z marmuru (początek XVII w.), *boczne ołtarze* rokokowe z poł. XVIII w. W lw. ołtarzu przy prezbiterjum *cudowny obraz Matki Boskiej Świętomichalskiej* z 1-ej poł. XVI w.. W prezbiterjum po pr. str. wczesno barokowy nagrobek Lwa Sapiehy (+1633) i obu jego żon: z lw. str. Doroty Firlejówny, z pr. — Elżbiety Radziwiłłówny. Nagrobek wykonany za życia Sapiehy w r. 1632. Nprz., nad drzwiami do zakrystji, wczesnobarokowy marmurowy nagrobek Jana Stanisława Sapiehy (+1637) syna Lwa. W środkowej arkadzie przy pr. od wejścia ścianie — barokowy marmurowy nagrobek Teodory Krystyny z Tarnowskich Sapieżyny (+1652), żony Kazimierza Leona Sapiehy. Na tej samej ścianie przy chórze — wczesnobarokowy marmurowy nagrobek Krzysztofa Sapiehy (+1631), syna Lwa.

Nprz. kość. — klasycystyczny gmach *Kuratorjum Okręgu Szkolnego,* z początku XIX w., wybudowany przez architekta M. Szulca. W gmachu mieściło się wówczas Kollegjum Chemiczne Uniwersytetu. Na I piętrze okrągła sala wykładowa, pokryta kopułą, zbudowana dla wykładów chemji Jędrzeja Śniadeckiego.

Z pl. przed kość. — malowniczy **zaułek Bernardyński.** W domu Nr. 11 mieszkał w r. 1822 *Mickiewicz* i tu przepisywał „Grażynę” (*tablica pamiątkowa nad bramą*). Mic-

kiewicz mieszkał w parterowem mieszkaniu w podwórzu po lw. str. (klucz u dozorcy.) Dom Nr. 8 — pałac z II-ej poł. XVIII w., należał w poc. XIX w. do biskupa Kossakowskiego. W r. 1805 mieszkał tu *Tomasz Zan*, w r. 1812 mieścił się *Rząd Tymczasowy W. Ks. L.* W r. 1820 zakupiony przez wolnomularza N. Olizara dla umieszczenia tu Wielkiego Wschodu Litewskiego. W domu Nr. 5 — rokokowy portal z poł. XVIII w. W domu Nr. 6 — barokowy portal. Długa ściana po nieparzystej str. ul. należy do kapitulnego domu przy ul. Zamkowej Nr. 8, mur po parzystej str. — do kapitulnego domu przy ul. Zamkowej Nr. 6. U wylotu na ul. Zamkową przerzucona jest ponad zaułkiem malownicza arkada. Arkady takie spotykamy często w wąskich uliczkach śródmieścia. Mają one charakter konstrukcyjny — zastępują skarpy, na które w zaułkach niema miejsca.

Przy ul. Zamkowej na pr., w kierunku pl. Katedralnego — dom Nr. 4 z wysoką attyką z końca XVI w. Dom Nr. 6 z barokową attyką z XVII w. W domu Nr. 3 w dziedzińcu zachował się barokowy portal i obramienia barokowych okien z XVII w. Wpr. od ul. Zamkowej — malowniczy zaułek *Skopówka*, biegnący w kierunku pl. Napoleona; u wylotu na ul. Zamkową — arkada z korytarzykiem, łączącym sąsiednie domy. Ul. Zamkowa Nr. 8 — klasycystyczna fasada domu z II-ej poł. XVIII w. Na parterze *Bazar Przemysłu Ludowego* (miejscowe wyroby ludowe, tkaniny ludowe, ceramika i t. d.). Ul. Zamkowa Nr. 11 — *gmach Uniwersytetu*, dawny „dom rektorów". Na I piętrze Muzeum Archeologiczne i Muzeum Etnograficzne U. S. B.

Muzeum Archeologiczne (otwarte w poniedziałki i czwartki od 12 do 14, we wtorki — 16—18). Zbiory składają się z 3 działów.: 1. przed i protohistorycznego ziem litewskich, 2. archeologji egipskiej i greckiej, 3. historyczno-kulturalnego (obrazy, grafika, przemysł artystyczny i t. p.). Trzonem zbiorów jest *dział archeologji Litwy*, posiadający bogatą kolekcję zabytków letto-litewskich. Przy organizacji muzeum po wojnie światowej podstawą stały się zbiory dawnego Muzeum Bibljoteki Publicznej w Wilnie.

Muzeum Etnograficzne (otwarte we wtorki i środy od 12 do 14, w piątki — 16—18) ma charakter regjonalny, posiada zbiory z terenu woj. wileńskiego, nowogrodzkiego, poleskiego i białostockiego. W muzeum znajdują się okazy z następujących działów: zbieractwo, łowiectwo, rybołów-

stwo, hodowla zwierząt, odzież, budownictwo, sprzęty, sztuka ludowa i t. p. W archiwum muzealnem — klisze i fotografje, rejestry i t. p.

Idąc ul. Zamkową wgórę w kierunku absydy kośc. ś. Jana, dochodzi się do odbiegającego wlw. od ul. Zamkowej malowniczego *zaułka Świętomichalskiego*, prowadzącego do kośc. ś. Michała i grupy kośc. gotyckich.

Przy ul. Zamkowej w domu Nr. 24 mieściło się w 1-ej poł. XIX w. „*Kolegjum Medyczne*" Uniwersytetu. W dziedzińcu w lw. oficynie na I p. mieszkał *Juljusz Słowacki* u ojczyma prof. Bécu. Na ścianie *popiersie Słowackiego* i tablica pamiątkowa. W dziedzińcu po pr. str. od bramy — Wil. Tow. Lekarskie (w sali posiedzeń — portrety, bibl.) Z dziedzińca — piękny widok na szczyt absydy kośc. ś. Jana.

W domu Nr. 26 mieszkał Kraszewski.

Kośc. ś. Jana (otwarty od świtu do zmroku, klucze do kaplic u zakrystjana) ufundowany został przez króla Władysława Jagiełłę w r. 1387. Budowę murowanego kośc. rozpoczęto prawdopodobnie w początku XV w. i ukończono w r. 1427. Z tego czasu pochodzą wielkie płaszczyzny murów ścian zewnętrznych, skarpy i ostrołukowe okna. W r. 1571 otrzymali kośc. Jezuici. W czasie pożaru m-a w r. 1737 kośc. został poważnie uszkodzony, a urządzenie wnętrza uległo zupełnemu zniszczeniu. Po pożarze nastąpiła gruntowna odbudowa kośc. Z czasów odbudowy pochodzi wspaniała *rokokowa fasada* oraz *szczyt absydy*. *Klasycystyczny przedsionek boczny* od ul. Świętojańskiej — dobudowany w r. 1827 przez arch. Podczaszyńskiego. Obok kośc. — oddzielnie stojąca *barokowa dzwonnica* (wys. 60 m.), ze szczytu piękny widok na m-o, (wstęp po zgłoszeniu się u zakrystjana). Na zewnętrznej ścianie kośc., od ul. Zamkowej—duża figura Chrystusa Ukrzyżowanego, pod nią marmurowa tablica pamiątkowa, ufundowana w r. 1759 przez Jana Litawora Chreptowicza.

Wejście do wnętrza przez boczny przedsionek. W przedsionku dobra barokowa *rzeźba*: *ś. Ignacy Lojola, depczący smoka herezji*. Trzynawowe halowe wnętrze z obejściem dokoła prezbiterjum, podzielone 8-bocznymi filarami, zachowało gotycki układ. *Przy pr. nawie bocznej*, idąc od chóru muzycznego: 1. kaplica ś. Barbary rokokowa z poł. XVIII w., rokokowy ołtarz. 2. kaplica Matki Boskiej Anielskiej barokowa z I-ej poł. XVIII w. Przy ścianie — pomnik A. E. Odyńca, postawiony w r. 1901, dalej za wejściem z przedsionka — pomnik A. Mickiewicza, wzniesiony w r. 1899., projekt Stryjeńskiego, popiersie Guyskiego, dalej tuż przy ołtarzu skład, dawniej: 3. kaplica — studencka. *Wielki ołtarz* z barwnego i białego stiuku jest wybitnem dziełem rokokowej sztuki ołtarzo-

wej (poł. XVIII w.). Całość wielkiego ołtarza składa się z 14 ołtarzy, ustawionych w prezbiterjum i w obejściu, wzajemnie ze sobą powiązanych.

Lw. nawa boczna: Między I i II ołtarzem w cokole — drzwi do zakrystji: (u zakrystjana klucze od kaplic, zwykle zamkniętych). Tuż przy ołtarzu: 1 portal kaplicy Bożego Ciała (Ogińskich). Polichromja na stropie. Portrety Ogińskich. Od prezbiterjum w kierunku chóru muzycznego: na ścianie — nowy klasycystyczny pomnik I-ego rektora Uniwersytetu H. Stroynowskiego (+1815), wykonany w r. 1827, według projektu K. Podczaszyńskiego (popiersie — przez Jelskiego). Dalej na ścianie — tablica ku czci Kościuszki, wykonana w r. 1917 przez Wiwulskiego. 2. Kaplica Matki Boskiej i ś. Antoniego. Dalej na ścianie — nowy pomnik Wł. Syrokomli, wykonany w r. 1909 przez P. Welońskiego. 3. Piękny barokowy portal kaplicy ś. Anny. W kaplicy — bogato rzeźbiony ołtarz z XVIII w. 4. Kaplica N. M. P. Pocieszenia z kopułą.

Chór muzyczny rokokowy z poł. XVIII w. Na chórze — popiersie. Moniuszki, który przez szereg lat był organistą kośc. ś. Jana. W lw. nawie bocznej wpobliżu prezbiterjum — wejście do zakrystji.

Przed bramą między kośc. i dzwonnicą przejście na teren **Uniwersytetu.**

Wszechnica Wileńska została założona przez Jezuitów na mocy aktu fundacyjnego biskupa Walerjana Protasewicza i przywileju króla Stefana Batorego w r. 1578. I-ym rektorem Akademji był Piotr Skarga, po nim — tłumacz Biblji — Jakób Wujek. W I-ej poł. XVII w. profesorem Akademji był słynny poeta Sarbiewski. Okresem największego rozkwitu Akademji Jezuickiej są czasy panowania Władysława IV. Po kasacie Zakonu Jezuitów zreorganizowano Akademję, przemianowując ją na Szkołę Główną Litewską. Przy organizacji i prowadzeniu Szkoły Głównej (1780 — 1796) największe zasługi położył jej rektor, wybitny astronom ks. Poczobut. Dalsza reorganizacja Akademji nastąpiła w r. 1796, gdy Szkołę Główną Litewską przemianowano na Szkołę Główną Wileńską. W r. 1803 ustrój Wszechnicy, nazwanej Uniwersytetem Wileńskim, został oparty na nowych podstawach. Lata następne są okresem wspaniałego rozwoju Uniwersytetu pod opieką ks. Adama Czartoryskiego, kuratora Wileńskiego. Największe zasługi przy organizacji Uniwersytetu położył znakomity uczony, rektor Jan Śniadecki. Uniwersytet posiadał wielu wybitnych profesorów, z pośród najpowszechniej znanych wymienimy Jędrzeja Śniadeckiego, Jana Piotra i Józefa. Franka, Lelewela, Jundziłła, Grodka, Euzebjusza Słowackiego, Borowskiego, F. Smuglewicza, J. Rustena. Uczniami Uniwersytetu w tym okresie byli: A. Mickiewicz, J. Słowacki, T. Zan, J. I. Kraszewski i wielu innych wybitnych uczonych, pisarzy i artystów. W r. 1832, wskutek udziału kilkuset uczniów Uniwersytetu w powstaniu, Uniwersytet zamknięto. W r. 1919 wskrzesił Wszechnicę Wileńską pod tytułem Uniwersytetu Stefana Batorego Marszałek Józef Piłsudski.

Uniwersytet posiada obecnie wydziały: Humanistyczny, Teologiczny, Prawa i Nauk Społecznych, Matematyczno-Przyrodniczy, Studjum Rolnicze, Wydział Lekarski i Sztuk Pięknych. Liczba studjujących wynosiła w r. 1934/35 3.876.

Fasada kośc. zamyka główny dziedziniec w kompleksie dawnych gmachów uniwersyteckich, nazwany dziedzińcem Skargi. Budynki, otaczające ten dziedziniec, powstały

w I-ej poł. XVII w. Pierwotnie dziedziniec zamykała nie fasada kośc., lecz czwarte skrzydło, przebiegające na linji między głównem wejściem i otwartymi schodkami. Budynki były jednopiętrowe z otwartemi arkadowemi galerjami na parterze i na piętrze, wczesnobarokowe. *Drugie piętro,* bezarkadowe, wzniesione pod koniec XVII w. Po pożarze w r. 1737 nie odbudowano skrzydła, oddzielającego dziedziniec od kośc. Dachy łamane z poł. XVIII w. Okna klasycystyczne na I piętrze z czasów przebudowy w r. 1817. Na ścianie pn. figura Matki Boskiej i dawna tablica z napisem „Academia Universitas Societatis Jesu”. W rogu między fasadą kośc. i skrzydłem pn. przejście do budynku plebanji.

Główne wejście prowadzi do wielkich, sklepionych szatni, stąd równia pochyła, zastępująca schody (z czasów Akademji Jezuickiej) na I piętro. Na prawo od wejścia pseudoklasyczna *Aula Kolumnowa,* reprezentacyjna sala Uniwersytetu, wybudowana w latach 1814—17 według projektu i pod kierunkiem Podczaszyńskiego. Pierwotnie mieściła się tu bibljoteka uniwersytecka (klucze u woźnego)

Z dziedzińca Skargi przez bramę w skrzydle w. wchodzi się na *dziedziniec Poczobuta.* Skrzydła dziedzińca z arkadami kiedyś otwartemi, z I-ej poł. XVII w., wczesnobarokowe. Klasycystyczna fasada dawnego Obserwatorjum Astronomicznego wybudowana w latach 1782—88 przez ks. Poczobuta, prawdopodobnie według projektu i pod kierunkiem arch. Knakfusa. W metopach belkowania znaki zodjaku; nad I p. tablica pamiątkowa z okazji ukończenia budowy. Nad parterem tablica ku upamiętnieniu Komisji Edukacyjnej. W skrzydle w.—lw. drzwi prowadzą do *Dziekanatu Wydziału Sztuk Pięknych* (na parterze) oraz do Rektoratu i Biur Uniwersyteckich (na I p.) — główne wejście do Rektoratu i Dziekanatu przy ul. Uniwersyteckiej Nr. 3. Dziekanat Wydziału Sztuk Pięknych mieści się w najstarszej części gmachu Uniwersytetu w wielkiej 2-nawowej gotyckiej sali z XVI w., która może już istniała w chwili zakładania Akademji. W Dziekanacie zbiory sztuki, obrazy dawniejszych i dzisiejszych malarzy wileńskich.

Przez Dziedziniec Poczobuta powraca się na *dziedziniec Skargi* obok otwartych schodów pod arkadę krużganku, a stąd przez sklepioną sień na *dziedziniec Sarbiewskiego.* Z pr. str. od wyjścia wysokie skarpy, kryte dachówką, wspierające budynek plebanji Świętojańskiej. Z dziedzińca Sarbiewskiego przez drzwi w narożniku pnw. (przy arkadach) i dalej przez korytarz (sień III) przechodzi się na *dziedziniec Smuglewicza.* Na ścianie na lw. od wejścia—resztki renesansowej attyki z XVI w. Z dziedzińcem Smuglewicza łączy się *dziedziniec Mickiewicza,* z którego przez bramę wychodzi się na ul. Zamkową Nr. 11 i do muzeów: Etnograficznego i Archeologicznego (str. 18).

W dziedzińcu Sarbiewskiego nad bramą, prowadzącą na ul. Uniwersytecką, widoczna tablica pamiątkowa z popiersiem Sarbiewskiego. Z pod bramy piękny widok na szczyty ś. Jana i dzwonnicę. Wyjście na ul. Uniwersytecką Nr. 5.

Bibljoteka Uniwersytecka (otwarta codziennie prócz niedziel i świąt; czytelnia od 9—20, wypożyczalnia od

12—15. W okresie od 1 do 15 sierpnia bibljoteka zamknięta.). Zwiedzać można po zgłoszeniu się w Dyrekcji.

Po powstaniu listopadowem wywieziono z Wilna zbiory Bibljoteki, założonej przy Adakemji w II-ej poł. XVI w. Początkiem dzisiejszych zbiorów jest księgozbiór Muzeum Starożytności, założonego w r. 1855 przez E. Tyszkiewicza. Obecnie bibljoteka posiada przeszło 350.000 tomów; łącznie z dubletami, mapami, rękopisami i t. p. przeszło 500.000 egzemplarzy.

Na parterze na lw. od wejścia—*sala im. Smuglewicza*, dawna aula, w której obdywały się publiczne posiedzenia Uniwersytetu. Polichromja sali wykonana przez Franciszka *Smuglewicza* w r. 1801. Po środku sklepienia obraz Matki Boskiej z końca XVII w. Na II piętrze *sala im. Lelewela* z barokową polichromją z XVII w. (dawna kaplica). Tu mieszczą się zbiory kartograficzne i bibljoteka Lelewela.

W skrzydle prostopadłem do Bibljoteki górne piętro jest ozdobione rokokowymi stiukami i polichromją. Jest to tylna ściana dawnego Obserwatorjum Astronomicznego (str. 21). Z pl. przed bibljoteką przez drzwi wpobliżu narożnika wchódzi się na II p. i stąd do t. zw. „*Białej sali*", wybudowanej w II-ej poł. XVIII w. w stylu klasycystycznym według projektu arch. *Knakfusa*.

Po zwiedzeniu Uniwersytetu powrócić należy przez Dziedziniec Skargi na pl. przy kośc. ś. Jana, stąd na pr. w ul. Wielką. Narożny dom Nr. 1—*pcz. główna*, mieszcząca się w murach dawnego pałacu Radziwiłłów z XVI w., zwanego „Kardynalją" od jednego z właścicieli, kardynała Jerzego Radziwiłła. W XIX w. budynek całkowicie przerobiono i zniekształcono. Nprz. „Kardynalji"—wylot Zaułka Literackiego. W domu Nr. 5 przy z. Literackim mieszkał w r. 1823 *Mickiewicz* (nad bramą pamiątkowa tablica). Z. Literacki opada kręto wdół w kierunku ul. Wolana i kośc. ś. Michała (str. 17). W poł. drogi wylot ul. Metropolitalnej, prowadzącej do Cerkwi Przeczystej Bogarodzicy (str. 16). W domu przy ul. Wielkiej Nr. 8, róg zaułka Literackiego, ciekawe *podwórko barokowe z II-ej poł. XVII w.* W niektórych izbach zachowane barokowe sklepienie.

Wgórę ul. Wielkiej pod Nr. 7—klasycystyczna fasada domu z II-ej poł. XVIII w. Na nieregularnym placyku stoi cerkiew *św. Paraskowji* (*Piatnicka*), ufundowana według podania w XIV w., odbudowana na nowo po powstaniu styczniowem z polecenia Murawjewa. Z pl. w lw.—ul. Łotoczek, opadająca wdół do ul. Metropolitalnej. Ul. Wielka Nr. 24—*dom Uniwersytetu*, przebudowany w stylu klasycystycznym w początku XIX w. przez arch. Szulca z dawnego pałacu Chodkiewiczów, wzniesionego w XVI w. W r. 1600 w pałacu tym mieszkała księżniczka słucka,

Zofja Olelkowiczówna. Na tle projektowanego jej małżeństwa z Januszem Radziwiłłem omal nie rozegrała się wojna domowa między Chodkiewiczami i Radziwiłłami. Nr. 17—t. zw. „dom Franka”, gdyż tu mieszkał w początku XIX w. wybitny uczony, prof. med. Józef Franek. Budynek w stylu klasycystycznym pochodzi z II-ej poł. XVIII w. W domu tym mieszkał też i umarł Jędrzej Śniadecki. W pr. odbiega zaułek Szwarcowy, łączący się z ul. Gaona (Ghetto). Ul. Wielka Nr. 23—w XVI w. stała tu kamienica Ostyków; po straceniu Grzegorza Ostyka przeszła do Kacpra Bekiesza, w XVII w. do Paców, stąd zwana do dziś *pałacem Paców*; w gmachu tym mieszkał w r. 1688 Jan Sobieski; tu odbyły się w r. 1812 bale, wydane z okazji pobytu w Wilnie Aleksandra I, a potem Napoleona; w poł. XIX w. gmach uległ poważnym przebudowom, zatracając w znacznym stopniu swą wartość zabytkową.

Nprz.—*cerkiew ś. Mikołaja,* wzniesiona w r. 1514 przez Konstantego Ostrogskiego, zeszpecona przez przebudowę w latach 1863—65. Wewnątrz zachowane dobrze 3 absydy z kryształowemi gotyckiemi sklepieniami z początku XVI w.

Plac Ratuszowy—nieregularny, zbliżony w planie do trójkąta, zwężający się w kierunku ul. Wielkiej. Fasady znacznej większości domów na rynku uległy licznym przebudowom i zniekształceniom, zachowały się zato w wielu domach dawne sklepione bramy i sklepienia izb parterowych. Od rynku odbiega w lw. ul. Sawicz w kierunku ul. Bakszty (str. 28), w pr. ul. Szklana, prowadząca do centrum Ghetta (str. 30), Ul. Wielka 31, róg ul. Szklanej—barokowe elewacje domu z XVII w. Odc. między ul. Szklaną i ul. Niemiecką nosi nazwę Imbary (Ambary). Nr. 33—ciekawe podwórko z arkadami między I i II dziedzińcem.

Nr. 39—klasycystyczna fasada z II-ej poł. XVIII w., Nr. 41—barokowa fasada z I-ej poł. XVIII w., Nr. 43 — jatki z XVIII w. Po drugiej str. pl.—Nr. 46—z tego domu wyjechał w r. 1824 nazawsze z Wilna Mickiewicz, zesłany do Rosji. Nad bramą—pamiątkowa tablica Nr. 48—zachował się dach „łamany”.

Pośrodku rynku—*Ratusz.* Mury Ratusza pochodzą w części pd. prawdopodobnie z XV lub XVI w. W ostatniej ćwierci XVIII w. budynek całkowicie przekształcił i rozbudował w stylu klasycystycznym arch. *Gucewicz.* Na I piętrze wielka sala reprezentacyjna.

Na pl. Ratuszowym wpobliżu ul. Ostrobramskiej — **kość. ś. Kazimierza,** ufundowany w r. 1604 przez Jezuitów na pamiątkę kanonizacji ś. Kazimierza. Jest to *pierwszy kośc. barokowy w Wilnie,* a jeden z najwcześniejszych w Polsce, wzorowany w układzie bryły na kośc. Jezuitów w Rzymie. Kośc. był kilkakrotnie przebudowany, m. in. po pożarze w r. 1749. W r. 1867 kośc. zniekształcono z zamiarem nadania mu charakteru cerkiewnego, obniżono wieże i przerobiono szczyt, kryjąc cerkiewnemi kopułami, fasadę pokryto nowemi ornamentacjami stiukowemi i malarskiemi. Wewnątrz ustawiono ikonostas oraz wprowadzono pseudorokokowe ornamentacje stiukowe sklepień i ścian, zachowane w czasie restauracji kośc. w r. 1925. Zachowały się 3 wspaniałe ołtarze rokokowe z barwnego stiuku z poł. XVIII w.: wielki ołtarz i ołtarze w ramionach transseptu. W ołtarzach tych — obrazy *prof. L. Ślendzińskiego.* Po odzyskaniu Wilna kośc. objęli znów Jezuici. W r. 1925 przeprowadzono gruntowny remont wnętrza, usuwając cerkiewne naleciałości.

Po zwiedzeniu wnętrza wychodzi się zpowrotem na pl. Ratuszowy i przez bramę z lw. str. kośc. wchodzi w obręb klasztoru Jezuitów. Nad nawami bocznemi kośc. — skarpy, interesujące specjalnie z tego względu, że świadczą o gotyckich tradycjach budowlanych, utrzymujących się jeszcze w epoce baroku i w zdecydowanie już barokowym gmachu. Wspaniała kopuła kośc. przebudowana została w okresie rokokowym w poł. XVIII w. W dziedzińcu nawprost bramy — furta, prowadząca do wielkiego kompleksu zabudowań klasztornych. Na wysokiej ścianie nad furtą resztki późnorenesansowej attyki z początku XVII w.

Z pl. Ratuszowego, idąc ul. Wielką w kierunku ul. Ostrobramskiej, pod Nr. 64 widać dawny *pałac Brzostowskich,* klasycystyczny, z końca XVIII w. W lw. odbiega ul. Subocz i zaułek ś. Kazimierza, łączący się przez zaułek Augustjański z ul. Sawicz. W zaułku Kazimierzowskim — arkada, przerzucona przez ulicę, dalej piękny widok na kośc. ś. Kazimierza i klasztor Jezuitów. W pr. — ul. Hetmańska. Ul. Ostrobramska Nr. 6 — pseudoklasycystyczna fasada z I-ej poł. XIX w.

Ul. Ostrobramska Nr. 9 — **klasztor Bazyljanów i cerkiew ś. Trójcy.** Wejście na dziedziniec przez piękną rokokową

bramę z poł. XVIII w., a następnie przez II-ą bramę z tego samego czasu. Cerkiew ufundował w r. 1514 Konstanty Ostrogski na pamiątkę zwycięstwa pod Orszą. Pierwotny budynek był krótszy o 1 przęsło (frontowe). Z budowli tej zachowały się nawy, 8-boczne filary, przebudowane w II-ej poł. XVIII w. oraz absydy z gotyckiemi kryształowemi sklepieniami i dolne kondygnacje wieżyczek przy prezbiterjum. Po pożarze z r. 1748 kość. przebudowano częściowo w stylu rokokowym — z tego czasu pochodzą narożne wieżyczki. W II-ej poł. XIX w. nadbudowano szpecącą gmach drewnianą kopułę. Z pr. nawy bocznej wpobliżu chóru — wejście do wczesnobarokowej kaplicy, dobudowanej w I-ej poł. XVII w. przez Janusza Tyszkiewicza. W kaplicy cenny wczesnobarokowy nagrobek marmurowy Barbary z Naruszewiczów Tyszkiewiczowej, zmarłej w r. 1627. Cerkiew objęli w r. 1608 Bazyljanie. Dzisiejszy wielki kompleks murowanych zabudowań klasztornych pochodzi z poł. XVIII w. Oddzielnie stojąca *dzwonnica* została wzniesiona w początku XVII w. W pd. skrzydle klasztoru (za cerkwią), na I piętrze t. zw. „*Cela Konrada*", w której więziony był w r. 1823 Adam Mickiewicz. W czasie procesu Filaretów rząd rosyjski obrócił na więzienie całe I-e p. gmachu. W murach Bazyljańskich byli więzieni następnie uczestnicy powstania 1830/31 r., w r. zaś 1838/39 — *Szymon Konarski.*

Obecnie część gmachu, mieszczącą „Celę Konrada", zajmują stowarzyszenia kulturalne: Związek Zawodowy Literatów Polskich w Wilnie, Rada Wileńskich Zrzeszeń Artystycznych i oddz. Wileński P. T. K.

W tem samem skrzydle na parterze (wejście z dziedzińca przez przybudówkę) mieści się **Muzeum Białoruskie im. J. Łuckiewicza,** zał. w r. 1918 (otwarte codz. od 9—12). Muzeum posiada niewielki dział przedhistoryczny, numizmatyczny, etnograficzny, przedmioty kultu religijnego, cenne szaty metropolitów wileńskich, militaria, zabytki przemysłu artystycznego, pamiątki przeszłości, cenne drzeworyty ludowe. Przy muzeum istnieje dział rękopisów oraz bibljoteka.

Wychodząc zpowrotem na ul. Ostrobramską, przechodzi się na drugą str. ul. i przez bramę, wzniesioną w r. 1845, wchodzi na dziedziniec *cerkwi prawosławnej ś. Ducha,* ufundowanej w r. 1593. Murowany budynek, wzniesiony

w latach ok. 1632—1637 w stylu barokowym, nie różni się w niczem od kośc. łacińskich tego okresu. Po pożarze w r. 1749 cerkiew gruntownie odrestaurowano. Z tych czasów pochodzi piękny rokokowy *ikonostas* z barwnego stiuku, ciekawy przykład przystosowania zachodnich form architektonicznych do potrzeb cerkiewnych. Pseudorokokowe ornamentacje naw wykonano w II-ej poł. XIX w. Odbudowa po pożarze z r. 1749 trwała dość długo — świadczą o tem motywy klasycystyczne w zewnętrznej architekturze, a zwłaszcza klasycystyczny hełm oddzielnie stojącej dzwonnicy.

Z dziedzińca przed cerkwią widać z lw. str. rz.-kat. kośc. ś. Teresy, nprz. — pounicka cerkiew ś. Trójcy.

Powracając na ul. Ostrobramską, dochodzi się w lw. do *kośc. ś. Teresy (po Karmelickiego)*. Klasztor Karmelitów Bosych ufundowany został w pocz. XVII w. Obok fasady kośc. z lw. str. wejście do obszernych barokowych zabudowań klasztornych, rozbudowanych w ciągu dziesiątków lat. Z ogrodu klasztornego, położonego w tyle, poza zabudowaniami piękny widok na absydę kośc. ś. Teresy i Ostrą Bramę.

Kośc. ś. Teresy ufundował przy klasztorze Stefan Pac. Wczesnobarokowy gmach kośc. wzniesiony w latach 1633 — 52. W fasadzie wielkie okno nad wejściem; kartusz z herbem Paców na tympanonie i woluty wykonane są z piaskowca, portal wejściowy z marmuru. Na marmurowych odrzwiach i kolumnach portalu wyskrobane są liczne podpisy, sięgające XVII w. Z ul. Ostrobramskiej widać wysmukłą barokową wieżyczkę kośc., umieszczoną przy prezbiterjum. Przy froncie od ul. Ostrobramskiej kaplica klasycystyczna, dobudowana przez Michała Pocieya w r. 1783 — na ścianie tablica erekcyjna.

Wnętrze kośc. po pożarze w r. 1760 zostało na nowo odbudowane w latach 1761 — 63 i ozdobione rokokową polichromją; na sklepieniu i ścianach nawy głównej oraz w kopułce prezbiterjum — sceny z życia ś. Teresy, w nawach bocznych — rokokowe ołtarze malowane perspektywicznie. Wielki ołtarz i ołtarze boczne oraz ambona z kutego żelaza złoconego — rokokowe z czasów odbudowy po r. 1760. Z tegoż okresu obraz ś. Teresy w wielkim ołtarzu. Pod chórem, wspartym na kamiennych kroksztynach, nad wejściem malowana tablica z historją fundacji i budowy kośc.

Od głównego wejścia w lw. — rokokowa kaplica Matki Boskiej Dobrej Rady z r. 1761 — 63, w pr. — klasycystyczna kaplica Pociejowska z r. 1783 (piękny ołtarz i dekoracja wewnętrzna z barwnego stiuku). W zakrystji (ztyłu za prezbiterjum) portrety fundatorów i dobrodziejów kośc.

Do kośc. należy **Kaplica Ostrobramska,** przybudowana do dawnej obronnej Bramy Ostrej (Miednickiej), jedynej pozostałości fortyfikacyj miejskich. W kaplicy (wejście

z lw. str. przed arkadową galerją) **obraz Matki Boskiej,** słynący cudami od poł. XVII w., ukoronowany w r. 1927. Klasycystyczna elewacja kaplicy i boczna galerja z r. 1829. Ponad szczytem kaplicy widoczna barokowa attyka bramy z XVII w. Wnętrze kaplicy w r. 1832 ozdobiono boazerją, na której rozmieszczono srebrne wota. Najcenniejsze wota umieszczone są w ołtarzu między kolumnami. Ołtarz klasycystyczny z barwnego stiuku z II-ej poł. XVIII w.

Przechodząc przez bramę i zatrzymując się po drugiej str. na niewielkim placyku, można obejrzeć zewnętrzną elewację Bramy, w której zachowały się motywy gotyckie z pocz. XVI w., ostrołukowe arkadki o charakterze dekoracyjnym, okienka po obu stronach wylotu bramy i otworu strzelniczego. Attyka barokowa z XVII w. z bogatą ornamentacją, pośrodku w owalu „Pogoń". Orzeł Polski wykonany w r. 1923.

Z przed Ostrej Bramy można skręcić albo w lw. w ul. Piwną, albo w pr. w ul. Bazyljańską. Oba szlaki kończą się na pl. Ratuszowym.

Szlak I. Ul. Piwną do *kośc. Serca Jezusowego* i *klasztoru P. P. Wizytek* przy ul. Rossa. Klasztor ufundowany został w r. 1694, dzisiejsze budynki pochodzą jednak już z XVIII w. Kośc. założył w r. 1717 król August II. Budowa trwała dość długo i ukończona została dopiero około poł. tego w., to też choć architektura kośc. ma jeszcze charakter barokowy, wyraźne są już i przebłyski rokokowe. W IIe-j poł. XIX w. kośc. przerobiono na cerkiew, dobudowano kruchtę i nad nią wieżę, zniekształcono kopułę. Wewnątrz w ołtarzach 4 obrazy Sz. Czechowicza: Nawiedzenie N. M. P., Ukrzyżowanie, ś. Józef i ś. Jan.

Ul. Rossą w kierunku pd., przez most nad torem kol. w lw. idzie się na **cmentarz na Rossie,** założony w r. 1769, malowniczo rozłożony na wzgórzach. Na cmentarzu tym znajdują się liczne groby wybitnych uczonych literatów, artystów, bojowników o wolność i zasłużonych dla Wilna na innych polach działalności społecznej. Przed ogrodzeniem cmentarza, po lw. str. od wejścia — cmentarz żołnierzy i oficerów polskich, którzy zginęli i zmarli z ran przy wyzwalaniu Wilna w latach 1919—1920.

Wpobliżu wejścia w lw. od głównej alei — t. zw. „*Górka literacka*" — groby Syrokomli, E. Tyszkiewicza, M. Ma-

linowskiego, A Jochera, A. J. Glińskiego, przy kaplicy grób J. Montwiłła, działacza społecznego i filantropa, oraz ks. Kurczewskiego, historyka Wilna. Wpobliżu kaplicy katakumby, w nich m. in. grób F. Smuglewicza. (Miejsce dokładnie nieznane). W różnych punktach cmentarza spoczywają: Euzebjusz Słowacki, F. Szpitznagel, A. Becu, A. Oskierko, członek Rządu Narodowego w r. 1863, malarz M. K. Czurlanis, liczni profesorowie dawnego i obecnego uniwersytetu, wśród nich prof Kłos, autor przewodnika po Wilnie.

Powrót ul. Rossą. U zbiegu ul. Rossa i ul. Subocz — *kośc. Wniebowstąpienia Pańskiego* i *klasztor Misjonarzy,* ufundowany w r. 1695. Budowa ciągnęła się kilkadziesiąt lat, to też sam kośc. wzniesiono jeszcze w stylu barokowym, a fasada z kruchtą i wieżami oraz szczyt nad prezbiterjum, ukończone w r. 1757, są wybitnym przykładem wileńskiej sztuki rokokowej. W w. XIX kośc. był na szereg lat zamknięty przez władze rosyjskie, wskutek tego nie posiada dawnego wyposażenia wnętrza. Pseudorokokowe ołtarze nowe. Z lw. str. przytyka do kośc. piękny rokokowy budynek z łamanym dachem, mieszczący furtę klasztorną. Z ogrodu klasztornego wspaniały *widok na Wilno.*

Przy ul. Subocz Nr. 14 — dziedziniec domu, mieszczącego przytułek dla podrzutków im. Dzieciątka Jezus. Z dziedzińca wspaniały widok na Wilno. Stąd też prowadzi wejście do obszernych *Lochów na Bakszcie,* pochodzących prawdopodobnie z pocz. XVI w. i wiążących się z systemem fortyfikacyj miejskich, w szczególności z *Bramą Subocz.*

Z ul. Subocz w pr. skręca się w malowniczo opadającą wdół *ul. Baksztę.* Przy ul. Baksztа Nr. 8 przez pewien czas mieszkał z rodzicami *Marszałek Piłsudski,* jako uczeń gimnazjum; Nr. 10 — t. zw. „buda Römerowska”, ściana frontowa jest pozostałością po kamienicy z XVIII w., tu mieściła się w pocz. XIX w. na piętrze lw. oficyny *loża masońska „Gorliwy Litwin”.* W lw. oficynie mieszkał później malarz Szemesz, wydawca „Albumu Wileńskiego” Wilczyński, a następnie malarze Edward i Alfred Römerowie. W mieszkaniu na I p. zbiór portretów rodzinnych Römerów.

Przy ul. Bakszta Nr. 2 — róg ul. Miłosiernej — *szpital Sawicz,* zał. w r. 1744 przez biskupa Gosiewskiego.

Z ul. Bakszty skręca się w ul. Sawicz. *Kośc. Matk Boskiej Pocieszenia i b. Klasztor Augustjanów.* Klasztor

założono w r. 1677. Dzisiejszy rokokowy kośc. wzniesiono w latach 1746—68. W budynkach klasztornych po zamknięciu Uniwersytetu w r. 1832 mieściła się przez szereg lat Akademja Duchowna.

Ul. Sawicz dochodzi na pl. Ratuszowy; tu kończy się I szlak, rozpoczynający się z pod Ostrej Bramy.

Szlak II. Z pl. przed Ostrą Bramą wchodzi się w ul. Bazyljańską, która biegnie wzdłuż linji dawnych murów miejskich. Dalej ul. Zawalna i w pr.—ul. Rudnicka. *Kośc. Wszystkich Świętych* i *Klasztor Karmelitów Trzewiczkowych* wzniesiony został w latach 1620—31. Na uwagę zasługuje wczesnobarokowa fasada i oddzielnie stojąca *dzwonnica*, wzniesiona, czy też przebudowana w okresie późnego baroku w XVIII w. Wewnątrz ciekawe ołtarze rokokowe z barwnego stiuku, wykonane ok. r. 1760. Nieudolna polichromja wnętrza z pocz. XX w.

Z ul. Rudnickiej można się udać ul. Ś. Stefańską w kierunku pd. Wpobliżu wylotu ul. Ś. Stefańskiej na ul. Kolejową—skromny barokowy *kośc. ś. Stefana* z XVII w. Na dawnym cmentarzu przy kośc. spoczywa kilku wybitnych uczonych z końca XVIII w. i początku XIX w. oraz architekt Wawrzyniec Gucewicz. (Miejsce niewiadome).

Powrót ul. Rudnicką do kośc. Wszystkich Świętych. Stąd skręcić można obok kośc. wpr. i udać się na pl. Bosaczkowy. Wchodząc na plac, widać po drugiej str. wgłębi cerkiew ś. Trójcy i cerkiew ś. Ducha str. 25. Przy ul. Wszystkich Świętych pod Nr. 3—barokowy dom kośc. z I-ej poł. XVII w. Obok pod Nr. 5—dom z klasycystyczną elewacją z końca XVIII w.; Nr. 7—dom klasycystyczny z I-ej poł. XIX w. Po drugiej str. pl. Bosaczkowego—ul. Końska Nr. 18—wejście na dziedziniec gospodarczy b. klasztoru Bazyljanów (str. 24). Z pl. Bosaczkowego na pl. Ratuszowy przejście ul. Końską. Przy ul. Końskiej pod Nr. 3—b. pałac Ogińskich, klasycystyczny z IIej- poł. XVIII w. Z pl. Bosaczkowego do pałacu Ogińskich dojście przez krótką ul. Bosaczkową. Przy ul. Bosaczkowej Nr. 3—w jednym z parterowych sklepów frontowych zachował się strop z ornamentowanemi belkami z pocz. XVII w. Nr. 4—wysoka attyka z XVI w. Z przed kośc. Wszystkich Świętych na pl. Ratuszowy przejście ul. Rudnicką. Ul. Rudnicka Nr. 8—dom barokowy z XVIII w. Nr. 6—tylna elewacja pałacu Ogińskich, przejście na ul. Końską.

Z pl. Ratuszowego przejście w ul. Niemiecką. W lw. odbiega ul. Jatkowa, w pr. — ul. Klaczki. Ul. Klaczki wchodzi się wgłąb **ghetta,** u zbiegu ul. Klaczki, Żydowskiej, Szklanej, Gaona i Zaułka Dominikańskiego. Z tego punktu najlepiej ogarnia się wzrokiem wąskie malownicze uliczki ghetta z poprzerzucanemi przez nie arkadami, zastępującemi skarpy. W wielu domach ciekawe podwórka, bramy, sklepienia. Powrót ul. Żydowską, przy której wznosi się *główna synagoga.* Barokowy budynek dzisiejszy murowanej synagogi został wzniesiony w I-ej poł. XVII w. (po r. 1633). Drewniany klasycystyczny szczyt od ul. Żydowskiej z pocz. XIX w.

Powrót na ul. Niemiecką i stąd — w zaułek ś. Mikołaja. Za załomem — **kośc. ś. Mikołaja,** ufundowany w drugiej poł. XIV w. Mury dzisiejszego kość. pochodzą prawdopodobnie z końca XIV lub początku XV w., jest to więc *najstarszy z istniejących kość. wileńskich.*

Z okresu pierwotnej gotyckiej budowy pochodzą ściany wraz ze szczytem fasady i 2 gotyckiemi portalami: frontowym i bocznym, ukrytym .w przybudówce. W pierwotnej budowie kośc. był kryty stropem, gotyckie filary i żebrowane gotyckie sklepienia pochodzą z XVI w. Po pożarze w r. 1749 kośc. przebudowano, przekształcając w duchu rokokowym okna oraz wznosząc wewnątrz rokokowe ołtarze i chór muzyczny. Wówczas też prawdopodobnie skasowano skarpy przy ścianach bocznych, wzniesiono wieżyczkę i nadbudowano zakrystję. Boczna kruchta z pocz. XX w. Kośc. należy obecnie do *Litwinów-katolików.*

Wychodząc z bramy kość. widzi się przed sobą gmach klasztoru Franciszkanów (str. 31). Powrót zaułkiem ś. Mikołaja na ul. Niemiecką. Wgłębi ul. widać absydę i wieżę kość. ś. Katarzyny (str. 33). Ul. Niemiecka 24 — rokokowy portal z poł. XVIII w., Nr. 23 — klasycystyczny dom z końca XVIII w., Nr. 15 — t. zw. dom Żuka, pseudoklasyczny z poł. XIX w., Nr. 9 — w dziedzińcu *kość. ewang. augsburski,* wzniesiony ok. r. 1555, odbudowany po najeździe moskiewskim ok. r. 1662. Po pożarze w r. 1737, w latach 1738 — 44 — odremontowany pod kierunkiem arch. Glaubicza. Wewnątrz rokokowy ołtarz, 2 drewniane barokowe loże z r. 1662 i rokokowa ambona.

W domu przy ul. Niemieckiej Nr. 3 mieszkał w latach 1840 — 58 *Stanisław Moniuszko* (tablica pamiątkowa).

Nr. 1 — t. zw. dom Vietinghoffa, klasycystyczny z r. 1790, prawdopodobnie zaprojektowany i wzniesiony przez arch. Knakfusa.

W lw. ul. Trocka. Obszerny skwer przy ul. Trockiej powstał na gruntach, należących dawniej do Franciszkanów, na miejscu cmentarza kośc. Niewielka kapliczka została wzniesiona w r. 1708 przez Michała Suzina. Na skwerze *pomnik Józefa Montwiłła*, działacza społecznego i filantropa, wykonany przez prof. B. Bałzukiewicza.

Kośc. N. P. Marji „na Piaskach" i klasztor Franciszkanów należy do najstarszych budowli wileńskich. Daty fundacji i budowy pierwszego kośc. nie są dokładnie znane, w każdym razie kośc. murowany istniał już w pierwszej ćwierci XV w. Po pożarze w r. 1533 kośc. gruntownie odbudowano znów w stylu gotyckim. Po pożarze w r. 1748 przekształcono go częściowo w stylu przejściowym od rokoko do klasycyzmu. W tym też czasie uległy całkowitej przebudowie i rozbudowie gmachy klasztorne. Kośc. i klasztor zamknięto w r. 1864. Do r. 1934 w budynku kośc. mieściły się magazyny archiwum państwowego.

Dolna kondygnacja fasady posiada gotycką okładzinę ceglaną. Skromny gotycki portal ujęty jest w rokokowe obramienia. Z lw. str. przytyka do fasady okrągła gotycka baszta, mieszcząca klatkę schodową. Górne kondygnacje fasady przebudowano w II-ej poł. XVIII w. Wewnątrz w pr. nawie bocznej zachowały się w 2 przęsłach gotyckie sklepienia kryształowe z XVI w. Na sklepieniu i ścianach nawy głównej — malowidła ze scenami z życia ś. Antoniego, N. M. P. i ś. Franciszka, wykonane ok. r. 1780 przez *O. Franciszka Niemirowskiego*. Piękny chór muzyczny ze stiukowemi ornamentacjami oraz stiukowe medaljony na ścianach nawy głównej, skomponowane w duchu klasycystycznym. Architektem, który projektował i kierował przebudową kośc. i klasztoru w II-ej poł. XVIII w., był prawdopodobnie Franciszkanin O. Kazimierz Kamieński.

Do klasztoru wchodzi się z pl. przed fasadą kośc. przez ozdobną dawną furtę klasztorną, mieszczącą parlatorjum. Architektonicznie ciekawy jest obszerny wewnętrzny dziedziniec klasztoru i sala dawnego refektarza.

Powracając ul. Trocką w lw. w kierunku Pohulanki, widać na rogu ul. Trockiej, ul. Zawalnej i zaułka Kiejdańskiego (ul. Trocka 22) — b. *pałac Tyszkiewiczów* z balkonem, wsparty na atlantach z poł. XIX w. Idąc wgórę ul. Wielką Pohulanką po pr. str. widać *Teatr Miejski* na Pohulance, wzniesiony w r. 1911—12. Po lw. str. przy ul. Słowackiego gmach dyrekcji kol. państwowych. Z okien tego budynku wspaniały widok na Wilno. Wyżej przy ul. Wielka Pohulanka *cerkiew „Romanowska"*, wzniesiona w r. 1913.

Na rogu ul. Wielkiej Pohulanki i ul. ś. Jacka — rokokowa kapliczka z figurą ś. Jacka, wzniesiona w r. 1762. Dalej — brama wjazdowa do m-a i empirowy budynek rogatki z pocz. XIX w. Od cerkwi w pr. — *cmentarz ewang*. Brama i kapliczka cmentarza klasycystyczne z r. 1819. Na cmentarzu groby licznych wybitnych ewangelików wileńskich, m. in. profesorów dawnego Uniwersytetu.

W kierunku pd. przy ul. Zakretowej — gmachy Wydziału Lekarskiego i Przyrodniczego U. S. B. Ul. Zakretowa 23 — **Muzeum Przyrodnicze U. S. B.**, posiadające cenne zbiory z zakresu paleontologji, geologji, mineralogji, botaniki i zoologji. Idąc dalej ul. Zakretową dochodzi się do pięknego *lasu na Zakreciu*, n. Wilją. Niedochodząc lasu, po pr. str. — klasycystyczna murowana kapliczka, wystawiona w r. 1796 przez gub. Repnina nad grobem żony.

Przez las Zakretowy dojść można do brzegu Wilji nprz. *Zwierzyńca* i przeprawić się na *Zwierzyniec* łódką. Za lasem Zakretowym — *folw. Zakret*, w XVIII w. własność Jezuitów. Resztki budowli z tego okresu. Powracając ulj Zakretową dochodzi się do ul. Mała Pohulanka.

W pr. od Małej Pohulanki przy ul. Słowackiego Nr. 8 — Archiwum Państwowe (zwiedzać można w godz. biurowych po uzyskaniu zezwolenia Dyr.). W lw. od Małe. Pohulanki — ul. Góra Boufałowa Nr. 4, dom Akademicki U. S. B. Przez Górę Boufałową można dojść do pl. Łukiskiego (str. 39).

Z Małej Pohulanki *piękny widok na m-o*; z odc. między ul. Słowackiego i Teatralną wgłębi – widoczne wzgórza Altarji; w panoramie m-a: od lw. – kośc. ś. Ignacego, hełm dzwonnicy Ś.-Jańskiej, 2-wieżowy kośc. ś. Katarzyny, za nim z pr. str. kośc. Dominikanów z kopułą, wgłębi na horyzoncie 2-wieżowy kośc. Misjonarzy i kopuła kośc.-a Wizytek na Rossie, bliżej wieżyczki cerkwi ś. Mikołaja i kośc.-augsb., dalej na pr. kośc. ś. Kazimierza i dzwonnica cerkwi ś. Ducha, zakończona złoconą iglicą.

Po lw. str. przy Małej Pohulance, niedochodząc ul. Zawalnej, wejście do szkolnego ogrodu botanicznego i zwierzyńca (otwarty od 9 — 19, dorośli 30 gr., dzieci i żołnierze 10 gr.). Wpr. — ul. Zawalna Nr. 20 — ***kośc. ewang.-ref.*** (***kalwiński***), otwarty w niedziele i święta przed płd. (Klucz u zakrystjana, Zawalna 11).

Kośc. istnieje od poł. XVII w; obecny budynek — wzniesiony w latach 1830 — 35 w stylu pseudoklasycznym przez arch. K. Podczaszyńskiego. Płaskorzeźby tympanonu wykonał K. Jelski. Wewnątrz kośc. — świecznik z XVI w, zdobyty w Smoleńsku przez K. Radziwiłła.

Nr. 11 — dom Konsystorza ewang.-ref., rokokowy z poł. XVIII w. Wgłębi dziedzińca — budynek o pałacowym charakterze, z łamanym dachem, z poł. XVIII w. W gmachu frontowym mieszczą się zbiory przedmiotów zabytkowych, związanych z kultem religijnym, biblj. i archiwum Jednoty Litewskiej i Synodu ewang.-ref.

Idąc zpowrotem ul. Zawalną i skręciwszy wpr. w ul. Żeligowskiego, widać wgłębi kość. ś. Katarzyny (p. niżej). Ul. Żeligowskiego Nr. 4 — b. pałac Oskierków, przebudowany w r. 1845 w stylu późnego klasycyzmu, obecnie Starostwo Grodzkie. Tutaj mieścił się w latach 1775—96 *teatr W. Bogusławskiego*. Na rogu ul. Wileńskiej ponad murem klasztornym widać wgłębi bryłę kośc. po-Dominikańskiego (str. 34).

Kość. ś. Katarzyny i klasztor P. P. Benedyktynek ufundował w r. 1622 Jan Karol Chodkiewicz. Pierwotny kośc. był drewniany; murowany barokowy kośc. poczęto wznosić pod koniec XVII w.; z tego czasu pochodzą ściany i sklepienia oraz chór muzyczny. Po pożarze z r. 1737 w latach 1741 — 43 arch. wileński J. K. Glaubicz wzniósł fasadę z wieżami, szczyt nad prezbiterjum, i dobudował kaplicę Opatrzności. On też zaprojektował zewnętrzną dekorację stiukową. Kośc. ma charakter stylistyczny przejściowy — od baroku do rokoko; jest jednym z najważniejszych zabytków architektury wileńskiej tej epoki. Wewnątrz wspaniałe rokokowe ołtarze i 2 chórki muzyczne z barwnego stiuku z r. 1753. W ołtarzach obrazy Sz. Czechowicza; najcenniejszy w wielkim ołtarzu — „Zaślubiny ś. Katarzyny”.

Kompleks zabudowań klasztornych składa się z budynków, powstałych w różnych epokach i zawiera m. in. gotycką salę z XVI w. z kryształowemi sklepieniami, wspartemi na jednym filarze. Najstarsze skrzydło klasztoru z wczesnobarokowemi arkadami pochodzi z I-ej poł. XVII w. Klasztoru wewnątrz ze względu na klauzurę zwiedzać nie wolno. Z kruchty przez główne drzwi można wyjść na teren klasztoru i obejrzeć fasadę. Obok — furta klasztorna z XVIII w. Na skwerze przed kośc. — popiersie Moniuszki, ustawione w r. 1922.

Ul. Wileńską dochodzi się wpr. w ul. Ludwisarską. Ul. Ludwisarska Nr. 16 — wgłębi dziedzińca resztki barokowego pałacu ks. Janusza Radziwiłła z I-ej poł. XVIII w. Nr. 8— w drugiem podwórzu — dawny cmentarz ewang. Z ul. Ludwisarskiej skręca się w pr. w ul. Jezuicką. Widać stąd w zimie ponad murem ogrodu rzyp pałacu Rzplitej kośc. i dzwonnicę S.-Jańską, a z pr. str. — sylwetę bocz-

ną kośc. po-Dominikańskiego. Idąc zpowrotem w kierunku kośc. ś. Katarzyny ul. Benedyktyńską wchodzi się w lw. w zaułek ś. Ignacego.

Kośc. ś. Ignacego i klasztor Jezuitów wzniesiony został w I-ej poł. XVIII w. W II-ej poł. XIX w. kośc. przerobiono na kasyno oficerskie. W r. 1926—29 odbudowano kośc. według projektu arch. P. Wędziagolskiego. Nprz., po drugiej str. ul. — barokowa brama, prowadząca do klasztoru P. P. Benedyktynek przy kośc. ś. Katarzyny.

Powróciwszy na skwer przy kośc. ś. Katarzyny wchodzi się w lw. w ul. Wileńską. Nr. 8 — barokowa elewacja domu z I-ej poł. XVIII w. Nr. 5 — tablica pamiątkowa na domu, wzniesionym przez budowniczego B. Hikla w r. 1640, w którym mieścił się szpital niemiecki. Dom całkowicie przebudowany.

Stąd — w lw. w ul. Dominikańską. Nr. 2 — *Magistrat*, mieszczący się w budynkach dawnego klasztoru Dominikanów. Wejście przez bramę na dziedziniec. Stąd widok na kośc. ś. Katarzyny i *po-Dominikański* (*ś. Ducha*).

Kośc. ufundowany został ok. poł. XV w. przez Kazimierza Jagiellończyka. Aleksander Jagiellończyk osadził przy kośc. Dominikanów w r. 1501. Obecny w założeniu barokowy murowany kośc. wzniesiony w latach 1679 — 88. Po pożarze w r. 1748 kośc. odrestaurowano w stylu rokokowym. Odbudowę ukończono w r. 1770.

Z tego czasu pochodzi m. in. rokokowy portal wejściowy i rokokowa dekoracja architektoniczna (fasada, kopuła), oraz rokokowe wyposażenie wnętrza z barwnego stiuku, zasługujące na specjalną uwagę: ołtarze, chór muzyczny, ambona, połączona z konfesjonałem.

Obrazy w ołtarzach prezbiterjum i transseptu oraz część obrazów w ołtarzach bocznych—współczesne ołtarzom, niewiadomych malarzy z poł. XVIII w. W nawie głównej przy pierwszych filarach od wejścia portrety — z pr. str. Aleksandra Jagiellończyka, z lw. ks. Korczaka (w tle — wizerunek dawnego kośc. z poł. XVIII w.).

Z kruchty wejście do dawnych krużganków klasztornych barokowych, z II-ej poł. XVII w. Rokokowa polichromja kośc. i krużganku całkowicie przemalowana, w obecnym stanie prawie bezwartościowa.

Ul. Dominikańska 3/5 — gmachy dawnego *Collegjum Nobiljum Pijarów* z XVIII w., obecnie gimnazja państwowe. W gimn. im. Słowackiego—szkolne schr. wycieczkowe. Dalej od ul. Dominikańskiej odbiega w pr. zaułek Dominikański, prowadzący w głąb ghetta (str. 30), w lw. — zaułek ś. Ignacego, prowadzący do kośc. ś. Ignacego i klasztoru P. P. Benedyktynek (str. 33).

Ul. Dominikańska 15-b.—Pałac Pociejów, klasycystyczny, prawdopodobnie przebudowany w pocz. XIX w. Nr. 17 — pałacyk klasycystyczny, z II-ej poł. XVIII w. Od ul. Dominikańskiej w pr. odbiega ul. Gaona, prowadząca w głąb ghetta (str. 30). Przedłużeniem ul. Dominikańskiej jest ul. Ś-Jańska, łącząca się z ul. Zamkową (str. 18).

W lw. ul. Uniwersytecka. Ul. Dominikańska — Uniwersytecka 15/2 — b. pałac Brzostowskich, elewacja z poł. XVIII w. Ul. Uniwersytecka Nr. 4 — *b. Alumnat Papieski,* Seminarjum Papieskie, założone w r. 1585 za staraniem Possewina. Gmach istniejący — zbudowany przez Jezuitów między r. 1610 a 1635. Z tego czasu wczesnobarokowy dziedziniec arkadowy, pokrewny w charakterze architektonicznym z dziedzińcem Skargi i Poczobuta U. S. B. Z drugiego podwórza widok na dziedziniec pałacu Rzplitej. Ul. Uniwersytecka 3 — wejście do Rektoratu U. S. B. — (I piętro) i do Dziekanatu Wydziału Sztuk Pięknych — parter, w lw. od wejścia (str. 14). Ul. Uniwersytecka Nr. 8 — *Pałac Rzplitei,* wznoszący się na miejscu dawnego pałacu Biskupiego. W pałacu Biskupim mieszkali w czasie pobytu w Wilnie: król Stanisław August, Ludwik XVIII, a w r. 1812 Napoleon (tablica pamiątkowa przy bramie). Budynek dzisiejszy wzniesiono w latach 1824—27 według projektu petersburskiego architekta Stasowa. W reprezentacyjnych apartamentach I p. zamieszkują w czasie pobytu w Wilnie Prezydent Rzplitej i Marszałek Piłsudski. Ul. Uniwersytecka 5 — wejście do Bibl. Uniwersyteckiej (str. 21), Nr. 7 i 9 — klasycystyczne domy z I-ej poł. XIX w.

Z pl. Napoleona ul. Biskupia prowadzi na pl. Katedralny. Dom narożny t. zw. dom de Raëssów, z łamanym dachem, z XVIII w. Klasycystyczny portyk kolumnowy dobudowany w XIX w. W pr. — ul. Skopówka, łącząca się z ul. Zamkową (str. 18). Ul. Skopówka 11 — t. zw. dom Łopacińskich, klasycystyczny z XIX w.

Pl. Napoleona z jednego boku zamknięty jest przez zabudowania kośc.-a *ś. Krzyża i klasztoru Bonifratrów.*

Według tradycji w tem miejscu miał się znajdować pierwotny klasztor Franciszkanów w XIV w. W r. 1543 wybudował tu murowaną kaplicę biskup Holszański. Kaplica ta została włączona później do zabudowań klasztornych, lecz zachowała częściowo swój kształt pierwotny; na ścianie kaplicy tablica pamiątkowa (wejście na dziedziniec klasztoru przez furtę od pl. Napoleona). W r. 1635 teren objęli Bonifratrzy, którzy wznieśli murowany kośc. i klasztor. Barokowy kościołek uległ przebudowie w stylu rokokowym w XVIII w.

Wewnątrz 2 boczne ołtarze rokokowe z XVIII w. wielki ołtarz i ambona wykonane w początku XX w.

Wpobliżu wejścia źródełko, które według tradycji wytrysło na miejscu męczeństwa Franciszkanów. W wielkim ołtarzu cudowny obraz Matki Boskiej Bonifraterskiej.

Ul. Bonifraterska prowadzi na pl. Katedralny. Od pl. w kierunku pn., mijając ul. Mickiewicza, dochodzi się do ul. Mostowej. Ul. Mostowa Nr. 1-dwa rokokowe skrzydła pałacyku Dombrowskich z II-ej poł. XVIII w., dachy łamane, portale z kartuszami herbowymi. Na pr. — ul. Arsenalska, która powstała na miejscu pierwotnego ramienia Wilenki, zanikłego ostatecznie w XVIII w. Róg ul. Arsenalskiej i Zygmuntowskiej — Instytut Badań Europy Wschodniej i *Bibl. Państwowa im. Wróblewskich*. Bibl. liczy przeszło 80.000 t., posiada bogaty dział Vilnianów i Lithuaników (przeszło 8.000 t.). Bibl. ma charakter regjonalny, prócz tego specjalizuje się w zakresie kultury państw Europy Wschodniej. Zbiory muzealne Bibl. (dostępne po zgłoszeniu się w Dyrekcji Bibl.) posiadają cenną kolekcję Vilnianów i zabytków masońskich z terenu W. Ks. Litewskiego.

W pr., w kierunku mostu na Wilence, przy ul. Tadeusza Kościuszki u podnóża Góry Zamkowej — budynki wojskowe. Na terenie wojskowym zachowały się nikłe resztki murów z zabudowań Zamku Dolnego (str. 11). Po drugiej str. Wilji na terenie koszar — model pomnika Mickiewicza Z. Pronaszki.

Przejście przez mostek na Wilence. Nieco dalej pomiędzy budynkami wojskowymi przejście na Górę Trzykrzyską i wzgórza Altarji (str. 14). Dalej jeszcze, po lw. str. ul. — barokowy dawny *pałac Słuszków*, obecnie więzienie wojskowe, wzniesiony przez woj. Dominika Słuszkę w r. 1690. Wskutek parokrotnych przeróbek gmachu pałac został zniekształcony, zachowała się w ogólnych zarysach bryła budynku z 4 kwadratowemi basztami narożnemi, płaskorzeźby w tympanonie i barokowa brama, prowadząca na dziedziniec. Dalej, po pr. str. ul. — t. zw. domek mytnika, klasycystyczny budyneczek rogatkowy z pocz. XIX w. Pośrodku ul. wpobliżu kość. — barokowa kapliczka przydrożna.

Ul. zamyka **kośc. ś. ś. Piotra i Pawła na Antokolu** z b. klasztorem kanoników lateraneńskich.

Według legendy pierwszy kośc. stanął w tem miejscu jeszcze za panowania Olgierda w poł. XIV w. na miejscu świątyni pogańskiej. W r. 1625 biskup Wołłowicz osadził przy kośc. Kanoników Laterneńskich. Wspaniały murowany barokowy kośc. ufundował hetman Michał Kazimierz Pac. Budowę rozpoczęto w r. 1668 według projektu i pod kierunkiem Jana Zaora z Krakowa. Barokową dekorację stiukową wnę-

trza wykonali w latach 1677 — 84 włoscy sztukatorzy pod kierunkiem P. Perettiego i J. Ch. Galliego; malowidła sklepienia są dziełem włocha Michelangela Palloniego. Budowę murowanego klasztoru rozpoczęto w r. 1677.

Kośc. otoczony jest murem z barokowemi kapliczkami. Pod wejściem do kośc. — grób fundatora; płyta z napisem „Hic iacet peccator", dawniej pokrywająca grób, wmurowana w cokole z pr. str.

Wewnątrz pod chórem z lw. str. ś. Krzysztof, z pr. Śmierć. Kotły miedziane zdobyte przez Paca pod Chocimem. W nawie głównej na filarach m. in. płaskorzeźby ś. rycerzy: na I filarze z lw. str. ś. Jerzy i ś. Marcin, na I filarze z pr. str. ś. Michał. Po lw. str. na II filarze, przy ambonie ś. Sebastjan, przeszyty strzałami, po pr. nprz. — żołnierze rzymscy z setnikiem na czele. Wyżej posągi 12 Apostołów. Ambona z pocz. XIX w. Po pr. str. nawy pierwsza od wejścia — kaplica ś. Rycerzy, m. in. ś. Kazimierz, ś. Florjan. Jako wsporniki arkady — szatan młody i stary. Dalej kaplica ś. Urszuli i ś. ś. Dziewic. Marja Magdalena w stroju dworskim francuskim. Z lw. str. pierwsza od wejścia — kaplica ś. Królowych Polski, druga — kaplica ś. Augustyna. Jako wspornik arkady m. in. — t. zw. głowa dziewczyny wileńskiej (bliższa ołtarza). W żagielkach kopuły — 4 Ewangelistów, w bębnie kopuły — 4 Doktorów Kościoła, nawprost wejścia — ś. Augustyn. W lw. ołtarzyku (nowym) przy prezbiterjum — cudowna figura Pana Jezusa, przeniesiona tu z kośc. po — Trynitarskiego. W pr. ramieniu transseptu w ołtarzu — obraz Pana Jezusa, który Pac woził stale z sobą w czasie wypraw wojennych. W lw. ramieniu transseptu w ołtarzu — obraz N. P. Łaskawej. W wielkim ołtarzu — obraz Fr. Smuglewicza — Pożegnanie ś. Piotra z ś. Pawłem. W prezbiterjum nad wejściem do zakrystji — portret M. K. Paca, wykonany w r. 1677 przez Palloniego. Z lw. str. prezbiterjum — zakrystja, z pr. — skarbczyk, ozdobione stiukami i malowidłami.

Ul. ś. ś. Piotra i Pawła po pr. str. kośc. dochodzi się do cmentarza Antokolskiego. Od kośc. dojście do ul. Antokolskiej, która stanowi przedłużenie ul. Kościuszki. Przy kapliczce z XVIII w. droga rozwidla się: w pr. ul. Sapieżyńska prowadzi do b. *pałacu i parku Sapieżyńskiego* na Antokolu, obecnie zajmowanego przez *szpital wojskowy i kliniki U. S. B.*

Barokowy pałac, obecnie główny gmach szpitala, został ukończony w r. 1691. W XIX w. przy przebudowie na szpital, zabytkowe wnętrze pałacu zostało niemal doszczętnie zniszczone; zniekształcono też

zewnętrzną architekturę, nadbudowując jedno piętro i zamurowując arkady w bocznych elewacjach. Fasada zachowała barokową dekorację stiukową.

Przed pałacem barokowa brama, prowadząca do parku. Główną aleję zamyka w perspektywie barokowa brama, wychodząca na ul. Antokolską.

Z Antokolskiej w lw. do ul. Trynitarskiej; stoi tu barokowy *kość. Pana Jezusa i b. klasztor Trynitarzy,* wzniesiony przez Jana Kazimierza Sapiehę w latach 1694—1717. Wnętrze kośc. jest ozdobione barokowymi stiukami z pocz. XVIII w. Wielki ołtarz został zburzony przy przebudowie kośc. na cerkiew po r. 1864, obecny—nowy. Boczne ołtarze klasycystyczne z końca XVIII w. Chór muzyczny wybudowany prawdobodobnie dopiero w I-ej poł. XIX w. Przed kośc. nprz. głównego wejścia—barokowa brama wejściowa.

Wyjście na pałacyk, przy którym wznosi się wielki nowy budynek szkoły powszechnej; w lw. ul. Antokolską: po lw. str.—brama barokowa, prowadząca do parku Sapieżyńskiego, dawniej główna brama wjazdowa.

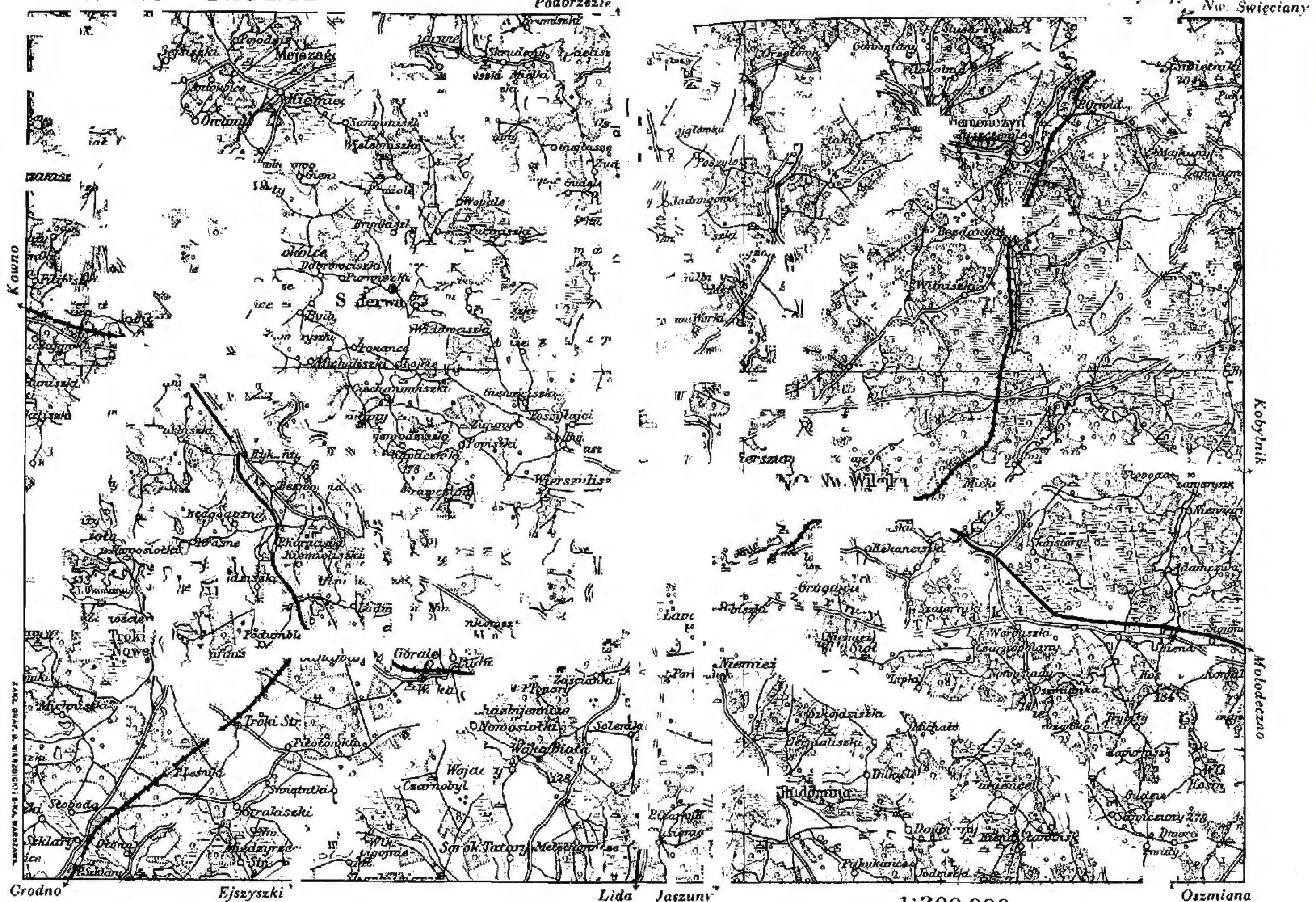
Z pl. Katedralnego ul. Mickiewicza dochodzi się do pl. Orzeszkowej. Po pr. str.—*kośc. ś. Jerzego,* ufundowany w r. 1506 przez Mikołaja Radziwiłła na pamiątkę zwycięstwa pod Kleckiem i oddany następnie Karmelitom.

Murowany barokowy kośc. wzniesiono w I-ej poł. XVII w. W poł. XVIII w. nastąpiła gruntowna przebudowa kośc. w stylu rokokowym. Rokokowa polichromja wnętrza utraciła prawie całkowicie wartość zabytkową wskutek przemalowania w początku XX w. Mury oddzielnie stojącej dzwonnicy pochodzą prawdopodobnie z XVII w. W dawnym gmachu klasztornym mieści się Seminarjum Duchowne. Wejście na barokowy dziedziniec klasztorny od ul. Mostowej Nr. 12.

Z pl. Orzeszkowej, idąc ul. Wileńską wpr., w kierunku Zielonego Mostu, dochodzi się wlw. do ul. Lelewela. Ul. Lelewela Nr. 8.—**Muzeum Tow. Przyjaciół Nauk** (otwarte w niedziele i święta od 12—14, wycieczki w inne dni po zgłoszeniu się w biurze od 9—18). Jest to centralne muzeum, liczy przeszło 70.000 przedmiotów i posiada następujące działy: 1) Archeologja przedhistoryczna i klasyczna, 2) galerja obrazów mistrzów obcych i polskich ze specjalnem uwzględnieniem malarstwa wileńskiego, 3) etnografja, 4) przemysł artystyczny, 5) zabytki kultu religijnego, 6) pamiątki przeszłości, 7) Vilniana. Bibl. Tow. Przyjaciół Nauk posiada przeszło 35.000 skatalogowanych książek.

Przez Zielony Most na Wilji przechodzi się w lw. w ul. Wiłkomierską. Barokowy *kośc. ś. Rafała* został ufundowany dla Jezuitów w pocz. XVIII w. W wielkim ołtarzu obraz

WILNO I OKOLICE



- Kolej dwu lub wielotorowa
- Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)
- Kolej wąskotorowa
- Szosa I. kl.
- Szosa II. kl.
- Trakt, droga utrzymana
- Droga wiejska
- Ścieżka

1:300.000

10 8 6 4 2 0 5 10 km

Wojskowy Instytut Geograficzny 1930

ś. Rafała — Szymona Czechowicza. W dawnych budynkach klasztornych z I-ej poł. XVIII w. mieszczą się koszary.

Ul. Wiłkomierską dochodzi się do *Gór Szeszkińskich*, skąd roztacza się *piękny widok na Wilno.*

Powracając przez Zielony Most i skręciwszy za mostem w pr., bulwarem nad Wiiją dochodzi się do *kośc. ś. ś. Filipa i Jakóba* na pl. Łukiskim, ufundowanego w I-ej poł. XVII w. przez Jerzego Chreptowicza dla Dominikanów. Murowany kośc. barokowy wzniesiono w latach 1690—1727. Ołtarze rokokowe — z poł. XVIII w., wielki ołtarz z barwnego stiuku.

Z pl. Łukiskiego dochodzi się ul. Łukiską do rogu ul. Meczetowej. Wznosi się tu drewniany *meczet* z II-ej poł. XIX w.

Z pl. Łukiskiego ul. Mickiewicza przez most na Wilji przechodzi się na Zwierzyniec (str. 32). W lw. ul. Tomasza Zana — *kenessa karaimska.* Ze wzgórz *Karolinki,* rozłożonych za Zwierzyńcem, roztacza się *piękny widok na Wilno.*

Wycieczki: I. Wilno — Trynopol — Kalwarja — Werki (parostatkiem). W sezonie letnim statki pasażerskie. W dni powszednie 4 razy dziennie, w dni świąteczne co 50 min., w razie natłoku co 30 min. Bilety powrotne z ulgą. Przystań przy ul. Tadeusza Kościuszki; można wynajmować statki dla wycieczek. Przejazd w górę rz. od Wilna trwa ok. 1 gdz., zpowrotem do Wilna — ok. ½ gdz. Można też dojechać aut. z pl. Orzeszkowej do Jerozolimki 8 k. i stąd udać się pieszo do Kalwarji (1 k.), Trynopola (1 k.) i Werek (1 ½ k.). Aut. str. 40.

Werki — w pałacu *pns.* od czerwca do września. Adresować: Werki pod Wilnem, administracja majątku.

Plaże — Tuskulany — (płatna), Wołokumpja — (płatna), 5 k. od Wilna; Werki — (bezpłatna), 8 k. od Wilna. Na plaży w Wołokumpji — mleczarnia — rst.

Statek przepływa obok pałacu Słuszków (po pr. str.), dalej (również po pr. str.) kopułowy kośc. ś. ś. Piotra i Pawła. Krętem korytem Wilji z urwistym brzegiem po lw. str. dopływa się do kośc. Trynopolskiego (wysiąść na przystanku „Kalwarja" — 7 k.), wznoszącego się przy ujściu rz. Cedron do Wilji, *Kośc. w Trynopolu* (Trynitopolu) i *klasztor Trynitarzy* ufundował w r. 1703 biskup K. Brzostowski. Dzisiejszy murowany kośc. i klasztor wybudowano ok. r. 1750—60 w stylu rokokowym. W r. 1832 klasztor skasowano, a w r. 1849 dokonano gruntownej przebudowy kośc. na cerkiew, usuwając ołtarze. Charakterystyczna kompozycja architektoniczna wnętrza. Hełmy wieżyczek i portal zniekształcone. W r. 1917 kośc. i klasztor zwrócono kościołowi rzymsk.-kat. Dawny klasztor jest obecnie rezydencją letnią arcybiskupa - metropolity wileńskiego.

Z Trynopola (1 k.) do pobliskiej **Kalwarji**, rozłożonej na wzgórzach ponad Trynopolem.

Kalwarję pod Wilnem, zw. też Kalwarją Werkowską, zał. w r. 1662 biskup Jerzy Białłozor na pamiątkę wyzwolenia Wilna od wojsk moskiewskich. W r. 1668 rozpoczęto budowę drewnianego kośc. i drewnianych stacyj Męki Pańskiej. W r. 1674 objęli Kalwarję Dominikanie Obserwanci. Dzisiejszy murowany rokokowy kośc. wybudowano w la-

tach 1755 — 1772. Murowany klasztor (obecnie plebanja) rozpoczęto wznosić w pocz. XVIII w., ostatecznie ukończono w obecnym stanie w r. 1793 (refektarz). W tym też r. dobudowano do kośc. zakrystję.

Wewnątrz kośc. rokokowe ołtarze i rokokowa polichromja, nieudolnie przemalowana. W pobliżu kośc. w falistym, zalesionym terenie rozrzucone są murowane, *rokokowe stacje Męki Pańskiej*, wybudowane w poł. XVIII w. Kośc. Kalwaryjski jest stacją 32-ą.

Zwiedzanie terenu, na którym wznoszą się stacje Męki Pańskiej, rozpocząć należy od Stacji I — Wieczernika, stąd obok Kośc. Trynopolskiego przez rz. Cedron na Górę Oliwną i dalej (stacja IX — „Ratusz") aż do stacyj przy kośc.

Ostatnim przystankiem statków są **Werki** (8 k. od Wilna).

W r. 1387 Władysław Jagiełło nadał Werki biskupstwu wileńskiemu. W ciągu kilku wieków Werki były rezydencją letnią biskupów wileńskich. Biskup Abraham Woyha gościł tu w r. 1633 i 1639 króla Władysława IV. Pierwszy murowany pałac wzniósł w r. 1700 biskup Brzostowski. W siedemdziesiątych latach XVIII w. budowę wielkiego kompleksu budynków pałacowych i gospodarczych rozpoczął biskup Massalski. Początkowo roboty prowadził arch. Knakfus, później arch. Gucewicz. Po śmierci biskupa Massalskiego Werki 2-krotnie zmieniały właścicieli i ok. r. 1840 zostały nabyte przez ks. Witgensteinów. Za czasów Witgenstejnów w pałacu znajdowały się znaczne zbiory dzieł sztuki, m. in. cenne zbroje ze zbiorów Radziwiłłowskich w Nieświeżu, galerja obrazów, bibl. i t. d. Po sprzedaży Werek przez sukcesorów Witgensteinów, ks. ks. Hohenlohe, część zbiorów wywieziono, reszta rozproszyła się.

Nprz. przystani — klasycystyczny *dworek drewniany* z kolumnowym gankiem z pocz. XIX w., dawny zajazd; obecnie mieści się tu rst. Od przystani w lw. pod górę, szeroka d., prowadząca do parku pałacowego na wzgórzu (wstęp do parku 20 gr., młodzież 10 gr.). Główny pałac nie istnieje: nie został całkowicie wykończony za Massalskiego, w r. 1812 uszkodziły go wojska francuskie, kwaterujące w Werkach, i wreszcie po nabyciu dóbr przez Witgensteinów mury rozebrano, zachowały się tylko fundamenty. 2 istniejące klasycystyczne *skrzydła pałacu* zostały wzniesione przez Gucewicza. Pr. skrzydło od wejścia do parku zachowało się bez zmian, lw. powiększyli i przerobili Witgensteinowie, dobudowując wieżę, oranżerję i podjazd. W tym budynku, dziś wewnątrz pustym, mieściły się zbiory. Z belwederu na skraju wzgórza roztacza się *wspaniały widok na Wilję i okolice Werek*. Po wyjściu z parku wchodzi się na dziedziniec gospodarczy. Dziełem Gucewicza jest piękny *klasycystyczny domek* z 2-kolumnowym gankiem i kopułą. Wielki budynek stajni z kolumnadą i wieżyczką wznieśli Witgensteinowie po objęciu Werek. Do kompleksu Gucewiczowskich zabudowań gospodarczych należy też murowany *klasycystyczny młyn*, położony wpobliżu Wilji u stóp wzgórza (od przystani wgórę rzeki).

O 5 k. na pnw. od Werek leżą wpobliżu Wilji malownicze **Zielone Jeziora** (wynajęcie fury z Werek do Zielonych Jezior i zpowrotem z parogodzinnym postojem ok. 5 zł. Fury sprowadzają na żądanie przewoźnicy przy przystani).

Z Wilna do Z. Jezior — d. bita, ostatnie 2 k. — gruntowa żwirowana. Wynajem łódek dla przejażdżek na miejscu. W chacie na wybrzeżu prymitywna *rst.* (zimne napoje, chleb, wędliny i t. p.)

Z Werek d. pod górę przez las udać się można (ok. 1 k.) do *Jerozolimki*, leżącej na trk. Wilno — Rzesza (str. 45), i stąd aut. powrócić do Wilna (50 gr.). W Jerozolimce klasycystyczny murowany budynek dawnej administracji dóbr werkowskich, dzieło prawdopodobnie **Gucewicza.**

II. **Wilno — Ponary — Landwarów — Troki** (aut. 27 k.) Odj. z pl. Orzeszkowej. Cena biletu 2 zł. w jedną str. W sezonie letnim 7 aut. dziennie, w święta w razie potrzeby częściej, w sezonie zimowym 3—5 aut. dziennie.

Wyj. z Wilna aut. przez rogatkę na Pohulance w kierunku Ponar. Mija się przedmieście „Nowe Zabudowania" i po przebyciu kilku k. zbliża się do *wzgórz Ponarskich*. Po pr. str. d. — kręte koryto Wilji. *Dobra Ponarskie* nadał w r. 1390 Kapitule Wileńskiej król Władysław Jagiełło. Ponary zaopatrywały w ciągu kilku wieków Wilno w materjał budowlany, drzewo, wapno i glinę (cegielnie ponarskie). Drzewa Ponar i górę Ponarską wspomina Mickiewicz w IV księdze „Pana Tadeusza".

Po lw. str. d., zbliżając się już do wjazdu pod górę, spostrzegamy na terenie cegielni murowaną kapliczkę przydrożną, która wznosi się w miejscu, gdzie dawniej rozwidlał się trk. W r. 1831 pochowano przy tej kapliczce powstańców z oddz. Giełguda. Polem bitwy między oddz. powstańczym i wojskiem rosyjskim w r. 1831 był teren wzgórz od brzegów Wilji aż poza kapliczkę ponarską.

Przy wjeździe na serpentynę mija się granicę m-a Wilna i pow. wileńsko-trockiego, oznaczoną przez słup po lw. str. d. Sz. od wzgórz Ponarskich do Landwarowa wykonano w r. 1930/31. Z załomów serpentyny, prowadzącej pod górę, roztacza się *piękny widok na zalesione wzgórza, Wilję i Wilno*. Na szczycie po lw. str. tuż przy sz. niewielki barokowy kośc., pięknie osadzony w zieloności drzew. Jest to *kaplica Ukrzyżowanego Chrystusa*, zbudowana w I-ej poł. XVIII w., powiększona w poł. XIX w. Z tego czasu pochodzi wieżyczka. Na cmentarzu przy kaplicy spoczywają zwłoki żołnierzy i oficerów rosyjskich, zabitych w czasie bitwy z wojskami powstańczemi w r. 1831. Bezpośrednio za kaplicą sz. rozwidla się — lw. odnoga prowadzi przez Grodno do Warszawy, pr. — do Kowna, środkowa przez Landwarów do Trok.

W poł. d. między Ponarami i Landwarowem przejeżdża się przez rz. *Wakę*. Stąd o 2 k. w majątku tej samej nazwy znajduje się *pałac*, wybudowany w r. 1876 przez arch. Lendra Marconiego. Fasada pałacu jest kopją fasady głównej pałacu na wyspie w Łazienkach Królewskich w Warszawie. W pałacu cenne zbiory — „aubussony" z herbami Pociejów z I-ej poł. XVIII w., obrazy. Rozległy park. Drewniana oficynka z łamanym dachem z XVIII w. Drewniany świron z I-ej poł. XIX w., klasycystyczny młyn murowany z I-ej poł. XIX w.

18. k. **Landwarów,** przed wojną st. węzłowa kol. Warszawsko-Petersburskiej i Libawo-Romneńskiej. Niedojeżdżając do przej. przez tor kol. widzi się odbiegającą w pr. aleję, wysadzoną drzewami. Aleja prowadzi do obszernego parku z pałacem, wybudowanym w końcu XIX w. Za m-kiem powtórnie przejeżdża się przez tor kol. i wjeżdża na sz., prowadzącą bezpośrednio do Trok. Po przebyciu paru k. widać po pr. str. d. bielejącą na horyzoncie farę trocką i czerwoną masę wieży zamku na wyspie.

Na 3-im k. przed Nowemi Trokami od sz. odbiega w lw. szeroka polna d., prowadząca do starych Trok, leżących przy torze kol. Warszawa — Wilno (ok. 3 k. sz.).

Stare Troki ok. r. 1321 były przez krótki czas siedz. w ks. Gedymina. Z Gedyminowskiego zamku zachowało się b. dobrze *grodzisko* ziemne z ziemnymi wałami i głęboką fosą. Tu mieszkał Kiejstut, a prawdopodobnie dopiero pod koniec XIV w. Stare Troki przestały być rezydencją książęcą, ustępując miejsca Nowym Trokom, posiadającym znacznie korzystniejsze warunki obronne. W pierwszych latach XV w. — w. ks. Witold oddał zamek Benedyktynom, sprowadzonym z Tyńca. Dzisiejszy budynek plebanji mieścił się w dawnych murach klasztornych. Klasztor był wielokrotnie przebudowywany, same mury

jednak w znacznej części mają charakter średniowieczny. Nowy pseudogotycki kośc. z r. 1899 wznosi się w części na dawnych murach klasztornych.

27 k. **Nowe Troki**, 2.600 mszk. (w tem 247 Karaimów' 20 Tatarów).

Schr. L. M. i Kol. n. j. Galwe (I-sza noc 2 zł., następne po 1 zł.), rst. *Schr. szkolne*, dorośli 1 zł., młodzież 50 gr., wycieczki naucz. po 50 gr., młodzież po 40 gr., prześcieradła 25 gr. jednorazowo, 30 łż. Kilka *rst.* — przy głównej ul. m-ka, Wileńskiej: „Troczanka", Firkowicza (karaimska), Wideckiej. *Specjalność: sielawa trocka. Wynajem łódek* przy ruinach zamku lądowego (park miejski).

Troki posiadają doskonałe warunki dla sportów wodnych i sportów zimowych. M-ko leży na półwyspie, głęboko wrzynającym się w kompleks malowniczych jezior. Po pr. str. d. — j. *Bernardyńskie*, po lw. — *Tatarzyskie*. Odnogę j. Bernardyńskiego stanowi *j. Nierespinka*. Te 3 jeziora łączą się z j. *Galwe* (nad niem kilkanaście wysepek, m. in. wyspa zamkowa) j. zaś Galwe — *z j. Skaiście*. Wpobliżu j. Galwe leży wielkie również *j. Okmiany* (niema połączenia wodnego). W gminie Trockiej znajduje się 60 większych i mniejszych jezior. Obecnie w budowie jest kan. (520 m.), który połączyć ma j. Skajście z j. Bucis koło Karaciszek, co umożliwi transport łodzi i kajaków kol. do Karaciszek (str. 000), a stąd d. wodna na j. Trockie. Granica litewska o 9 k. od Trok.

Przy wjeździe po pr. str. na wzgórzu—rozsypujące się ruiny *kośc. i klasztoru Bernardynów*, ufundowanego w r. 1522 przez Wojciecha Gasztołda. W czasie wojny światowej budynki zostały silnie uszkodzone, a nieodremontowane we właściwym czasie popadły w zupełną ruinę. Nad m-kiem góruje *kośc. farny* p. w. Nawiedzenia N. M. P., ufundowany przez w. ks. Witolda w r. 1409. Obecny murowany kośc. pochodzi z początku XVII w. i ma charakter barokowy.

Przebudowy kośc. w XVIII i XIX w. zatarły wiele cech charakterystycznych dla epok poprzednich. W narożu między prezbiterjum i pr. nawą boczną kaplica grobowa Römerów, wzniesiona w r. 1700 przez Mateusza i Helenę Römerów, starostów sumieliskich. W kaplicy klasycystyczne nagrobki Römerów z poł. XIX w. W wielkim ołtarzu kośc. — cudowny obraz Matki Boskiej Trockiej, który według legendy, Jan Komnen wprowadził uroczyście do Carogrodu na srebrnym wozie, ciągnionym przez 4 białe konie, a następnie Cesarz Emanuel II Paleolog ofiarować miał w. ks. Witoldowi z okazji jego chrztu. W rzeczywistości obecny obraz pochodzi prawdopodobnie z poł. XVI w. — tło złocone z wytłaczanym ornamentem, twarz Matki Boskiej i Dzieciątka oraz ręce silnie przemalowane, piękna sukienka z XVII w.

Dzielnica Trok między j. Galwe i j. Tatarzyszki nosi nazwę *karaimszczyzny*, gdyż od najdawniejszych czasów

należała do Karaimów trockich, sprowadzonych według tradycji z Krymu do Trok przez w. ks. Witolda.

Osobliwością Trok są **ruiny 2 potężnych zamków średniowiecznych:** zamku lądowego i zamku na wyspie. Najdawniejsza wzmianka o wyglądzie zamków znajduje się w opisie podróży Gilbert de Lamnoy z r. 1414. Zamek lądowy był wówczas drewniany, zamek na wyspie — niedawno wymurowany przez w. ks. Witolda.

Ruiny zamku lądowego znajdują się na cyplu między j. Galwe i j. Bernardyńskiem, a jedyny dostęp do nich prowadzi od str. m-ka. Przechodzi się obok potężnych murów z czerwonej cegły, znajdujących się w stanie ruiny, resztek niedokończonego kośc. Dominikanów, archiwum woj. i więzienia sądowego. Do ruin kośc. przylega piętrowy murowany budynek, obecnie zajmowany przez K. O. P., dawny klasztor Dominikanów, wybudowany w r. 1823. Obok klasztoru wchodzi się w obręb przedniego zamku lądowego. Jest to obszerny nieregularny czworobok, otoczony resztkami murów obwodowych z kamienia polnego i cegły. W narożach czworoboku wznoszą się ruiny baszt, zachowane w szczątkowym stanie. W poł. ściany pnz. z muru obwodowego wyrasta resztka 5-ej baszty, czy też może bramy wjazdowej do zamku, z bocianiem gniazdem, malowniczo wieńczącem jej szczyt. Zamek przedni lądowy obejmuje dość znaczny obszar. Wskazywałoby to, że miał on prawdopodobnie charakter obozu warownego, w którym chroniła się ludność m-ka w czasie najazdu nieprzyjacielskiego. Budynki w obrębie murów zamku przedniego były prawdopodobnie drewniane i dlatego nie pozostało po nich żadnego śladu.

Z zamku przedniego przechodzi się na teren głównego zamku lądowego przez fosę, łączącą j. Galwe i j. Bernardyńskie, dziś zasypaną, kiedyś wypełnioną wodą. Główny budynek zamkowy wznosił się na sztucznie usypanem wzgórzu, zwanem „Górą Ofiarną". O ile sądzić można ze śladów fundamentu w gruncie — zameczek był murowany. Teren zamku głównego otaczał mur obwodowy, którego resztki zachowane są w nasypie ziemnym, na którym przebiega obecnie droga spacerowa. Szczątki muru widoczne są tylko od strony pdw.

Przy brzegu zamku lądowego wsiada się do łódki, by udać się na wyspę zamkową. Z pr. str. na brzegu j. Galwe widać drewniany budynek schr. L. M. i Kol., ośrodka sportów wodnych w Trokach. Na I-ej wysepce — drewniany krzyż, ustawiony na miejscu, w którem wznosiła się niegdyś kaplica zamkowa p. w. ś. Jerzego. W oddali — potężne ruiny zamku na wyspie, a po pr. str. na brzegu jeziora bieleje pałacyk w Zatroczu, wybudowany w r. 1896.

Murowany zamek na wyspie wybudował w pierwszych latach XV w. ks. Witold, który umarł tu dn. 27.X. 1430 r. Zamek ten rozbudował prawdopodobnie Kazimierz Jagiellończyk. W pocz. XVI w. zamek służył już tylko jako więzienie dostojnych osób, m. in. Szach-Achmeta, hana ordy kipczackiej, i królowej Heleny, wdowy po Aleksandrze Jagiellończyku. Zamek został zburzony w czasie najazdu moskiewskiego w r. 1655 i później nie został odbudowany.

Mury zamku otacza obecnie szeroki pas ziemi, gęsto porośnięty drzewami i krzewami, wśród których gnieżdżą się w wielkiej liczbie słowiki. Dawniej wody jeziora obiewały bezpośrednio mury zamkowe.

Teren przybrzeżny powstał dopiero w ciągu XIX w.; w części wskutek obniżenia się poziomu wód, w części wskutek obsypywania się ruin

W obrębie zamku, obok dobrze zachowanej ruiny baszty, zakonserwowanej częściowo w r. 1905, widać obszerny dziedziniec zamku

przedniego. Zamek przedni otoczony był potężnym murem obwodowym wybudowanym z kamienia polnego. Mur obwodowy najlepiej zachował się od str z., są tu jeszcze okienka w gęstwinie zarastających go drzew; ściana pd. muru obwodowego ukryta jest w nasypie z ziemi i gruzu, ściana pdw. zachowała się tylko w niewielkich fragmentach. Do muru obwodowego przylegały od wewnątrz murowane kazamaty, schowane obecnie prawie całkowicie w nasypie ziemnym, pokrytym zaroślami.

W narożach muru obwodowego wznosiły się 4 baszty kwadratowe w przyziemiu, okrągłe w wyższych kondygnacjach. W baszcie pdw. zachował się fragment schodów, prowadzących w grubości muru z I-ego na II-gie piętro. Dostęp do przyziemia baszty prowadzi przez wąski korytarzyk w kazamatach. Baszta pdz. służyła prawdopodobnie jako więzienie — takby wskazywał brak dostępu do przyziemia. Ruiny 3-ej baszty są prawie całkowicie zasypane, z 4-ej pozostały ledwie widoczne resztki.

Z zamku przedniego przechodzi się do zamku głównego przez fosę 2-stronnie omurowaną wielkimi głazami, dziś suchą, kiedyś wypełnioną wodą. Zamek główny składa się z 2 skrzydeł mieszkalnych, między któremi znajduje się niewielki wewnętrzny dziedzińczyk zamkowy, oraz z wyniosłej wieży. Przednia część wieży zawaliła się prawdopodobnie w XVII w. widoczne są tylko pozostałości izb, po jednej na każdej kondygnacji, resztki sklepień i framug okiennych. Dwie silne skarpy z kamienia domurowano dla celów konserwacyjnych w r. 1929.

Przed wejściem do bramy leżą po obu stronach kamienie ze żłobinami, są to opory osi mostu zwodzonego. W bramie zachowały się resztki portalu i sklepień. Naokoło dziedzińca wewnętrznego obiegały kiedyś krużganki drewniane na I i II piętrze. W niektórych łożyskach zachowały się resztki belek, wspierających krużganek.

Po pr. str. wylotu bramy znajduje się wąski otwór wejściowy na schodki, prowadzące do izby I piętra w wieży i na krużganek I piętra. Po lw. str. — otwór wejściowy do okrągłej klatki schodowej, łączącej górne kondygnacje wieży i wyjście na krużganek straży, obiegającej wokół zamku.

W lw. skrzydle zamku na I i II piętrze mieściły się po 3 sklepione komnaty. W pr. skrzydle zamku na II piętrze mieściły się również 3 komnaty mieszkalne, a na I piętrze znajdowała się wielka sala reprezentacyjna. We framugach okien tej sali zachowały się na tynku resztki malowideł ściennych. Malowidła pochodzą prawdopodobnie z czasów króla Kazimierza Jagiellończyka.

Zamek główny na wyspie otaczał mur obwodowy, przeprowadzony w odległości kilku m. od ścian zamku. Wskutek zasypywania międzymurza przez gruzy wytworzył się wokół zamku dość szeroki taras, stromo opadający do brzegów wysepki.

Po powrocie na teren zamku lądowego, można udać się do dzielnicy Trok, zwanej **karaimszczyzną**, położonej wdłuż ul. Kowieńskiej między j. Galwe i j. Tatarzyszki.

Karaimowie uznają boskie pochodzenie tylko Starego Testamentu, t. j. Pięcioksięgu i Ksiąg Proroków, a odrzucają zakon ustny, czyli talmud. Naukę karaimską ukształtował w poł. VIII w. po Chr. Anan-ben-Dawid, działający w Babilonie. Karaimowie Litewscy, sprowadzeni przez w. ks. Witolda z Krymu, są pochodzenia tureckiego, jako potomkowie potężnego w VII—IX w. narodu chazarów. Język karaimski jest bardzo zbliżony do tureckiego i zawiera wiele archaizmów tureckich. Wyłącznem zajęciem karaimów było rolnictwo i ogrodnictwo, prócz tego służyli oni wojskowo. Karaimowie w Trokach i okolicy stanowili oddzielną chorągiew karaimską. Do obowiązków tej chorągwi należało m. in. utrzymywanie straży na wysepce „karaime”, przez którą przebiegał most, łączący wyspę zamkową z lądem.

III. Wilno — Nowowilejka (9 k.). A) Koleją: Wilno — Kolonja Wileńska (5 k.), — Nowowilejka (przejazd 15 mn. 9 k.). *Kolonja Wileńska* — w lw. od st. — rz. Wilenka; w pr. od st. — letnisko, piękne wzgórza porosłe starym lasem. B) Aut. z pl. Orzeszkowej (20 aut. dziennie, cena 50 gr., przejazd trwa ½ godz.). — Od st, kol. Nowowilejka ok. 1 k. na pd. — *Rekanciszki*. C) Pieszo: ul. Subocz lub Popławską. Przy końcu tej ul. obok ruin murowanego klasycystycznego młyna z XVIII w. skręca się w kierunku Markuć. Ze wzgórza przy folw. **Markucie** *piękny widok na koryto Wilenki i przedm. Belmont i Popławy*. Markucie były letnią rezydencją królowej Heleny, żony Aleksandra Jagiellończyka, następnie przeszły do Kiszków, od nich do Chodkiewiczów. Pałac doszczętnie zburzony. Dalej przez w. Markucie w kierunku Kolonji Kolejowej, przechodzi się na drugą str. toru kol. i, idąc wzdłuż toru, dochodzi się do **Rekanciszek**. Na wzgórzu nikłe resztki ceglanego zameczku z XV w. czy XVI w. W r. 1636 Stefan Pac podejmował tu króla Władysława IV.

IV. Wilno — Zameczek (ok. 5 k. od Zwierzyńca). Pieszo od Zwierzyńca przez Karolinki, następnie trk. wprost, niedochodząc lasu, skręcić dróżką w pr., idąc z biegiem linij telefonicznej. Przejść przez folwark i wejść na wzgórze ścieżką od str. folwarku. Na wzgórzu resztki zameczku ceglanego, prawdopodobnie współczesnego z zameczkiem w Rekanciszkach. Pierwotna nazwa miejscowości — Suderwa Wirszyłłowska, od możnego kiedyś, później wygasłego, rodu Wirszyłłów. U stóp wzgórza rz. Suderwianka. Na polach majątku — wzgórze, które według legendy ma być mogiłą Krzyżaków, pobitych przez Litwinów nad Suderwianką.

V. Wilno — Pośpieszka — Kolonja Magistracka — Lipówka — Antowil — Messyna — Niemenczyn n. Wilją (ok. 20 k.) Aut. z pl. Orzeszkowej 7 razy dziennie, przejazd ok. 1 gdz., cena 2 zł. *W Niemenczynie* kośc. ś. Michała Archanioła, ufundowany przez Władysława Jagiełłę w r. 1387. Obecny murowany kośc. wzniesiony w r. 1848. Karczma klasycystyczna murowana z pocz. XIX w. (w stanie ruiny). Piękne wybrzeża Wilji. Letnisko w lesie sosnowym.

VI. Landwarów — Karaciszki (5 k.) — **Rykonty** (10 k.) — **Zawiasy** (14 k.). Odnoga kol. normalnot. od linji Warszawa — Wilno (str.47). *Karaciszki*. W budowie kan. (520 m.) od j. Bucis, położonego przy Karaciszkach do j. Skajście, dla przepływu kajakami i łodziami na j. Trockie. (str. 42) — *Rykonty* (z Wilna kol. przez Landwarów 28 k., przejazd 50 mn.) Właściciel Rykont Talwosz wymurował tu w poł. XVI w. zbór kalwiński. W r. 1668 kanclerz M. Ogiński oddał majątek wraz ze zborem Dominikanom Trockim: Mury i gotyckie wnętrze kośc. pochodzą z XVI w., barokowy szczyt fasady z II-ej poł. XVII w. Wewnątrz malowidła ścienne, przedstawiające sceny Męki Pańskiej, wykonane z r. 1668 przez malarza Jana z Janowicz. W prezbiterjum na ścianach portrety Ogińskich. Na cmentarzu kilka charakterystycznych drewnianych krzyżów. Kośc. leży po lw. str. toru kol. na wzgórzu. Po pr. str. toru wpobliżu przystanku — rz. Wilja. Godne widzenia malownicze brzegi Wilji. — *Zawiasy* — st. na granicy litewskiej. Linja kol. biegnie dalej w kierunku Kowna.

VII. Wilno — Jerozolimka — Rzesza — Pikieliszki — Podbrzezie (30k.). Aut. z pl. Orzeszkowej 3 razy dziennie, przejazd 1 gdz. 15 mn., cena 2 zł. 20 gr. Wilno — Podbrzezie — sz. 15 k. — *Rzesza*; kośc. p. w.

imienia N. M. P., ufundowany przez kapitułę wileńską w końcu XVII w., dzisiejszy drewniany kość. z końca XVIII w. Piwiarnia—rst. przy sz. 3 k. w pr.—d. do *Czerwonego Dworu*. Ciekawy kompleks zabudowań dworskich z pocz. XIX w., piękny park i dwór drewniany, „skarbiec", kaplica dworska drewniana w parku, świron drewniany, gołębnik, aleje lipowe. — 24 k. *Pikieliszki*. Ośrodek dworski z dworem i parkiem należy do Marszałka Piłsudskiego, który przybywa tu często w lecie na wypoczynek. — 32 k. *Podbrzezie*, piwiarna - rst. na rynku nprz. cerkwi.

VIII. Wilno — Mała Rzesza — Mejszagoła (27 k. sz.) Aut. z pl. Orzeszkowej 4 razy dziennie, przejazd 1 gdz., cena 2 zł.
15 k. *Mała Rzesza*. — 27 k. *Mejszagoła*. Już w XIV w. miał tu stać na wzgórzu dworzec książęcy; żadne ślady nie zachowały się. Kość. ufundowany przez Władysława Jagiełłę. Obecny kość. niezabytkowy z II-ej poł. XIX w. Klasycystyczna murowana kcz. z pocz. XIX w. Piwiarnia-rst. na rynku obok posterunku P. P.

IX. Wilno — Suderwa (15 k.) — **Dukszty Pijarskie** (25 k.). Niema stałej komunikacji. Końmi lub wynajętym samochodem ul. Wiłkomierską, przez Góry Szeszkińskie, stąd 1-szą d. wlw. od trk. — *Suderwa*. Kość., ufundowany w r. 1783 przez biskupa Wołczackiego. Obecny murowany klasycystyczny kość. wzniesiony w latach 1803—1822 według planów Gucewicza, sporządzonych wcześniej. — 25 k. *Dukszty Pijarskie*. Kość., ufundowany w r. 1647, obecny wzniesiony w poł. XIX w. W kość. obraz N. M. P., prawdopodobnie dzieło Sassoferraty; obraz według błędnej tradycji miał stanowić własność Adama Mickiewicza.

X. Wilno — ok. 24 k. **Świątniki** — ok. 36 k. **Połuknia** — ok. 60 k. **Olkieniki**. Aut. z pl. Orzeszkowej 2 razy dziennie, przej. trwa 2 gdz. 15 mn., cena 4 zł.; lub kol. do st. Olkieniki, stąd do m-czka 10 k. na w. W dworze królewskim w *Olkienikach* często gościli: Zygmunt Stary i Zygmunt August. 19. VI. 1551 r. tutaj powitali senatorowie litewscy Zygmunta Augusta, przybywającego z konduktem pogrzebowym Barbary Radziwiłłówny. W czasie wojny domowej, w której po jednej str. stali Sapiehowie, po drugiej Wiśniowieccy, w r. 1700 odbyła się pod Olkienikami bitwa, zakończona całkowitą porażką Sapiehów. W r. 1636 Krzysztof Chalecki osadził tu Franciszkanów i wymurował dla nich kość. i klasztor. Po kasacie klasztoru w r. 1832 kość. przerobiono na cerkiew.
Gmach klasztorny zachował do dziś charakter zabytkowy. Najcenniejszym zabytkiem jest w Olkienikach piękna rokokowa drewniana *synagoga z łamanym dachem* z XVIII w. Wewnątrz bogato rzeźbiona drewniana szafa ołtarzowa. W zbiorach synagogalnych czaprak, według tradycji, ofiarowany przez Napoleona Żydom Olkienickim, którzy powitali go chlebem i solą. Piwiarnia-rst. na rynku. Informacje oraz rozmieszczenie i wyżywienie wycieczek w Olkienikach u dr. Rokojżanki obok gminy.

XI. Wilno — 12 k. **Rudomino** — 31 k. **Rakańce** — 30 k. **Turgiele**. Aut. 2 razy dziennie, przejazd 1½ gdz., cena 2 zł. 50 gr. — 0.2 k od Turgiel — *Pawłów*; w II-ej poł. XVIII w. należał do kanonika wileńskiego Pawła Brzostowskiego, który, przyznawszy zupełną wolność osobistą mieszkańcom swych dóbr, uczynił gminę tę jakby samodzielną rzeczypospolitą z własnym rządem. W r. 1794 Brzostowski sprzedał Pawłów Moszyńskiemu, który wkrótce odsprzedał majątek hr. Choiseul-Gouffier, ten zaś wzniósł istniejący klasycystyczny pałac i założył

tu komandorję maltańską. Prócz pałacu zachowały się piękne rokokowe budowle gospodarcze z czasów Brzostowskiego.

XII. **Wilno** — ok. 28 k. **Jaszuny** — ok. 39 k. **Małe Soleczniki** — ok. 47 k. **Wielkie Soleczniki** — ok. 54 k. **Bieniakonie** — 64 k. **Konwaliszki** — ok. 75 k. **Dziewieniszki.** Aut. z pl. Orzeszkowej raz dziennie, przejazd 3 ½ gdz. Bilet Wilno — Dziewieniszki — 5 zł.

Jaszuny — str. 58; Bieniakonie str. 58; 5 k. na w. — *Gojcieniszki.* Cenny zabytek architektoniczny: *murowany dwór obronny* z 4 narożnemi basztami, wzniesiony w r. 1611 przez horodniczego wileńskiego Nonharta. Murowany kośc. ewang. z r. 1633. Na terenie majątku w le sie uroczysko zwane „Stary Zamek" — 64 k. *Konwaliszki.* Na wzgórzu b. klasztor misjonarzy, obecnie plebanja. — 75 k. *Dziewieniszki.* Ok. 10 k. na pdz. — *Gieranony*, zwane też Murowanemi Gieranonami, od I-ej poł. XV w. własność Gasztołdów, którzy tytułowali się „hrabiami na Gieranonach". Przez kilka lat mieszkała tu Barbara Radziwiłłówna do śmierci męża swego Stanisława Gasztołda w r. 1542. Gotycki zamek Gasztołdów murowany z cegły, już w XVII w. był w stanie ruiny. Zachowały się tylko niewielkie szczątki murów oraz obwarowania ziemne. Kośc. p. w. ś. Mikołaja ufundowany został w początku XV w. Obecny kośc. murowany z XVIII w. Ołtarze i chór rokokowe.

2. (Warszawa—Białystok)—ORANY—WILNO—TURMONT.

Linja kol. 571 k., poc. os. ok. 13 gdz.; Warszawa — Wilno 423 k. poc. p. ok. 7 gdz., poc. os. ok. 8 ½ gdz.; Orany — Wilno poc. p. ok. 1 gdz., poc. os. ok. 1 ½ gdz.; Orany — Turmont poc. os. ok. 5 ½ gdz.

Odc. Warszawa — Łochów p. t. III „Przewodnika po Polsce"; odc. Łochów — Sokółka str. 180 (Podlasie); odc. Sokółka — Orany str. 106 (Grodzieńszczyzna).

345 k. Orany (st. b.); — linja kol. przecina rz. Mereczankę; — 365 k. *Olkieniki* (st., b.); 10 k. na w. m-ko Olkieniki, str. 000; — 385 k. Rudziszki (st. b.) — 390 k. Szklary (p. o.); — 396 k. Leśniki (p. o.); Między Leśnikami i Landwarowem z pr. str. widać kośc. w *Starych Trokach* (str. 41); — 405 k. *Landwarów* (st. rst.). Odnoga kol. Landwarów — Zawiasy str. 45; wycieczka Landwarów — Troki str. 41; — 415 k. **Ponary** (p. o.). Góry Ponarskie str. 120; za przystankiem tunel. Potem z okien wagonu widok na piękne faliste okolice Wilna; — 423 k. **Wilno** (st., rst.) str. 1—39. Węzeł linji kol. Warszawa — Turmont i Wilno — Równe; — 428 k. Kolonja Wileńska (p. o.); — 432 k. Nowowilejka (st. rst.) str. 45, węzeł linji kol. do Olechnowicz (str. 61); — 449 k. *Bezdany* (st. b.); odbył się tu w r. 1908 słynny zamach na pociąg, t. zw. akcja pod Bezdanami" — 455 k. Orwi-

dów (p. o.); — 462 Santoka (p. o.). Za Santoką linja przecina Wilję. — 465 k. Parczew koło Wilna (p. o.).

475 k. *Podbrodzie* (st. rst.), węzeł linji kol. Podbrodzie — Łyntupy — Królewszczyzna, — str. 53; 10 k. na pnz. d. gruntową (konie ze st.)—*Orniany*, niegdyś własność Szwykowskich, Korsaków potem Kostrowickich, od poł. XIX w. Tyszkiewiczów. Klasycystyczny murowany dwór z kolumnowymi portykami z pocz. XIX w.; z tegoż czasu murowane budynki gospodarcze z kolumnowemi wystawami Piękny park.

483 k. Pohulanka (p. o.).

501 k. *Nowoświęciany* (st., rst., węzeł linji wąskotorowej Nowoświęciany — Łyntupy — Kobylnik, p. niżej). Hot. przy rynku (3 pk.). Ok. 8 k. na pnw. d. gruntową — w. *Poszumień*. Ruiny kośc. Karmelitów Bosych, ufundowanego w r. 1760 przez Stanisława Narbutta. Ok. 11 k. na pn. od Nowoświęcian d. gruntową — m-ko *Kołtyniany*. Obok w majątku drewniany piętrowy *świron* z galeryjką kolumnową z XVIII w. *Kość.* nowy, wzniesiony na murach dawnego klasztoru Franciszkanów w r. 1767. Rokokowe ołtarze w kośc. i fragmenty rokokowej snycerszczyzny w składziku z nieistniejącego drewnianego kośc., wybudowanego w latach 1735 — 46. Z Kołtynian wzdłuż brzegu j. Usa na pnz. d. gruntową końmi do m-ka *Łyngmian* (ok. 10 k.) na granicę litewską, która przebiega w samem m-czku (zgłosić się na strażnicy K. O. P.). Od Kołtynian na pnw. d. gruntową 11 k. — *Połusze* n. j. Łusza. D. między j. Zejmiany z pr. str. i j. Bałtis z lw. a dalej między j. Szarakwa z lw. i j. Żejmiana z pr. *Kość.* drewniany z r. 1750. Wewnątrz rokokowe ołtarze. Piękna 8-boczna dzwonnica drewniana. W dzwonnicy ciekawy krzyż ludowy. Ze wzgórza kośc. widok na jezioro i okolicę.

Dla odbycia wymienionych wycieczek w promieniu od Nowo Święcian można wynająć na st. kol. furmankę (ok. 10 zł. na cały dzień). Okolice piękne krajobrazowo. Najlepiej zakończyć wycieczkę w *Ignalinie* (ok. 5 k. na pnw. od Połusza — d. częściową brukowaną, częściowo gruntową i tu wsiąść do pociągu (str. 49).

Linja kol. wąsk. Nowo Święciany — Kobylnik. 68 k. poc., os. ok 7½ gdz.; Nowo Święciany Wąsk. (st. kol. rst.); — 2 k. Letnisko (p o.). — 7 k. Druściany (p. o.).

14 k. **Święciany** (st), m-o pow., ok. 6.000 mszk. Drewniany dworek z końca XVIII w., w którym miał zatrzymać się w r. 1812 Napoleon i z balkoniku odbierać defiladę przemaszerowujących tędy od-

działów Wielkiej Armji. Hot.: Piotrogrodzki (6 pk.) — ul. 3 M. Polonja (4 pk.) — ul. Łyntupska. Italja (3 pk.). Posiłek w Kasynie Urzędniczem — ul. Wileńska. 2 k. na pdz. d. brukowaną — *Cerkliszki*, murowany piętrowy klasycystyczny pałac z kolumnowym portykiem, wzniesiony w r. 1823 przez Edwarda Mostowskiego. Wewnątrz marmurowe kominki, sztukaterje, posadzki. Park. Klasycystyczne zabudowania gospodarcze z pocz. XIX w. Murowana klasycystyczna kaplica grobowa, wzniesiona w r. 1829 przez Edwarda Mostowskiego. Ok. 11 k. na pdz. d. gruntową od Św. — *Raczkowszczyzna*; drewniana kaplica 8-boczna w planie, wzniesiona w r. 1776 przrz Czechowiczów. Ok. 18 k. od Święcian na pnw. (4 k. sz., reszta d. gruntowej) — w. *Cejkinie*; drewniany kośc. p. w. Najśw. Marji Panny, wzniesiony w r. 1773 przez Mikołaja Śmigielskiego. Ok. 20 k. na pnw. od Św. w poł. d. brukowana, w poł. gruntowa — *Krykjany* (ok. 4 k. d. gruntową z Cejkin). Drewniany dwór i zabudowania gospodarcze z I-ej poł. XIX w. Kapliczka drewniana z pocz. XIX w. z obrazami Wincentego Smokowskiego, który tu mieszkał pod koniec życia. Park. Ok. 24 k. na pnw. od Św. — m-ko *Melegjany* (ok. 4 km. z Krykjan d. gruntową); kośc. p. w. ś. Jana Chrzciciela, ufundowany w r. 1779 przez Justynę Kublicką, w r. 1814 kośc. rozbudowano w stylu klasycystycznym (nawy boczne, fasada). Ok. 1840 r. dokonano częściowej przebudowy budynku. W kośc. obrazy i rzeźby Wincentego Smokowskiego. Na plebanji obrazy Smokowskiego.

30 k. *Łyntupy Wąsk.*, st. b., węzeł linji kol. Podbrodzie — Druja (Królewszczyzna) str. 53; — 36 k. Bieliszki (p. o.); — 42 k. *Olszew* (p. o.) n. rz. Straczą. Drewniany klasycystyczny dwór Chomińskich z końca XVIII w. Zbiór portretów rodzinnych. Park. W okolicy malownicze jeziora. — 46 k. Grumbienięty (p. o.); — 52 k. Konstantynów Wileński (st.); — 57 k. Piotropol (p. o.); 68 k. *Kobylnik* (st.), rst. Lipnickiego, ob. 1½ zł. — 2 zł.; ok. 4 k. na pdw. d. gruntową końmi — j. *Narocz* i schr. — str. 69; wycieczki nad j. Narocz z *Wilna* powinny jechać przez Podbrodzie kol. normalnotorową do *Łyntup* i tu przesiąść się na kol. wąskotorową do *Kobylnika*.

Linja kol. normalnotorowej z Warszawy prowadzi dalej na pnw. Po pr. str., toru widać j. *Kretony*, ok. 5 k. dług. ok. 2 k. szer.

524 k. *Ignalino* (st. b.). 3 k. na pnw. d. gruntową wpobliżu w. Zaborce — wzgórze, zwane „*Budakalnis*”, 285 m. n. p. m. Ze szczytu wzgórza rozległy i piękny widok. W okolicach Ignalina doskonałe *tereny narciarskie*, łatwe wejścia, długie zjazdy po 3—4 k. Punkt oparcia dla turystów: Dom Ludowy we w. Ignalinie ok. 2 k. od st. d. gruntową. Hot. przy dw. kol. obok apteki (3 pk.) Ok. 12 k. na pdw. od st. Ignalino — *w. Cejkinie* (18 k. na pn. od Święcian, str. 48). 16 k. od Ignalina, wpobliżu d. Daugieliszki — Dukszty (11 k. od Daugieliszek) przy w. *Zakamionki* — wielki kamień wys. ok. 4 m., dług. ok. 5 m., z wyżłobieniem u góry, według miejscowych podań pogański kamień ofiarny. Za Ignalinem widać z pociągu po pr. str. wielkie *j. Dzisna.*

549 k. *Dukszty* (st. rst.) wpobliżu — hot. (4 pk.) i rst. Ok. 3 k. na pnz. d. gruntową — majątek Dukszty od XVI w. do r. 1813 należał do Rudominów, następnie do Biegańskich, od których przeszedł do Zanów. Kośc. p. w. Podniesienia Ś. Krzyża ufundował w r. 1601 Jan Rudominio. Dzisiejszy barokowy drewniany kośc. z r. 1674. Tu pochowany jest znany malarz wileński prof. Jan Rusten (+1835 r.). Drewniany piętrowy świron z galerjami z XVIII w., murowany pałacyk klasycystyczny z pocz. XIX w. Ok. 3 k. na pn. — j. *Dukszty*, największa dług. 4 k., największa szer. ok. 2 k., przez środek jeziora przebiega granica polsko-litewska.

Linja wąskotorowa Dukszty — Druja: 94 k. poc. os. (dziennym) ok. 4 gdz., nocnym ok. 5 gdz.; Dukszty Wąskie (st., rst.); — 4 k Berżeniki (p. o.); — 9 k. *Rymszany* (p. o.), n. j. Ilgis kośc. drewniany nowy, widoczny z okien wg. — 13 k. Bieniuny (p. o.). Za niemi po pr. str. widać z kol. j. Opiwarda, — 16 k. Czepukany (p. o.). — 21 k. Grytuny (p. o.); — 25 k. Stawarele (p. o.). — 30 k. Trapsza (p. o.) n. j. Obole; — 34 k. *Pelikany* (p. o.), kośc. murowany pseudogotycki z r. 1872; — 39 k. *Obsa* (st., b.), kośc. murowany pseudogotycki z r. 1887. Wieś n. j. Obsa. Szkoła rolnicza w dawnym pałacu z końca XIX w. Park nad jeziorem. Stary rozrosły dąb. Noclegi i posiłek w szkole rolniczej po porozumieniu z Dyrekcją. — 49 k. Kalinkiszki (p. o.); na 57 k. z lw. str. toru — j. Biereże.

59 k. *Brasław* (st., b.); ½ k. d. brukowaną — m-o pow. n. j. Drywiaty i j. Nowiata, ok. 3800 mszk., w tem 65% Polaków. *Hot.*: Bałdy ul. 3 Maja 55, Ulmana ul. 3 Maja, Byka ul. Piłsudskiego. *Rst.* w Kasynie Urzędniczem ul. 3 Maja. *Oddz. P. T. K.* — Szpital pow. — ul. 3 Maja. *Schr. szkolne* w szkole powszechnej ul. Ikaźnieńska 21 — 20 łż., w lecie — i w namiotach. Nocleg dorośli 40 gr., młodzież szk. 20 gr. 2 *obozy C. I. W. F.* n. j. Drywiata i n. j. Nowiata, *Obozy harcerskie*. *Pcz.* na rynku.

Jedno z najstarszych m-st na Wileńszczyźnie, którego dzieje sięgają XI w. W pocz. XV w. woj. wileński Moniwid ufundował tu kośc. i cerkiew. (Dzisiejsze budynki kośc. i cerkwi z niedawnych czasów, niezabytkowe). Góra Zamkowa (wejście od ul. Narbutta) prawdopodobnie już w najdawniejszych czasach stanowiła poważny punkt obronny, położony bardzo dogodnie pod względem strategicznym, między jeziorami. W końcu XVIII w. budynki zamkowe były już w ruinie, do dziś pozostały tylko wały ziemne, obiegające szczyt wzgórza i dawny wjazd do zamku, obecnie droga, prowadząca na górę.

Z góry Zamkowej roztacza się daleki widok na okolice: na pd. wielkie j. *Drywiaty* (powierzchnia 37,8 k^2, 4-te z rzędu pod względem wielkości w Polsce), o zarośniętych malowniczych brzegach, na pn. grupa mniejszych jezior; w kierunku pnw. na horyzoncie widać wieżę kośc. w Słobódce (Zawierze, p. niżej).

Pow. brasławski posiada 49 jezior o powierzchni ponad 100 ha, a 245 jezior o powierzchni powyżej 1 ha. Jeziora zajmują 9% całej powierzchni pow.

Wycieczki: Z m-ka na z., mijając kolonję urzędniczą, na piaszczyste wzgórza, z których roztacza się piękny widok na okolice. Stąd na d-ę w kierunku Turmont, przebiegającą wzdłuż j. *Drywiaty*. Przy d. — 3 piękne drewniane krzyże-kapliczki, 5 k. na w. od Brasławia

przy d. żwirowanej do Drui — na j. *Nieśpisz* — wysepka, na której zachowały się fundamenty monasteru, od XV do poł. XVII w. prawosławnego, później unickiego, który spalił się całkowicie w r. 1832. Cudowny obraz N. M. P. z Dzieciątkiem według legendy ukazuje się niekiedy na jednej z wysepek jeziora. Łódki można wynajmować na brzegu jeziora przy w. Monaster. 15 k. d., częściowo brukowaną, częściowo gruntową żwirowaną na w. — m-ko *Ikaźń*. Na wysepce j. Ikaźnieńskiego — fundamenty zamku, założonego przez Jana Sapiehę w pocz. XVI w., zburzonego prawdopodobnie w XVII w., hot. i piwiarnia, rst. — 10 k. na pdw. od Brasławia d. gruntową — n. j. *Drywiaty* majątek *Belmont*, piękny park, ruiny rokokowego pałacu, zbudowanego w poł. XVIII w. przez Hylzenów, który na przełomie XVIII i XIX w. rozpoczął przebudowywać nowy właściciel Belmontu, Mikołaj Manuzzi; budowy jednak nie dokończył.

Wycieczki kajakiem lub łodzią: str. 76.

Linja kol. mija po lw. str. j. *Nieśpisz* i *Niedrowo*, (p. w.). — 72 k. *Słobódka Wąska* (st.), parę hot., rst. i Kasyno K. O. P. umożliwia po porozumieniu noclegi i zaprowiantowanie większych wycieczek. Z wieży kośc. w Słobódce *piękny widok* na dalekie okolice i jeziora Brasławszczyzny. Ok. 3 k. majątek *Zawierze*, od poł. XVII do poł. XIX w. własność Mirskich. Piękny park, pałacyk z 3-go dziesiątka lat XIX w.: jedna fasada empirowa, druga pseudogotycka. W parku ruiny klasycystycznej kapliczki z pocz. XIX w. Słobódka leży n. j. *Pociech*, które należy do systematu połączonych jezior: Snuda, Strusto, Wojsa, Niedrowo, Nieśpisz i Bołojce o powierzchni 66,5 k.² (drugie pod względem wielkości w Polsce).

Wycieczka kajakowa, lub łódką (wynajem dużej łodzi z wioślarzem — 1 dzień ok. 5 zł.) z j. *Pociech* na j. *Niedrowo*. Przy z. brzegu j. Niedrowo — w. *Rusciagi* na półwyspie między j. Niedrowo i j. Wojsa; ze wzgórza przy tej wsi piękny widok na jeziora. Stąd na j. Nieśpisz i dalej na j. *Wojsa*. Z j. Wojsa na j. *Strusto* przejazd między w. Zarzecze i Michejowce (między j. *Bołojco* i j. Strusto obecnie wskutek obniżenia poziomu wody przejazdu niema). Na j. Strusto kilka zamieszkałych wysp. Nocleg i posiłek na górzystej wyspie *Szowa* u Tomaszów Jermolonków. Z j. Strusto na pn. na j. *Snudy*. Przy pn. brzegu j. Strusto — wzgórze przy punkcie triangulacyjnym, piękny i daleki widok na jeziora. Na w. brzegu j. Snudy kilkumetrowa piaszczysta plaża, dobra kąpiel. Nocleg i wyżywienie na pn. brzegu j. Snudy we w. Krasnogórka. Cały kompleks jezior odznacza się wielką różnorodnością i malowniczością krajobrazu.

80 k. Drujsk (p. o.); — 87 k. Jaja (p. o.); — 92 k. Miłoszowo (p. o.). 94 k. **Druja** (st.) n. rz. Dźwiną, na granicy Łotwy, przy ujściu rz. Drujki. *Hot.* Rywosza pl. Rynkowy 14 (10 pk.). *Herbaciarnia* na rynku, *jadłodajnia* Kablicowej (zamawiać większą liczbę ob. wcześniej). *Pcz.*: ul. 3 Maja 28.

Druja jest po Brasławiu najstarszem m-em pow., leżącem na ożywionym kiedyś (od XIII w.) szlaku handlowym: Smoleńsk — Witebsk — Połock — Ryga. Najdawniejsze wiadomości o Druji pochodzą z XIV w. W XV i XVI w. Druja należała do Massalskich, następnie przeszła do Sapiehów. W pocz. XVII w. m-o znacznie rozrosło się wskutek założenia przez Jana Sapiehę na pr. brzegu rz. Drujki nowej dzielnicy — Sapieżyna.

Z zamku Sapiehów (ul. Sapieżyńska, przy d. do Leonpola, ok. 2 k. na z. od dw. kolei szerokotorowej)pozostały tylko obwarowania ziemne. Budynki obecne, zajmowane przez K. O. P., z XIX w. *Kośc. i klasztor* po-*Bernardyński* przy ul. Sapieżyńskiej ufundowany w r. 1643 przez

Kazimierza Leona Sapiehę. Budowla barokowa, wewnątrz na sklepieniach barokowe ornamentacje stiukowe o wzorach geometrycznych z poł. XVII w. Rokokowy stiukowy wielki ołtarz, wykonany w latach 1764—1767, rokokowe stiukowe ołtarze boczne z r. 1779. Wieża dobudowana w r. 1772. Barokowy klasztor z XVII w., rozbudowany w XVIII w. Dawna furta klasztorna ozdobiona rokokowemi malowidłami w r. 1762. Przed kośc. rokokowa brama. Ze skraju wzgórza za kośc. piękny widok na Dźwinę. Późnobarokowa brama — dzwonnica z r. 1778, która prowadziła do nieistniejącego drewnianego kośc. ś. Antoniego, ufundowanego w poł. XVII w. przez Kazimierza Sapiehę, spalonego w r. 1890. Obok murowana kapliczka rokokowa, pozostałość po również nieistniejącym drewnianym kośc. unickim ś. ś. Piotra i Pawła. Przy tym samym placu skromna brama rokokowa, jedyna pozostałość po niistniejącym kośc. Dominikanów; wpobliżu amy fundamenty kośc. i elasz oru.

Po prz jściu przez tor kol. wąskotorowej i przez rynek — widać wznoszącą się wpobliżu ujścia Drujki do Dźwiny na pr. brzegu Drujki — *synagogę* murowaną, rokokową, z poł. XVIII w., fundowaną przez Sapiehów. Wewnątrz bogato ornamentowana szafa ołtarzowa z pocz. XIX w. Na wysokim lw. brzegu Drujki przy jej ujściu do Dźwiny drewniana cerkiew Spaska, dawniej unicka. Obok cerkwi drewniana dzwonnica. Z wybrzeża n. Dźwiną widać *Przydrujsk* na pr. brzegu rz. na Łotwie — z rokokowym kośc. z XVIII w. Na brzegu Dźwiny, poniżej ujścia Drujki (wpobliżu cerkwi Spaskiej) — wielki głaz z wyrytym krzyżem i zatartym napisem, według przypuszczeń jeden z t. zw. „Borysowych kamieni", znaczonych za ksi cia Połockiego Borysa, zmarłego w r. 1128.

Wycieczki 10 k. na w. od Drui d. gruntową żwirowaną (wynająć konie w Drui) *Międzyrzec* n. rz. Wiatą. Na wysokim brzegu rzeki piękny stary dwór, w dolnej kondygnacji murowany (XVII w.), w górnej drewniany (XVIII i XIX w.) 2 k. n. rz. Wiatą wpobliżu ujścia jej do Dźwiny na terenie majątku *Ustrzeż* — malownicze wczesnohistoryczne horodyszcze. Za Międzyrzeczem 15 k. (25 k. od Drui) d. gruntową żwirowaną — *Leonpol* n. Dźwiną, m-ko. (Po drugiej str. rzeki — Z. S. S. R.) W poł. XVIII w właściciel Leonpola Mikołaj Łopaciński wybudował tu rokokowy murowany pałac i założył wielkopański park. Część środkowa przebudowana obecnie na kośc. Prócz pałacu zachowały się zabudowania gospodarcze i fragmenty parku. Wpobliżu drewniana cerkiewka, obecnie prawosławna, dawniej unicka, została wybudowana przez Jana Nikodema Łopacińskiego w r. 1782. W odległości 1 k. na w. d. gruntową stoi w lesie wysoka kolumna, wzniesiona przez J. N. Łopacińskiego w r. 1791 na pamiątkę Konstytucji 3 Maja.

561 k. Czarny Bród (p. o.); z lw. str. widać j. Smołwy; — 571 k. *Turmont* (st., rst., rewizja celna i paszportowa — granica łotewska); *Wycieczki*: ok. 10 k. na pdz. d. gruntową n. granicą litewską — *w. Smołwy*. Kośc.-ek drewniany, ufundowany w r. 1609 przez Jana Podbereskiego, obecny kośc. z r. 1857. Wpoblizu *j. Smołwy*. Ok. 10 k. na pdw. od st. d. gruntową — j. **Dryświaty,** 3-e co do wielkości jezioro w Polsce, o powierzchni 47½ k.², malownicze brzegi, jedno z najpiękniejszych jezior na Wileńszczyźnie. Na wyspie na jeziorze wznosił się zamek już w pocz. XVI w., prawdopodobnie jednak Dryświaty były miejscem obron-

nem, znacznie dawniej. W II-ej poł. XVIIII w. zamek był w ruinie. Pozostały do dziś tylko ślady obwarowań ziemnych. Kośc. na wyspie fundował król Zygmunt I w r. 1514. Miejsce nieistniejącego kośc. oznaczone jest krzyżem.

3. PODBRODZIE—WOROPAJEWO—DRUJA / KRÓLEWSZCZYZNA

Linja kol. Podbrodzie — Woropajewo — Druja 201 k; poc. os. ok. 9½ gdz.; Podbrodzie — Woropajewo — Królewszczyzna 161 k.; poc. os. ok. 4½ gdz. — 7 gdz.

A. Podbrodzie — Woropajewo — Druja

Podbrodzie (st. ., rst., węzeł linji kol. Warszawa — Turmont) str. 47; 5 k. na w d. gruntową przy torze kol. — w. *Powiewiórka*. Kośc. drewniany p. w. ś. Kazimierza z drewnianą dzwonnicą, z r. 1774. W tym kośc. był ochrzczony przez ks. Wolińskiego Marszałek Piłsudski. 3 k. za Powiewiórką przejeżdża poc. przez rz. Merę wpobliżu w. Balule (wieś po lw. str. toru). Ok. 12 k. od Podbrodzia na w. d. gruntową (7 k. od Powiewiórki) po pr. str. toru — *Żułów*, majątek rodziców Marszałka Piłsudskiego, Józefa i Marji z Billewiczów Piłsudskich. W tutejszym dworze urodził się Marszałek Piłsudski.

Żułów leży n. rz. Merą, wąską, ale wartką i głęboką, o kretem korycie. W jednym z załomów Mery przy ujściu do niej strumienia Paprotki stał dwór. Wpobliżu wpada do Mery rz. Żułówka. Dwór był drewniany na podmurowaniu, z oszkloną werandą, kryty gontem, liczył 12 pk. mieszkalnych. Przed dworem był gazon i murowana brama wjazdowa z herbami Ogińskich, poprzednich właścicieli Żułowa. Do bramy po lw. str., patrząc od dworu, przylegała murowana gorzelnia, zbudowana przez ojca Marszałka w r. 1872; po pr. str. bramy — spichrz, dalej stajnie. Dwór spalił się w r. 1874, pozostały do dziś fundamenty. Zabudowania gospodarcze są w stanie daleko posuniętej ruiny. Mały drewniany budynek obok dworu, zachowany do dziś, mieścił kuchnię i spiżarnię. Obok dworu wznosiła się drewniana oficyna i t. zw. nowy dom. Za dworem wznosiła się wędzarnia w poł. murowana, w poł. drewniana, wzniesiona przez ojca Marszałka w r. 1872. Malowniczy budynek wędzarni zachował się. Za rz. Paprotką znajdowały się dalsze zabudowania gospodarcze. W dawnym domu administracyjnym mieści się obecnie szkoła powszechna. Obok — t. zw. piekarnia z r. 1818. Na pnw. od majątku przy torze kol. — klasycystyczna kapliczka grobowa, wzniesiona w r. 1831, w której spoczywają zwłoki Joachima Michałowskiego, pradziada Marszałka w żeńskiej linji. 2 k. na pn. od Żułowa d. gruntową po lw. str. toru kol. — j. *Piorun*.

W Żułowie ma być utworzony p. o. Doj. końmi od Podbrodzia szerokim trk., wysadzanym 4-ma rzędami starych brzóz.

23 k. Geladnia (st.); — 45 k. Łyntupy st., rst., węzeł kol. wąskot. Nowo Święciany — Kobylnik str. 48; — 57 k. Rozłogi (p. o.).

70 k. *Hoduciszki* (st.), m-ko, w XVII w. przez biskupa Stanisława Kiszkę zapisane kapitule wileńskiej. Klasycystyczne kramy miejskie i studnię na rynku wzniesiono prawdopodobnie ok. 1836 r., kiedy dobrami zarządzał z ramienia Kapituły prałat Cywiński, późniejszy biskup wileński. Hot. Basowa. Piwiarnia w rynku (I piętro). Ok. 10 k. na pd. sz. — w. *Komaje*. *Kośc.* murowany przy rynku p. w. ś. Jana Chrzciciela, ufundowany przez Jana Rudominę Dusiackiego, woj. smoleńskiego w r. 1606. Kośc. ma charakter obronny, obie wieże fasady mają charakter baszt ze strzelnicami.

Jest to najpóźniejsza kościelna budowla o charakterze obronnym na terenie Wileńszczyzny, wywodząca się architektonicznie od kośc. gotyckich tego typu (szczyt fasady, ostrołukowy portal, układ wnętrza). Wewnątrz pierwotnie były sklepienia, prawdopodobnie wsparte na 4 filarach, dzielących wnętrze na 3 nawy równej wysokości. Jak się wydaje, zbito sklepienia, usunięto filary i pokryto wnętrze stropem w r. 1778. Z tego czasu ołtarze i balustrada chóru muzycznego. W r. 1861 kośc. rozszerzono, dobudowując obszerną kaplicę. Przy kośc. — krzyż wykuty z ogromnego bloku kamiennego.

Ok. 6 k. na pd. d. gruntową — *Karolinów*, majątek Römerów. Obrazy i pamiątki po malarzu Alfredzie Römerze. Dwór, park.

88 k. *Postawy* (st., b.), 1½ k. na pdz. d. brukowaną (drż. 1 zł.) m-o pow. Niegdyś własność Despotów — Zenowiczów.

Tu w r. 1581 zbierała się artylerja polska, którą transportowano dalej rz. Miadziołką i rz. Dzisną do m-a Dzisna n. Dźwiną. W II-ej poł. XVIII w. Postawy należały do Antoniego Tyzenhauza, podskarbiego W. Ks. L., który wzniósł tu klasycystyczny murowany pałac oraz domy i zabudowania na rynku; W I-ej poł. XIX w. Konstanty Tyzenhauz, znany ornitolog, zgromadził w pałacu poważne zbiory artystyczne i przyrodnicze, później rozproszone. Hot. wpobliżu młyna (8 pk.) po 2 zł. Kasyno Urzędnicze przy rynku obok cerkwi — 2 — 2½ zł. dziennie.

Ok. 10 k. na pnw. (2 k. d. bruk. dalej gruntową) — w. *Mańkowicze*. Drewniany dwór z łamanym dachem i portykiem kolumnowym z końca XVIII w. Murowany lamus z kolumnadą z końca XVIII w.

Wycieczka nad j. Narocz (str. 69). Samochód półciężarowy na ok. 18 osób, w cenie 30—40 zł. wynajmuje Wojciechowicz, właściciel rst. „Gospoda polska”.

112 k. *Woropajewo* (st., b., węzeł kol. Woropajewo — Królewszczyzna str. 56); ok. 8 k. na pd. sz. (drż. na st. kol. 2 zł.) — m-ko *Duniłowicze*; kość. p. w. ś. Trójcy ufundowała dla Dominikanów w r. 1683 Elżbieta Białłozorowa. Murowany dwuwieżowy kość. i klasztor wznieśli Dominikanie w r. 1773. Lamus drewniany i murowany sernik z pocz. XIX w. Piwiarnia. Ok. 1 k. na pn. przy sz. — w. *Krukały*. Klasycystyczne zabudowania dworskie z pocz. XIX w., drewniany lamus, drewniana oficyna, ruiny murowanych stajni. Park. Ok. 4 k. na pnw. d. gruntową od Duniłowicz — w. *Jasieniewicze*. Klasycystyczny drewniany dwór z murowanym gankiem kolumnowym i drewniany lamus z pocz. XIX w. Ok. 10 k. na pdz. d. gruntową od Woropajewa — m-ko *Łuczai*. Murowany dwuwieżowy późnobarokowy kość. pojezuicki, ufundowany w r. 1766 przez Elżbietę z Ogińskich Puzyninę.

132 k. *Polowo* (st.); — 150 k. Szarkowszczyzna (st.); linja kol. przecina rz. Dzisienkę, płynącą od j. Dzisny na w. do Dźwiny. — 166 k. Pohost (st.), d. gruntową żwirowaną, częściowo brukowaną ok. 7 k. — m-ko *Pohost Nowy*. Drewniana kapliczka pounicka p. w. ś. Mikołaja z pocz. XIX w. Drewniany kość. p. w. ś. Trójcy, ufundowany przez Lwa Sapiehę w r. 1593. Obecny budynek z r. 1755, powiększony w r. 1859. Dzwonnica przy kość. drewniana z r. 1880—81. Ok. 20 k. na pdz. d. gruntową — m-ko *Jody*. Dwór murowany, wybudowany przez Łopacińskich w II-ej poł. XVIII w. Park. Drewniana cerkiewka przy rynku, dawniej unicka, obecnie prawosławna, ufundowana przez Ignacego Łopacińskiego w r. 1754. Ok. 15 k. na pnz. od N. Pohostu, a 10 k. pn. od Jodowa d. gruntową — w. *Borodzienicze*. Murowany kość. klasycystyczny, wzniesiony w r. 1836 przez Józefa Łopacińskiego. Ok. 7 k. na pnz. d. gruntową od N. Pohostu — w. *Biruki*. Drewniany lamus i drewniany świron z murowanemi kolumnami z pocz. XIX w. Ok. 3 k. na pn d. gruntową od Biruk — *Nawłoka*, mały folw. Na wzgórzu murowana brama — dzwonnica przykościelna z końca XVIII w. Nawłoka leży nad wielkiem i malowniczem j. *Obsterno* (1.100 ha).

181 k. Miory (st.) za j. Miory. Ok. 10 k. na pnz. d. gruntową przy linji kol. — w. *Miłoszów — Idołta*. Murowana późnoklasycystyczna kaplica grobowa rodziny Miłoszów. Ok. 3 k. na pdz. d. gruntową żwirowaną — w.

Krycewicze. Drewniany dwór z XVIII w., dawna oficyna dworska. Drewniany świron z XVIII w. We dworze zbiór portretów i pamiątek rodzinnych po Niewęgłowskich. Park. 3 k. na pdz. d. gruntową — w. *Dziedzinka.* Murowany klasycystyczny pałac z pocz. XIX w. po Rudnickich. Park. 3 k. na pnz. d. gruntową od Krycewicz — folw. *Zabłocie.* Drewniany klasycystyczny dworek z gankiem kolumnowym z pocz. XIX w.

201 k. Druja (st., węzeł kol. wąskot. Druja — Dukszty) str. 50.

Opis Drui str. 51.

B) Podbrodzie — Woropajewo—Królewszczyzna.

Odc. Podbrodzie — Woropajewo str. 53.

125 k. Nowodruck (st.); ok. 10 k. na pnw. d. gruntową, częściowo żwirowaną — w. *Mosarz* w XVIII w. własność Brzostowskich, od poł. XIX w. Piłsudskich. Ok. r. 1790. Robert Brzostowski wzniósł tu klasycystyczny murowany *pałac* w parku, bogato ozdobiony wewnątrz stiukami. W r. 1918 pałac został spalony i rozgrabiony. Pozostały tylko ściany zewnętrzne i nikłe ślady sztukaterji. Murowane klasycystyczne zabudowania gospodarcze z końca XVIII w. Murowany klasycystyczny kośc. p. w. ś. Anny, wzniesiony w r. 1792 przez Roberta i Annę z Platerów Brzostowskich.

132 k. *Konstantynów Dwór* (p. o.). Klasycystyczny dwór z końca XVIII w.; dawniej Okuszów. Park.

144 k. **Głębokie** (st. , b.), m-o pow., ok. 7,500 mszk. *Pcz.* ul. Zamkowa 16. *Hot.* Warszawski (4 pk.) i *Hot.* Komercyjny (4 pk.), oba przy ul. Warszawskiej. Kasyno Urzędnicze przy ul. Jeziornej 7. Tygodnik ,,Wiadomości Kresowe".

Kośc. parafjalny przy ul. 3 Maja ufundował w r. 1628 Józef Korsak, wojewoda mścisławski. Murowany rokokowy kośc. wzniesiony między r. 1760 i 1781. W pierwszych latach XX w. kośc. znacznie powiększono (2 górne kondygnacje wież, nawy boczne, prezbiterjum, nawa poprzeczna). *Kośc. i klasztor pokarmelicki* (obok Starostwa, pl. Karmelicki, obecnie cerkiew prawosławna), ufundował Józef Korsak w r. 1639. Murowany gmach barokowy z XVII w. (wnętrze, częściowo fasada) przebudowano w stylu rokokowym w poł. XVIII w.) wieże, rokokowy

portal, mur z rokokową bramą, kapliczka). W r. 1861 klasztor skasowano, a w r. 1865 kośc. zamieniono na cerkiew. Zburzono 2 skrzydła klasztoru, zdeformowano hełmy wież, ustawiono drewnianą kopułę. W pozostałem skrzydle klasztoru mieści się obecnie Starostwo. W podziemiach kośc. spoczywa fundator Józef Korsak (napis nad niszą.) Kaplica na cmentarzu ufundowana została przez J. Korsaka. Murowaną kaplicę wzniesiono w XVIII w. Na cmentarzu pomnik w kształcie kolumny z końca XVIII w. Na rynku kcz. z XVIII w.

Na pn. od m-a rozciąga się j. *Wielkie* (Głębokie), dług. ok. 2½ k. Na pn. krańcu jeziora — w. *Berezwecz* (3 k. d. gruntową z Głębokiego). W poł. d. do Berezwecza— murowana kapliczka ś. Józefata z XVIII w. W Berezweczu monumentalny *kompleks budynków pobazyljańskich*. Bazyljanów osadził tu Józef Korsak w r. 1638. Murowany rokokowy kośc. i klasztor wzniesiono między r. 1756 i 1763. Niektóre przybudówki późniejsze. Po kasacie klasztoru Bazyljanów gmachy stały opustoszałe przez dłuższy czas, później mieścił się tu klasztor prawosławny. Obecnie budynki klasztorne zajmuje K. O. P. Dwuwieżowy *kośc.* jest jednym z najcenniejszych zabytków architektury rokokowej na Wileńszczyźnie. Wewnątrz rokokowe ołtarze i resztki rokokowej polichromji ścian. Polichromję sklepień zniszczono w pierwszych latach XX w. Ok. 7 k. na pnw. od Głębokiego d. gruntową, a ok. 6 k. d. gruntową z Berezwecza na pnw. — w. *Mamaje*. Klasycystyczny kośc. z końca XVIII w., od r. 1866 cerkiew prawosławna. Ok. 14 k. na pnz. d. gruntową od Głębokiego, a na pnz. od Berezwecza ok. 11 k. — w. *Udział*. Kośc. p. w. Niepokalanego Poczęcia N. M. P., ufundowany w r. 1642 przez Józefa Korsaka dla Franciszkanów. Obecny murowany kośc. o charakterze późnobarokowym z końca XVIII w.

161 k. *Królewszczyzna* (st., rst.), węzeł kol. linji Warszawa — Lida — Zahacie; p. n.

4. (Warszawa — Siedlce — Czeremcha) — LIDA — WILNO / ZAHACIE

Linja kol. Warszawa—Lida—Wilno 493 k., poc. os. ok. 12½ gdz. Lida—Wilno 94 k., poc. os. 2 gdz.; Linja kol. Warszawa—Lida—Zahacie 690 k., poc. os. ok. 23 gdz. Lida—Zahacie 291 k.; poc. os. ok. 9½ gdz.

A. Lida — Wilno.

Odc. Warszawa — Mrozy p. t. III ,,Przewodnika po Polsce"; Mrozy — Czeremcha str. 187 (Podlasie); Czeremcha — Świsłocz str. 160 (Puszcze). Świsłocz — Lida str. 116 (Grodzieńszczyzna).

399 k. *Lida* (st., rst., węzeł kol. Warszawa — Wilno i Wilno — Równe, oraz Lida — Zahacie. Opis Lidy str. 92).

422 k. Bastuny (st.), 12 k. na pnz. sz. — w. *Horodno.* Własność Sapiehów, później Tyszkiewiczów, którzy wznieśli tu w końcu XVIII w. piękny drewniany, klasycystyczny *pałac.* Wewnątrz bogate dekoracje sal, piękne płaskorzeźby w supraportach, stiukowe kominki, boazerje. Wspaniały park, klasycystyczna altana w parku. Kaplica murowana rokokowa z poł. XVIII w. Wewnątrz rokokowy ołtarz. Zabudowania gospodarcze. Ok. 11 k. sz. na pdz. — m-ko ***Raduń*** (str. 63); 9 k. na pdz. sz. od Bastun — m-ko *Żyrmuny.* Brama wjazdowa i 2 skrzydła klasycystycznego murowanego pałacu z końca XVIII w. W jednem ze skrzydeł wewnątrz boazerje klasycystyczne, supraporty. Klasycystyczny drewniany kośc. z 2-ej poł. XVIII w.

431 k. Werenów (p. o.).

441 k. ***Bieniakonie*** (st., b.); m-ko. Na cmentarzu przy kośc. *grób Marji z Wereszczaków Puttkamerowej* (*Maryli Wereszczakówny*). 3 k. d. gruntową na pdz. — maj. ***Bolcieniki,*** który należał do Wawrzyńca Puttkamera, męża Maryli Wereszczakówny. Pałac, nowy park. W pałacu pamiątki po Marji z Wereszczaków i Puttkamerach. Na terenie majątku t. zw. gaj Maryli.

448 k. Wielkie Soleczniki (p. o.); — 454 k. Stasiły (st.); — Linja kol. przecina *puszczę Rudnicką,* (p. niżej), a na jej terenie rz. *Wiśnicę,* potem rz *Mereczankę.*

467 k. **Jaszuny** (st., b.); ok. 2 k. d. brukowaną — wieś n. rz. Mereczanką; należała pierwotnie do Radziwiłłów, którzy w XVI w. wznieśli tu zbór kalwiński w miejscu, gdzie obecnie znajduje się cmentarz. Majątek o 2 k. na pdw. od st., po drugiej str. toru kol. *Pałac* murowany pseudoklasycystyczny wzniósł w latach 1824 — 1827 Michał Baliński według projektu Karola Podczyszyńskiego. Zamieszkiwał tu przez czas dłuższy Jan Śniadecki. Nowe skrzydło i ganek od strony parku dobudowano w końcu

XIX w. Piękny park. W pałacu liczne pamiątki po Janie Śniadeckim (globusy, meble). Portrety Rustema, Damela i in. Biblj. po Michale Balińskim (przeszło 3.000 tomów), zawierająca też książki po Janie Śniadeckim. Cenne archiwum po Janie Śniadeckim, zawierające głównie materjały do dziejów Uniwersytetu Wileńskiego. Archiwum po Michale Balińskim, obfita korespondencja, rękopisy. Zielnik prof. Jundziłła. Stara oficyna z czasów Radziwiłłowskich, przebudowana w r. 1822. Spichlerz drewniany z r. 1817. Zabudowania gospodarcze z poł. XIX w. Część budynku drewnianego stacji tlg. optycznego z czterdziestych lat XIX w.

10 k. na z. d. gruntową, końmi od st. Jaszuny — *Rudniki* w **puszczy Rudnickiej**, która niegdyś co do wielkości nie ustępowała puszczy Białowieskiej.

Przebywał tu często na łowach Kazimierz Jagiellończyk, który polecił wybudować w Rudnikach dwór myśliwski. Nowy kompleks pałacyków wzniósł Zygmunt Stary w r. 1511. W r. 1551 zatrzymał się tu kondukt pogrzebowy ze zwłokami Barbary Radziwiłłówny. Z budynków nic nie pozostało.

Puszcza, choć bardzo przetrzebiona, zachowała w niektórych okolicach swój dziki charakter (uroczyska). Puszcza jest zamknięta od w. przez linję kol. Wilno — Lida, od z. przez linję kol. Wilno — Grodno, od pd. przez dopływ Mereczanki — Solczę, od pn. sięga do kompleksu jezior Łukna, Korwie, Medowis, Ligajnie. Teren puszczy obejmuje ok. 36.000 ha. 6 k. na pn. — malownicze j. *Popis* (dostęp od w. Mikaszuny). Przez puszczę przepływa rz. *Mereczanka.* Do Rudnik dojechać też można z Wilna sz. (40 k.), dalej 16 k. d. gruntową.

W puszczy Rudnickiej w *Sendkowie* pałacyk reprezentacyjny myśliwski P. Prezydenta Rzp. Nocleg dla wycieczek w leśniczówce, po zameldowaniu się w nadleśnictwie w Rudnikach. W Rudnikach piwiarnia.

482 k. Czarny Bór (p. o.); — 488 *Porubanek* (st.), przy st. letnisko; — 493 k. *Wilno* (st., rst. węzeł linij kol. Warszawa — Turmont i Wilno — Równe) str. 3.

B. Lida — Zahacie.

Odc. Warszawa — Lida, p. w.

428 k. (od Warszawy) — *Gawja* (st., węzeł linji wąsk. Gawja — Iwje); 4 k. na pnz. — m-ko *Lipniszki.* Pseudogotyckie hale targowe na rynku z I-ej poł. XIX w.

Gawja — Iwje. Linja wąskotorowa: 10 k., poc. os. ok. ½ gdz. *Gawja* (st., b.), na linji normalnotorowej Lida — Mołodeczno; — 10 k. *Iwje* (st.). Kośc. p. w. ś. ś. Piotra i Pawła, ufundowany przez Stanisława Kiszkę, a przez jego syna Mikołaja Kiszkę oddany Bernardynom w r. 1631, został całkowicie przebudowany ok. r. 1760, gdy właścicielem Iwja był Ignacy Ogiński. Przy dwuwieżowym murowanym kośc. rokokowym zachowało się skrzydło dawnego klasztoru (obecnie plebanja). 1 k. od Iwja — os. tatarska.

448 k. Juraciszki (st., b.);— 463 k. Wojgiany (p. o.). 468 k. *Bohdanów* (st.), wieś. W końcu XVI w. należała do Bohdana Sapiehy, stąd nazwa miejscowości. W I-ej poł. XIX w. przeszedł do Ruszczyców, obecnie jest własnością *prof. Ferdynanda Ruszczyca*, znanego i wybitnego malarza, który wiele motywów do swych obrazów zaczerpnął z krajobrazu Bohdanowa. Modrzewiowy dwór w pięknym parku. Drewniany kośc. wzniósł w II-ej poł. XVII w. Piotr Pac, ówczesny właściciel Bohdanowa. 8 k. do *Wiszniewa*, (2 hot. i jadłodajnie), na granicy **Puszczy Nalibockiej**. Z Bohdanowa na pnz. 11 k. d. brukowaną do Holszan — str. 65; 8 k. d. gruntową do Bijuciszek str. 66; 5 k. do Borun str. 66; 10 k. do Krewa (str. 66).

490 k. *Wołożyn* (st. , b.), m-o, str. 67; 16 k. od st. na pnz. m-ko Krewo str. 66; — 507 k. Połoczany (st.); — 527 k. *Mołodeczno* (st. rst., węzeł linji kol. Wilno — Mołodeczno — Olechnowicze str. 61); ok. 1½ k. na w. — m-o pow., 6.000 mszk. *Hot.* Europa (4 pk.). Kasyno Urzędnicze wpobliżu st. kol. Jadłodajnia Sitkowej przy rynku. — Linja kol. przecina rz. Wilję. — 550 k. *Wilejka* rst., b.), ok. 1 k. na pdz. m-o pow., ok. 6.000 mszk. *Hot.:* Europa (4 pk.). Astorja (8 pk.). Kasyno Urzędnicze w m-ku niedaleko hot. — 559 k. Kurzeniec (p. o.). — 577 k. Kniahinin (st.); — 587 k. Krzywicze (p. o.).

597 k. *Budsław* (st., b.), ok. 3 k. sz. na w.—m-ko. Kośc. na rynku p. w. Wniebowzięcia N. M. P., ufundowany w r. 1504 przez Aleksandra Jagiellończyka, w r. 1643 przekazany zakonowi Bernardynów. Kośc. pierwotny był drewniany. Niewielki murowany kośc. wzniesiono w poł. XVII w. Przy rozbudowie gmachu w r. 1783 dawny kośc. przekształcono na kaplicę ś. Barbary (przy prezbiterjum). W kaplicy tej barokowy drewniany ołtarz, ozdobiony licznemi rzeźbami figuralnemi, z poł. XVII w. Wielki dwuwieżowy murowany kośc. o charakterze późnobarokowym posiada wydłużone prezbiterjum z chórem zakonnym. Wewnątrz resztki malowideł z okresu rozbu-

dowy kość. w r. 1783. W wielkim ołtarzu cudowny obraz Matki Boskiej Budsławskiej, według tradycji ofiarowany w r. 1598 przez papieża Klemensa VII Janowi Pacowi, woj. mińskiemu, który obraz przekazał kość. Budsławskiemu. Ok. 17 k. sz. na pd. — Dołhinów.

613 k. Parafjanów (st., b.); ok. 11 k. na w. sz. do Dokszyc; — 622 k. Porpliszcze (p. o.). Ok. 1½ k. na z. — wieś Drewniana, cerkiewka, kryta kopułą z XVIII w. — 634 k. Królewszczyzna (st., rst., węzeł linji kol. Podbrodzie — Łyntupy — Królewszczyzna, str. 56), — 654 k. Podświle (st., b.); — 671 k. Ziąbki (st., b.); — 676 k. Polewacze (p. o.); — 690 k. *Zahacie* (st.), końcowa st. kol. przed granicą z Z. S. S. R. Rew. celna i paszportowa.

5. WILNO — OLECHNOWICZE

Linja kol. 146 k.; poc. os. ok. 4 gdz.

Odc. Wilno — Nowowilejka str. 45.

17 k. Kiwiszki (p. o.) — 29 k. Kiena (st. kol.). — 34 k. *Szumsk* (p. o.). Ok. 2 k. na pdz. — wieś. Kość. p. w. ś. Michała ufundował w r. 1696 Michał Szumski dla Dominikanów. *Murowany rokokowy kość.* wznieśli Dominikanie w r. 1767, klasztor murowany wybudowali w r. 1833 (obecnie plebanja). Fasada częściowo przebudowana po zabraniu kość. na cerkiew w r. 1866. Wewnątrz resztki rokokowej polichromji, przemalowanej. W prezbiterjum empirowy nagrobek Ludwika Szumskiego (marmur) z r. 1825. We wsi klasycystyczna kcz. z pocz. XIX w. W majątku Szumsk murowany klasycystyczny pałacyk z portykiem kolumnowym z końca XVIII w. Park. Ok. 10 k. na pdz. d. gruntową — Miedniki str. 64;

45 k. Gudogaj (st., b.). Ok. 4 k. na pnw. d. częściowo brukowaną, częściowo gruntową — m-ko *Ostrowiec.* Kość. i klasztor Dominikanów ufundował tu w r. 1474 Marcin Gasztołd, woj. kijowski. Murowany klasycystyczny kość. i klasztor wzniósł ks. Hilary Ciszewski w r. 1787. Budynek klasztorny rozebrano po kasacie w r. 1866. Fasada zniekształcona przy przebudowie na cerkiew. Ok. 19 k. na pnw. d. częściowo brukowaną, częściowo gruntową — m-ko *Worniany* str. 67.

51 k. Kamionka (p. o.). — 60 k. *Oszmiana* (st., b.). 18 k. sz. na pdz. m-o Oszmiana (str. 65). Aut. ze st. przez Żuprany — 2 zł. 20 gr. — 68 k. Soły (st.).

80 k. *Smorgonie* (st., b.), ok. 2 k. na pnw. m-o, ok. 4.000 mszk. Hot. Bristol, Europa, jadłodajnia obok cerkwi przy biurze podań. Kośc. p. w. ś. Michała i Zwiastowania N. M. P. ufundował w r. 1505 Jerzy Despot Zenowicz, namiestnik smoleński. Krzysztof Zenowicz w ostatnich latach XVI w. wzniósł na miejscu dawnego drewnianego kośc. murowany *renesansowy zbór ewangelicki*, który ok. r. 1620 syn jego Mikołaj Bogusław oddał zpowrotem kośc. kat. 8-boczny budynek kośc. pokryty kopułą, ukrytą częściowo w attyce, jest jedynym zabytkiem architektury renesansowej na Wileńszczyznie. Wieża dobudowana w czasach późniejszych.

W r. 1708 przez przeszło miesiąc bawił w Smorgoniach Karol XII i Stanisław Leszczyński. Dnia 5 grudnia 1812 r. zatrzymał się tu Napoleon w drodze powrotnej z Moskwy i stąd wyruszył w kierunku Oszmiany. Od poł. XVII w. Smorgonie należały do Radziwiłłów. W 2-ej poł. XVIII w. za czasów ks. Karola Radziwiłła „Panie Kochanku" istniała tu słynna „Akademja", w której uczono tańczyć niedźwiedzie na rozpalonych blachach.

93 k. *Zalesie koło Wilna* (st., b.), ok. 2 k. d. gruntową na z. wieś. W majątku w lecie pns. W pocz. XIX w. własność znanego kompozytora Michała Kleofasa Ogińskiego, który wzniósł tu pałac, liczne zabudowania gospodarcze i parkowe, oraz założył obszerny park. Drogi wysadzone drzewami, rzadkich roślin do parku dostarczali z Wilna ks. Jundziłł i Strumiłło. Pałac został zburzony. Zachowała się oficyna, oranżerja, w parku n. rz. Drują t. zw. „świątyńka grecka" i kaplica (powiększona później) oraz aleje parkowe przydrożne. W parku kamień pamiątkowy z napisem: „Cieniom Kościuszki" i drugi z napisem: „Jan Rolay wdzięczny uczeń nauczycielowi M. Ogińskiemu". Na terenie maj. zaczął budować Ogiński okrągłą t. zw. „rzymską świątynię", budowy jednak nie dokończył; zachowały się tylko ruiny ścian i fundamenty. 15 k. na pdz. d. gruntową — w. *Doubuciszki*, jedna z najstarszych os. Tatarów. Os. tatarskie od XV w. zajmowały tereny aż po Boruny, Smorgonie, Bienicę, Łask i Wiszniew. W w. XVII Doubuciszki należały do Krzyczyńskich. Z tych czasów pochodzi drewniany meczet kryty kopułą, z podcieniami. Na cmentarzu mahometańskim przy meczecie liczne zabytkowe nagrobki. 10 k. na pdw. d. gruntową od Zalesia — m-ko *Bienica*. Modrzewiowy dwór z dwoma 6-kolumnowymi portykami wybudował w r. 1775 dla Michała Kazimierza Kociełła arch. Carlo Spampani. On też wzniósł obok dworu drewniany świronek z wieżyczką i 6-kolumnowym gankiem. Murowany

barokowy kośc. p. w. ś. Trójcy z drewnianą fasadą i klasztor dla Bernardynów wzniósł w latach 1701 — 1704 Michał Kociełł. Po zwinięciu klasztoru w r. 1851 budynek klasztorny uległ zupełnemu zniszczeniu.

113 k. Prudy (st.). — 116 k. *Mołodeczno* (st., rst.) str. 60. Węzeł linji kol. Warszawa — Lida — Zahacie. — 113 k. Usza (st., b.). — 146 k. *Olechnowicze* (st.). Rew. celna i paszportowa dla podróżnych z i do Z. S. S. R.

6. WILNO — RADUŃ — (Lida — Szczuczyn)

Sz. Odc. Wilno — Raduń 84 k.

Aut. z pl. Orzeszkowej raz dziennie do Lidy, raz dziennie przez Lidę do Szczuczyna. Bilet Wilno — Lida 4 zł. Przej. Wilno — Lida ok. 4 ½ gdz.; Bilet Wilno — Raduń 4 zł. Przej. 2 gdz. 50 mn.

Wilno str. 3; — 10 k. npr. sz. do Landwarowa i Trok (str. 41); — 15 k. sz. przecina rz. Wakę; npr. Waka (str. 41); — 24 k. wpr. d. gruntową o 1 k. Świątniki (str. 46); po lw. str. sz. j. Ilkuć; — 36 k. w. Połuknie; sz. przecina *puszczę Rudnicką* (str. 59).

70 k. m-ko *Ejszyszki*. Jedna z najstarszych os. na Wileńszczyznie. *Grodzisko wczesnohistoryczne*, t. zw. horodyszcze, otoczone wałem ziemnym i fosą; w późniejszych czasach stał tu dwór starościński, w XIX w. stacja tlg. optycznego. Ejszyszki leżą na dawnym trk. Wilno — Kraków. Kośc. p. w. Bożego Ciała, ufundowany przez w. ks. Witolda. Obecny — murowany późnoklasycystyczny, wzniesiony w r. 1852. Plebanja drewniana, dawny dwór z Hornostaiszek przeniesiony do Ejszyszek. Na 3 k. wl, odchodzi sz. do Bastun (str. 58);

84 k. m-ko *Raduń*, na dawnym trk. z Wilna do Krakowa. Kośc. p. w. N. M. P. Różańcowej, obecny drewniany kośc. z dzwonnicą oddzielnie stojącą przeniesiony został do Radunia z Koleśnik w r. 1838 i ustawiony na miejscu dawniejszego kośc. O 2 k. od Radunia d. gruntową — grodzisko wczesnohistoryczne, t. zw. horodyszcze, otoczone wałem ziemnym i fosą. — 15 k. m-ko Żyrmuny (str. 58); — *Lida* (str. 92).

Odc. Lida — Szczuczyn str. 119 (Grodzieńszczyzna).

7. WILNO — OSZMIANA — HOLSZANY — WOŁOŻYN — (Iwieniec — Stołpce)

Dług. szlaku 199 k. Sz. Wilno—Oszmiana 55 k. Oszmiana—Iwieniec d. brukowana, od Wołożyna gruntowa 89 k.; Iwieniec—Stołpce d. gruntową 55 k. Aut. z Wilna z pl. Orzeszkowej do Oszmiany 7 razy dziennie, przez Oszmianę do Iwieńca — 2 razy dziennie. Przej. do Oszmiany 2 gdz. 15 mn. (bilet 4 zł), do Wołożyna — ok. 6½ gdz. (bilet 8 zł.), do Iwieńca — 7 gdz. (bilet 10 zł.). Aut. z Iwieńca do Stołpców 3 gdz. Wycieczki do miejscowości, leżących na linji Wilno—Oszmiana odbyć można w ciągu kilku gdz. lub 1 dnia. Wycieczki dalsze wymagają conajmniej 2 dni.

Wilno (str. 3); zaraz za przedm. rozwidlenie sz.; npr. — do Jaszun (str. 58). — 8 k. w. *Niemież*, należąca niegdyś do wielkich ks. litewskich, później do Sapiehów i wreszcie do Tyszkiewiczów. Po lw. str. od d. na niewielkiem wzniesieniu klasycystyczne zabudowania dworskie, wzniesione przez Tyszkiewiczów ok. r. 1840. W tem miejscu wznosił się kiedyś średniowieczny zameczek. Klasycystyczny pałac, budynek stajenny i oficyna. Piękny park. W. ks. Witold osiedlił w Niemieży Tatarów.

16 k. po pr. str. d., o kilkaset m. od niej — w. *Borejkowszczyzna*. W poł. XIX w. był to niewielki trzywłókowy folw., należący do dóbr Niemieżańskich. W latach 1853—1861 dzierżawił Borejkowszczyznę i mieszkał w drewnianym dworku *Władysław Syrokomla* (*Ludwik Kondratowicz*); mieści się tu obecnie szkoła powszechna Polskiej Macierzy Szkolnej. Narożny pokoik z oknami na ogród i dziedziniec był gabinetem poety. Budynek następni dzierżawcy podłużyli o 1 okno — dawniej drewniany ganeczek znajdował się na osi budynku. W ogrodzie stół z kamienia młyńskiego, na którym często pisał Syrokomla. Stół ten dawniej stał w sadzie naprzeciw ganku, gdzie później ustawiono pamiątkowy stół z granitu. — 19 k. w. *Rukojnie*. Piwiarnia. Z lw. str. d. klasycystyczny murowany śpichrz, wystawiony przez P. Brzostowskiego. Kośc. nowy. — 21 k. w. Krzyżówka.

30 k. m-ko *Miedniki Królewskie*. W odległości kilkuset m. wpr. od sz. — *ruiny średniowiecznego zamku*, murowanego z kamienia i cegły. Zamek istniał tu już w końcu XIV w. Obecny murowany zamek wzniesiony w I-ej poł. XV w. W zamku mieszkali często synowie Kazimierza Jagiellończyka w czasie, gdy bawili pod opieką Długosza na Litwie. W r. 1517 zamek był już opustoszały,

obecnie jest w stanie daleko posuniętej ruiny. Zachowały się mury obwodowe, otaczające prostokątny dziedziniec, szczątki wieży z resztkami schodów i ostrołukowym wylotem na krużganek straży, fosy i obwarowanie ziemne.

43 k. Równopole. 3 k. na pd. — m-ko *Oszmianka Murowana,* wkońcu XVI w. i w poc. XVII w. własność Krzysztofa Dorohostajskiego, autora „Hippiki". W tym okresie istniała w Oszmiance Murowanej drukarnia. Dwór obecny wzniesiony w r. 1843 na dawnych murach (kamień pamiątkowy wmurowany w podjeździe). Park z resztkami dawnego rozplanowania. Piętrowy drewniany świron z galerjami z XVIII w. Drewniany kośc-ek, ufundowany w r. 1790 przez Ignacego Ważyńskiego.

55 k. **Oszmiana,** m-o pow. n. rz. Oszmianką (st. kol. str. 61); 3.200 mszk., jedno z najstarszych miast na Wileńszczyźnie. *Hot.* Epsteina ul. Piłsudskiego 7 (8 pk.), Szelubskiego (6 pk.). *Rst.* w Klubie Rodziny Urzędniczej. *Kaw.* Epsteina. *Doj.* sz. od dw. kol. 18 k. *Aut. Pcz.* N. rzeczką mury kośc. Franciszkanów, ufundowanego przez Aleksandra Jagiellończyka w r. 1505, wymurowanego w r. 1822; zostały one przebudowane po kasacie w r. 1845 na składy. Kośc. parafjalny przy rynku p. w. ś. Michała Arch. ufundowany przez Władysława Jagiełłę, kilkakrotnie był odbudowywany, a w r. 1904 gruntownie przebudowany. Drewniana kcz. z pocz. XIX w. 8 k. na pdz. w. *Horodniki.* Na cmentarzu wpobliżu drewnianej kapliczki pochowany jest Jędrzej Śniadecki. Na grobie empirowy pomnik z marmuru.

W Oszmianie kończy się sz. i zaczyna się d. częściowo brukowana, częściowo gruntowa. — 75 k. m-ko *Holszany.* Rst. obok rynku. Ks. Holszańscy utrzymali się na swej dzielnicy w czasie scalania państwa przez Mendoga w poł. XIII w. Nazwa Holszany pochodzi od im. ks. Holszy, żyjącego ok. r. 1270. Księżniczkę Sońkę Holszańską zaślubił w r. 1422 Władysław Jagiełło. Na przełomie XV i XVII w. Paweł Sapieha wzniósł murowany zamek 3-piętrowy z 6 basztami i oddzielnie stojącą w dziedzińcu murowaną kaplicę. W XIX w. zamek uległ częściowemu zniszczeniu, zachowały się jednak do dziś potężne *resztki murów i baszt.* Ok. 1 k. na pd. przy rynku kośc. p. w. ś. Jana Chrzciciela, który wzniósł dla Franciszkanów Paweł Sapieha w r. 1618. W poł. XVIII w. kośc. uległ gruntownej przebudowie. W kośc. nagrobek Pawła Sapiehy i 3 jego żon. Przy d. w kierunku Borun o $1\frac{1}{2}$ k. od m-ka

po pr. str. wyniosłe wzgórze, zwane horodyszczem. Tu wznosił się pierwotny zamek ks. Holszańskich.

Wycieczki: 8 k. d. gruntową na pnw. — w. *Bijuciszki*, w 2-ej poł. XVI w. i pocz. XVII w. siedziba wybitnego uczonego kalwińskiego Andrzeja Wolana. 5 k. na pnw. d. gruntową — m-ko *Boruny*. Kośc. i klasztor Bazyljanów, ufundował w r. 1691 Mikołaj Pieślak i umieścił w kośc. obraz Matki Boskiej, ofiarowany mu przez Bazyljanina połockiego ks. Brażyca. Obraz szybko słynąć począł cudami. Dzisiejszy murowany rokokowy kośc. i klasztor wzniesiono ok. 1750 r. W kośc. rokokowe ołtarze z tegoż czasu. Obok kośc. rokokowa dzwonnica. Bazyljanie prowadzili w Borunach szkołę, w której kształcili się m. in. *Ignacy Chodźko* i *A. E. Odyniec*. Nprz. kośc. po 2-ej str. d. — murowana kaplica rokokowa. Aleję, prowadzącą do pobliskiego majątku *Antonowo* (ok. 1½ k. na pdz. d. gruntową) wysadzili w pocz. XIX w. uczniowie szkoły Boruńskiej. W szkole 2 gościnne pk. — 10 k. na w. d. gruntową m-ko *Krewo*. Hot. Lewina (3 pk.) z rst.; odegrało ono poważną rolę już w 1-ej poł. XIV w., jako stolica działu 4-go syna Gedymina, Olgierda. 14 sierpnia 1385 r. został tu wystawiony akt Jagiełły i braci jego o związku Litwy z Polską, znany pod nazwą *unji krewskiej*. W czasie wojny światowej ruiny uległy poważnym uszkodzeniom. Zachowały się do dziś resztki ścian obwodowych z kamienia i cegły, zamykających prostokątny dziedziniec i szczątki baszty narożnej. Przy pd. ścianie zamku znajdują się schrony betonowe z czasu wojny światowej. W r. 1930 przeprowadzono częściową konserwację ruin.

Z Krewa można wrócić końmi do Oszmiany (29 k. w kierunku pnz.) przez w. Kucewicze (15 k.) i Nowosiółki (18 k.)

85 k. w. Bohdanów str. 60; — 86 k. d. przecina linję kol. Lida — Mołodeczno str. 60; — 94 k. m-ko *Wiszniew*, ok. 8 k. na pdw. od st. kol. Bohdanów (str. 60). Od pocz. XVII w. należał do Chreptowiczów. Kośc. parafjalny ufundowany został w r. 1424 przez Siemiona Gdygołdowicza, dzisiejszy barokowy murowany kośc. w latach 1637—1641 przez Jerzego Chreptowicza. Wewnątrz kośc. tablica fundacyjna, barokowe ławy kolatorskie Chreptowiczów, barokowe ornamentacje stiukowe o wzorach geometrycznych na sklepieniu. — Ok. 103 k. w. Bombały.

114 k. m-o pow. **Wołożyn** (45 k. do Holszan), 2 *hot.* Brudnego i 1 *hot.* Kaganowicza przy ul. Wileńskiej. Pk. 1 zł. 50 gr. *Rst.* przy ul. Wileńskiej: 1) przy Kasynie Urzędniczem i 2) Filona i Kluja. Sz. na pnz. do st. kol. Wołożyn (Horodźki) 17 k. (str. 60). Józef Tyszkiewicz w pierwszych latach XIX w. wzniósł tu istniejący przy ul. Wileńskiej murowany klasycystyczny pałac (nprz. Starostwa) z oficyną i oranżerją i budowle ogrodowe. Oba skrzydła pałacu obecnie zajmuje K. O. P., dawną oranżerję przebudowano na Starostwo. Kośc. przy rynku ufundował Albrecht Gasztołd w r. 1500, a w XVII w. Bogusław Słuszka, ówczesny właściciel Wołożyna, osadził przy nim Bernardynów. Istniejący murowany klasycystyczny kośc. wzniósł

Józef Tyszkiewicz w latach 1806—1815. Budynki klasztorne zostały zburzone w 2-ej poł. XIX w.

124 k. w Jackowo n. rz. Isłocz. Dalej d. przecina skraj *Puszczy Nalibockiej*. — 144 k. Iwieniec.

Odc. Iwieniec — Stołpce str. 102. (Nowogródczyzna).

8. WILNO — KOBYLNIK — MIADZIOŁ.

Dług. całej trasy aut. 130 k. Wilno—Worona sz., Worona—Kurkule (83 k.) bruk; za Kurkulami w budowie d. brukowana do Kobylnika. Kobylnik—Miadzioł d. częściowo brukowana, częściowo gruntowa.

Aut. z Wilna do j. Narocz i Miadzioła raz dziennie (przej. do j. Narocz — schr. szkolne ok. 5 gdz., do Miadzioła ok. 6½ gdz.), prócz tego raz dziennie do Świru przez Worniany i raz dziennie do Worony. Bilet do j. Narocz — schr. szkolne — 7 zł. (do Miadzioła 8 zł.)

Trk. z Wilna na Michaliszki, Postawy (Głębokie i Dzisnę str. 71) nosi nazwę *trk. Batorego*, na pamiątkę wypraw przeciw Iwanowi IV w latach 1579—1582. Tą drogą ciągnęły wojska polsko-litewskie na Połock, Wielkie Łuki, Psków i Wielki Nowogród. Trk. ten był już w XV w. główną arterją komunikacyjną między Litwą a Moskwą. W r. 1812 traktem Batorego szła armja Napoleońska na Moskwę.

Wilno str. 3. Aut. wyjeżdża z pl. Orzeszkowej w kierunku Nowowilejki (str. 45). — 12 k. w. *Mickuny* n. Wilenka (Dom ludowy. Piwiarnia — rst.). Majątek w początkach XIX w. należał do dr. Becu, ojczyma *Juljusza Słowackiego*. Słowacki spędzał tu wakacje w czasach studenckich. Obecny dworek — z poł. XIX w. N. Wilenką rośnie klon w ogrodzie przy dworze, jedyny pozostały z grupy klonów, pod którymi według tradycji siadywać miał często Słowacki. O kilka k. za Mickunami rozpoczyna się *puszcza Ławaryska*. — 25 k. w. *Ławaryszki*. Kośc. nowy z r. 1906.— 55 k. w. *Worona*. Spółdzielnia mleczarska i spożywców. Rokokowa kaplica murowana ś. Jerzego z poł. XVIII w. fundacji Brzostowskich, wewnątrz polichromowana. Obraz ś. Franciszka Ksawerego, nawracającego Indjan, prawdopodobnie pendzla Sz. Czechowicza.

Z Worony aut. raz dziennie przejeżdża do Michaliszek okólną d. przez m-ko **Worniany** (5 k. na pdw. d. gruntową). Dom ludowy. Piwiarnia-rst. przy rynku. Zabudowania m-ka wzniesione ok. 1760 r. wzdłuż osi, zamkniętej z jednego końca przez kośc., z drugiego-przez zabudowania dworskie. Kośc. na rynku p. w. ś. Jerzego ufundowała w r. 1462 Maryna Sagajłowa. Obecny rokokowy kośc. został wymurowany ok. r. 1769 przez Marcjannę

Abramowiczową. Kośc. powiększono w r. 1903 (prezbiterjum, zakrystja i skład). Rokokowa fasada z wysmukłemi wieżami. Wewnątrz rokokowe ołtarze, ambona, ławki i konfesjonały. W w. ołtarzu obrazy: Wniebowzięcia N. M. P. i ś. Jana Nepomucena-pendzla ucznia Sz. Czechowicza (przeniesione tu z kośc. ś. Kazimierza w Wilnie, str. 24). Przed kośc. 2-piętrowe domy z r. 1770 (w jednym z nich plebanja). Pałac zniszczony. Obszerny park, 2 drewniane oficyny i zabudowania gospodarcze z I-ej poł. XIX w., staw, klasycystyczna fasada b. tartaku wodnego.

65 k. m-ko *Michaliszki* n. Wilją. W lecie schr. noclegowe w szkole powszechnej, (sienniki 20 gr. od osoby, 40 miejsc), u Alperowicza na rynku 2 pk. noclegowe i rst. W czasie wypraw Batorego do Michaliszek dostarczano Wilją działa oblężnicze, prochy i t. p., a stąd dalej na wschód transportowano d. lądową. Klasztor Augustjanów przy rynku ufundował tu w r. 1622 Jan Cyprjan Brzostowski. Murowany barokowy kośc. i klasztor wzniósł syn jego Cyprjan Paweł w r. 1653.

Wewnątrz kośc. stiukowe barokowe ołtarze oraz dekoracje ścian z końca XVII w. W wielkim ołtarzu Chrystus na krzyżu, ś. Jan Chrzciciel i ś. Łukasz. Przy filarach Apostołowie. Na ścianie po lw. str. za barokową amboną płaskorzeźba — Marja Magdalena, namaszczająca stopy Chrystusa; nprz., po pr. str.: Chrzest Chrystusa.

Kośc. budował podobno arch. Pens, sztukaterje wykonać miał Perti, obaj florentczycy.

Wycieczka: 3 k. na pd. d. gruntową — wieś *Turły*. Klasycystyczny murowany pałac z kolumnowym portykiem z pocz. XIX w. Park.

Na 10 k. d. przecina pasmo jezior.

85 k. m-ko **Świr** n. j. Świr. Hot. wpobliżu kość. (3 pk). Rst. Świrskiego. Ob. u Bobrowskiej (wpobliżu kośc.); niegdyś siedz. ks. Świrskich, którzy władali księstwem już w XII w. *J. Świr* należy do największych na Wileńszczyźnie, dług. ok. 15 k., szer. ok. 1—2½ k. Prawdopodobnie kiedyś stanowiło jedną całość z położonem na pd. j. Wiszniewskiem. W m-ku wpobliżu jeziora—wzgórze, na którem miał wznosić się zamek ks. Świrskich. Ze wzgórza tego w pierwszych dniach lipca 1579 r. król Stefan Batory odbył przegląd jazdy litewskiej. Kośc. p. w. ś. Mikołaja przy wieździe do m-ka ufundował w r. 1452 ks. Jan Świrski. Pierwszy murowany kośc. wzniósł Fabjan Poklewski — Koziełło w r. 1653. W r. 1909 kośc. znacznie powiększono; z dawnego barokowego pozostały: wieża (prócz najwyższej kondygnacji), tu było główne wejście i prezbiterjum-obecnie

J. NAROC[illegible]KOLICE

Święciany

Wilno

Zahacie

Mołodeczno

Kolej dwu lub wielotorowa	Szosa II kl.
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)	Trakt, droga utrzymana
Kolej wąskotorowa	Droga wiejska
Szosa I kl.	Ścieżka

1:300.000

10 8 6 4 2 0 5 10 km

Wojskowy Instytut Geograficzny 1929.

pr. ramię transseptu. Wewnątrz 4 barokowe ołtarze drewniane z XVII w.

Wycieczki: po drugiej str. jeziora na pdw. d. gruntową ok. 5 k. w. *Zaświrze*; dwuwieżowy barokowy murowany kośc. pokarmelicki i dawne budynki klasztorne, fundacja Krzysztofa i Jadwigi Zenowiczów z r. 1714. Ze Świra można przejechać łódką na drugą str. jeziora i dojść do Zaświrza ok. 2 k. — Ok. 7 k. na pdw. d. w. *Szemetowszczyzna*, w 2-ej poł. XVIII w. i pocz. XIX w. własność Sulistrowskich. Drewniany pałacyk z łamanym dachem i 2 oficyny drewniane z 2-ej poł. XVIII w. Portyki kolumnowe pałacyku prawdopodobnie z pocz. XIX w. Park. W pałacu zbiór obrazów, wspaniały turecki rzęd koński, zdobyty pod Wiedniem. Kaplica z XVIII w., rozbudowana w r. 1890. Ok. 8 k. na pd. od Świra d. gruntową — folw. *Dobrowlany*, w 1-ej poł. XIX w. własność Güntherów. Adam Günther wzniósł w latach 1823—30 dwupiętrowy, klasycystyczny, murowany pałac. Budowę prowadził Boretti. Pałac zrujnowany w czasie wojny światowej. Zachowały się mury i resztki pseudogotyckich wnętrz na parterze. Klasycystyczne zabudowania gospodarcze. Park.

Ok. 20 k. na pdw. d. gruntową — m-ko *Wiszniew* (n. j. tejże nazwy). Noclegi: w pryw. mieszkaniu p. p. Wierzbickich informacje. Pseudoklasyczny murowany kośc. na rynku z portykiem kolumnowym, p. w. ś. Tadeusza, wzniesiony w latach 1811—1820 przez Tadeusza i Brygidę Sulistrowskich. W w. ołtarzu obraz ś. Józefa, pendzla Jana Damela. Na cmentarzu kośc.-ym murowana dzwonnica z pocz. XIX w. W nieistniejącym już dworze urodził się *Mieczysław Karłowicz*. Wpobliżu ok. 1k. na w. — malownicze j. *Wiszniewskie* (o powierzchni ok. 10 k²).

Ok. 12 k. na pdz. d. gruntową (ok. 16 k. d. gruntową od Wiszniewa) — m-ko *Niestaniszki*. Przy plebanji piętrowy drewniany śpichlerz z łamanym dachem i galerjami, obiegającemi budynek, z XVIII w. Pod Niestaniszkami przeprawiła się przez Wilję w r. 1812 część armji Napoleońskiej. W r. 1831 przeprawił się też tędy przez Wilję gen. Dembiński.

90 k. *Konstantynów*, st. kol. linji wąskotor. Nowoświęciany — Kobylnik, str. 48. Ok. 8 k. w kierunku Kobylnika, o paręset m. wl. od d.—malownicze j. *Szwakszta*, największa dług. ok. 4 k., największa szer. ok. 3 k. Przy d. — tablica orjentacyjna.

105 k. *Kobylnik*, st. kol. linji wąskot. Nowoświęciany—Łyntupy—Kobylnik, str. 48.

Wycieczki: 4 k. na pdw. w. *Kupa* n. j. Narocz. *Szkolne schr. wycieczkowe Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego* na 100 osób (przyjąć może do 200 osób). Sale dla wycieczek, pk. dla pojedyńczych osób. Opłata za nocleg — dorośli 1 zł., młodzież szkolna — 50 gr., pościel 25 gr. Wycieczki naucz. — 50 gr., młodz. szk. po 40 gr. Wyżywienie na miejscu od 2 zł. dziennie. 7 żaglówek i 40 kajaków. Pcz. Kobylnik Nr. 5. Zgłoszenia: Szkolne Schronisko Wycieczkowe n. Naroczą, pcz. Kobylnik, woj. Wileńskie.

J. Narocz jest największem jeziorem w Polsce, o powierzchni ok. 80,5 k., największej dług. ok. 13 k., największej szer. ok. 10 k., największa głęb. wynosić ma 40 m. Dno żwirowate, nierówne, faliste, spad ku środkowi jezio-

ra przy schr. dość powolny, duże plaże, na wybrzeżach duże połacie lasów. W czasie silnych wiatrów wysoka fala do 4 m. Doskonałe warunki dla sportów wodnych i sportów zimowych (boery). W pnw. części jeziora wysepka, na której według podania stał kiedyś zamek.

Od schr. szkolnego trasa aut. biegnie nad pn. str. jeziora. 12 k. na pdw. od schr. szkolnego d., częściowo brukowaną, częściowo gruntową na przesmyku między j. Narocz i j. Miastro — schr. Towarzystwa Miłośników j. Narocz. Oddzielne pk. i sala wycieczkowa, w lecie pns., wyżywienie na miejscu. Informacje w T-wie Miłośników j. Narocz, Postawy, Starostwo; w lecie w schr. (pcz. Kobylnik, pow. Postawski).

Od schr. T-wa Miłośników j. Narocz trasa aut. biegnie wzdłuż pn. wybrzeża j. Miastro. W najwęższym punkcie przesmyku możliwy przejazd łodziami i kajakami z j. Narocz na j. Miastro.

130 k. m-ko *Stary Miadziol* (22 k. od st. kol. Kobylnik) n. j. Miastro. D. od Kobylnika do Miadzioła częściowo brukowana, częściowo gruntowa. Ob. pryw. u Zdanowicza. Na wzgórzu n. j. Miastro — *murowany rokokowy kośc. i klasztor Karmelitów Bosych,* ufundowany w r. 1754 przez Antoniego Koszczyca. Kośc. centralny, o rzucie kwadratowym, w który jest wpisany 8-bok, uwieńczony kopułą z 3 wystawami kolumnowemi. Wewnątrz resztki rokokowej polichromji kopuły i ścian. W lw. od wejścia w ołtarzu — Chrystus na krzyżu, rzeźba rokokowa.

Wycieczk : ok. 1½ k. na pd. d. gruntową — m-ko *Nowy Miadzioł* n. j. Miastro. Kośc. ufundowany przez ks. Świrskich w r. 1463. Obecny dwuwieżowy drewniany kośc. z drugiej poł. XVIII w. Wewnątrz rokokowe ołtarze i klasycystyczna ambona. Na cmentarzu przy kośc. 2 stare ozdobne krzyże. Wpobliżu j. *Batoryno* — dług. ok. 4 k. Ok. 4 k. na pn. od St. Miadzioł — d. gruntową j. *Miadzioł,* największa dług. ok. 6 k. największa szer. ok. 4 k.

9. St. kol. WOŁOŻYN (HORODŹKI) — M. WOŁOŻYN — (Iwieniec — Stołpce)

Horodźki — Wołożyn sz. 17 k. Aut. 4 razy na dobę odchodzi z dw. kol. Cena 1 zł. 40 gr. Wołożyn — Iwieniec str. 66. Iwieniec — Stołpce str. 102 (Nowogródczyzna).

10. GŁĘBOKIE — DZISNA.

Odległość 75 k., d. częściowo brukowana (¼), reszta — gruntowa.

Głębokie — str. 56. — 30 k. m-ko *Łużki*, późnobarokowy kośc. drewniany i klasztor popijarski, p. w. ś. Michała, ufundowany przez Walerjana Żabę w r. 1741, a wymurowany w r. 1756. 12 k. na pnz. — m-ko *Hermanowicze*. Późnobarokowy kośc. p. w. Przemienia Pańskiego, wzniesiony w r. 1787 przez Ignacego Szyryna.

75 k. m-o **Dzisna** n. Dźwiną. Na wyspie Dźwiny fortyfikacje, wzniesione według tradycji przez Stefana Batorego w czasie wojen moskiewskich. Kośc. p. w. Niepokalanego Poczęcia N. M. P., zał. w r. 1583 przez Stefana Batorego, wymurowany przez Franciszkanów w r. 1773, zniekształcony po pożarze w r. 1882.

W Dziśnie 2 hot. po 4 pk. Rst. na rynku i w Klubie Związku Ziemian. *Wycieczki* — po porozumieniu z Dyrekcją Gimnazjum Państwowego.

11. WILNO — TURGIELE.

2 linje aut.: I: sz. Wilno — Jaszuny, str. **47** (28 k.). — Turgiele, str. **46** (41 k.). Bilet do Turgiel 2 zł. 50 gr.

II: Wilno — Rudomino — Rakańce — Turgiele 30 k., d. gruntową str. **46**.

12. WILEJKA — SIURMAŃCE.
(Szlak wodny na Wilji)

Dług. 292 k. Bieg górny rzeki bagnisty, szeroko rozlany, wolny. Między w. Daniszewem (w okolicach Smorgoń) i Zodziszkami dolina się zwęża, prąd mocniejszy, brzegi urwiste, w korycie wiry. Dalej liczne zakręty. Od w. Świranek dolina się zwęża, ostre zakręty, szybszy prąd, liczne głazy i brzegi urwiste. Głębokość przy średniej wodzie wynosi od 0,6 do 0,8 m. Spadek rzeki 0,4 %. Powyżej i poniżej Wilna Wilja ma charakter rzeki górskiej. Przeszkody stanowią liczne głazy, mielizny i pale po mostach. Prowiant należy wziąć ze sobą, zapasy można częściowo uzupełnić w m-kach, po wsiach jedynie nabiał. Na odc. Wilno — Niemenczyn żegluga parowa.

Wilejka (na pr. brzegu; st. kol. i aut.) str. **60**; — 14 k. w. Runy (lw.); — 17 k. w. Tuszkiewicze (pr.); — 2 k. w. Mamaje (pr.); — 23 k.

w. Słobódka (lw.); — 27 k. w. Alsejów (lw.) przewóz; — 29 k. w. Tropałów (pr.); — 31 k. w. Szwedy (pr.), przewóz; — 34 k. ujście rz. Narocz (pr.), str. 73; — 41 k. ujście rz. Uszy (lw.); — 42 k. w. Oleniec (lw.), przewóz do st. kol. Zalesie (4 k.) pcz., str. 62; — 46 k. w. Rudnia (pr.), prom; — 48 k. w. Okuszkowszczyzna (pr.); — 52 k. w. Klidzienięta (lw.), przewóz do st. kol. Smorgonie (7 k.); — 54 k. w. Zawilja (pr.); — 56 k. most szosowy do m-a Smorgonie (lw.), o 4 k. st. kol. i aut. str. 62; — 58 k. w. Wojnidzięta (pr.) — 61 k. Rybaki (lw.); — 64 k. w. Daniszewo (pr.), przewóz, na tym odc. głazy i wiry — 66 k. w. Markowce (lw.) przewóz — 67 k. w. Uhlany (pr.); — 68 k. w. Dworzyszcze (lw.); — 69 k. kolonja Horaniszki (lw.); — 71 k. w, Pilce (lw.); — 74 k. m-ko Żodziszki (pr.), schr. szkolne, most drogowy, pcz. — 78 k. w. Pławuszki (pr.), przewóz; — 79 k. dwór Tupalszczyzna (pr.); — 81 k. w. Oszmianiec (pr.); — 85 k. folw. Dubok (lw.) przewóz; — 87 k. w. Lipówka (pr.); — 90 k. folw. Wincentowo (pr.); — 97 k. zaśc. Koźliszki (pr.); — 101 k. most drogowy do m-ka Niestaniszki (pr., 2 k.), str. 69 i Rymszenięta (lw.); — 103 k. w. Bujaki (pr.); — 104 k. zaścianek Podlipie (lw.); — 110 k. w. Łapowojnia (pr.); — 113 k. ujście rz. Oszmianki (lw.); — 114 k. w. Markuny (lw.), przewóz; — 117 k. ujście rz. Straczy; — 118 k. w. Barynowo; — 120 k. m-ko Michaliszki (st. aut.), pcz., schr. szkolne, str. 68; — 121 k. w. Brzegi-Wiktoryno (lw.); — 123 k. w. Pienikła (pr.); — 124 k. folw. Jakubiszki (pr.); — 125 k. folw. Słonimka (pr.); — 127 k. w. Świranki Małe (pr.); — 129 k. w. Rodziewszczyzna (pr.), przewóz; — 130 k. w. Mużyły (pr.), przewóz; — 132 k. w. Sosoniszki (lw.); — 133 k. w. Łączka (lw.); — 135 k. dwór Czerkasówka (lw.); — 136 k. w. Wojcieszyszki (lw.); — 138 k. w. Kukianiszki (pr.); — 139 k. w. Widzieniszki (pr.), przewóz; — 140 k. w. Nidziany (lw.), przewóz; — 141 k. w. Tartak (lw.); — 143 k. w. Przewoźniki (pr.), przewóz; — 143 k. w. Bystrzyca (lw.), pcz.; — 146 k. zaścianek Rudziszki (pr.); — 148 k.w. Burbiszki (pr.); — 149 k. w. Klewaciszki (pr.); — 150 k. w. Aloksa (pr.) przewóz; — 152 k. folw. Bołosza (lw.); — 158 k. w. Czerakiszki (lw.); — 159 k. w. Szukieliszki (pr.); — 161 k. w. Bujwidze (lw.), — 163 k. w. Polepie (lw.); — 164 k. w. Pierczyca (pr.); — 166 k. w. Wilkińce (lw.); — 167 k. dwór Balingródek (pr.), przewóz; — 169 k. w. Gałganiszki (lw.); — 172 k. w. Bryże (pr.; — 174 k. most kol. i st. kol. Santoka (lw.), ½ k. — ujście rz. Żejmiany; — 175 k. w. Santoka (pr.), str. 48; liczne głazy; — 176 k. w. Baran (pr.); — 179 k. w. Mażulaniszki (pr.); — 179 k. w. Lucjany (pr.); — 181 k. w. Spragielino (lw.), st. kol. Orwidów; — 182 k. w. Pokrojszczyzna (lw.); — 184 k. w. Tuszczewle (pr.), przewóz i folw. Hamernia (lw.); — 185 k. dw. Karoliszki (lw.); — 186 k. w. Molatyszki; — 188 k. m-ko Niemenczyn (pr.), przystań żeglugi parowej i st. aut., str. 45; — 189 w. Puczkalówka (pr.); — 192 k. kolonja Zawilejska (lw.); — 193 k. w. Czeremszyszki (pr.); — 194 k. w. Bratoniszki (lw.) — 195 k. w. Tartak (pr.); — 197 k. w. Biry — Wilkiszki (lw.); — 199 k. folw. Biry (lw.); — 200 k. w. Krzyżaki (pr.); — 204 k. w. Oszkińce (lw.); — 205 k. dwór Wierszupka (lw.); — 206 k. w. Stawiszki (pr.); — 208 k. w. Turniszki (pr.); — 210 k. w. Pilakolnia (lw.); — 212 k. folw. Werki (pr.) przystań żeglugi parowej (str. 40; — 213 k. kośc. Trynopol str. 39; — 214 k. Kalwarja Wileńska (pr.) str. 39; 214 k. w. Saraj (lw.); — 216 k. w. Wołokumpie (lw.); — 217 k. przedm. Pośpieszka (lw.); — 218 k. przedm. Śnipiszki (lw.); — 213 k. przedm. Antokol (lw.) str. 36; 219—221 k. przystanie wioślarskie 10 klubów wileńskich (pr., lw.); — 221 k. ujście rz. Wilenki (lw.), przewóz; Wilno (lw., przystań żeglugi parowej, st. kol., aut.) str. 3; — 222 k. most Zielony; — 227 k. most Zwierzyniecwi; — 228 k. folw. Zakret (lw.); — 229 k. w. Leśniki (pr.), przezók; — 230 k. w. Wilcza Łapa (lw.); — 231 k. dwór Ponary (lw.);

str. 41; — 232 k. w. Buchta; — 233 k. w. Jankowszczyzna, most; 235 k. w. Garuny — Nieskuczna (lw.); — 236 k. w. Buchta (lw.); — 238 k. w. Linkowszczyzna; — 240 k. w. Szmigli (pr.); — 242 k. w. Białuny (pr.); — 244 k. folw. Kunigiszki (lw.); — 245 k. ujście rz. Waki; — 247 k. zaścianek Skałka (pr.); — 248 k. w. Woły (lw.); — 250 k. zaścianek Sojdziuki (pr.) i w. Styrnia (lw.); — 251 k. zaścianek Sojdzie (lw.) — 255 k. w. Swiliszki (pr.); — 256 k. w. Rapa Nowa (pr.); — 259 k. w. Suderańce (pr.) i folw. Ponaryszki (lw.); — 260 k. zaścianek Ponaryszki (lw.); o 3 k. st. kol. Zawiasy; — 262 k. w. Popiszki (lw.); — 265 k. w. Siurmańce (pr.), granica polsko-litewska na (lw.) brzegu.

13. J. NAROCZ — RZ. NAROCZ — UJŚCIE DO WILJI (i poboczne)

J. Narocz (str. 69), największe w Polsce, powierzchnia 8050 ha. Doskonały teren żeglarski i kajakowy (w wietrzną pogodę niebezpieczna duża fala), wąski przesmyk, zwany *„Schemą"*, oddziela Narocz od j. *Miastro.* Dla kajaka możliwy przejazd wąską i zarośniętą strugą dług. ok. 200 m. pod mostem sz. (płytko)! J. Miastro (1300 ha) bardziej zarośnięte, również malownicze i ciekawe, łączy się opdływem z j. *Batoryn* (645 ha), położonem najbardziej na w i najmniej uczęszczanem.

Na przesmyku między temi jeziorami leżą m-ka: *Nowy* i *Stary Miadzioł* (str. 70). Brzegi dogodne do obozowania, o aprowizację łatwo. Doj. od st. kol. Narocz aut. do Nowego lub Starego Miadzioła. Do zwiedzania całej grupy Naroczy potrzeba 5—6 dni Szlak bardzo ciekawy, licznie uczęszczany i turystycznie urządzony (schr., przystanie).

A) Dookoła Naroczy (Opis w kierunku wskazówki zegara od pr brzegu). W. Kupa (str. 69), przystań, schr. szkolne, 50 łż.; — 0, k. (lw.) w. Borki; — 2 k. Antoninsberg; — 3 k. w. Simony; — 4 k w. Czerewki (lw.); — 5 k. w. Podrezy; — 7 k. w. (pr.) wyspa; — k. w. Pasynki; — 10 k. folw. Ostrów; — 11 k. w. Mikolce, przystań rybacka; — 11—13 k. przesmyk (Schema); — 12 k. ujście strugi z Miastro; — 13 k. w. Hatowicze; — 14 k. schr. Tow. Przyjaciół Naroczy (40 łż.); o 1 k. (lw.) j. Blado; — 18 k. wypływ rz. Naroczy; — 20 k. w. Zanarocz; — 21 k. w. Bliźniki; — 22 k. folw. Augustowo; — 25 k. folw. Prochody; — 28 k. w. i zaścianek Borowe; — 29 k. w Nanosy; — 35 k. w. Ściepieniewo (obozy harcerskie); — 36 k. folw Wyrwa; — 37 k. zaścianek Urliki; — 38 k. schr. szkolne we w. Kup

B) Dookoła j. Miastro (opis w kierunku ruchu zegara). Wypł do j. Narocz; — 2 k. w. i dwór Mikolce (stąd przewóz na j. Miadzioł lądem ok. 4 k.); — 3 k. w. Giryny; — 6 k. m-ko Stary Miadzioł (str. 70); — 7 k. m-ko Nowy Miadzioł; — 9 k. ujście wypływu j. Batoryn; — 11 k. w. Koczergi; — 14 k. gajówka Ananasówka; — 19 k. w. Hatowicze; — 21 k. ujście wypływu do j. Naroc

C) Rz. Narocz. Dług. 86 k., odpływ j. Narocz. Brzeg górny pomokły, zarośnięty. Naogół dość płytko, liczne kładki. Obozowai poza odc. górnym — możliwe. Szlak często uczęszczany (z Naroc do Wilna), częściowo urządzony turystycznie.

86 k. — wypływ z j. Narocz; — 79 k. (pr.) w. Czeremszyce; — 76 k. (lw.) w. Hać, mostek; — 71 k. kolonja Hać; — 63 k. (pr.) w. Kulicha; — 61 k. (pr.) w. Słoboda, most; — 53 k. (pr.) w. Zadni Bór; — 49 k. (pr.) w. Iża, most, pcz; — 45 k. (pr.) w. Korolewce, most, pcz.; — 35 k. (pr.) w. Grzybek; — 27 k. (pr.) ujście rz. Spiahlicy i (lw.) w. Morgi; — 26 k. (lw.) w. Narocz, most drogowy, schr. szkolne (10 łż.); — 23 k. (lw.) w. Zabrodzie, (pr.), dwór Reutka; — 20 k. (pr.) w. Kosicze; — 19—18 k. (pr.) w. Kuźmiszki — Komaryszki; — 17 k. (lw.) w. Paromiec; — 16 k. (pr.) w. Dziochówka; — 14 k. (lw.) w. Prynta, przewóz; — 12 k. (pr.) folw. Adamkowo; — 9 k. (lw.) w. Lachowszczyzna; — 8 k. (pr.) w. Jełażyce, most; — 6 k. (pr.) dwór Hamuta, most, młyn; — 5 k. (pr.) w. Ruczyca, przewóz; — 4 k. (lw.) w. Kraśnica; dalej ujście do rz. Wilji.

D) **J. Miadzioł i rz. Miadziołka.** J. Miadzioł (1700 ha) (str. 70) w grupie Naroczańskiej należy do dorzecza rz. Dzisny. Położone wśród suchych, zalesionych pagórków, o poszarpanej linji brzegowej, posiada 7 wysepek (na jednej z nich był zamek Radziwiłłów).

Dojazd do st. kol. Kobylnik, skąd 11 k. końmi, lub też do m-ka Stary Miadzioł aut., skąd do jeziora 4 k.

Na zwiedzenie jeziora potrzeba 2—3 dni.

Rz. Miadziołka dług. 60 k., w biegu górnym wąska, wartka, dalej kręta, rozlana, o podmokłych brzegach. Przeszkodę stanowią liczne kładki i młyny. Szlak ważny, gdyż umożliwia łatwe przeniesienie się drogą wodną z grup jezior naroczańskich do Dzisny i malowniczych jezior jej dorzecza.

Wypływ z j. Miadzioł; — 1 k. w. Taposie (lw.); — 5 k. w. Mowczany (lw.); — 7 k. w. Mikitki (lw.); — 8 k. w. Łaskiszki (lw.) i w. Dominikowo (pr.); — 9 k. w. Idalin (lw.); — 10 k. w. Piotrowszczyzna (lw.); — 11 k. młyn, most; — 12 k. w. Wołczyn (pr.); — 14 k. w. Olszewo (lw.); — 15 k. w. Berezówka (pr.), resztki młyna; — 16 k. w. Korzyść (pr.); — 19 k. w. Soroczyno (lw.); — 20 k. w. Mańkowicze (pr.), młyn, most; — 25 k. w. Lipniki (pr.); — 29 k. w. i dwór Postawy, most (pr. i lw.); — 31 k. m-o pow. Postawy, młyn, przystań policyjna (str. 54); — 33 k. most kolejowy; — 36 k. most drogowy; — 37 k. w. Zabrodzie (pr.); — 38 k. w. Chociły (lw) i w. Wołochy (pr.); — 42 k. w. Kurty (lw.); — 44 k. w. Rybczany (lw.); — 45 k. w. Rusaki (pr.), w. Wołodzki (lw.); — 48 k. w. Turły (lw.); — 49 k. w. Cielaki (pr.); — 52 k. Świły (pr.); — 53 k. w. Kojry (lw.); — 54 k. w. Marmule (lw.); — 57 k. w. Moskaliszki (lw.); — 58 k. w. Rokity (lw.); — 60 k. w. Walerjanowo (pr.), ujście do rz. Berusty o 3 k. od rz. Dzisny.

14 J. DZIŚNIEŃSKIE — RZ. DZISNA — UJŚCIE DO RZ. DŹWINY (i poboczne).

Dług. szlaku wodnego 220 k.; w tem wzdłuż brzegów j. Dziśnieńskiego 34 k., jez. Dziśniszcze 12 k. i wzdłuż rz. Dzisny — 174 k.; doj. do j. Dziśnieńskiego — st. kol. Dukszty (str. 50). Na w. od j. Dziśna łańcuch ładnych jezior Ilge, Ołksna, Róża, Zyłma, Opiwarda i Pruta. Rz. Dzisna w górnym biegu ma dolinę wąską i wysoką, bieg powolny i kręty, częściowo zalesiony. Od w. Hermanowicze staje się rzeką bagienną. Dopiero od ujścia rz. Dryświacicy dolina znów zwęża się, brzegi stają się wyższe i zalesione, często podmokłe. Najpiękniejszy odc.

przełomowy zaczyna się od w. Wasiuki a kończy za m-kiem Szarkowszczyzna, dalej płynie Dzisna malowniczą, zalesioną pagórkowatą okolicą. Kwatery znośne po folwarkach i większych wsiach. Doj. od st. kol. Dukszty do j. Dzisna 3 k. (w. Małakalnia).

A) J. Dzisna. W. Czyżuny (lw.), 8 k. od st. kol. Dukszty; — 4 k. wypływ rz. Dzisny (lw.); — 5 k. w. Dejlidy (lw.); — 6 k. w. Użdele (lw.); — 7 k. w. Petrykańce (lw.); — 8 k. w. Chmielewszczyzna (lw.); — 10 k. w. Ogrodniki (lw.); — 12 k. w. Grzybiany (lw.); — 13 k. w. Gurby (lw.); — 14 k. folw. Podudzie (lw.); — 15 k. w. Ściury (lw.); — 17 k. folw. Liguny (lw.), tor kol. Wilno — Turmont; — 20 k. w. Małakalnia (do st. kol. Dukszty 4 k.); — 27 k. w. Zusiny; — 30 k. w. Czyżuny (lw.)

B) Rz. Dzisna. Wypływ rz. Dzisny z j. Dziśna; — 1—4 k. j. Dziśniszcze, wypływ rz. Dzisny; — 5 k. w. Dworzyszcze — Giedziunele (pr.); — 7 k. w. Giedziuny (pr.); — 8 k. w. Nowiki; — 10 k. folw. Podziśnia (pr.); — 13 k. w. Meletylce (pr.); — 15 k. w. Jursze (lw.); — 16 k. w. Ożany (pr.); — 20 k. dw. Podziszna (lw.), most; — 21 k. w. Tryburce (pr.); — 23 k. w. Ostrowiszki (pr.); — 25 k. w. Rawiszki (lw.); — 26 k. w. Przewoźniki (lw.), przewóz; — 27 k. w. Dziatkowszczyzna (pr.); — 28 k. w. Dąbrowskie (lw.); — 32 k. w. Szakaliszki (pr.); — 34 k. dwór Antoda (lw.); — 36 k. w. Twerecz (pr.), pcz., j. Twerecz; — 36,5 k. w. Popówka (pr.); — 37 k. w. Hermanowszczyzna (lw.); — 38 k. w. Podzisna (pr.), most szosowy; — 39 k. w. Pokalnia (pr.); — 42 k. folw. Podrawiszki; — 51 k. w. Dzisna (pr.); — 53 k. w. Buczany (lw.), przewóz; — 55 k. w. Wasiewicze (pr.); — 57 k. ujście rz. Dryświacicy; — 58 k. m-ko Koziany (lw.), pcz., 2 mosty; — 62 k. ujście rz. Birwity (lw.); — 64 k. w. Wojacino (lw.); — 68 k. w. Wasilino (pr.); — 69 k. w. Wołki (lw.); — 70 k. w. Czeremoszniki (pr.); — 71 k. w. Grygorowszczyzna (lw.); — 72 k. w. Antonowo (pr.); — 73 k. Winogrady (pr.); — 74 k. w. Pieta (lw.) i Nowosiółki (pr.); — 76 k. w. Siemionowicze (lw.) i w. Kraszniewo (pr.), most; — 78 k. w. Łaszkowszczyzna (pr.); — 79 k. w. Ogalnica (pr.); — 81 k. w. Osinnik; — 82 k. w. Żukowszczyzna (lw.); — 84 k. w. Połowo (pr.), tartak, str. 55; — 86 k. folw. Staniszcze (lw.); — 87 k. w. Horodziszcze (lw.) st. kol. Połowo (pr.); — 89 k. w. Kuryłowicze (lw.); — 90 k. w. Rymki (pr.), przewóz; — 91 k. ujście rz. Hołbieicy, dwór Przemyśl (pr.); — 92 k. w. Brudne (lw.); — 94 k. w. Proszki (lw.); — 95 k. w. Wasiuki (pr.), w. Zdony (lw.); — 96 k. folw. Kowalewo, most (pr.); — 99 k. w. Pialiki, most (lw.); — 102 k. w. Polilejki (pr.); — 103 k. folw. Łońsk (lw.); — 103 k. w. Piotrowicze (lw.) i dwór Bazylpole (pr.); — 105 k. m-ko Szarkowszczyzna (pr.), pcz., st. kol., str. 55 ; — 106 k. folw. Ujlanowo (pr.); — 107 k. w. Marki (pr.); — 108 k. ujście rz. Janki (lw.); — 110 k. w. Szkiele (lw.) i ujście rz. Berezwicy (pr.); — 111 k. w. Raćki (lw.); — 114 k. w. Imościew (lw.); — ok. 114½ k. w. Toboły (pr.); — 115 k. w. Woltramsa (pr.); — 116 k. folw. Saworyn (lw.); — 118 k. w. Bojarszczyzna (lw.); — 120 k. w. Wielkie Sioło (lw.); — 121 k. ujście rz. Mniuty (pr.); — 122 k. w. Dolne Żuki (pr.); — 124 k. w. Hermanowicze (pr.), pcz.; — 126 k. w. Czereszki (lw.); — 128 k. w. Mikicienki (lw.); — 131 k. w. Bojary (lw.); — 132 k. w. Kazulinowo (pr.); — 135 k. w. Kunyłowo (pr.); — 136 k. w. Sinice (lw.); — 137 k. w. Małysze (lw.) i Krasna Góra (pr.); — 138 k. w. Czerepy (lw.); — 140 k. w. Sawłuki (pr.); — 141 k. folw. Ludwinowo (lw.); — 144 k. w. Muraszczyzna, przewóz (lw.); — 145 k. w. Stefanopol, pcz., (lw.); — 146 k. folw. Widoki (lw.); — 148 k. w. Sokołowo (lw.); — 149 k. w. Sznitki (pr.); — 150 k. w. Kozłowice (pr.); — 151 k. w. Limanowce (pr.); — 153 k. w. Łogowce (lw.); — 155 k. w. Słoboda Mikołajewska (lw.); — 157 k. w. Mikołajów (lw.); — 158 k. w. Kosobuki (lw.); — 159 k. w

Kosobuki Niższe (lw.), folw. Ługi (pr.); — 160 k. folw. Kochanowicze; — 162 k. folw. Janowo-Górki (lw.); — 163 k. w. Buńszczyzna (lw.); — 164 k. w. Ościewicze; — 165 k. dwór Górki (lw.); — 166—168 k. m-o pow. *Dzisna* (pr. i lw.), 4800 mszk. Aut. do Głębokiego. Schr. szkolne w gimnazjum. Hot. Ruppe. Pcz., bnk. Rew gr. Ujście do rz. Dźwiny. Str. 71.

C) J. Dryświaty i rz. Dryświacica.

J. Dryświaty (4473 ha.), drugie co do wielkości po j. Narocz, przewyższa je pięknością. Poszarpana linja brzegowa, zatoczki, ostrowy brzegi wysokie, zalesione, dobre plaże. Obozować dobrze, o zakupy łatwo. W czasie wiatru na jeziorze duża fala.

Doj. do st. kol. wąskotorowej *Trapsze*, skąd (wodą) przez j. *Obole* do Dryświat na pn. 8 k. Na zwiedzenie potrzeba 2—3 dni.

Z j. Dryświaty spływ rz. Dryświacicą dług. 53 k. do rz. Dzisny. Piękniejsza i ciekawsza, a zarazem dogodniejsza droga wiedzie z j. i m-ka Dryświaty (str. 52) przez j. *Obole* (520 ha.) i rz. *Prorwę* do rz. Dryświacicy (12,5 k.), dalej (6 k.) rz. Dryświacicą do kan. Murmiskiego i kan. oraz j. Bohińskiem (1480 ha.) znów do rz. Dryświacicy (10 k.) i nią (12 k.) do Dzisny. Szlak cały ponad 40 k. (2 dni), Nocleg w Murmiszkach.

15. JEZIORA BRASŁAWSKIE i RZ. DRUJKA OD J. DRYWIATY DO DRUI.

A) Rz. Drujka. Rz. Drujka dług. 43 k., wypływ z j. Drywiaty, płynąc ku pn. przepływa zanikające j. *Cno* (płytko, błotno), j. *Niespisz* i j. *Niedrowo*, odkąd skanalizowana na odcinku 13 k. Od Drujska kręta, szybka, o brzegach wysokich, suchych, gęsto zaludnionych. Przeszkody w postaci 3 młynów. Warunki obozowania i kwaterowania dobre. Zakupy w Brasławiu n. j. Drywiaty oraz w spółdzielni w. *Słobódka* nad j. *Pociech* (zatoka j. *Niedrowo*). Na spływ potrzeba 2—3 dni.

Wypływ z j. Drywiaty (str. 50); — 1 k. most; — 2—3 k. j. Cno (bagniste), przejechać można blisko w. brzegu; — 4 k. most kolejki; — 4—6 k. j. Nieśpisz; — 6—7 k. j. Djabrowo; — 7—8 k. j. Niedrowo; — 8 k. w. Olchowce (pr.); — 9 k. w. Uście (lw.), most; — 10 k. w. Hanryłowce (pr.); — 11 k. w. Łunie (lw.), most; — 14 k. folw. Szlopówka)lw.); — 15 k. w. Wierkowczyzna (lw.); — 16 k. w. Gawejki (pr.); — 19—20 k. w. Czerniowo (lw.), most drogowy; — 21 k. w. Drujsk (pr., lw.) (str. 51), st. kol.; — 23 k. w. Bernatowszczyzna (pr.); — 24 k. dwór Drujka (lw.), most; — 24—26 k. w. Struniewszczyzna; — 27 k. dwór Antonowo (lw.); — 26 k. most kolejki, w. Koczergi (lw.); — 27 k. w. Kokowszczyzna (pr.) i w Łukjańce (lw.); — 28 k. dwór Alchinice (pr.); — 29 k. młyn, most; — 30 k. w. Bukowszczyzna (pr.), most; — 31 k. w. Ruśce (pr.); — 32 k. dwór Zadrujka, most, młyn (lw.); — 33 k. folw. Awsniki (lw.) i w. Kołarowice (pr.); — 34 k. folw. Obołonie (pr.), most; — 35 k. młyn; — 38 k. w. Surmaczowo, most, młyn (pr.); — 39 k. zaścianek Surmaczowo; — 41—43 k. m-ko Druja, 3 mosty (str. 51).

B) J. Drywiaty. J. Drywiaty (3700 ha.) str. 50, dług. 9,8 k., szer. 5,8 k.; o słabo rozwiniętej linji brzegowej. 3 wyspy. Brzegi pd. i w. podmokłe, pozostałe suche wysokie, dobre do obozowania. Kwatery, zakupy w Brasławiu (str. 50). Doj. kol. do st. Brasław.

Na zwiedzenie jeziora (obwód 34 k.) potrzeba 2 dni. Jezioro zeszpecone. i zabagnione przez regulację z 1927—1931 r.

Jeziora Brasławskie: Snudy, Strusto, Wojso, Bołojco, Niespisz, Djabrowo, Niedrowo, Potiech.

J. Brasławskie (str. 50) tworzą najpiękniejszy kompleks jeziorny w Polsce, ponad 100 k.* Poszarpana linja brzegów, obfitość wysepek, zatok, bogata roślinność. Regulacja 1927—1935 zeszpeciła jeziora, obniżając poziom. Obecnie wyspy: Łakino i Krasnogórka, Jurkowo i Czajczyn oraz Berezówki „pozrastały" się ze sobą a wyspa Michejowce stała się półwyspem.

Mapy 1:100 000 (nowe) nieuwzględniają wyników regulacji, stąd niezgodnie z obecnym stanem przedstawiają ukształtowanie brzegów. Obozowanie wszędzie możliwe. Kwatery w zaściankach (w lecie liczne obozy). Zakupy w spółdzielni K. O. P. we w. Słobódce.

Na zwiedzenie jezior trzeba 4—5 dni, konieczna mapa 1 : 100.000, oraz kompas (gęste szuwary).

16. IGNALINO — UJŚCIE RZ. ŻEJMIANY DO WILJI.

Szlak wodny na rz. Żejmianie.

Pojezierze Święciańskie składa się z paru łańcuchów jezior, odwadnianych przez rz. Żejmianę i jej dopływy, (częściowo leży poza granicami Polski). Największe z nich j. *Dringis* (691 ha) i j. *Łusza* (790 ha), j. *Kretony* (853 ha) i j. *Żejmiana* (420 ha). Brzegi suche, zalesione, doskonałe do obozowania. Doj. kol. do Ignalina, skąd końmi 4 k. do Janopola. Na zwiedzenie jezior potrzeba 2—4 dni.

Rz. Żejmiana, dług. 72 k., wypływa z j. Żejmiana płynie pagórkowatą, lesistą doliną, nurt głęboki, czysty, od ujścia rz. Łokai (44 k.), szybki. Spotykane szypoty łatwe do pokonania. Spływ Żejmianą 2 dni. *Szlak Żejmiany należy do najpiękniejszych na Wileńszczyźnie.* Z dopływów urokiem wyróżnia się rz. Dubinka, wypływ j. Dubińskiego.

72 k. — wypływ rz. Żejmiany z j. Żejmiana; — 71 k. (lw.) w. i dwór Kołtyniany, most, pcz.; — 70 k. (lw.) zaścianek Kołtyniany; — 68 k. (pr.) ujście rz. Kiewny, (lw.) Szakaliszki; — 64 k. (pr.) w. Łukno; — 56 k. (lw.) w. Pimpełka; — 55—52 k. (lw.) m-ko Nowe Święciany (str. 48); — 53 k. (pr.) w. Płatuny; — 49 k. (pr.) w. Gernis; — 47 k. (lw.) Sudata; — 44 k. (pr.) ujście rz. Łokai i w. Rynki; — 42 k. (lw.) w. Lulino; — 40 k. (lw.) w. Jawnodary; — 34 k. (pr.) dwór Nowicze; — 33 k. (pr.) folw. *Mażełata*; — 32 k. (lw.) w. Żarnoliszki; — 29 k. (lw.) obóz „Pohulanka"; — 28 k. most drogowy, (lw.) st. kol. Pohulanka, pcz.; — 27 k. (pr.) folw. Inocentówka; — 26 k. (lw.) ujście rz. Mery, w. Sanloka; — 24 k. (pr.) folw. Mieszkrynka i (lw.) w. Szulekiszki; — 22 k. (pr.) w. Linkinie; — 21 k. (lw.) w. Popiszki; — 18 k. (pr.) w. Wiewiórka; — 17 k. (pr.) w. Bojarele; — 16—15 k. (pr.) m-ko Podbrodzie, 2 mosty drogowe (str. 48); — 14 k. (lw.) st. kol. Podbrodzie; — 13 k. (pr.) w. Szelniszki; — 11 k. (lw.) w.Ważeliszki; — 10 k. (lw.) w. Czubajka; — 9 k. most drogowy; — 8 k. (lw.) w. Zatoka i (pr.) w. Zelbny; — 7 k. (pr.) w. Sapieżyszki; — 5 k. (lw.) st. kol. Parczew; — 3 k. (pr.) w. Pozalesie; — 2 k. (lw.) w. Drużele, most; — 6 k. ujście do rz. Wilji.

17. KOBYLNIK — UJŚCIE RZ. STRACZY DO WILJI.

Szlak na rz. Straczy.

Rz. Stracza, dług. ok. 71 k., stanowi odpływ jezior: Wielka (926 ha) i Mała Szwakszta (157 ha). Charakter łąkowo leśny, w środkowym i dolnym bieku szybki prąd, głazy.

Obozowanie poza odcinkami łąkowymi. Na zwiedzenie jezior i spływ starcza 4 dni. Doj. do st. kol. Kobylnik, skąd 6 k. końmi do w. Ciuksze na w. brzegu j. Wielka Szwakszta. — 71 k. wypływ z j. Mała Szwakszta; — 68 k. (lw.) folw. Świrki; — 60 k. most drogowy; — 58 k. (lw.) w. Kujele; — 49 k. most kolejki, (pr.) st. kol. Olszany; — 48 k. (lw.) w. i folw. Olszany, most, młyn; — 42 k. (pr.) gajówka; — 35 k. (pr.) w. Straczany; — 34 k. most (pr.) w. Górniki; — 32 k. (lw.) w. Pudyszki; — 30 k. (lw.) w. Gliniszcze; — 29 k. (pr.) w. Stracza, 2 mosty, młyn, aut. do Wilna; — 26 k. (lw.) w. Wołodźki, ujście rz. Straczanki; stąd 7 k. odpływ j. *Świr* (22,66 ha) str. 68; — 25—23 k. (lw.) w. Oleszki — Jacyniki; — 20 k. (lw.) w. Załuckowszczyzna; — 18 k. (lw.) cegielnia; — 16 k. (lw.) w. Niedroszla i Stracza; — 14 k. (pr.) folw. Stracza Mała; — 10 k. (pr.) folw. Stracza; — 9 k. (lw.) w. Radziusze; — 8 k. (pr.) w. Borowe; — 6 k. (pr.) w. Znajdowszczyzna; — 4 k. (lw.) w. Olchowo; — 2 k. (pr.) w. Łukowe; ujście do rz. Wilji str. 71.

18. JASZUNY — OLKIENIKI.

Szlak wodny na rz. Mereczance.

Rz. Mereczanka wypływa na pn. od Lejpun, spławna od Jaszun (131 k.). W górnym odc. lesista, bagienna, zarośnięta. Na odc.: Żegaryno (106 k.) — ujście rz. Świerży (97 k.), wskutek skierowania rzeki sztucznym kan. do j. Popis, brak wody do spływu. Od ujścia rz. Solczy (63 k.) — suszej, obozowanie możliwe, rzeka prostsza, czystsza i głębsza. Od Pomerecza (granica) — spływ zamknięty. Do spływu potrzeba 3 dni. Trudności obozowe i aprowizacyjne wynagradza pierwotny urok puszczy Rudnickiej. — 127 k. (lw.) w. Hiżuny (o 3 k. st. kol. Jaszuny); — 121 k. (lw.) zaścianek Aszkałejty; — 118 k. (pr.) w. Soły. — 114 k. (pr.) w. Wieczoryszki; — 111 k. (pr.) w. Rudniki; — 108 k. (lw.) zaścianek i gajówka Czudówka (pr.) oraz wypływ kan. do j. Popis, poniżej aż do 97 k. płytko; — 91 k. most szosowy, aut. do Grodna i Wilna; — 84 k. (pr.) zaścianek Pomerki; — 77 k. (pr.) w. Darguże; — 75 k. (lw.) w. Krekszty; — 72 k. m-ko *Olkieniki* (str. 46); — 63 k. (lw.) ujście rz. Solczy (pr.) i w. Dziechciary; — 58 k. (pr.) w. Pomerecz:, stąd 4 k. st. kol. Olkieniki. Spływ poniżej, jako na odc. granicznym, zamknięty.

KRAINA DRUGA:

NOWOGRÓDCZYZNA.

Zarys ogólny. Nowogródczyzna stanowi płaskowzgórze o najwyższem wzniesieniu 324 m. n. p. m. w Nowogródku, dość szybko opadające do 135 m. n. p. m. do dol. *Niemna* i jego dopływu — *Szczary*, które są największemi rzekami tej ziemi.

Gleba wykazuje dużą rozmaitość. Obok bogatej gliny dyluwjalnej znajdują się uboższe żwiry i piaski, obok bielic nadrzecznych prawie identycznych w swej budowie z lössem, znajdują się gliny i piaski z kamieniami, pozostawionymi przez moreny denne lodowców.

Klimat cechuje późna wiosna, pozwalająca dopiero w końcu kwietnia rozpoczynać uprawę i siewy wiosenne, upalne, lecz często obfite w opady lato, wczesna jesień, ustępująca szybko miejsca długotrwałej zimie.

Największą rzeką Nowogródczyzny jest *Niemen*, który przepływa na tym terenie 267 k. z większymi dopływami: *Szczarą*, *Berezyną*, *Gawją*, *Dzitwą*, *Serweczą* i *Uszą*.

Z jezior największe *Wygonowskie*, następnie — *Kołdyczewskie* i upamiętnione przez Mickiewicza — *Świteź*.

Nowogródczyzna posiada jeszcze duże stosunkowo obszary lasów, jednak z niezbyt obfitym drzewostanem. Ze zwierząt dzikich spotykane są najczęściej: *zając szarak* i *zając bielak* (*lasy wsielubskie*), *lis*, *sarna*, *dzik*, *wilk*, doniedawna pojedyńcze okazy *niedźwiedzia* (*lasy krzywoszyńskie*), *bóbr* (*żeremja n. Szczarą*), *łoś* (*lasy reginowskie i krzywoszyńskie*).

Z ptactwa dzikiego — dzikie *kaczki*, *gęsi*, *cietrzewie*, *głuszec* i jako rzadkość — *bocian czarny* (*lasy nalibockie*), nie licząc drobnego ptactwa.

Lasy Nowogródczyzny przeważnie szpilkowe: *sosna*, *świerk*, w parkach spotyka się *modrzew*, w lasach mieszanych — *dąb*, *buk*, *grab*, *brzoza*, *olcha*, *osika* i t. d. Najciekawsze zespoły roślinne posiada okolica j. *Świteź* i samo jezioro. Rośnie tam *Isoetes lacustris*, *Najas flexillis*, *Litorella lacustris*, *Lobellis Dortmana*.

Nowogródczyznę zamieszkują: Białorusini, Polacy, Żydzi, Tatarzy i in. Białorusini stanowią żywioł dominujący na wsi, Żydzi w m-ch, Odrębności narodowe nie są tu ściśle zarysowane. Zwyczaje ludowe obrzędy i stroje coraz bardziej zanikają, ustępując miejsca zwyczajom miejskim, strojom i t. d.

Nowogródczyzna jest ziemią rolniczą, rolnictwem bowiem trudni się 80% mszk. Przemysł i rzemiosło koncentrują się w m-ch i m-kach, z wyjątkiem kilku większych zakładów przemysłowych, jak *Huty Szklane J. Stolle — Niemen* w os. *Brzozówka*, fabryka dykt „*Kotra*", stanowiących osobne fabryczne os. Jako zupełnie swoisty przemysł Nowogródczyzny należy zanotować wyrób *pergaminu*, którego ośrodkiem jest *Słonim*. Ze Słonima pergamin idzie nietylko na Polskę i Europę lecz i do innych części świata, zakupowany tam przez żydów, którzy używają go do pisania ksiąg świętych.

SŁONIM-ZDZIĘCIOŁ

1:300.000

Wojskowy Instytut Geograficzny 1928.

Kolej dwu lub wielotorowa
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)
Kolej wąskotorowa
Szosa I. kl.
Szosa II kl.
Trakt, droga utrzymana
Droga wiejska
Ścieżka

19. (Warszawa—Białystok)—ZELWA—SŁONIM—STOŁPCE.

Linja kol. Warszawa — Stołpce 468 k.; bezp. poc. p. 8 gdz.; poc. os. z bezp. wg. z Warszawy do Baranowicz 12 gdz. Z Wołkowyska do Stołpców 193 k., poc. p. 3 gdz., poc. os. 7 gdz.

Odc. Warszawa — Białystok — Krynki str. 180 (Podlasie); odc. Krynki — Zelwa str. 113. (Grodzieńszczyzna).

Linja kol. z Warszawy na 183 k. przecina Białystok, na 275 k. Wołkowysk.

304 k. *Zelwa* (st., b.), w dol. Zelwianki; sz. na pnw. ok. 15 k. — m-o **Dereczyn.** Kcz.: 1) Bekcusztajna i 2) Stukalskiego przy Rynku, pk. 1 zł.

Początkowo własność Kopoczewiczów, potem Połubińskich, następnie Sapiehów. Przy Rynku *hale targowe*, klasycystyczne, prymitywne, zbudow., ok. r. 1820. Tamże kolumna pamiątkowa b. zniszczona z XVIII w. niewiadomego znaczenia. Niedaleko od Rynku znajduje się *kość. p. w. Wniebowzięcia N. M.P.*, ufundowany w 1618 r. przez Połubińskich. Na miejsce pierwotnego kościoła drewnianego w 1690 r. wybudowano murowany, objęty przez Dominikanów. W 1832 r. klasztor skasowano, wkrótce potem kość. spalił się i parafja przestała istnieć. Gmachy klasztorne są obecnie w stanie ruiny. Z gmachu kość. pozostała tylko kwadratowa barokowa wieża zegarowa. W nowym kość. rz. kat. znajduje się kilka części nagrobków, pochodzących z dawnego kość.

Przy d. do w. Aleksicze z pr. str. obok d. — będący już prawie w ruinie *pałac klasycystyczny* z XVIII w. zbudowany przez Aleksandra Sapiehę, kanclerza W. X. L., przeznaczony początkowo na zakład naukowy dla 30 synów zasłużonych wojskowych, przerobiony następnie w końcu XVIII w. na pałac przez Franciszka Sapiehę, który przeniósł się tu na stałe z Różany i założył wspaniały park. Pałac posiadał bardzo cenne zbiory sztuki, zbroje, zdobyczne sztandary i t. d. W 1830 r. dobra D. zostały skonfiskowane, a zbiory rozproszone, park zniszczono, pałac znalazł się w stanie ruiny, z wyjątkiem niektórych odremontowanych do użytkowania zabudowań pałacowych.

Przy tejże drodze ok. 1,5 k. od Dereczyna *obelisk* z XVIII w. przy w. *Aleksicze.*

323 k. Jeziornica.

346 k. **Słonim** (st., b.), m-o pow., n. rz. Szczarą, ok. 180 m. n. p. m., ok. 17.000 mszk.

Dw. kol. 1½ k. od śródmieścia.
Aut.: 1) Słonim — Nowogródek, 2) Słonim — Zelwa — Dereczyn, 3) Słonim — Różana, 4) Słonim — Baranowicze, 5) Słonim — Nowojelnia. — Aut. kursują tylko latem. **St. aut.:** ul. Mickiewicza (Paradna).

Tks.: 50 gr. za 1 k. Postój ul. Mickiewicza (Paradna).
Pcz. i **tlg.:** Kościuszki 10.
Hot.: Wiktorja ul. Mickiewicza 3, Krakowski ul. Zamkowa 8, Grand-Hotel ul. Mostowa 40, Słowiański Studencka 3. Pk. od 2 zł. 50 gr. do 4 zł. 75 gr.
Rst.: Myśliwska — Ułańska.
Cuk.: „Niespodzianka" — Mostowa.
Bnk.: K. K. O. — Mickiewicza 14, Kasa Spółdzielcza — Pl. Handlowy 18.
Elkt.: prąd zmienny 2200/220 V.
Wodociągi: Miejski wodociąg własny grawitacyjny. Wodę doprowadza się rurami ze źródeł, znajdujących się w pobliskich wzgórzach.
Czasopismo: Słonimer Wort.
Kino: „Modern".
Oddz. P. T. K. w Wydz. Pow. (Starostwo) ul. Bernardyńska. Sekretarz: p. Klimkiewicz.
Muzeum krajoznawcze (w gmachu Starostwa) — zbiory przedhistoryczne, pamiątki historyczne.
Apt.: „Zdrowie" — ul. 3 Maja 11, Strebejki — Pl. Rynkowy, Grodzieńskiego — Kościuszki (Pocztowa).

Historja: Słonim, starożytne m-o, istniało już jako os. w poł. XI w. W XIII w. S-nim miał być grodem i posiadać zamek, zburzony przez tatarów w r. 1241. Następnie przechodzi pod władanie Litwy. W 1500 r. S. zostaje m-em pow. woj. nowogródzkiego. W 1532 r. Zygmunt Stary nadaje m-u prawo magdeburskie. M-o rozwija się pomyślnie w końcu XVI i w I-ej poł. XVII w., do czego znacznie przyczynili się starostowie słonimscy — Lew Sapieha i Kazimierz Leon Sapieha. Dalszy rozkwit Słonima przypada na 2-gą poł. XVIII w., kiedy starostwo słonimskie otrzymał hetman W. L. Michał Kazimierz Ogiński. Wybudował on tu obszerny pałac, gmach teatralny, ujeżdżalnię, szereg innych gmachów i założył drukarnię. Własnym kosztem przekopał kan. pomiędzy Jasiołdą a Szczarą, łącząc tym sposobem drogi wodne Niemna i Dniepru. W 1812 r. w S-mie odbyła się bitwa między oddz. rosyjskimi a 3-im pułk. gwardji cesarskiej francuskiej. Wiele zabytków uległo zupełnej zagładzie, jak dwór sapieżyński, zabudowania pałacowe Ogińskich. Przeszłość przypominają tylko nazwy ulic, jak Zamkową, Operowa i t. p. Pozostały prawie wyłącznie zabytki architektury kość., przeważnie z XVII i XVIII w.

Aut. lub z dw. kol. drż. dojeżdża się do *hal targowych* (*ul.* Mickiewicza, dawniej Paradna), skąd dochodzi się na ul. Bernardyńską, gdzie stoi *Kość. p. w. Trójcy Przenajświętszej — pobernardyński,* fundowany w 1630 r. przez Radwana, a skasowany w 1864 r. Zakonnicy postawili początkowo kość-ek drewniany, jednak już w 1645 r. kość. został wymurowany. Jest to ciekawy zabytek polskiej architektury wczesnobarokowej, w której przebija jeszcze tradycja gotyku. W kość. 7 ołtarzy rokokowych z poł. XVIII w. oraz 2 kaplice, dobudowane w XVIII w., do których wejście z nawy wpobliżu prezbiterjum. Chór rokokowy z poł. XVIII w. Murowana późnobarokowa brama obok kość. prowadzi do b. klasztoru OO.

Bernardynów z poł. XVIII w. przebudowanego częściowo i odremontowanego obecnie na Starostwo i Wydz. Pow.

Po powrocie do hal przechodzi się przez ul., zw. Szkolny Dwór do pięknego zabytku, jakim jest *synagoga* z I-ej poł. XVII w. murowana barokowa z wąskiemi oknami, zamkniętemi półkolisto i pięknym szczytem ozdobionym 2 parami pilastrów.

Po powrocie tąż ulicą do hal i idąc ul. Sienkiewicza wchodzi się przez barokową bramę do *kośc. i klasztoru P. P. Bernardynek, obecnie S. S. Niepokalanek* — ufundowanego w 1645 r. przez Aleksandra Judyckiego, starostę Jaswońskiego i Konstancję Judycką Solatycką. Obecny murowany kośc., wybudowany w 1664 — 1670 r. Klasztor przy kośc. był drewniany. Murowany klasztor zbudowany w 1764 r. Po pożarze w 1790 r. odbudowę klasztoru ukończono w 1793 r. W 1751 — 1764 r. wybudowano w kośc. stiukowe ołtarze rokokowe, ambonę i konfesjonał. Murowany budynek klasztoru został związany z kośc. przez wieżę w 2-ej poł. XVIII w. W zakrystji zasługuje na uwagę barokowy piec z zielonych kafli. Obecnie w części klasztoru mieści się gimnazjum żeńskie S. S. Niepokalanek.

Wyszedłszy z kośc. i idąc dalej ul. Sienkiewicza, dochodzi się przy zb. ul. Poniatowskiego i Mostowej do *kośc. p. w. Bożego Ciała* (kanoników laterańskich) — *obecnie cerkwi prawosławnej*, którą ufundował w 1650 r. Jan Stanisław Sapieha, marszałek W. L. Zakonnicy założyli przy klasztorze szpital, uposażony w 1653 r. Klasztor skasowano w 1843 r., a kośc. zamieniono na cerkiew, zniekształcając zabytkowy budynek przybudówkami. Wnętrze zachowało się w prawie niezmienionym stanie i nosi wyraźne cechy architektury wczesnobarokowej.

Z cerkwi ul. Mostową, Rybacką i Tatarską dochodzi się do meczetu drewnianego, wzorowanego na cerkwiach prawosławnych.

Kośc. parafjalny p. w. ś. Andrzeja, zał. przez Kazimierza Jagiellończyka ok. 1490 r., pierwotnie drewniany. W 1595 r. kośc. odbudował i uposażył Lew Sapieha. Obecny murowany wzniesiony został w 1775 r. przez ks. Ancutę i biskupa Giedrojcia. W 1915 r. kośc. był poważnie uszkodzony przez artylerję. Stanowi on cenny zabytek architektury rokokowej. Zasługują na uwagę rokokowe ołtarze, ambona i chór. Nprz. kośc. po 2-ej str. ul. — rokokowa murowana plebanja z II-ej poł. XVIII w.

W podwórzu domu przy ul. Ułańskiej Nr. 7 znajduje się grota murowana z kamienia, pozostałość po budow-

lach ogrodowych parku przy nieistniejącym pałacu Ogińskich. W murach dawnego klasztoru P. B. Benedyktynek, skasowanego w 1850 r., mieści się obecnie Seminarjum Nauczycielskie, w murach b. klasztoru P. P. Marjawitek — gimnazjum państwowe.

Przy wjeździe do m-a w 2 punktach zachowały się murowane rokokowe kapliczki przydrożne: ś. Dominika i ś. Jana Niepomucena.

10 k. sz. (aut.) od Słonima — w. *Synkowicze* n. rz. Brzozą. Najstarszym zabytkiem architektonicznym Słonimszczyzny jest obronny kośc. gotycki po d. z Synkowicz I do Synkowicz II. Przypuszczalnie założono go w pocz. XV w.; obecny kośc. murowany został wzniesiony w XVI w. W murach kośc. znajdują się strzelnice w wieżach i na strychu, skośnie biegnące ku ziemi dla ostrzeliwania nieprzyjaciela pod murami. Okrągłe otwory między strzelnicami służyły do obserwacji wroga i ostrzeliwania na dalszy dystans.

Nocleg i posiłek u właściciela maj. Synkowicze, p. Józefa Godlewskiego, czł. Związku Propagandy Turystycznej. Jadłodajnia Państw. Szkoły Rolniczej.

9 k. od Słonima m-ko **Żyrowice** w dol. Szczary.

Historja: „Żyrowice — łask krynice", jak mówi stara pieśń kośc. Obszerne włości Żyrowickie zostały nadane przez Kazimierza Jagiellończyka Aleksandrowi Sołtanowi, podskarbiemu lit. Według podania w 1470 r. pasterze znaleźli w odludnem miejscu mały obraz Bogarodzicy, wyrżnięty na kamieniu i zanieśli Sołtanowi, który w miejscu tem zbudował drewniany kośc. i tam umieścił cudowny wizerunek. Po spaleniu się kośc. obraz M. B. cudownie ocalał i ukazał się na głazie granitowym, znajdującym się na pobliskiem wzgórzu. Murowany kośc. wzniósł w 1613 r. Jan Mieleszko i osadził OO. Bazyljanów w klasztorze przy kość., który został bogato uposażony przez Lwa Sapiehę. Pierwszym przeorem był Józefat Kuncewicz, późniejszy męczeński biskup połocki. Od tego czasu Ż-ce poczęły się szybko rozwijać i stale wzrastał kult dla cudownego wizerunku M. Boskiej Żyrowickiej. Do Ż. pielgrzymki odbywają królowie polscy. Władysław IV z żoną Cecylją Renatą w 1644 r., Jan Kazimierz w 1651 r., przed wyprawą przeciwko Chmielnickiemu, Jan Sobieski z królewiczem Jakóbem w 1684 r., następnie August II. August III w 1744 i Stanisław August Poniatowski w 1784 r. W 1655 r. m-ko zostało zniszczone, a kośc. splondrowany przez kozaków. W 1660 r. Paweł Sapieha i Stefan Czarniecki przed wyruszeniem przeciwko wojsku moskiewskiemu przybyli do Ż. i oddali się pod opiekę N. P. Żyrowickiej. Zwycięska dla wojsk polskich bitwa odbyła się 27 czerwca 1660 r. między Połonką a Lachowiczami. W 1730 r. odbyła się uroczystość koronacji cudownego obrazu 2 koronami, pobłogosławionemi w Rzymie. W 1701 r. Bazyljanie założyli szkołę, istniejącą do 1828 r., kiedy została przekształcona na seminarjum duchowne unickie. W 1839 r. Unja została zniesiona, a kośc. i klasztor Bazyljański oddano prawosławnym.

Kośc. p. w. Wniebowzięcie N. M. P., obecnie cerkiew prawosławna z oddzielnie stojącą dzwonnicą. Kośc. ten pochodzi z I-ej poł. XVII w. Zewnątrz w 2-ej poł. XIX w. przerobiony w stylu klasycystycznym; przy przebudowie kośc. na cerkiew wprowadzono motywy bizantyjskie oraz zdeformowano niektóre szczegóły architektoniczne. Wnętrze zachowało barokowy charakter. Na sklepieniach naw bocznych wczesnobarokowe ornamentacje stiukowe. Pseudoklasycystyczna fasada i dzwonnica z 2-ej poł. w. XIX. W ikonostasie między innymi obrazami cudowny wizerunek M. B. Żyrowskiej, wyrżnięty na kamieniu.

Kaplica, obecnie prawosławna, p. w. ś. Onufrego, murowana, rokokowa, zbudowana w 1769 r. W kaplicy tej znajduje się kamień, na którym po pożarze kośc. miał się objawić cudowny obraz M. Boskiej.

Kośc. p. w. Podwyższenia Ś. Krzyża, zw. Kalwarją — murowany, rokokowy, wybudowany w 1769 r., zamknięty w 1839 r. Zwrócony zpowrotem Kościołowi rz. kat. w 1918 r. Wewnątrz kośc. urządzone są „Scala Christi" Budynki klasztorne wymurowane w poł. XVIII w., w których mieści się szkoła średnia rolnicza z kursem 3-letnim, zał. w 1924 r. Kapliczka cmentarna prawosławna p. w. ś. Jerzego, wybudowana na przełomie XVIII i XIX w. W kaplicy grób jednego z protojerejów, apostaty Placyda Jankowskiego, znanego w literaturze pod pseudonimem John of Dycapl.

Ok. 18 k. na pdz. *Byteń* n. Szczarą (str. 91).

350 k. *Albertyn* (p. o.), os. fabryczna przy stacji , dawniej b. uprzemysłowiona , obecnie funkcjonuje tylko fabryka tektury glansowanej i papieru, zatrudniająca 165 robotników. Od st. na pn. 1 k. *pałac* hr. Pusłowskich z XIX w. W pałacu dzieła sztuki, m. in. 10 portretów królów polskich z I-ej poł. XIX w. Obok pałacu dworek klasycystyczny z pocz. XIX w. W poł. drogi ze st. do pałacu *młyn* murowany barokowy z XVII w. z potrójnie łamanym dachem. W ogrodzie pałacowym praczkarnia — kwadratowy budynek, drewniany z pocz. XIX w.

374 k. Połonka (st.).

397 k. *Baranowicze Centralne* (st.) — 401 k. *Baranowicze Poleskie* (st., rst.). Pierwsza z tych st. jest bliżej m-a. Odległość śródmieścia od Baranowicz Polesk. 1½ k. m-o pow., **Baranowicze,** ok. 23,000 mszk., ok. 190 m. n. p. m. Zabytków niema. Wszystkie prawie gmachy większe są budowane w okresie 1920 — 1930.

Baranowicze są węzłem kol. linij: Wołkowysk — Stołpce, Wilno Równe i Brześć — Stołpce. Oprócz kol. normalnotorowej Baranowicze posiadają kol. wąskotorową do Krzywoszyna i sieć linji **aut.** z przystankiem przy pomniku Nieznanego Żołnierza (ul. Szeptyckiego): 1) Baranowicze — Nowogródek (przez Stołowicze — Horodyszcze — Świteź) częściowo sz., częściowo bruk. 2) Baranowicze — Słonim (przez Leśną).

Doj. od dw. kol. drż. lub tks., 1 zł. 50 gr. — 2 zł.

Pcz. i tlg. Baranowicze I, ul. Szeptyckiego 9 i Baranowicze II Dw. Poleski.

Hot. Europa — Wileńska, Bristol — Mickiewicza 15. Warszawski — Piłsudskiego 4. Wiktorja — Mickiewicza 11, Wileński — Wileńska 47, Pk. od 1 zł. 50 gr. do 6 zł.

Rst.: „Empire" — Szeptyckiego. Na dw. kol. Baranowicze Poleskie — czynna całą dobę.

Cuk.: Centrala — Szeptyckiego 36.

Bnk.: Polski — Szeptyckiego, Kupiecki — Szeptyckiego 31.

Elkt. M-o otrzymuje prąd od elektrowni kol. o napięciu 3.000 v. przetwarzany w budkach transformatorowych na prąd o napięciu 380/230 v.

Wodociągów i kanalizacji niema.

Organ. turystyczne: Przy zarządzie m-a Sekcja Turystyczno-Propagandowa oraz Oddz. P. T. K. — ul. Szeptyckiego 50.

Czasopisma: Echo Baranowickie, Kurjer Baranowicki i Baranowiczer Woch.

Kina: Apollo — ul. Narutowicza 15, „Casino" — Remiza Straży Ogniowej.

Apt. Bergmana — ul. Szeptyckiego, Miejska — ul. Szeptyckiego.

Baranowicze — Krzywoszyn. (Linja wąskot., 42 k., ok. 3 gdz.). Baranowicze Wąsk., st., od śródm. odległa o 1½ k. przy dw. Poleskim. 6 k. Grabowce; — 11 k. Czeremyszne. — 14 k. Wielkie Łuki. — 19 k. Wólka Wąskotorowa; — 23 k. Sawino; — 26 k. Brzózki; — 28 k. Myszanka; — 32 k. Ostrów Wąsk. — 34 k. Lubejki; — 36 k. Strzelce; — 38 k. Konopelki; — 41 k. Hryworyn, tartak; — 42 k. Krzywoszyn. Poc. kursują tylko 4 razy w tygodniu.

12 k. na pn. od Baranowicz m-ko **Stołowicze** (dawniej Stwołowicze), 805 m. n. p. m. Doj. z Baranowicz sz. aut. rano i ppłd. codzień. Zajazd przy rynku.

B. kośc. kat. przejęty na cerkiew prawosławną. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (Sierotka) w r. 1616 nadał dobra Stołowickie Zakonowi Kawalerów Maltańskich i ustanowił tu komandorję. Syn jego Zygmunt Karol, I-szy komandor Kawalerów Maltańskich na Litwie, ufundował w Stołowiczach kośc. z Domkiem Loretańskim, w którym znajdował się cudowny wizerunek Matki Boskiej. *Kośc. murowany* ufundował komandor maltański Michał Dombrowski ok. r. 1740. Jest to jeden z najciekawszych kośc. nowogródczyzny, wzniesiony w stylu późnobarokowym. Kośc. uległ częściowej deformacji w czasie przebudowy na cerkiew w XIX w. Wewnątrz wspaniały *wielki ołtarz*

częściowo zakryty przez Ikonostas, oraz chór muzyczny. Za w. ołtarzem dawny *„domek Loretański”*. Pod Stołowiczami 23 września 1771 r. generał Suworow zadał klęskę hetmanowi W. L. Michałowi Ogińskiemu. 7 k. na pn. sz. — w. *Kołdyczewo*.

1 k. na w. od sz., nie dojeżdżając 1½ k. do wsi leży j. **Kołdyczewskie**, obszar ok. 60 ha. Istnieje podanie o podziemnej łączności j. Kołdyczewskiego z j. Świteź (str. 99). 6 k. na pdw. — w. *Zaosie*, rzekome miejsce urodzenia Mickiewicza. Z dworku szlacheckiego i świronka nie zostało nic. Tylko wojsko postawiło w tem miejscu pomnik betonowy.

Z Kołdyczewa 6 k. sz. na pnz. (aut.) m-ko **Horodyszcze** n. rz. Serweczą, ok. 4,100 mszk., w znacznej mierze żydowskie. Rst.: Maja, hot. Gawza, nocleg 1 zł. Przy przystanku aut. w Rynku po lw. str. — kośc. fundowany w 1640 r. przez Kamieńskich. Zabrany w 1864 r. na cerkiew prawosławną, obecnie przejęty znowu na kośc. kat. i odbudowany po wojnie zachował częściowo styl wczesnobarokowy. Idąc uliczką z Rynku npr. widać cerkiew prawosławną. Obok m-ka po d. w kierunku Baranowicz z pr. str. uroczysko Horodok, prawdopodobnie stare słowiańskie horodyszcze. Na pdz. kapliczka obok d. w kierunku Świtezi, postawiona na pamiątkę wypadku zabicia jednego z miejscowych obywateli przez konie, ponoszące z góry.

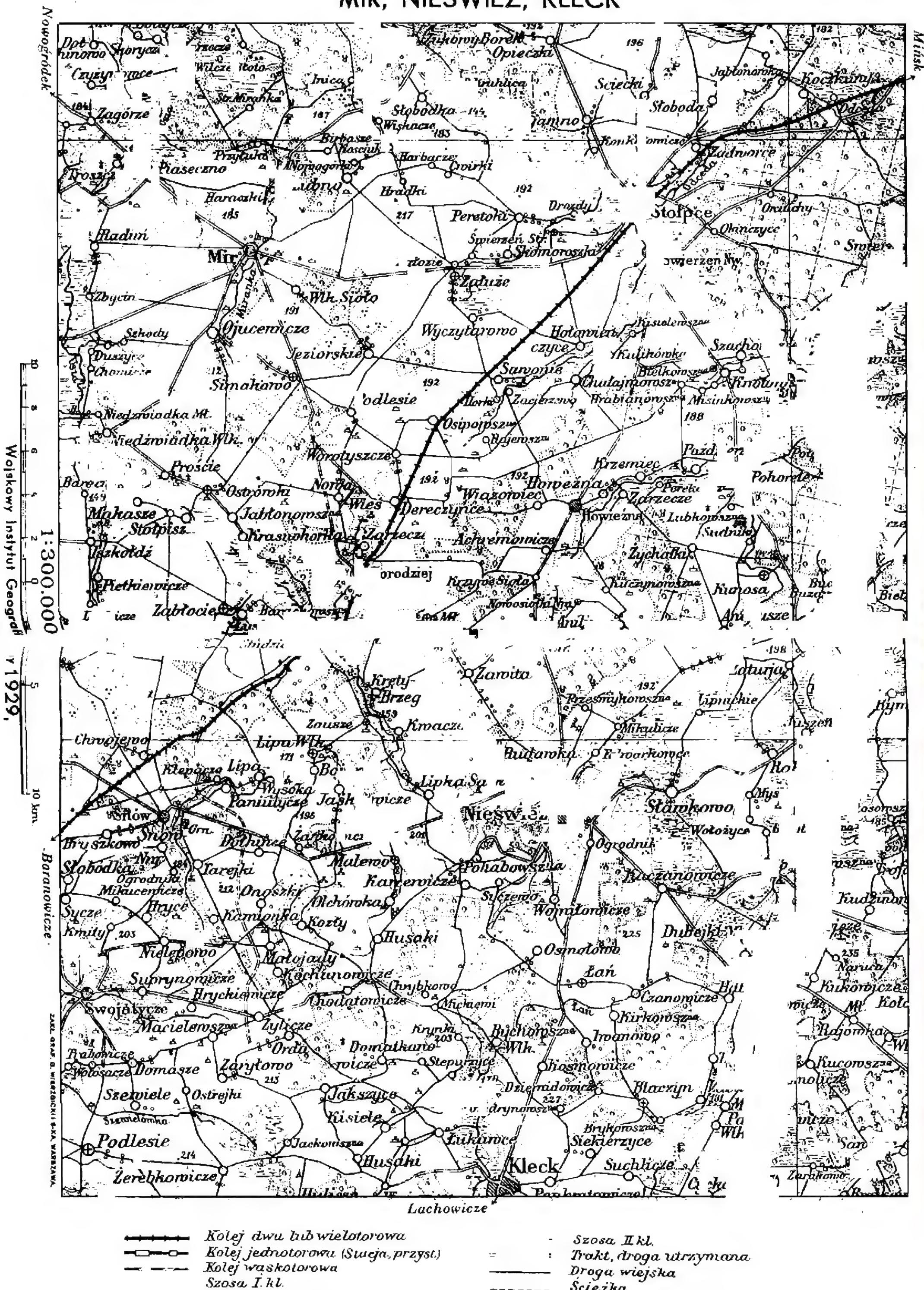
Szlak „Mickiewiczowski”. Z Baranowicz przez Zaosie można zrobić wycieczkę t. zw. szlakiem „Mickiewiczowskim”. Z Horodyszcza 3½ k. do Tuhanowicz (str. 99), 17 k. sz. do Walówki (str. 99), 17½ k. sz. do Czombrowa (str. 99), 24 k. sz. do Zubkowa, 33 k. sz. do Nowogródka (str. 95).

415 k. Kroszyno (p. o.).

424 k. Pogorzelce (st., b.); 7 k. na w. d. gruntową m-ko **Snów** — n. rz. Snówką. Zajazd Jankiela Rubinsztejna i Daniewicza, nocleg 1 zł.

Przy d. do Nieświeża (p. n.) z lw. str., ok. 1½ k. — *pałac* (zwiedzić można za każdorazowem zezwoleniem D-wa Baonu K. O. P.), obecnie mieszczący kancelarję i mieszkania prywatne oficerskie oraz kasyno miejscowe baonu K. O. P., zbudowany został przez Rdułtowskich w stylu klasycystycznym w 2-ej poł. XVIII w. Obecny właściciel Snowia baron Hartingh darował pałac z działką gruntu K. O. P-owi. Przy głównej ul. *kośc. kat.* fund, w 1760 r. przez Jana Chryzostoma Rdułtowskiego. W 1865

MIR, NIEŚWIEŻ, KLECK



r. kośc. ten był przejęty na cerkiew prawosławną, a 6 marca 1921 r. — rewindykowany. Przy d. do Górnego Snowia (mniej więcej w poł. m-ka), przed majątkiem Snów, z lw. str. d. — *cerkiew prawosławna* na wzgórzu, fund. pod naciskiem władz rosyjskich w 1835 r. przez Rdułtowskiego i Czapskiego ze Swojatycz. Pierwotnie mury tej cerkwi były przeznaczone na „skarbiec", a następnie przerobione.

7 k. od Pogorzelec d. gruntową na pdw. (furmanką) m-ko *Swojatycze* i dobra n. rz. Wiedźmą, dawniej Obuchowiczów, obecnie hr. Zyberk-Platerów. Duży pałac w stylu klasycystycznym z pocz. XIX w., przy d.; zwiedzić można za zezwoleniem właściciela. Kośc., dawna kaplica grobowa Obuchowiczów, klasycystyczny z pocz. XIX w.

Dalej linja kol. wiedzie na pnw., przecina rz. Uszę.

444 k. *Horodziej* (st., b.), m-ko przy st., ok. 1,200 mszk. 15 k. dobrą sz. na pdw. (aut.) m-ko pow. **Nieśwież**, n. jeziorami, 183 m. n. p. m. ok. 7,500 mszk.

Połączenia aut.: 1) Nieśwież — Horodziej, 2) Nieśwież — Kleck — Reytanów (Lachowicze). Przystanek aut. na pl. rynkowym. Aut. zimą przeważnie nie kursują, z wyjątkiem linji Nieśwież — Horodziej. Aut. do każdego poc. Cena 1 zł. 50 gr. Prócz aut. tks. i drż.

Pcz. i tlg. — Piłsudskiego (dawniej Studencka) 16.

Hot.: Warszawski — Piłsudskiego, Bristol — tamże, Europa — Benedyktyńska. Od 1 zł. do 2 zł.

Rst.: „Ognisko" — Piłsudskiego (Studencka).

Cuk.: „Ognisko" i „pod Klonami".

Bnk.: Chrześcijański — Wileńska 6, K. K. O. — Benedyktyńska.

Elkt.: prąd zmienny 380/230 v.

Czasopismo: Gazeta Nieświeska.

Kina stałego niema: perjodycznie kino wojskowe.

Apt.: Marji Aniszczyk — Ratuszowa 14.

Zarząd Ordynacji Nieświeskiej — Zamek.

Historja: W XV w. Nieśwież należał do Kiszków, a ok. 1530 r. dostał się Radziwiłłom. Mikołaj Czarny Radziwiłł, woj. wileński, marszałek i kanclerz W. L. otrzymał od cesarza Karola w 1547 r. przywilej na tytuł książęcy i od tego czasu zaczął się pisać książęciem na Ołyce i Nieświeżu. N-ż w tym czasie był m-em drewnianem, zamek był również drewniany. Mikołaj Czarny, będąc gorliwym protestantem, założył tu drukarnię, w której odbijano książki religijne protestanckie w języku polskim i ruskim (1562—1571). Rozkwit N-ża nastąpił przy ks. Mikołaju Krzysztofie, zw. „Sierotką". Wzniósł on potężny zamek (1583—1587) zamiast dotychczasowego o wiele skromniejszego i otoczył go wałami i fosą. Stefan Batory nadał Nieświeżowi herb, opis którego brzmi tak: „Z jednej str. połowica orła czarnego jakby wzdłuż przeciętego z zupełną głową, z drugiej 10 zrębów krzywo wyniosłych błękitną, czerwoną i żółtą farbą naprzemian malowanych". W pocz. XVIII w. dla dworu nieświeskiego założono szereg fabryk („manufaktur"), a więc huty w Nalibokach i Urzeczu

fabrykę pasów („persjarnia") w Słucku, fabrykę gobelinów („szpalernia") w Koreliczach, fabrykę porcelany („farfurnia") w Świerżniu. W Nieświeżu była gisernia (ludwisarnia), gdzie lano działa. Uczył się tu w szkołach Władysław Syrokomla.

Po d. ze st. Horodziej z lw. str. przy ul. Piłsudskiego (dawniej Studenckiej) cerkiew prawosławna, przerobiona z kość. Bernardynów, gmach klasycystyczny z r. 1801. Na Rynku ratusz, hale barokowe z XVII w. i gmach starostwa pow. (b. klasztor Dominikanów z 1672 r.). oraz t. zw. „dom gdański", barokowy z XVII w. Ul. Ratuszową i Dąbrowskiego dochodzi się do t. zw. **Fary** — jest to dawne **kolegjum i kość. Jezuitów**, wzorowany na słynnym kościele „il Gesu" w Rzymie, wzniesiony przez architekta włoskiego Jana Marję Bernardoniego z Como, zbudowany w końcu XVI w. Jest to pierwszy barokowy kość. w Polsce. Wnętrze, odrestaurowane w r. 1753 w stylu rokokowym; z tego czasu polichromja (przemalowana w r. 1902); obraz J. Heskiego w wielkim ołtarzu; wiele nagrobków, nieraz artystycznej wartości, przeważnie osób z rodziny książęcej, między innemi wczesnobarokowe nagrobki Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła (sierotki), jego żony Elżbiety z Wiśniowieckich i syna ich Krzysztofa. W podziemiach kość. znajdują się 74 trumny z prochami Radziwiłłów, ordynatów nieświeskich. Dzwonnica z końca XVI w.

Z kość. przez bramę ozdobną kutymi w żelazie orłami Radziwiłłowskiemi, mijając rokokową figurę ś. Jana Nepomucena z poł. XVIII w., przez groblę t. zw. Zamkową przechodzi się do **Zamku**; przez most n. fosą (dawniej zwodzony) i sklepioną bramę wchodzi się na dziedziniec zamkowy. Zamek składa się z kilku gmachów w różnych czasach budowanych od XVI w. do XVIII w., połączonych w jedną zwartą całość, ozdobioną 2 wieżami. Zamek jest zamieszkany przez ordynata Nieświeskiego, częściowo przez administrację. Na zwiedzanie Zamku należy uzyskać zezwolenie administracji, które można otrzymać w Sekcji Turystyczno-Propagandowej zarządu m-a. Oprócz zbiorów pamiątek i dzieł sztuki (obrazy, zbroja, pasy i t. d.) mieści się tam wielkie archiwum dawnych akt i dokumentów.

Z tyłu Zamek jest otoczony dwoma jeziorami: j. *Zamkowem* (na pr.) i j. *Bernardyńskiem* (na lw.).

Z Zamku przez Rynek, ul. Syrokomli i Benedyktyńską dochodzi się do kość. i klasztoru Benedyktynek (w klasztorze mieści się seminarjum nauczycielskie). Obecny

murowany kośc. pochodzi z końca XVI w., przebudowany został w w. XVIII. Na dziedziniec wchodzi się przez barokową bramę-dzwonnicę z XVIII w. Obok klasztoru j. „*Panieńskie*".

Opuszczając m-o przez ul. Wileńską i Słucką przejeżdża się przez t. zw. Bramę Słucką z kaplicą i ołtarzem Matki Boskiej, wybudowaną w 1760 r. kosztem mieszczan nieświeskich. Obraz M. B. został przeniesiony tu z dawnej kaplicy zamkowej.

Z Nieświeża po otrzymaniu przepustki ze starostwa, można przejechać sz. na pdw. do granicy polsko-sowieckiej, kilka k. od m-a i tu po zezwoleniu władz K. O. P. zwiedzić budynki i strażnice graniczne oraz zapoznać się z życiem K. O. P.

19 k. sz. na pd. aut. n. rz. Łań — m-ko *Kleck*, ok. 6,000 mszk., przeważnie żydów. Hot. w rynku — Gellera, Gelfanda i Libermanowej od 1 zł. do 2 zł.,; rst. — Fediuszyna, Abramowicza i Brożka. St. aut. w Rynku.

Historja: Zał. w/g. podań w XI lub XII w., był wówczas warowną stolicą Dregowiczan. Przechodził kilkakrotnie napady tatarskie w XVI w., szczególniej pamiętny jest ich napad w 1506 r., odparty przez ks. Michała Glińskiego. Podczas bitwy poległo ok. 20,000 Tatarów, a krew z pobojowiska zalała staw przyległy, który odtąd nazwano „Krasnym Stawem". W 1660 r. Chowański przechodził przez Kleck, a w 1706 r. Karol XII trzy doby tu przebył.

Na skraju m-a przy d. do w. Przeorowszczyzna — kośc. farny, fund. w 1450 r. przez Andrzeja Mostwiłowickiego, skończony nakładem królowej Bony. Przy rynku cerkiew prawosławna — dawny kośc. Dominikanów, fundowany przez Stanisława Radziwiłła w 1683 r. oraz barokowa synagoga żydowska.

Z Nieświeża na z. sz. do Snowia 19 k. (str. 86) i do Swojatycz na pdz. 25 k. (str. 87).

Ze st. Horodziej sz. na pn. 16 k. m-ko **Mir**, ok. 4,500 mszk. dawniej własność Illiniczów, następnie Radziwiłłów, od poł. XIX w. ks. Światopełk-Mirskich. *Hot.* Kupiecki i *zajazd* Zychowickiego od 1 do 3 zł.; *rst.*: „Spoczynek" „Europa", „Polska" oraz J. Wyrzykowskiej.

½ k. od m-ka najciekawszy zabytek Miru — **zamek**, zbudowany w końcu XV w. lub w pocz. XVI w. przez Jerzego Illinicza, marszałka nadwornego litewskiego. Zamek ten jeszcze w XVIII w. był mieszkalny. Obecny właściciel, ks. Michał Światopełk-Mirski z pietyzmem odrestaurowuje powoli zamek, część którego jest już zamieszkana. Zamek mirski, położony niezwykle malowniczo,

stanowi piękny okaz budowy w stylu gotyckim. Mury obronne, baszty i ściany budowli zachowały się stosunkowo b. dobrze. Zwiedzanie za zezwoleniem zarządu dóbr. W rynku kośc. farny, zbudowany w 1604 r. p. w. ś. Mikołaja Cudotwórcy przez ks. Radziwiłła Sierotkę. Cerkiew prawosławna, dawniej bazyljańska ś. Trójcy. Osobliwością Mira są *cyganie*. osiedli w m-ku. Słynne są tu również jarmarki końskie: 9.V. i 6.XII (na ś. Mikołaja).

Z Miru na pnz. d. gruntową (aut.) ok. 13 k. — m-ko *Turzec*. ok. 1500 mszk. Kcz. — I. Kabaka. St. aut. w rynku. Dawniejsze wielkie dobra Chodkiewiczów. Pozostały w bocznej ul. 2 pawilony starego dworu, który obecny właściciel przebudował. W rynku cerkiew prawosławna, zbudowana w końcu XIX w.

Trk. na pnz. 15 k. (aut.) m-ko Korelicze (str. 98), dalej na z. 14 k. w. Wołkowicze (str. 98) i na z. 8 k. m-o Nowogródek (str. 95).

468 k. **Stołpce** (st., rst., rew. gr. do Z. S. S. R. — do Mińska i Moskwy). Do Stołpców dochodzi szeroki tor kol. rosyjski; m-o pow. n. rz. Niemnem; ok. 180 m. n. p m., ok. 6.500 mszk.

Aut.: 1) Stołpce — Nowogródek (przez Mir — Turzec); 2) Stołpce — Świeniec (przez Rubieżewice); 3) Stołpce — Mir — Horodziej. Przystanek aut. na rynku. Aut. zimą nie kursują. Prócz aut. *drż.* (do dw. kol. 1 zł. 50 gr.)

Pcz. i tlg. — ul. Piłsudskiego.

Hot.: Eurpa — pl. Kościelny 18, tlf. 45, Kantorowicza — pl. Kościelny 39, tlf. 38, Kiwowicza — Piłsudskiego 2 (ceny od 1 zł. do 2 zł.)

Rst.: Reduta — Redutowa.

Cuk.: Kantorowicza — pl. Kościelny 39.

Elkt. 220 v.

Bnk.: K. K. O. — Piłsudskiego 7.

Kina: „Nowość" — „Reduta".

Biuro podróży: Międzynarodowe T-wo Wagonów Sypialnych dw. kol., tlf. 42.

Po lw. str. ul., wiodącej z dw. kol. do śródmieścia niedaleko rynku — *kośc., dawniej Dominikanów*, ufundowany w 1623 r. przez Aleksandra i Zofję Słuszków, kasztelanów mińskich; wewnątrz ozdobiony bogato barokowymi stiukami z XVII w. na sklepieniach i ścianach. Ołtarze rokokowe z poł. XVIII w. Kaplica w zakończ. pr. nawy wewnątrz ozdobiona bogato barokowymi stiukami z XVII w. W podziemiach kośc. przechowywana jest trumna błog. Fabjana.

Stołpce obecnie szybko się rozwijają dzięki swemu przygranicznemu położeniu, istnieniu komory celnej i prze-

iazdom oraz transportom z Rosii Sowieckiej do Polski i zpowrotem. Od wskrzeszenia niepodległości Polski wybudowano tu szereg gmachów, jak urzad celny z domem mieszkalnym dla urzędników, dw. kol., gmach koszar i kancelarję K. O. P., urząd skarbowy, sąd grodzki, dozór sanitarny, posterunek policji i kolonię urzędniczą, składającą się z kilkunastu domów mieszkalnych.

50 k. na pn. d. gruntowa (aut.) m-ko *Iwieniec*. St. aut. przy rynku. Hot-ik z rst. Przy rynku kość., fundowany w 1606 r. Franciszkanów osadził tu Teodor Wańkowicz, stolnik miński, kość. zaś i klasztor wymurowano z jałmużny staraniem Andrzeja Czechowicza, jednego z zakonników. Obecny kość. rokokowy z XVIII w. W XVII w. był tutaj zbór ariański, utrzymany zapewne przez Sołłohubów. Iw. znany jest z doskonałych majstrów murarskich i ze swych wyrobów glinianych.

Ze Stołpców wodny szlak turystyczny na rz. Niemnie str. 103.

20. (Warszawa — Siedlce — Brześć n/B.) — IWACEWICZE— BARANOWICZE — STOŁPCE.

Linja kol. 487 k., poc. os. z bezp. wg. Warszawa Wil.—Stołpce ok. 14 gdz. Z Brześcia do Stołpców 273 k., poc. os. ok. 6 gdz.

Odc.: Warszawa — Siedlce — Brześć n.B. str. 187 i 197 (Podlasie); odc. Brześć n./B. — Iwacewicze str. 226. (Polesie).

Linja kol. z Warszawy na 93 k. przecina st. Siedlce, na 214 k. st. Brześć Centralny.

350 k. Iwacewicze (st. , b.).

Linja wąskot. Iwacewicze —Telechany. str. 230. (Polesie).

20 k. kan. Ogińskiego do j. Wygonowskiego (Święcickiego) str. 104.; stad szlakiem wodnym na rz. Szczarze (str. 103) do rz. Niemna.

367 k. Domanowo (st., b.):, trk. 6 k. na pn. m-ko **Byteń** n. rz. Szczarze. Dawne dobra rodziny Tryznów, zapisane w 1640 r. klasztorowi Bazyljanów, następnie przez Tyzenhauzów, spadkobierców Trynzów w 1779 r. odebrane.

Kosc. Bazyljański barokowy, wzniesiony w 1708—1710 r. przez Józefa Piątkiewicza, przełożonego klasztoru, podłużony w poł. XVIII w. w stylu rokokowym. Po kasacie zakonu — kośc. zamieniono na cerkiew. W czasie wojny kośc. silnie ucierpiał i znajduje się w stanie daleko posuniętej ruiny. Dawna dzwonnica rokokowa z poł. XVIII w. i kaplica klasztorna, obecnie cerkiew prawosławna.

18 k. na pnz. trk. (furmanką) Żyrowice (str. 83); 9 k. na pn. Słonim (str. 80).

Od Bytenia szlak wodny na rz. Szczarze (str. 103)

393 k. Leśna (st., b.); 416 k. Baranowicze (str. 84). Odc. Baranowicze — Stołpce str. 84-90.

21. (Wilno) — LIDA — NOWOJELNIA — BARANOWICZE— HANCEWICZE — (Równe).

Linja kol. Wilno—Równe. 510 k., poc. os. ok. 15 ½ gdz. Z Wilna do Łunińca 316 k., poc. os ok. 7 ½ gdz. Z Lidy do Hancewicz 156 k., poc. os. ok. 3 ½ gdz.

Odc. Wilno — Lida str. 58. (Wileńszczyzna).

Linja kol. z Wilna prowadzi przez rz. Mereczankę na pd.

95 k. *Lida* (st. rst.), m-o pow. n. rz. Lidzieją; 150 m. n. p. m., 19, 490 mszk. Lida — m-o przemysłowe, posiada 2 browary, 2 fabryki maszyn i odlewnię, fabrykę wyrobów gumowych, 2 elektrownie: kol. i miejską, fabrykę drutu i gwoździ, fabrykę farb, 2 młyny większe, 4 tartaki i inne drobniejsze zakłady, jak olejarnie, piekarnie i t. p.

Linje aut.: 1) (Lida—Nowogródek) przez Hutę Szklaną, Niemen. 2) Lida—Lipniszki—Iwje; 3) Lida—Żyrmuny—Raduń—Ejszyszki—Wilno. 4) Lida—Grodno (przez Możejków—Szczuczyn—Skidel—Obiechowicze); 5) Lida—Werenów—Wilno; 6) Lida—Ejszyszki. 7) Lida—Bielica. Przystanek aut. Pl. Wyzwolenia. Aut. zimą przeważnie nie kursują, dotyczy to szczególniej linji na d. gruntowych. Ceny aut.: Lida—Nowogródek zł. 4.50, ulgowe zł. 3.60, Lida—Raduń — zł. 3 50- ulg. zł. 2.80. Na innych linjach przeciętna cena ok. 6—7 gr. za k,

Pcz. i **tlg.** — ul. Suwalska 90.

Hot.: Grand Hotel — Suwalska 9, Europa — 3 Maja 5, Dagmara—Mickiewicza 39, Komercyjny — Suwalska, Warszawski — 3 Maja 7. Pk. od 1 zł. do 3 zł.

Rst.: na dw. kol. przez całą dobę; Bristol — Suwalska 15. Resursa Obywatelska — Suwalska 74.

Cuk.: Amerykanka — Suwalska 13, Cukiernika — Suwalska 24

Bnk.: Wileński Prywatny Handlowy, Oddz. w Lidzie — ul. Suwalska, Kasa Komunalna — 3-ego Maja (dom Popławskiego), Żydowski Ludowy — Suwalska, Ludowy Spółdzielczy — Suwalska.

Elkt. prąd zmienny 380/230 v.

Czasopisma: Kurjer Lidzki, Echo Lidzkie, Lider Woch.

Kina: „Edison" — Suwalska, „Maleńkie" — Suwalska.

Apt.: Sejmikowa — 17 kwietnia, Stara — Suwalska 41, Stukatora — Suwalska.

Historja: Lida, dawna osada litewska. Przez Lidę przeszła 2-krotnie w XIV w. nawała krzyżacka, w XV w. Jerzy Światosłowowicz ks. smoleński m-o zrabował i spalił, ale zamku nie zdobył; w XV w. Świdrygiełło spalił m-o i tylko kośc. ocalał, zamek pomimo wszystkich klęsk nienaruszony stał się mieszkaniem Hadży-Gereja, ks. tatarskiego. W XVII w. przeszedł najazd Szwedów pod Karolem XII m-o znowu wiele ucierpiało. W latach 1920—1930 r. Lida rozbudowała się b. silnie. Oprócz prywatnej inicjatywy budowlanej powstał szereg gmachów rządowych i społecznych, a mianowicie: kolonja urzędnicza, gimnazjum państwowe, szkoła powszechna, elkt. miejska.

Z dw. kol. do m-a idzie się ul. Piłsudskiego do ul. Krzywej, przy której są ruiny zamku gotyckiego z XV w. Ul. Krzywa prowadzi do ul. Suwalskiej, z pr. str., której stoi kośc. parafjalny rakokowy z 1747 r.; dalej przy tejże ul. z pr. str. kośc. O. O. Pijarów klasycystyczny z pocz. XIX w.; cerkiew prawosławna, (zał., sięgające XVI w.) i synagoga żydowska.

106 k. Minojty (p. o.) Kolej przecina rz. Dzitwę; — 120 k. *Niemen* (st., b.) w przecięciu rz. Niemna przez linję kol. Lida — Baranowicze. 10 k. na pnw. kolejką przez nowy most na Niemnie (ok. 250 m.) przy w. Ogrodniki — os. fabr. *Brzozówka*; zajazd; Huty Szklane J. Stolle — Niemen,, założone w 1891 r., w 1924 przekształcone na Sp. Akc. Jest to największy zakład przemysłowy Nowogródczyzny, zatrudnia normalnie ok. 700 robotników. Wysyła ok. 35% swej produkcji zagranicę.

Z Brzozówki d. gruntową dobrą, na pdw. 25 k. do *Nowogródka* (str. 95); po d. na 15 k. — w. *Milkiewicze*, jeden z nielicznych pozostałych w Nowogródczyźnie zaścianków szlacheckich.

Z Brzozówki 26 k. aut. przez Ogrodniki na pnz. dobrą d. gruntową, potem dobrą sz. — do Lidy (p. w.):, aut. raz na dobę ppłd.

Kol. przecina rz. Niemen. — 132 k. Jacuki (p. o.). — 146 k. *Nowojelnia* (st., rst.) n. rz. Mołczadź i Jatrzanką. B. zdrowa miejscowość letniskowa. Hot.: „Metropol".

Zajazd, latem pns. Pk. od 1 do 3 zł. Rst. Sanatorjum dla piersiowo chorych.

13 k. sz. na z. aut. (1 zł. 50 gr., 2 razy rano i 2 razy wieczorem) — m-ko **Zdzięcioł**; 3,700 mszk., elkt., hot.: „Metropol" i „Bristol", od 1 zł. do 2 zł. Rst.: Zw. Inwalidów, Zw. Rezerwistów, Arciszewskiego, Obrębskiej, Borowskiego.

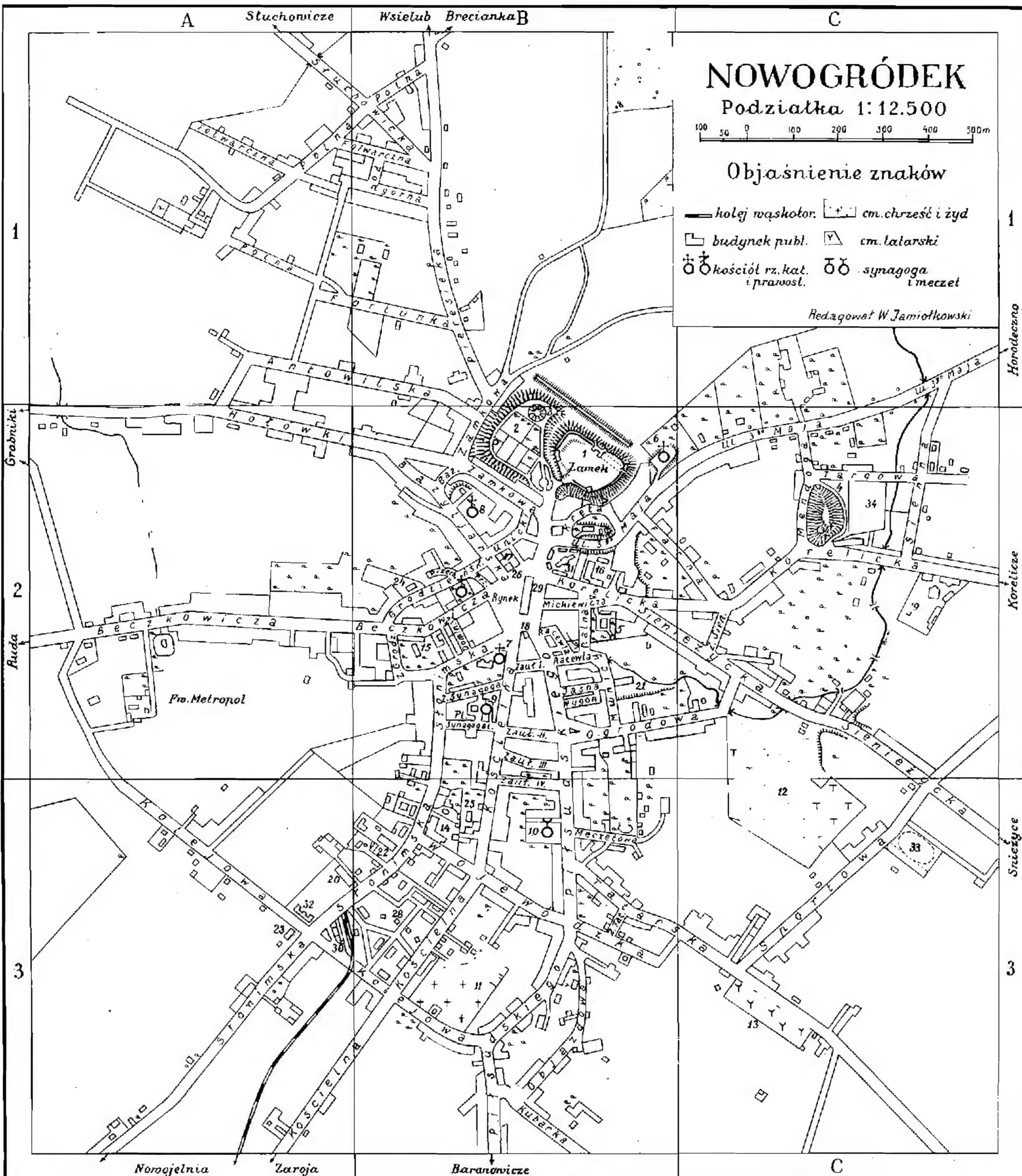
Historja: Starożytna ta włość nadaną została w 1498 r. przez w. ks. Aleksandra kniaziowi Konstantemu Ostrogskiemu, następnie od Ostrogskich przeszła do Sapiehów, Połubińskich, Radziwiłłów, a w II-ej poł. XVIII w. drogą wiana do Sołtanów. Po powstaniu 1831 r. dobra zdzięciolskie zostały skonfiskowane.

Aut. Zatrzymują się przy rynku, gdzie stoi *kośc. p. w. Wniebowzięcia N. M. P.* Na miejsce pierwotnego, prawdopodobnie drewnianego kośc., fund. przez Kazimierza Jagiellończyka, wzniesiony został murowany barokowy w 1646 r. przez Leona Sapiehę. Po pożarze w 1743 r. odbudowany przez Mikołaja Faustyna Radziwiłła i jego żonę Barbarę z Zawiszów w stylu rokokowym w r. 1751; rokokowe wieżyczki i szczyt fasady; wewnątrz 7 ołtarzy rokokowych. W kośc. rokokowe nagrobki zabytkowe Radziwiłłów. W murze, otaczającym kośc., rokokowe kapliczki. Po drodze do w. Miedwinowce z lw. str. cerkiew prawosławna — drewniana, założeniem swojem sięgająca zapewne czasów ks. Ostrogskich. Dalej z lw. str. d. za m-em — zamek wzniesiony w XVI w. przez ks. Konstantego Ostrogskiego, w końcu XVII w. przebudowany przez Radziwiłłów na pałac w stylu barokowym. Po konfiskacie budynek przeznaczono na koszary i całkowicie przebudowano wnętrze. Obecnie mieści się tam szkoła zawodowa żeńska.

5½ k. sz. na w. — *Mirowszczyzna* z pięknym starym dworem z kolumnami p.p. Strawińskich, położonym w b. obszernym parku z kilkunastoletnimi modrzewiami.

Nowojelnia — Nowogródek — Lubcz. — Linja kol. wąskot. 66 k. Z Nowojelni do Nowogródka 26 k.; 1 gdz.; kursuje codziennie; między Nowogródkiem i Lubczem 4 razy tygodniowo, 40 k., 2½ gdz.

St. kol. wąsk. *Nowojelnia* przy st. norm., — 5 k. Koryca; — 1,8 Koryca II. — 11 k. Łopuszno, — 15 k. *Zarój*; stąd 6 k. na pnz. d. gruntową — os. *Kuszelewo*, w. i majątek, dawniej Rajeckich, potem Umiastowskich, obecnie przejęty przez państwo. W zabudowaniach dworskich — szkoła rolnicza niższa im. Staszica. Przy sz. z pr. str., w odległości ok. 150 m. od folw. — wzgórek pokryty sosnami z glorjetą, według podania mogiłą ostatniego z Rajeckich. — 19 k. Kuścino; — 23 k. Skrzydlewo



ZAKŁ. GRAF. B. WIERZBICKI I S-KA

NOWOGRÓDEK – SKOROWIDZ ULIC.

Antowilska AB12.

Bazyljańska B2.
Beczkowicza AB2.

Dominikańska B2.
Farna BC2.
Folwarczna A1.

Fortunka AB1.

Grodzieńska B2.
Grodzieński Zaułek B2.

Hołówki AB2.

Jasna B2.

Kolejowa AB3.
Korelicka BC2.
Kościelna B2-3. A3.
Kręta B2.
Kubarka B3.

3-go Maja BC2. C1.

Meczetowa B3.
Mendoga C2.
Mickiewicza B2.

Municypalna B2.

Objazdowa B3.
Ogrodowa BC2.

Pieresieka B1.
Piłsudskiego B2-3.
Podgórna B1.
Polna AB1.
Przechodnia B2.

Racewla B2.

Sienieżycka BC2. C3.
Sienieżycki Zaułek C2.
Sienna C2.
Słonimska B2-3, A3.
Słuchowicka AB1.
Sportowa C2-3.
Synagogalny Zaułek B2.
Synagogalny Plac B2.
Targowa C2.

Tatarska BC3.
Tatarski Zaułek B3.
Unicki Zaułek B2,
Wojewódzka B3.
Wygon B2.

Zamkowa B2.
Zaułek I B2.
Zaułek II B2.
Zaułek III B2.
Zaułek IV B3.

OBJAŚNIENIE ZNAKÓW

1 Ruiny Zamku 2B2.
2 Mały-Zamek E2
3 Kopiec Mickiewicza B2.
4 Góra Mendoga C2.
5 Domek Mickiewicza B2.
6 Kościół Famy B2.
7 Kościół św. Michała B2.
8 Dawny Kościół Bazylianów B2.
9 Synagoga B2.
10 Meczet tatarski B3.
11 Cmentarz chrześcijański B3.
12 Cmentarz żydowski C2-3.
14 Urząd Wojewódzki B3.
15 Starostwo (dawny klasztor s. s. Dominikanek) B2.
16 Magistrat i Gimnazjum Mickiewicza B2.
17 Urząd Pocztowy B2.
18 Woj. K. P. P. B2.
19 Sąd C2.
20 Izba Skarbowa A3.
21 Elektrownia Miejska B2.

26 k. **Nowogródek,** m-o woj., 324 m. n. p. m.

Linje aut.: 1) Nowogródek — Kuszelewo — Nowojelnia. 2) Nowogródek — Nowojelnia — Zdzięcioł — Słonim. 3) Nowogródek — Świteź — Horodyszcze — Stołowicze — Baranowicze. 4) Nowogródek — Lubcz (tks. 7 osób) 5) Nowogródek — Korelicze — Mir — Stołpce. 6) Nowogródek — Ogrodniki — Lida. Przystanek aut. przy ul. 3-go Maja. Aut. zimą przeważnie nie kursują z wyjątkiem linji Nowogródek — Nowojelnia.

Dr.ż. i tks. 1 zł.

Pcz. i tlg. — Bazyljańska 3.

Hot.: Europa (14 pk.) — Zamkowa 1; Szwajcarja (5 pk.) — Zamkowa 12; Handlowy (19 pk.) — Kościelna 3; Italja (4 pk.) — Piłsudskiego 1; od 1 do 3 zł.

Rst.: Ognisko — Bazyljańska 1, Lejpunera — Wielki Rynek 6, Gospoda Ludowa — Słonimska 2.

Cuk.: „Zjednoczenie" — Mickiewicza 1, Lewina — Wielki Rynek 6-

Bnk.: K. K. O. — Piłsudskiego 15, Kasa Spółdzielcza — Kościelna 13, 2 żydowskie przy ul. Kościelnej.

Elkt.: prąd zmienny 330/230 v.

Wodociągów Nowogródek nie posiada, z wyjątkiem skanalizowanej kolonji urzedniczej i gmachów państwowych, oraz kilku domów prywatnych;

Czasopisma: Gazeta Nowogródzka — ul. Piłsudskiego, „Kurjer Wileńsko-Nowogródzki" — ul. Piłsudskiego, „Rolnik Nowogródzki", „Nowogródker Łebn".

Kino — Miejskie — Beczkowicza 7.

Apt. Braci Lejzerowskich — Wielki Rynek, Delackiego i Ginzburga — Wielki Rynek.

Historja: Nowogródek, zał. według kronik ruskich w XI w., w XIII w. przeszedł po napadzie tatarskim Batego we władanie ks. litewskich a po połączeniu się Litwy z Polską — do Polski. Przechodził w XIII i XVI w. napady tatarskie, w XIV w. krzyżackie, w XIX w. zajęcie przez wojska Napoleońskie.

M-o pamiętne w historji ślubem króla Władysława Jagiełły z księżniczką Sońką Holszańską (późniejszą matką Jagiellonów) w 1422 r. soborem biskupów wyznania greckiego w 1415 r, z obraniem metropolity litewsko-ruskiego i jako miejsce chrztu Mickiewicza.

Z dw. kolejki idzie się ul. Słonimską, Rynkiem i ul. 3-ego Maja do **Fary** na wzgórzu przy ul. 3-go Maja (po lw. str.). W kośc. tym, pamiętnym ślubem króla Władysława Jagiełły w 1422 r. i chrztem Adama Mickiewicza w 1799 r., na uwagę zasługuje w bocznej kaplicy pomnik Rudominy Dusiackiego z czasów wyprawy chocimskiej. Obok w 2-ej kaplicy znajduje się murowany skarbczyk. Kośc., fundowany przez ks. Aleksandra Witolda w końcu XIV w. pierwotnie drewniany, wymurowany zaś w 1723 r. Kaplice są z poł. XVII w. Po zamknięciu w 1857 r. począł niszczeć. Odbudowany w 1921 r.

Zamek od drzwi kościelnych i metryka chrztu Adama Mickiewicza do obejrzenia u proboszcza.

Obecnie Fara objęta została przez Zgromadzenie Sióstr Nazaretanek, które pobudowały obok Fary szkołę powszechną koedukacyjną.

Idąc od Fary ul. 3-go Maja z powrotem w str. rynku, mija się stary dworek z 1822 r. obecnie własność dr. Szymanowskiego (ul. 3-Maja, dawniej Kowalska 3) i wychodzi się obok hal na t. zw. Wielki Rynek. Znajdują się na nim *hale targowe,* zw. tutaj „kramy", zbudowane w 1833 r. w stylu klasycystycznym, jako budynek spółdzielczy.

W głębi rynku po pr. str. *b. pałac Radziwiłłowski,* z XVIII w. zbudowany podobno przez ks. Karola Panie Kochanku, przebudowany w 1859 r. Mieści się tam szkoła powszechna.

Dalej przy ul. Słonimskiej po lw. str. — *kośc. Podominikański ś. Michała,* fundowany przez Krzysztofa Chodkiewicza, koniuszego litewskiego w 1623 r., o założeniu barokowem; fasada zniekształcona w XIX w. Ołtarze rokokowe z II-ej poł. XVIII w. Na uwagę zasługują: Cudowny obraz ś. Michała, patrona m-a — w srebrnej zbroi w wielkim ołtarzu, obraz ś. Dominika (kopja Tycjana z galerji Borghese), pendzla Pawłowicza i ś. Teresy — Tenczyńskiego. Tablica z bronzowem popiersiem Mickiewicza, sklepienie z ornamentacją stiukową wczesnobarokową w lw. nawie i nisza w zakrystji (gipsatura rokokowa z XVIII w.). Obok kośc. — dzwonnica z pocz. XIX w. Do kośc. przytyka b. klasztor Dominikanów. W jednem skrzydle klasztoru, obecnie już nieistniejącem, mieściła się szkoła Dominikanów, w której uczył się Mickiewicz; klasztor skasowano w 1850 r. Obecnie budynek jest mieszkaniem księży i służby kośc.

Dalej przy ul. Ko'cielnej po pr. str. . stara barokowa *synagoga,* zbudowana według podań ustnych w 1648 r. Na uwagę zasługuje wnętrze synagogi ze sprzętami rytualnymi i księgami świętemi.

Zboczywszy wlw. przez zaułek IV na ul. Piłsudskiego i nią wpr., dochodzi się po pr. str. do drewnianego *meczetu* tatarskiego, zbudowanego w 1855 r. (Tatarzy w ilości ok. 400 zamieszkują N-k z czasów ks. Witolda, który ich na Litwie i Rusi poosadzał).

Wróciwszy znowu na ul. Kościelną i skręciwszy wpr. w ul. Wojewódzką, dochodzi się na koniec m-a, t. zw. „Nowy Nowogródek", kolonję urzędniczą; przy ul. Słonimskiej po pr. str. — gmach izby skarbowej, po lw. str. — gmach urzędu woj. , więzienia, dw. kol. wąskotor. Z ul. Słonimskiej z powrotem, wl. zaułkiem Dominikańskim obok teatru miejskiego (kino) przy ul. Beczkowicza

wychodzi się po lw. str. przed *klasztor Dominikanek*, zał. w 1654 r., obecnie mieszczący starostwo, wydz. pow. i inne urzędy. Idąc wdół na lw. ul. Beczkowicza (dawniej Grodzieńską), dochodzi się do *folw. Metropol* (wlw.) (dawniej własność metropolity rusko-litewskiego, obecnie prywatna), W dworku tym zatrzymywał się podczas przemarszu wojsk w 1812 r. ks. Józef Poniatowski.

Wracając zpowrotem tąż ul. do m-a mija się z lw. str. b. kość. i klasztor Franciszkanów, obecnie *sobór prawosławny p. w. ś. Mikołaja*, zbudowany w 1714 r. w stylu barokowym przez Tomasza Woyniłłowicza, podstolego nowogrodzkiego. Z dawnych pamiątek pozostało w kość. w 1-ym prawym filarze tablica murowana pamięci Kmiciny, sędziny grodzkiej nowogródzkiej. Kość. i klasztor skasował rząd rosyjski po 1831 r. Zwiedzanie za zezwoleniem proboszcza.

Z rynku skręciwszy na lw. w ul. Bazyljańską, dochodzi się po pr. str. do **cerkwi po-bazyljańskiej i klasztoru.** Cerkiew zał. w 1517 r. przez ks. Konstantego Ostrogskiego. W 1632 r. przebudowana jako świątynia unicka przez Adama Litawora Chreptowicza, podkomorzego nowogródzkiego, piękny okaz architektury gotyckiej. Na uwagę zasługują: sklepienia gwiaździste, ornamentacje zewnętrzne boków i absydy kość. oraz piękna tablica marmurowa, fundowana przez Jerzego Chreptowicza, kasztelana Smoleńskiego w 1641 r. W cerkwi tej znajdował się jakiś czas cudowny obraz M. B., o którym wspomina Mickiewicz w inwokacji do „Pana Tadeusza". Po 1863 r. cerkiew przejęto na świątynię prawosławną p. w. ś. ś. Borysa i Hleba. Zwiedzanie za zezwoleniem proboszcza.

Powróciwszy i skręciwszy wlw. w zaułek Unicki, przechodzi się na rynek i mijając po lw. str. *magistrat*, który mieści się w dawnem „Collegium O.O. Jezuitów" zał. w 1626 r., przez mały zaułek nawprost magistratu dochodzi się do obejścia przy rogu ul. Municypalnej i Mickiewicza, w którem znajduje się **dom Mickiewicza**. Obecny domek został po pożarze odbudowany w II-ej poł. XIX w. na murach dawnego domu Mickiewiczów, mniejwięcej w tej samej postaci (zamiast dawnych kolumn ganku — przedsionek). Mickiewicz przebywał tu, będąc uczniem szkół dominikańskich, tu przyjeżdżał na wakacje z uniwersytetu. Obecnie własność prywatna p.p. Dąbrowskich.

Z domu Mickiewicza tymże zaułkiem, mijając dw. aut., przechodzi się wpr. ul. Zamkową na *kopiec Mickie-*

wicza (po pr. str.), zał. w obecności Prezydenta Rzplitej St. Wojciechowskiego w 1924 r., ukończony w 1931 r. podczas „Dni Mickiewiczowskich". Wysokość kopca 15 m., średnica podstawy 30 m.

Z kopca przechodzi się bezpośrednio na obok położoną *Górę Zamkową,* na której stoją *ruiny Zamku.*

Zamek nowogródzki był założony według legendy przez Erdzwiłła w XIII w. Obecne mury, sądząc z kształtu cegły i innych szczegółów, pochodzą prawdopodobnie z XV w. W dawnym zamku odbyła się koronacja Mendoga na króla litewskiego w 1252 r., w nowym sobór nowogródzki w 1415 r. Zamek ten jeszcze jako drewniany odparł napad tatarski w w. XIII, a o mury jego rozbiły się napady tatarskie XVI w. i krzyżackie z XIV w.

Z góry zamkowej roztacza się szeroki widok na okolicę. Ok. trk. korelickiego na pr. widać t. zw. *Górę Mendoga;* według podania zostało usypane to wzgórze na grobie Mendoga rękami wiernych poddanych. Dalej z pr. str. tego trk. widać *sąd okręgowy* — dawniej rządowy skład wódki.

Wycieczka szlakiem „nieświeskim": Z Nowogródka na w. początkowo nową sz., zbudowaną w ostatnich czasach, dalej wielkim trk, (szer. pasa d. w polu — 42 m. w lesie 63 m.) t. zw. „napoleońskim", mijając przy wyj. z m-a „Górę Mendoga" i sąd Okręgowy, do w. *Wołkowicze* — 9 k. Przy d. stara drewniana cerkiewka unicka z XVIII w. na wzgórzu cmentarnem. Zachowały się w niej ślady fresków na stropie. Droga wiedzie dalej przez teren zalesiony i falisty.

22 k. m-ko *Korelicze,* ok. 2,500 mszk. Zajazdy przy rynku: Kaganowicza oraz Kapłana, pk. od 1 do 1 zł. 50 gr.

Historja: M-ko starożytne, pamiętne napadami krzyżaków w 1395 r. Tatarów w 1505 r. i Szwedów w 1655 r., jak również przejazdem cara rosyjskiego Piotra W. w 1705 r., który całą dobę bawił w dworze korelickim, podejmowany przez Karola Stanisława Radziwiłła, stronnika Augusta II. Przez K-cze przejeżdżał w 1784 r. król Stanisław August. Za Radziwiłłów w K-czach była fabryka gobelinów, t. zw. „szpalernia". W czasie wielkiej wojny m-ko b. ucierpiało, bowiem w odległości 3 k. na rz. Serwecz zatrzymał się i pozostawał 3 lata front niemiecki na t. zw. „linji Hindenburga". Następnie w 1929 r. pożar ponownie zniszczył większą część m-ka.

Cerkiew i synagoga żydowska.

Na pdw. w drodze przez rz. Serwecz po obu str. d. widoczne są resztki pozostałej po wojnie światowej obronnej **linji Hindenburga** — która stanowiła niezdobytą wprost pozycję.

Trk. dalej staje się coraz równiejszym i więcej piaszczystym; — 35 k. m-ko Turzec (str. 90); — 50 k. Mir (str. 89); — 66 k. Horodziej, st. kol. (str. 87); — 80 k. Nieświeź (str. 87); — 99 k. Kleck (str. 89); z Klecka do p. o. Lachowicze (str. 100) i do st. kol. Baranowicz (str. 84).

Z Korelicz na pnw. d. gruntową — w. **Szczorse.** Kcz. Prywatna duża wieś, własność możnej i znakomitej rodziny Litaworów Chreptowiczów (dawniej Chrebtowiczów), z których Joachim Chreptowicz, kanclerz W. L. wymurował tu wielki pałac w latach 1770—1775 wg. projektu arch. Sacco w stylu klasycystycznym i zgromadził dużą bibl., zawierającą samych polskich dzieł do 10.000 t. Tenże kanclerz 1-szy

na Litwie oczynszował włościan, osadziwszy wprzód każdego na drobnej działce i wprowadził w swych dobrach poprawne gospodarstwo. Obecnie Szczorse przeszły po kądzieli do rodziny hr. Butieniewych-Chreptowiczów. W Szczorsach bywał Mickiewicz, Lelewel, Syrokomla.

Obecnie pałac zniszczony wskutek działań wojennych, park wycięty i pokopany rowami strzeleckiemi. Dobrze zachowana tylko część środkowa pałacu i budynki ogrodowe.

Ze Szczors do Nowogródka aut. rano codziennie. — 25 k.

Na pnw. od Szczors d. gruntową po moście na rz. Niemen, zbudowanym w r. 1926 systemem Rechniewskiego, do położonego na terenie dawnej **puszczy Nalibockiej**, obecnie b. wyniszczonej — j. *Kromań*, z którego wypływa rz. Kromanica, dopływ Niemna. Jezioro z kształtu i charakteru otoczenia przypomina Świteź, tylko mniejsze i drzewostan na brzegach nie jest tak różnorodny i ciekawy jak przy Świtezi.

Wycieczka z Nowogródka t. zw. szlakiem „Mickiewiczowskim" (aut. rano i ppłd. codziennie): Pl. Piłsudskiego (dawniej Walowska), nowo wybudowaną sz. na pd. w str. j. Świtezi. Na 9 k. zaścianek szlachecki — jeden z niewielu pozostałych — *Zubkowo*. — Na 17 k., nie dojeżdżając do w. Walówki, w odległości ok. ½ k. od drogi — majątek *Czombrów* — domniemane Soplicowo — należał uprzednio do rodziny Uzłowskich. P. Aniela Uzłowska była chrzestną matką A. Mickiewicza, który często będąc jeszcze małym chłopcem, bywał w Czombrowie. Obecnie własność pp. Karpowiczów. Dzisiejszy drewniany *dwór klasycystyczny*, wzniesiony ok. 1820 r. Piękny park, wały ziemne, piękny widok z parku. We dworze 2 stare portrety z XVII w. — woj. brzeskiego Kurcza i jego żony. — 8 k. od Zubkowa w. *Walówka*, dawniej własność Kurczów. Woj. brzeski Stefan Kurcz fundował w 1685 r. kośc., który w 1832 r. został skasowany i zabrany na cerkiew prawosławną. — 3 k. za Walówką j. **Świteź**; jezioro to jest prawie okrągłe o obszarze ok. 174 ha., dno posiada piaszczyste, jest mało rybne. Na brzegach j. i w głębi rośliny b. rzadkie, tworzące może jedyny zespół w Europie, jak np. Isoetes lacustris, Najas flexillis, Litorella Lacustris, Lobellia Dortmana. Największa głęb. j. 18 m. Nad brzegiem j. tuż przy sz. — **schr. P. T. K.**, o charakterze dworku, zagospodarowane, 40 miejsc.

Ze Świtezi trk. przez Miratycze, Płużyny; — na 15 k. *Worończa* — stary dwór rokokowy z 2-ej poł. XVIII w., podobno modrzewiowy. Piękny park ze słynnym kilkusetletnim dębem. Budynki gospodarcze klasycystyczne. Dawna posiadłość ostatniego woj. nowogródzkiego Niesiołowskiego. Kośc. murowany w 1807 r. fundacji Józefa Niesiołowskiego.

Z Worończy przez Litarowszczyznę (prawdopodobnie Litaworowszczyznę) 6½ k. do *Tuhanowicz*; dwór i wszystkie zabudowania zniszczone doszczętnie podczas wojny. Park z altaną z ciasnej grupy wiekowych olbrzymich lip, o której wspomina Mickiewicz w „Dziadach". Opodal parku tuhanowickiego na d. do w. *Karczowa* — krzyż ze starą drewnianą figurą Chrystusa; ok. 2 k. — *Kamień Filaretów* — głaz narzutowy wys. ok. 4 m., przy którym podczas pobytu Mickiwicza w Tuhanowiczach zbierali się Filareci. Tuhanowicze przez ostatnią właścicielką p. Tuhanowską zostały darowane państwu.

Z Tuhanowicz szlak wiedzie dalej 13 k. na pd. o *Zaosia* (str. **86**), stąd do *Horodyszcza* (str. **86**), lub przez j. Kołdyczewskie i Stołowicze (str. 85) do Baranowicz.

Uwaga. Przejazd z Tuhanowicz do Zaosia i Horodyszcza prostą d. jest wzbroniony i należy jechać takim szlakiem: Tuhanowicze — 3 k. Tracewcze, — 3 k. Pienczyn, — 4 k. Bartniki, — 5 k. Zaosie —

razem 15 k. Z Zaosia do Horodyszcza należy wracać przez — 5 k. Bartniki, — 4 k. Pierczyn, — 2 k. Miechowicze, — 8 k. Horodyszcze — razem 19 k. Dalej, jadąc z Horodyszcza do Stołowicz: — 6 k. Kołdyczewo, — 2 k. Arabinowszczyzna, — 6 k. Stołowicze — razem 14 k.

Kolej wąskot. z Nowogródka prowadzi dalej na pnw. przez: — 28 k. Skrzydlewo — 39 k. Horodeczno; — 48 k. Basino; — 51 k. Bardziacze; — 52 k. Duże Worobjewicze; — 58 k. Nowosiółki; — 59 k. Pantusiewicze; — 63 k. Aczukiewicze;

66 k. **Lubcz,** os. n. rz. Niemnem. Hot.: G. Wajner, S. Jedydowicz, R. Jedydowicz, od 1 do 2 zł. Rst. Komorowskiego.

Historja: Bardzo stara os., pamiętna od czasów Mendoga, który tutaj (po przyjęciu chrześcijaństwa) założył katedralny kośc. z djecezją. Pierwszym biskupem był Wit, Dominikanin Polak, który chrzcił Mendoga i jego poddanych. Aleksander Jagiellończyk nadał te dobra Fedkowi Chreptowiczowi, pisarzowi swemu, potem przeszły przez ręce Gasztołda, woj. wileńskiego i dostały się w 1592 r. Janowi Kiszce krajczemu W. L. sławnemu bogaczowi, głośnemu wyznawcy arjanizmu, który tutaj założył drukarnię do wydawania ksiąg protestanckich Najcenniejszemi dziełami które tu wyszły są: „Psałterz" Rysińskiego (1614) i tegoż „Przysłowia" (1618). Inne dzieła miały charakter religijny w duchu arjańskim i kalwińskim, jak „Excytarz" Piotra Kmity i inne Druki lubczańskie — polskie i łacińskie są bardzo brzydkie. W 1606 r. inny Jan Kiszka podarował dobra Annie z Kiszków Radziwiłłowej.

Z czasów radziwiłłowskich 2 wieże z dawnego zamku Tuż obok dw. kol. — pałac zniszczony i spalony w czasie wojny światowej.

Z Lubcza do Nowogródka d. gruntową 31 k. (aut. rano codziennie) do Szczors 15 k. (str. 98); do j. Kromań 26 k. (str. 99)

Linja kol. normalnotorowa z Nowojelni prowadzi dalej wdłuż rz. Mołczadź na pd.; — 153 k. Dworzec (p. o.), — 159 k. Wygoda (p. o.); — 169 k. Mołczadź (p. o.); — 172 k. Mickiewicze (p. o.); 178 k. — Mordycze (p. o.) — 190 k. Domaszewicze (p. o.); 8 k. na pnw. sz. — Stołowicze (str. 85); — 200 k. Baranowicze Poleskie (st., rst., str. 84). Linja kol. przecina Szczarę. — 217 k. Lachowicze (st.); — 28 k. na w. Kleck (str. 89:); — 225 k. Reytanów (st.); — 227 k. Honczary (p. o.), — 238 k. Budy (st.) — 251 k. Hancewicze (st., b.), str. 231 (Polesie).

Odc. kol. Hancewicze — Dąbrowica str. 231. (Polesie.

Odc. kol. Dąbrowica — Sarny — Równe p. t. II „Przewodnika po Polsce".

22. LIDA — NOWOGRÓDEK.

Sz. z Lidy do Honczar 17 k.; trk. z Honczar do Nowogródka 34 k.; razem 51 k. (aut. raz na dzień).

Lida (str. 92); — 2 k. Noworudce; trk. prowadzi dalej wzdłuż linji kol. do Baranowicz w kierunku pdw.; — 3 k. po lw str. w. Szej-

baki; — 10 k. w. Minojty; — na 14 k. trk. przecina rz. Dzitwę; — na 17 k. w. Honczary. Za Honczarami trk. idzie dalej na pdw., przecina rz. Niemen pod w. Ogrodniki, po moście zbudowanym w r. 1929 mija os. Brzozówkę (str. 93), Huty Szklane, Niemen, Zaścianek Mitkiewicze (str. 93) i dobiega na 51 k. do Nowogródka (str. 95).

23. NOWOGRÓDEK — NOWOJELNIA — ZDZIĘCIOŁ — SŁONIM.

Z Nowogródka do Zdzięcioła sz. 36 k., ze Zdzięcioła do Słonima częściowo sz. i trk. 45 k. Razem 81 k.

Aut. raz na dzień, 7 zł. cały odc.

Nowogródek (str. 95), sz na pdz; — 2 k. folw. Skrzydlew; — 8 k. folw. Koszelewo; — 9 k. w. Koszelewo (str. 94); — 18 k. w. **Nowosiółki**; — 21 k. w. Rabki; sz. przecina kol. Lida—Baranowicze; — 24 k. st. kol Nowojelnia; sz. na z. przecina rz. Mołczadź; — 28 k. w Nowosiółki; — 31 k. Hołowle; — 36 k. m-ko Zdzięcioł (str. 94); trk. skręca na pdz.; — 41 k. w. Wiazowiec; trk. przecina rz. Podjaworkę; — 45 k. w Miedwinowicze; — 52 k. w. Mołdowicze; — 53 k. w. Drabowicze; na 56 k. trk. przecina rz. Trycewkę (przy w. Bohdanowszczyzna); — na 59 k. rz. Dymarkę (przy w. Czerechowszczyzna). — 60 k. w Puzewicze, trk. przecina na 63 k. rz. Chytrą (przy os. Ruda); dalej przez okolice lesiste wzdłuż dol. rz. Szczary; — 69 k. w. Szundry; — 72 k. w. Jałowiki; — 73 k. w. Mickiewicze; — 76 k. w. Falkowszczyzna; po przecięciu rz. Kopanicy na 81 k. — m-o Słonim (str. 80).

24. NOWOGRÓDEK — NIEHNIEWICZE — LUBCZ.

D. gruntowe 31 k. Autodorożka codziennie ppłd., zpowrotem rano, cena 2 zł. 50 gr.

Nowogródek (str. 95); — 4 k. w. Horodeczno; — 18 k. w. Stare Niehniewicze; z Niehniewicz na w. trk. do w. Szczorse (str. 98), skąd na pdw. do j. Kromań w puszczy Nalibockiej (str. 99); 8 k. Załozki; — 1 k. Nowosiołki; — 5 k. Aczukiewicze; — 3 k. Lubcz (str. 100); razem ok. 17 k. D. gruntowa dobra latem, w jesieni i wiosną gliniaste błoto. Dość wyboista, bez kamieni.

25. (Wołkowysk) — ZELWA — SŁONIM.

Sz. z Wołkowyska do Słonima 88 k.; z Zelwy do Słonima 34 k. Aut. Zelwy do Słonima — cały rok. Odj. z Zelwy godz. 8.20, przyj. do Słonima 9.15. Odj. ze Słonima 18.30, przyj. do Zelwy 19.25. Bilet 2 zł. 75 gr. ulgowy 2 zł. 40 gr.

Odc. Wołkowysk—Zelwa str. 113 (Grodzieńszczyzna).

Zelwa (str. 116). — 15 k. na paw. sz. — Dereczyn (str. 80); — 7½ k. w. kierunku Słonima przecięcie linji kol. Wołkowysk—Słonim.— 15 k. w. Dzieszkowce n. rz. Łukonicą. — 22 k. folw. Synkowicze n. rz. Brzozą (str. 83); — 29 k. w. Czemery, npr. w. Bojary; sz. przecina znowu linję kol. Wołkowysk—Słonim; 34 k. m-o Słonim (str. 80).

26. SŁONIM — BARANOWICZE.

Sz. 58 k. Aut. 2 razy dziennie.

Słonim (str. 80); na 6-ym k. sz. w lw. 1 k. — Albertyn (str. 84); ze Słonima przez lasy Albertyńskie i Hawinowickie w. *Berezówka* i obóz ćw. *Leśna*. — 20 k. m-o Baranowicze (str. 84).

27. BARANOWICZE — STOŁOWICZE — MIR — STOŁPCE.

Sz. do Kołdyczewa 18 k. Dług. szlaku ok. 72 k.

Aut. rano i ppłd., cena 1 zł. 50 gr.

Baranowicze (str. 84); — 6 k. Kołpienica, — 5 k. Stołowicze (str. 85); — 4 k. Torczyce; — 8 k. Zalesie; — 4 k. Wolna; — 3 k. Rabkowicze; — 3 k. Zadwieja; — 6 k. Iszkołdź; — 6 k. W. Niedźwiadka; — 8 k. Ojucewicze; — 4 k. Mir (str. 89), — 9 k. Załozie; — 2 k. Skomoroszki; — 8 k. Stołpce (str. 90).

albo: Wolna (p. w.); — 7 k. Połoneczka; — 2 k. Repicze; — 4 k. Chlupicze; — 4 k. W. Niedźwiadka; — 12 k. Mir (str. 85); — 9 k. Załozie; — 2 k. Skomoroszki; — 8 k. 90 Stołpce.

28. BARANOWICZE — NIEŚWIEŻ.

Trk. 65 k. Aut. niema.

Baranowicze (str. 84); — 4 k. w. Girowo; — 9 k. w. Darewo n. rz. Szczarą; — 10 k. w. Podlesie; — 15 k. w. Nowosiółki; — 16 k. w. Wiedźma; trk. przecina rz. Wiedźmę; — 18 k. w. Piersztuki; — 24 k. w. Swojatycze (str. 87); — 27 k. w. Suprynowicze; — 29 k. w. Hryckiewicze; — 34 k. w. Zylicze; na pn. 13 k. furmanką d. gruntową Snów (str. 86); — 8 k. Żylicze, — 4 k. Chodatowicze, — 5 k. Mickowicze; — 5 k. Osmołowo; — 4 k. Wojniłowicze, — 5 k. Nieśwież.

29. BARANOWICZE — (LACHOWICZE) — KLECK — NIEŚWIEŻ — STOŁPCE — IWIENIEC.

Z Baranowicz (str. 84) kol. lub d. jezdną (aut.) do Lachowicz (str. 100); Z Baranowicz do Iwieńca 159 k. Z Lachowicz do Iwieńca 130 k. Aut. (Baranowicze) — Lachowicze—Kleck— Nieśwież raz na

dobę. Od Baranowicz do Lachowicz d. b. zła. Lachowicze—Siniawka—Kleck, prawie cały czas sz. dobra. Kleck—Nieśwież — 75% bruku, kończy się roboty całkowicie. Nieśwież—Stołpce — d. gruntowa dobra. Stołpce—Iwieniec — d. gruntowa wyboista, kamieni niema.

Baranowicze (str. 84); — 10 k. obok Hirowa do Darewa — 9 k. Mała Łotwa; — 1 k. *Lachowicze* resztki obwarowań zamkowych z XVII w. i kość.; — 7 k. Paszkowce; — 6 k. Haniewicze; — 4 k. Siniawka; — 6 k. Kłopytycze; — 11 k. Kleck (str. 89), — 6 k. Kosmowicze, trk przecina rz. Łan; — 19 k. w. Ogrodniki i m-o Nieśwież (str. 87); — 25 k. w. Nowosiołki St., — 28 k. w. Krzywe Sioło; — 29 k. w. Achremowicze; — 31 k. w. Howieżna; — 46 k. w. *Świerżeń* kość. z XVI w.; trk. przecina rz. Niemen; — 49 k. m-o *Stołpce* (str. 90); — 53½ k. w. Ściecki; — 58½ k. w. Jaczno n. rz. Jaczonką; — 64 k. w. Zasule n. rz. Sułą; — 65 k. w. Zarzecze; — 78 k. w. Rubieżewicze; — 80 k. w. Ruczyn; — 83 k. w. Dziawgi; — 86 k. w. Litwa; — 88 k. w. Brećkiewicze; — 72 k. w. Borowiki; — 75½ k. w. Zamościany; — 76½ k. w. Starzynki; — 79 k. m-ko Iwieniec n. rz. Wołmą (str. 91).

30. STOŁPCE — ORLA.

Szlak wodny na rz. Niemnie.

Dług. szlaku od ujścia rz. Szczary do punktu krańcowego, w którym oba brzegi należą do Rzplitej Polskiej — 25 k.; dalej — na przestrzeni 13 k. — rz. graniczna. W czasie stanów niskich (lipiec, sierpień), głęb. na przemiałach spadają do 40 cm. W miesiącach wiosennych i jesiennych można liczyć na najmniejszej głęb. 70 cm. Współczynnik serpentynowatości od ujścia rz. Szczary do ujścia dopływu Berezyny — 1, 4; od rz. Berezyny wgórę do granic R. P. — 1, 5. Szer. rz. na odc. uregulowanych waha się od 75 m. przy ujściu Szczary, do 35 m. przy Stołpcach; na odc. nieregulowanych od 150— do 50 m. Brzegi Niemna od Szczary do ujścia Berezyny wysokie, przeważnie lesiste, i od Berezyny wgórę — przeważnie podmokłe łąki.

Stołpce (str. 90); — (3 k. wyżej — m-ko Świerżeń p. w.). — 48 k. Jeremicze (1 k. wyżej ujścia spławnej rz. Uszy); — 88 k. m-ko Lubcz (str. 100, 3 k. wyżej ujścia kan. Żółto-Niemeńskiego); — 100 k. m-ko Delatycze (2 k. niżej ujścia spławnej rz. Berezyny); — 170 k. st. kol. Niemen, przecięcie z kol. Lida—Baranowicze. — 179 k. m-ko Bielica na pr. brzegu. — 216 k. m-ko Orla (na 29-ym k. od ujścia rz. Szczary).

31. BYTEŃ — HORODKI

Szlak wodny na rz. Szczarze.

Rz. Szczara jest żeglowna od j. Wygonowskiego do połączenia z Niemnem; dług. odc. do kan., łączącego rz. z jeziorem 216,5 k.; 2,5 k. kanału do śl. komorowej, zamykającej jezioro od rzeki. W czasie stanów najniższych letnich głęb. na przemiałach spadają do 30 cm., mogą jednak być zwalczane przy pomocy jazów na

skanalizowanym odc. rz. do Słonima. Łodzie sportowe o zanurzeniu do 0,4 m., szer. do 2 m., znajdą przejście na wąskich przesmykach na najpłytszych przemiałach. Z kan. Ogińskiego, od m-ka Telechany do rz. Szczary (odc. 25 k. łącznie z j. Wygonowskiem, górną Szczarą od j. Wygonowskiego do Dobromyśla (jaz Nr. 4 — odc. dług. 31,5 k.), czyli razem dług. 56,5 k. d. należy przebywać w pełnym ekwipunku, gdyż po d. niema żadnych osiedli, w których możnaby się zaopatrzyć w artykuły s-ożywcze. Dla motorówek o napędzie śrubowym — pora letnia (czerwiec, lipiec) z powodu wodorostów na górnym odc. Szczary, od j. Wygonowskiego do Dobromyśla (31,5 k.) jest b. trudna do przebycia, najdogodniejszym zaś okresem jest wiosna. Szer. rz. na odc. regulowanych 30—50 m. i na nieregulowanych od 30—80 .Brzegi od j. Wygonowskiego do mostu przez Szczarę w Wólce Reginowskiej — błotniste, nie zawsze dostępne, niżej do Słonima przeważnie łąki, dostępne z wyjątkiem niektórych niższych. Poniżej Słonima również niskie, jednak łatwiej dostępne, lasy zdala w odstępie 0,3 do 1 k. — Dolny odc. dług. ok. 50 k. przepływa częściowo przez lasy dębowe, iglaste, częściowo przez łąki i pola. Ważniejsze punkty zaopatrzena na górnym odc.: m-ko Byteń (na 152 k. — str. 91), na środkowym — Słonim (na 95 k. str. 80), na dolnym — w. Szczara (na 17 k.) — od ujścia do Niemna. Współczynnik serpentynowatości:, od j. Wygonowskiego do Słonima 121:95—1,6; od Słonima do ujścia do Niemna 95: 67,5 — 1,4.

J. Święcickie, dług. od wlotu do wylotu kan. Ogińskiego w prostej linji — 5 k.; szer. 7 k., minimalna głęb. 2 m., dno bardzo muliste, latem występują wodorosty, brzegi bagniste, porośnięte lasem, trudno dostępne. Osiedli oprócz strażnic rządowych przy ś'. i gajówek właścicieli lasów — w pobliżu niema. Odległość od jeziora do najbliższego punktu zaopatrzenia i pcz.: w m-ku Telechanach (str. 000) 20 k.

Byteń (str. 91); — 4 k. (lw.) dwór Plauta; — 8 k. (lw.) w. Pahorje; — 13 k. (lw.) w. Uhły; — 14 k. (pr.) w. Kołbowicze; — 17 k.: (pr.) ujście rz. Łochoźwy; — 23 k. (pr.) w. *Dobry Bór*, jaz, żeremie bobrowe; — 32 k. (pr.) w. Wielkie Szydłowicze; — 39 k. (pr.) ujście dawne rz. Issy; — 41 k. rozwidlenie, jechać lw. ramieniem; (lw.) m-o *Słonim*, str. 80; — 42 k. (pr.) ujście nowe rz. Issy; — 45 k. (lw.) w. Różanowszczyzna, jaz; (pr.) w. Talkowszczyzna; — 55 k. (lw.) w. Wasilewicze; — 57 k. (pr.) w. Mickiewicze; — 60 k. (lw.) w. Porzecze, prom; — 62 k. (lw.) w. Zadworze; — 63 k. (lw.) w. Kamlewicze; — 69 k. (pr.) w. Kabaki; — 78 k. (pr.) w. Horodki; — 87 k. (pr.) w. Parchuty; — 90 k. (pr.) w. Czarlonka; — 92 k; (pr.) w. Skrzendzie; — 99 k. (pr.) w. Trochanowicze; — (lw.) w. Śliże Plaskowskie; — 103 k. (pr.) w. Wola Mała, prom do w. Łupacze (lw.); — 105 k. (pr.) w. Wola Wielka, most drogowy; — 106 k. (pr.) w. Wola Krupica, ujście rz. Jaworki; — 112 k. (lw.) w. Makary (Kozibor); — 113 k. (pr.) w. Moskale, prom na (lw.) w. Dudki, — 121 k. (lw.) w. Pieszczanka; — 125 k. (lw.) w. Szczara, prom — 132 k. (lw.) w. Czerlonka; — 129 k. (lw.) w. Korele; — 135 k. ujście Szczary do Niemna.

KRAINA TRZECIA:

GRODZIEŃSZCZYZNA.

Zarys ogólny. Pod względem geograficznym centrum Grodzieńszczyzny znajduje się pod 54° szer. pn. i 23° dług. w.; stanowi ona rodzaj płyty, obramowanej wodami rzek i jezior przy wybitnem zalesieniu (przeciętnie 25%, a w okolicy Druskienik nawet 75%). Wys. n. p. m. w najwyższym punkcie wynosi 164 m.

Krajobraz malowniczy, urozmaicony falistością terenu i zalesieniem; szczególnie odznaczają się: fantastycznie ukształtowane, z licznymi parowami brzegi rzek: *Niemna*, *Kotry*, *Uły*, *Mereczanki*; jeziora: *Mleczne*, *Lot* (ze schr. turystycznem), *Białe*, oraz tajemnicze głębie puszczy *Bersztowskiej* (miejsce łowów królewskich), zachowującej jeszcze dotąd wiele pierwotności (rezerwat łosi) ze „Świętem błotem" — (teren walk powstańczych), z pierwotnem bartnictwem; następnie obszary *puszczy Grodzieńskiej* z niedostępnem i legendą owianem uroczyskiem „Rajgród" (przy sz. z Grodna do Druskienik — za Hożą).

Do osobliwości terenowych należą także t. zw. *„Góry Kredowe"* — pokłady kredy w odległości 5 k. od Grodna wdół Niemna. Pokłady te zawierają liczne i ciekawe szkielety morskich zwierząt, jak *belemnity*, *jeżowce* oraz *forforyty*, nazwane *grodnolitami*. Pozatem niedaleko ujścia rz. Kotry do Niemna w okolicy Bohatyrewicz (40 k. od Grodna statkiem po Niemnie), uwiecznionej przez Orzeszkową w „Nad Niemnem", na lw. brzegu Niemna tuż przy wodzie znajduje się niezwykle rzadka odkrywka pokładów flory międzylodowcowej

Na tymże terenie o kilkanaście k. wgórę Niemna ok. m-ka Łunny — znajduje się jedyny w Polsce *rezerwat czarnych bobrów*.

Ludność Grodzieńszczyzny tworzą: Polacy (w przeważającej liczbie), Rusini-Katolicy, uważający się za Polaków, Rusini prawosławni i Litwini (w okolicach Druskienik), w Grodnie zaś i m-kach znaczny procent stanowią Żydzi.

Ludność wiejska odznacza się religijnością, to też na drogach b. częste są krzyże i kapliczki, nieraz o dużej wartości artystycznej.

Charakterystyczne są tu wózki jednokonne z t. zw. *„duhą"* i ogłoblami.

Stroje wiejskie spotyka się zwykle w oddaleniu od większych miast i utrzymane są one w barwie szarej, sporządzane z wełny i lnu własnego wyrobu. Znaczna ilość mieszkańców wsi nosi również samodziały — paski („krajki") o dużej rozmaitości wzorów.

32. (Warszawa — Białystok) — SOKÓŁKA — GRODNO — ORANY — (Wilno — Turmont) KRYNKI — WOŁKOWYSK — ZELWA—(Baranowicze—Stołpce).

Warszawa — Wilno — Turmont 571 k., poc. os. 13 gdz.; Warszawa — Wilno 423 k., poc. p. ok. 7½ gdz., poc. os. 9 gdz.; Sokółka — Grodno — Orany 121 k., poc. os. ok. 3 gdz.

Warszawa — Stołpce 468 k., poc. p. ok. 8 gdz., poc. os. ok. 14½ gdz.; Krynki — Wołkowysk — Zelwa 74 k., poc. os. ok. 3½ gdz.

A. (Warszawa) — **Sokółka — Grodno — Orany** — (Turmont.)

Linja Warszawa — Łochów — p. t. III „Przewodnika po Polsce", Łochów — Białystok — Sokółka str. 180. (Podlasie).

Na 224 k. od Warszawy — *Sokółka* (st., b.), m-o pow. n. rz. Sokoldą, 230 m. n. p. m., 3431 mszk. Dawniej w. koronna, należąca do ekonomji grodzieńskiej. Mieszkańcy Sokółki obowiązani byli do hodowania sokołów (stąd nazwa). Antoni Tyzenhauz wyniósł ją do godności miasta, osadził rzemieślników, zabudował pięknie rynek. Zajazd przy rynku, tamże rst. Przy ul. — prowadzącej z dw. — kośc. drewniany, zał. w r. 1565 przez Zygmunta Augusta, w r. 1770 spalony, w r. 1848 wystawiony murowany.

240 k. *Kuźnica Grodzieńska* (st.), m-ko. W rynku kośc. drewniany, obecnie przebudowany, zał. w 1545 r.

246 k. *Todorkowce* (p. o.), liczne letniska, pięknie położone n. brzegiem rz. Łosośny.

261 k. *Łosośna* (p. o.), odgałęzienie linji kol. do Augustowa i Suwałk.

266 k. **Grodno** (st., rst., węzeł kol. Grodno—Suwałki, Grodno—Mosty, Grodno—Warszawa, Grodno—Wilno). M-o pow., n. pr. brzegiem Niemna, 164 m. n. p. m., 49721 mszk. (21803 Polaków, 21355 Żydów, 6326 Białorusinów i Rosjan, 237 innych). Przemysł ogranicza się do dużej państwowej fabryki tytoniowej, fabryki dykt i huty szklanej — na przedm. Zaniemeńskiem; n. Niemnem kilka tar-

GRODNO

Podziałka 1:14.000

100 50 0 100 200 300 400 500m

Objaśnienie znaków

- kolej
- budynek publ.
- kościół rz.-kat. i ewang.
- cm. kat. i prawost.
- cm. żydowski
- kościół prawost. i synagoga

Redagował W. Jamiołkowski

ZAWIERSZCZYZNA

KOŁOŻA

POHULANKA

KOL. NOWA



ZAKŁ. GRAF. S. WIERZBICKI I S-KA

GRODNO
SKOROWIDZ ULIC

Akademicka (dawniej Kirchowa) F2
Aleja 3 Maja F2
Artyleryjska F6
Augustowska C6

Bagatela (od Garncarskiej) E3
Bagno D7
Batorego plac D4
Bazyljanska (d. Górna) C3
Bednarska (d. Krótka) D5
Bekiesza Cl.
Bema generała (d. Koszarowa) G4
Bernardyńska D5 Biała D6
Białostocka C7
Bienieckiego, dra (d, Nowa) E5
Bobrowa C5
Bogusławskiego (obok teatru) E2
Bonifraterska E5
Bośniacka E3
Botaniczna (d. Dzielna) F2
Bożniczna D6.
Brygidzka E4
Brzozowa H5

Ceglana D2
Cerkiewna D7
Chmielna C5
Ciasna D4
Cicha F6
Ciechanowskiego, d-ra D1
Cmentarna F6
Czeczota Jana (od Łososiańskiej)
A5
Czwartacka (od Rzeźnickiej) C2
Czysta (N. Kolonja) G8

Dominikańska D3

Nadbrzeżna (ob. Lewa
lub Prawa N.)
Najdusa (d. Piekarska) D3
Napoleona E3
Narodowa D3
Narutowicza (d. Pionierska) E2
Nazaretańska E6
Niecała (od Horodnicz.) E3
Niemcewicza J. B5.
Niemeńska (szosa od Rzeź.) C2
Niska D3.
Nochima (rebi, d. Szkolna) D4.

Objazdowa (od Lipowej) B7.
Obożna E6.
Obronna E6.
Odelska A8.
Ogrodowa E2
Orla E4.
Orzeszkowej E. E3.
Owcza C3.
Owocowa D3.
Peowiacka G5,
Pereca (d. Wyzwolenia) D3.
Piaskowa E4.
Piesza F7.
Piłsudskiego F4.
Piwna (od Wileńskiej) D2.
Plater Emilji El.
Plebańska (ul. Podolnej) D5
Płatnerska (od Zamkowej) D4.

Poczobuta M. G4.
Pocztowa E3.
Podgórna E5.
Podhalańska B7.
Podlaska B6.

Drucka G7
Dworska (d. Dzielna) F2
Dziemianowska E5

Ekonomiczna (od Lipowej) A7

Flisacka (od Podolnej) D6
Fordona, ks. (od kościoła franc.) C6
Franciszkańska C5
Furmańska D7

Garbarska (d. c. Wileńskiej) D2
Garncarska E3
Gdańska B7
Gęsia G4.
Gliniana C2
Glogera B6.
Głęboka D3
Głucha D2.
Gołębia (od Podolnej) E6
Goniądzka A6.
Gorzelniana D6
Górna (ob. Bazyljanska) C3
Grandzicka D1
Grochowska B7
Grottgera Cl.
Gwardjańska C5
Gwarna D4

Harcerska D5 Hofmejstra (od Grandzickiej) D1
Hoovera E3.
Hornicka B7
Horodniczańska E4
Hrynkiewicza Ks. D1
Hutnicza C7

Indurska D7

Jagielońska F4
Jasińskiego, gen. (od Grandz.) D1
Jasna C2

Podolna E6.
Podwalna E3.
Podzamcze D4
Polna C5.
Poniatowskiego J., Księcia E1
Portowa (od Młynarskiej) B4.
Północna F2.
Prawo-Nadbrzeżna D5
Prochowa E5. Próżna B8.
Przebieg (od z-k Artyler.) F6.
Przechodnia D4.
Przedmiejska F6.
Przejazd F7.
Przemysłowa G8.
Przeskok (od Orzeszkowej) F3.
Ptasia D5.
Pusta (N. Kolonja) F7.
Puszkina E2,

RabjejowskaB7.
Radzymińska B7.
Rajgrodzka A6.
Raszyńska A8.
Romera D6.
Rów D6.
Rusznikarska D4.
Rybacka B3,
Rybi Rynek D3.
Rydza Śmigłego, gen. E4.

Rymarska E6.
Rynkowa D4.
Rysia B7.
Rzeźnicka Cl.

Sienny Rynek D5.
Skidelska F5.
Skidelski plac F5.
Skośna C7.
Skórnicza D2.
Słodowa (od Browarnej) D5.
Słoneczna A7,

Jastrzębia F2
Jerozolimska E5
Jezuicka (d- Mistrzowska) D4
Jęczmienna D7,
Juryzdyka (d. Fabryczna) D3

Kacza (od Młynarskiej) C5
Kadrowa G5
Kalinowskiego
(od Grandz.) C1
Kalucińska (d. Kołożańska) D4
Kanonierska G5
Karmelicka (d. Browarna) D5
Kasztelańska E1
Kazimierza (od Zamk.) C4
Klasztorna D4
Klonowa G5
Knyszyńska B8
Kolejowa F4
Kołowa D2
Kołoża C4
Konna (d. z-k Artyler.) F6
Konopna D6
Kosynierska C2
Kościuszki G3
Kozia F7
Krasińskiego Z. E2
Kraszewskiego J. I. B6
Krawiecka D3
Krecia D3
Krochmalna D3

Krucza E4
Kryniczna (N. Kolonja) G7
Krzywa D3
Krzyżaki (maj. Stanisławów) G1
Kundzińska B8
Kurhan D5
Kurpiowska B7

Kurza D3

Słowackiego El.
Smocza (u Rzeźnickiej) C2.
Smolna (od Karmelickiej) D5
Sobieskiego (d. N.
Artyler.) F4.
Sokolnicza (d. z-k Młynarski) C5.
Solna D6.
Sosnowa (od Skidelskiej) H5.
Sowińskiego Gen. G4
Stanisławowska G2.
Stara D4.
Stroma (od Zbożowej) E3.
Strycharska El.
Strzelecka G5.
Sucha C2.
Sudawska A8.
Syrokomli (od Łosoś.) A5.
Szara (od Białost.) C8
Szczygła G4.
Szklana (od Białost.) C7.
Szkolna (od Zamk.) D4.

Ślepa E4.
Ślimak E6.
Śmiała (od Wileńskiej) E3.
Śniadeckich Cl.
Świerkowa G3.
Świsłocka B8.

Tartaczna (u Podolnej) F7.
Tatarska G5.
Teatralny Plac (część pl.
Tyzenhauza) E3.
Towarowa (u Rynkowej) D3
Tracka E5
Trauguta R. (od Grandz.)
Dl. Trębacka C6.
Trojdena A7.
Trójcy św. (Trojecka) D3.
Tytoniowa D4.
Tyzenhauza Plac (d. Wolności) E3.

Legjonowa F6
Lelewela J. B7
Lenkiewicza G5
Lewo-Nadbrzeżna D6
Lewusza (d. Szkolna) D4
Lidzka G4
Lipowa C6
Lipska B2
Listopada 11-go (Kresowa) E2
Listowskiego E4
Litewska E2
Liońska (d. Dcielna) F3

Łabieńska (od Lipowej) C6
Łososiańska C6 Łowiecka C5

Magistracka D3
Makowa E2
Mała (N. Kolonja) F7
Mazowiecka A8
Mickiewicza E2
Mieszczańska D4
Mięsna (d. Rynkowa) D4
Migowska A7
Mikołaja Św. (d. Szpitalna) E3
Młynarska B4
Mokra D3.
Moniuszki (od Łosoś.) E5
Monopolowa F2
Mostowa D5
Mydlana D3

Ułańska C6.

Wapienna D2.
Warzywna D3.
Wąska D6.
Wigierska A8.
Wigury C2
Wileńska D2.
Witoldowa (d. Bankowa) E4.
Wołłówicza plac (u Prochowni) F5,
Wronia A4.
Wróblewskiego Zyg,
(d. Skarbowa) D4.
Wysockiego P. G3.
Wysoka D6

Zajęcza F4.
Zakręt E6.
Zamkowa D4.
Zana T. (u Łosoś.) B6.
Zawierszczyzna C3.
Zbocze (część d. Fabrycznej) C4.
Zbożowa E6.
Zdrojowa F7.
Zduńska (d, z-k Jerozolim.) F5.
Zielna (d. Ceglana) D5.
Zielona F3
Zjazd D6.
Złotarska D4.

Żabia D3.
Żelazna (od Białost.) C7.
Żeromskiego D1.
Żórawia G7
Żwirki C2.
Żytnia (u maj. Stanisławów) G1.

WYKAZ BUDYNKÓW PUBLICZNYCH

1 Kościół po-jezuicki (Fara) D4.
2 „ po-bernardyński D5
3 „ garnizonowy D4.
4 „ S. S. Nazaretanek (b. P .P. Brygidek), klasztor E4.
5 „ XX. Franciszkanów, klasztor C5.
6 Zbór ewang.-augsburski F2.
7 Sobór prawosławny F3.
8 Cerkiew garnizonowa E3.
9 „ na Kołoży C4.
10 „ i klasztor żeński D4.
11 „ zaniemeńska D7.
12 Konsystorz i pałac arcybiskupa prawosł. D2-3.
13 Synagoga (główna) CD4.
14 „ E4.
15 „ na przedm. zaniem. C6-5.
16 Starostwo, urzędy skarbowe E3.
17 Inspektorat szkolny i Muzeum Państw. E3.
18 Sąd Okręgowy E3.
19 „ grodzki D4.
20 Poczta i telegraf E3.
21 „ (filia) i bibljoteka miejska (filja) C6.
22 Magistrat i lombard miejski D3.
23
24 Straż pożarna C4.
25 Dworzec kolejowy G3.
26 Teatr miejski E2.
27 Dom Podoficera (Teatr żołn.) E2.
28 Bank Polski E4.
29
30 Szpital Okr. (wojsk.) CD4.
31 Stary Ratusz D4.
32 Wieża ciśnień E5.
33 Filtry i stacja pomp wodociągu miejskiego F7.
34 Komenda Pol. P. E3-2.

36 Posterunek Pol. P. C6.
37 P. Gimnazjum Męskie F2.
38 „ „ Żeńskie D3-4.
39 P. Seminarjum „ F3.
40 „ „ Męskie i b. kościół PP. Bernardynek D4-5.
41 Szkoła rzemiosł P. M. Szk. C6
42 „ powsz. im. Żeromskiego B6-7.
43 „ „ im. Batorego D4.
44 „ „ i M. Muzeum Przyrod. F2.
45 P. Fabryka wyrobów tytoń. D4.
46 J. w. Machorczarnia C6.
47 Okr. Urząd Ziemski F3.
48 P. Zarząd Dróg Wodn. C4.
49 Pol T-wo Dobroczynności E3,
50 Przytułek dla dzieci chrześc. F6.
51 „ „ żyd. G5
52 Więzienie karne F. 5. D4.
53 Szpital i przytułek gminy żyd. E5.
54 Elektrownia miejska F3.
55 Szpital miejski E5.
56 „ sejmikowy DE2.
57 Hotel „Europa" D3.
58 „ Handlowy E3.
59 „ Słowiański D3.
60
61
62 Dom Okręgu Korp. B6

taków i browar, w m-e fabryka wyrobów introligatorskich „Niemen”, młyn parowy, fabryka surogatów kawy, fabryka kart do gry, pod m-em cegielnia i kaflarnia.

Historja: Grodno, to prastary gród nadniemeński, leżący na odwiecznym szlaku handlowym, łączącym Bałtyk z m. Czarnem. Wykopaliska, dokonane na górze zamkowej, wykryły sporo zabytków historycznych, zwłaszcza szereg b. ciekawych pozostałości z czasów udzielnych ks. grodzieńskich (XI—XII w.). Po najeździe Tatarów w r. 1241 i zniszczeniu przez nich grodu i świątyń zaczyna się okres panowania litewskiego. Grodno było jednym z najpotężniejszych punktów obronnych Litwy w czasie walk z Rusią Halicką i Krzyżakami. Po unji z Polską Grodno wraz z całem ks. W. Litewskiem wchodzi w skład Rzplitej. Od r. 1413 przestaje być stolicą udzielnego księstwa, (dłuższy czas było dziedziną W. Ks. Witolda) i jako m-o pow. wchodzi w skład woj. Trockiego. W 1441 r. Grodno otrzymuje prawo magdeburskie i od tego czasu ma herb: jelenia z krzyżem pomiędzy rogami na czerwonem polu (jeleń ś. Huberta). Grodno było ulubionem miejscem pobytu królów z rodu Jagiellonów. Często przebywał tu Kazimierz Jagiellończyk i zmarł w Grodnie w 1492 r., również i syn jego ś. Kazimierz życie tu w r. 1484 zakończył. W 1522 r. w Grodnie odbył się poraz 1-szy Sejm Rzplitej, a od r. 1678 co 3-ci sejm zbierał się w tem m-e, z wyjątkiem konwokacyjnych, elekcyjnych i koronacyjnych. Za Batorego Grodno było ośrodkiem wypraw na Moskwę i tu Batory na Zamku Starym umarł w r. 1586. W czasie wojen szwedzkich m-o zostało zajęte przez Moskwę i uległo wielkiemu spustoszeniu. Za panowania Stanisława Augusta Grodno stało się centrum działalności podskarbiego nadwornego litewskiego i starosty grodzieńskiego Antoniego Tyzenhauza (1765—1780). Zakłada on tu szereg fabryk i zakładów naukowych (instytut lekarski, szkoła miernicza i budowlana, korpus kadetów, ogród botaniczny, fabryki ceramiczne, powozów, pasów „słuckich”, zakłady jubilerskie, tkackie i in). W Grodnie w r. 1793 odbywa się słynny sejm niemy, zatwierdzający 2-gi rozbiór Polski, tutaj również 25 listopada 1795 r. Stanisław August podpisuje swą abdykację i stąd wywożą go Rosjanie do Petersburga. Po rozbiorach Grodno wchodzi w skład zaboru rosyjskiego. Od r. 1802 jest m-em gubernialnem. W czasie wojny światowej Grodno w 1915 r. zajmują Niemcy. W 1919 r. wojska polskie wchodzą do Grodna. W 1920 r. (od 19.VII do 26.IX) Grodno jest zajęte przez bolszewików. Po krwawych walkach (bitwa n. Niemnem) Grodno wraca do Polski.

Doj. od Warszawy kol. (266 k.), Wilna (157 k.), Suwałk (104 k.), Wołkowyska (94 k.). Na dw. rozmównica tlf., plan orjentacyjny m-a P. T. K. dla wycieczek i turystów i plan okolic m-a.

Aut. do Wilna, Łunny, Wołkowyska, Krynek, Białegostoku, Dąbrowy, Suchowoli, Augustowa, Druskienik — z pl. Batorego (obok postoju tablica z rozkładem jazdy).

Przystań statków parowych na Niemnie: a) obok mostu dla ruchu kołowego (im. Marszałka Piłsudskiego) na lw. brzegu — wgórę Niemna do Łunny i Mostów. Parostatki odchodzą codziennie o gdz. 4 ppłd. z wyjątkiem soboty; b) obok przystani Wojsk. Klubu Wioślarskiego — w soboty, niedziele i święta do podmiejskich miejscowości: Pyszek (5 k.) i Kredowych Gór (7 k.) co parę gdz. w czasie ppłd.

Ltn.: cywilne w Karolinie (8 k. od Grodna), wojskowe w Rumlówku (4 k. od Grodna).

Pcz.: główna (ul. Orzeszkowej 9), filje: a) dw. kol., b) przedm. Zaniemeńskie, ul. Łososiańska 40.

Środki lokomocji na miejscu: aut. do wynajęcia na pl. Batorego — postój aut. przed „Batorówką", tks. na pl. Batorego przed „Starym Ratuszem", **drż.** przed dw. kol., obok Głównej Pcz., róg Orzeszkowej i Dominikańskiej, pl. Batorego, róg Napoleona i Witoldowej, przy wjeździe na most na Niemnie (80 gr. — 1 zł. 20 gr.)

Statki do wynajęcia: przystań statków Szymańskiego (obok mostu na Niemnie) — statki „Jagiełło" do 300 osób i „Jadwiga" do 200 osób — do rozpoczęcia sezonu w Druskienikach statek motorowy „Śmigły" (do 50 osób) na przystani Wojsk. Klubu Wioślarskiego.

Łodzie do wynajęcia obok przystani Klubu i przy ujściu Horodniczanki do Niemna (1 zł. — 1 ½ zł. za gdz.)

Hot: „Europejski" (Dominikańska 24) pk. 31 od 2 zł. 50 gr. „Handlowy" (Dominikańska 28) 20 pk. (od 2 zł. 50 gr.); — „Słowiański" (Dominikańska 18) 11 pk. (od 2 zł. 50 gr.)

Schr. szkolne, dostępne i dla wycieczek turystycznych — państw. gimnazjum im. A. Mickiewicza — Akademicka 10 (40—50 łż.), szkolne 50 gr. inni 1 zł.

Rst.: w hot. Europejskim (Dominikańska 24); „Bagatela" w hotelu Słowiańskim (Dominikańska 18); rst.-kaw. „Royal" (Napoleona 1), rst. Klubu Polskiego (zimą ul. Howera, latem ul. Akademicka 8 — obok wejścia do Ogrodu Miejskiego), rst. Klubu Sportowego „Cresovia" (ul Narutowicza 4), rst. Ogniska Podoficerów (Mostowa 2). W czasie ob. i kolacji muzyka lub radjo. Ceny 80 gr. — 1 zł.

Kaw. i cuk. „Royal" — ul. Napoleona 1. „Europejska" (Dominikańska 20), Maleszy w hot. Europejskim (Dominikańska 24), Ziemiańska (Orzeszkowej 5), Szypowskiego (Pocztowa 11), Śleszyńskiego (Brygidzka róg Witoldowej)

Bnk.: Polski (Napoleona 17), Hipoteczny (ul. Dominikańska 16), K. K. O. (Orzeszkowej 3); — Kantory wymiany Flatego, Marejny, Zakhejma, P. K. O. — pcz. główna (Orzeszkowej 9).

Organizacje turyst.: Komisja turystyczna przy Zarządzie Miejskim — (ul. Dominikańska 12 p. II); P. T. K., oddz. w Grodnie, ul. Z. Wróblewskiego 1, kancelarja notarjusza Miłkowskiego (prezesa T-wa). Agentura „Orbisu" przy ul. Dominikańskiej 18 — Księgarnia „Ognisko".

Elkt.: 220 v.

Czasopisma: „Dziennik Kresowy", „Express Grodzieński", „Nowe Życie", „Kurjer Codzienny Grodzieński 5 gr.", „Wiecz. Kurjer Grodzieński", „Ostatnie Wiadomości", „Grodner Moment".

Teatry i kina: Teatr Miejski im. Elizy Orzeszkowej — czynny przez cały rok z wyjątkiem sierpnia (stała siedziba teatru objazdowego) — pl. Teatralny; Teatr Garnizonowy (Narutowicza 1). Kina dźwiękowe: „Polonja" (Pocztowa 4), „Apollo" (Dominikańska 26), „Zosieńka" (Brygidzka 2); nieme — „Palace" (Orzeszkowej 15).

Sporty: Klub Sportowy „Cresovia" z kortem tenisowym (Narutowicza 4). Woj. Klub Sportów Wodnych (przystań n. Niemnem, róg ul. Podzamcze i Wybrzeża Pierackiego). Klub Sportowy „Makabi" (przystań na Niemnie). Stadjon sportowy D. O. K. III koło koszar Kościuszkowskich (ul. Sobieskiego).

Zwiedzanie Grodna rozpocząć należy po przyjeździe na dw. kol. od ul. Orzeszkowej, która prowadzi do centrum m-a; znajdują się przy niej charakterystyczne małe

domki murowane, w których Tyzenhaus osiedlał sprowadzanych z zagranicy do swoich fabryk majstrów. Tworzyły one wówczas odpowiednik dzisiejszych miast-ogrodów.

U zbiegu ul. Orzeszkowej i Akademickiej znajduje się dom po b. Głównym Kantorze Fabrycznym Tyzenhauza (widoczny z podwórza d. Nr. 26 przy ul. Orzeszkowej). Po przeciwnej str. pod Nr. 17 *dom Elizy Orzeszkowej*, w którym zmarła w 1910 r. (oprowadza woźny, mieszkający w podwórzu). O kilka domów dalej po str. parzystej rozpoczyna się Ogród Miejski z pomnikiem E. Orzeszkowej, wystawionym w r. 1929, dłuta rzeźbiarza R. Zerycha. Pomnik ten stoi tuż przy miejscu, na którem wznosił się dawniej pałac Tyzenhauzów, późniejsza siedziba Repnina i generał-gubernatorów. Opis pałacu i zabaw w nim oraz w przylegającej „Dolinie Szwajcarskiej" wówczas odbywanych — znajdujemy w powieści Reymonta „Rok 1794": Pałac ten został w r. 1915 przez Niemców zbombardowany i spłonął. Obok pomnika E. Orzeszkowej znajduje się *Teatr Miejski* jej imienia, przebudowany po dawnym Teatrze Tyzenhauza, (mieści 650 osób.) W Teatrze na widowni wisi żyrandol z kryształów Tyzenhauzowskich wyrobów. Dalej w głębi ogrodu — stary park Tyzenhazowski i stały ogród botaniczny.

Przy przylegającej do ogrodu miejskiego ul. Narutowicza pod Nr. 6, za kortami tenisowymi Klubu „Cresovia", znajduje się dawny *dom ks. Józefa Poniatowskiego*, darowany mu specjalnym zapisem przez Stanisława Augusta.

Stąd, wracając ku ulicy Orzeszkowej, przechodzi się przez pl. Wolności, na którym stoi *pomnik — obelisk*, wystawiony na pamiątkę zwycięstwa nad bolszewikami w r. 1920.

Za nim wgłębi po przejściu mostu przy ul. Grandzickiej — dawny *pałac* podstolego M. hr. Walickiego (dziś siedziba biskupa prawosławnego).

Stąd należy wrócić i przejść pr. str. pl. Wolności obok sądu grodzkiego, mieszczącego się w dawnym pałacyku w stylu neoklasycznym, i dalej — obok Archiwum Państwowego, skręcić w pr.; po przejściu mostu n. rz. Horodniczanką wchodzi się na dalszy ciąg ul. Orzeszkowej i kierując się w pr., mijając przecinającą ją ul. Horodniczańską — dochodzi się po tejże stronie do domku p.p Wróblewskich — m. ur. znakomitego uczonego, prof. chemji i fizyki, W. Wróblewskiego (skroplił powietrze).

Npr. tego domu znajduje się *gmach Starostwa*, dawny

pałac Maksymowicza, w którym przebywał w r. 1812 sztab Heronima Bonapartego, króla westfalskiego. Przy końcu ul. Orzeszkowej wchodzi się na ul. Dominikańską, nosząca nazwę od dawnego klasztoru O. O. Dominikanów (dziś Gimnazjum Państwowe Żeńskie — d. Nr. 10). Znajdujący się obok Gimnazjum skwer ogrodzony jest miejscem po dawnym kośc., zburzonym przez Rosjan po r. 1863. Za skwerem — *Ratusz* (budowle poklasztorne). Przed skwerem przy ul. Dominikańskiej 18 (dziś hotel „Słowiański") — dom po dawnym kośc. ś. Ducha.

Z ul. Dominikańskiej wychodzi się na pl. Batorego. U wylotu ul. Dominikańskiej — dawna *Fara Witoldowa* (koniec XIV w.), przebudowana po r. 1892 na sobór prawosławny, obecnie odbudowana na kośc. garnizonowy (w części prezbiterjalnej — resztki polichromji z XVI w.). Po wyjściu z ogrodzenia kośc. należy udać się wpr., obok kamienicy z XVI w. i ul. Zamkową do końca, a następnie przez most n. fosą przejść do Królewskiego **Zamku** Starego z czasów Witolda, który przez dłuższy czas pozostawał zamkiem obronnym (zachowała się część muru obronnego od str. Niemna), poczem był przebudowany przez króla Stefana Batorego na mieszkalny (według planu budowniczego Scoto z Parmy). Tu się odbywały w XVII w. Sejmy Rzplitej i tu zmarł Stefan Batory. Obecnie część zamku zajmuje *Państwowe Muzeum Historyczno-Etnograficzne*, pozostała jest odbudowywana. Na dziedzińcu zamkowym w latach 1932/33 odkopano niezwykle ciekawy *kompleks zabytkowych zabudowań*, jak resztki domu mieszkalnego książęcego z cegły (XI — XII w.), ruiny świątyni z głazami ofiarnymi (XI w.) i kaplicy zamkowej (XIII w.), obie z cegły, oraz resztki zabudowań drewnianych z XII — XIII w. (oprowadza woźny Muzeum). Z dziedzińca zamkowego — wdół Niemna, po pr. str. widoczna jest *świątynia obronna na Kołoży* (XI — XII w.) z ozdobami majolikowemi nazewnątrz i dużą ilością głośników (garnków akustycznych) wewnątrz.

Obok Zamku Starego znajduje się *Zamek Nowy* (obecnie zajęty przez szpital) z czasów Saskich. Tu zamieszkiwał (1795 — 1797) i abdykował król Stanisław August i tu odbywały się Sejmy Rzplitej w XVIII w. oraz Sejm Rozbiorowy w 1793 r.

Od Zamku Nowego przechodzi się ul. Zamkową na pl. Batorego; nawprost obok Starego Ratusza o charakterze klasycystycznym (r. 1807) — *kośc. farny* (dawn. O. O.

Jezuitów) z poł. XVII w., — w stylu barokowym z 2 wieżami i kopułą, w planie krzyżowym, z licznemi i pięknemi rzeźbami w prezbiterjum. Tamże kaplica M. B. Studenckiej oraz pomnik A. Tyzenhauza.

Obok kośc. farnego (róg pl. Batorego i ul. Brygidzkiej) znajduje się dom mieszkalny, zw. „Batorówką”, z podsieniami od podwórza (wejście z pl. Batorego). W domu tym, jak głosi podanie, miał zamieszkać król Stefan Batory podczas przebudowy Zamku.

Przy pl. Batorego za Starym Ratuszem i kramami znajduje się dawny pałac Radziwiłłów, a następnie Lubeckich (obecnie własność Margolisa). Z pl. Batorego przechodzi się str. pr. ul. Brygidzkiej do kośc., dawniej P. P. Brygidek, — obecnie S. S. Nazaretu, wybudowanego w roku 1642 przez Krzysztofa i Aleksandrę z Sobieskich Wiesiołowskich w stylu barokowym. W ogrodzie klasztornym znajduje się stary lamus (XVII w.) z podcieniami. Od kośc. P. P. Brygidek przechodzi się ul. Nazaretańską, ul. Dziemianowską i ul. Bernardyńską do *kośc. Pobernardyńskiego* (XVI w), z gotyckiemi oknami w prezbiterjum i piękną wieżą. Przy kośc. — zabudowania klasztorne z refektarzem o sklepieniach późnogotyckich. Z kośc. przechodzi się nawprost do ul. Mostowej, poczem skręciwszy w lw. i przeszedłszy przez most na Niemnie, dochodzi się do widocznej (od mostu w lw.) *bożnicy żydowskiej drewnianej* (XVIII w.) z dachem o 3 kondygnacjach. Na przedm., również po 2-ej str. (pr.) mostu, na wzgórzu znajduje się klasztor i kośc. OO.. Franciszkanów, fundacji Kurcza z I-ej poł. XVII w.. — jednowieżowy o 3 nawach, wnętrze skromne. Z przedm. wrócić należy przez tenże most, ul. Mostową, przez pl. Batorego, ul. Dominikańską, ul. Orzeszkowej, za domem Nr. 40 skręcić w ul. Ljońską, przy końcu której mieści się *Miejskie Muzeum Przyrodnicze* z b. ciekawą kolekcją motyli i innymi okazami, następnie, wracając, na ul. Orzeszkowej u wylotu jej skręcić w lw. na ul. Stanisławowską, prowadzącą do dawnego *pałacu Stanisława Augusta* (obecnie własność Jana ks. Druckiego-Lubeckiego). Przy ul. Stanisławowskiej Nr. 15 znajduje się *ogród zoologiczny* ze znaczną ilością okazów. Z ogrodu zoologicznego ul. Stanisławowską można wrócić wprost do dw. kol.

288 k. Rybnica (p. o.), 298 k. Porzecze (st., b.).

Linja kol. Porzecze — Druskieniki: 18 k., poc. os. 22 min. Połączenie stałe do każdego poc. w kierunku Wilno — Warszawa i odwrotnie; przy poc. os. specjalne wg.

Na 18 k. **Druskieniki,** zdrojowisko; m-ko na gr. Litwy, którą stanowi rz. Niemen, na pr. brzegu rz. Rotniczanki, przy ujściu jej do Niemna, 198 m. n. p. m., w pięknej okolicy pagórkowatej, na piaszczystem płaskowzgórzu, wzdłuż wartkiej Rotniczanki, gwałtownie spadającej sztucznemi kaskadami. Z 3 stron otaczają Druskieniki rozległe lasy sosnowe (150.000 ha). Grunt przepuszczalny. Klimat dość łagodny, bez dużych wahań, położenie zaciszne. Powietrze czyste, nasycone żywicą.

Zdrojowisko posiada 17 obfitych źródeł słonych samobijących i kilka wierconych. Wody druskienickie — to solanki znacznie rozcieńczone, zawierają tylko 5 do 10% soli z domieszką wapnia i magnezji.

Solanki posiadają częściowo własności radioczynne. Dostarczają wody do kąpieli i do picia. Nadto wpobliżu Druskienik znajdują się pokłady borowiny. Druskieniki mają wyborne warunki klimatyczne. Wody druskienickie zaleca się w chorobach następujących: nieżyty żołądka z obniżoną kwasotą, nieżyty jelit i dróg żółciowych; nieżyty pęcherza moczowego i miedniczek nerkowych, miażdżyca tętnic i choroby serca, nieżyty dróg oddechowych, ozdrowiny po chorobach zakaźnych, zołzy i skaza wypocinowa, osłabienie nerwowe, neurastenja. D. wyłącza się w dolegliwościach następujących: stany depresji nerwowej, zapalenie nerek, gruźlica płuc, niewyrównane schorzenia serca.

Zakład kąpielowy posiada 100 kabin I kl., 12 II kl., radioczynne kąpiele solankowe i 3 źródła do picia. Następnie kąpiele kwasowęglowe, błotne, wodolecznictwo, elektroterapję, lampę kwarcową. Wreszcie kąpiele rzeczne z plażą piaszczystą na Niemnie i kaskadowe na Rotniczance, a słoneczno-powietrzne w lesie sosnowym na falistym terenie. 3 zakłady djetetyczne.

Sezon I trwa od 1 maja do 15 czerwca, II od 16 czerwca do 15 sierpnia, III od 16 sierpnia do 20 września. Podczas sezonu ordynuje kilkunastu lekarzy.

Historja: W XII w. zbudowany tu był przez ks. litewskich drewniany zamek w celu obrony przed Krzyżakami. Nazwa Druskieniki pochodzi od litewskiego słowa druskas-sól, znajdowały się tu bowiem niegdyś słone źródła (bromo-jodłowe solanki) i warzelnie soli. 1-a wyprawa Krzyżaków w te strony miała miejsce w r. 1312, pod wodzą komtura Heinricha Plotzke. Po zdobyciu 2 innych zamków i wycięciu w pień ludzi zbrojnych, Krzyżacy uprowadzili z sobą 700 niewolników. Za panowania Kiejstuta napady często powtarzały się. Najpamiętniejszy był w r. 1378 pod dowództwem Teodoryka Elnera, Komtura Belgji. Źródła mineralne w Druskienikach zaczęły być sławne w końcu XVII w. W r. 1830 hr. Fonberg zrobił analizę wody mineralnej. W 2-ej poł. XIX w. Druskieniki stały się znanem zdrojowiskiem, do którego zjeżdżali liczni kuracjusze dla kąpieli słonych.

Doj. Od dw. kol. do zakładu 400 m. Drż., tks. ok. 1 zł., pozatem aut. i tks. codziennie do Grodna. Przejazd 4 zł.
Hot: „Centralny", „Imperial".
Schr. szkolne: ul. Piłsudskiego.

70 pns. i **dworków.**
Wszystkie budynki w zdrojowisku mogą pomieścić do 8000 kuracjuszów.
Rst. kaw. i cuk. 1) „Erin" — Kruzenszterna (ul. Orzeszkowej przy parku), 2) „Parkowa" — (w parku obok zakładu zdrojowego), 3) „Oaza" — Frenkla, (ul. Poznańska).
Pcz.
Bnk.: K. K. O. w Druskienikach, ul. Orzeszkowej.
Taksa klimat. 25—30 zł. za 6 tygodni (urzędn. państw. i wojskowi — 50% zniżki).
Organiz. turyst.: T-wo Przyjaciół Druskienik (ul. *Piłsudskiego*)
Elkt. 220 v.
Zakład zdrojowy, hot. i pns. zakładowe oraz lepsze prywatne są **skanalizowane.**
Apt. — ul. Piłsudskiego.
Rozrywki: zabawy taneczne w „Kasynie Zdrojowem" (Spokojna 4), w kaw. „Parkowej", „Oazie", „Erinie", oraz imprezy T-wa przyjaciół Druskienik, jak wianki na Niemnie, zabawy w parku i in.
Teatr dojazdowy z Grodna, Warszawy, Wilna, koncerty w sali „Oazy", ul. Poznańska.
Kino w „Erynie" — ul. Orzeszkowej.
Koncerty orkiestry wojskowej w parku.
Sporty: nowoczesne korty ziemne T-wa Przyjaciół Druskienik (na Pogance), i boisko, łodzie na rzece, rybołówstwo.
Spacery w parku n. Niemnem, n. Rotniczanką i n.j. Druskonie.

Na Pogance dworek **Marszałka Piłsudskiego.**

Wycieczki bliższe: w dol. Niemna do dzikiej kotliny *Rajgrodzkiej* i do pięknych pobliskich jezior leśnych.
Wycieczki dalsze: 1) *j. Iłgis* i *Gruta*, 8 k. sz. oraz 3 k. d. gruntową w kier. pnw., w kierunku strażnicy K. O. P. w Ucieszе. 2) *W. Randomańce* — 14 k. sz. — grupa drzew barciowych. 3) *W. Rotnica* — 3 k. sz. w kierunku pnw., albo lasem przez Pogankę d. gruntową — *grób* druha A. Mickiewicza — *Jana Czeczota* na cmentarzu obok kośc. 4) *J. Łot* — 8 k. — ze schr. n. jeziorem — (łż. 8 po 1 zł. 50 gr.). 5) *W. Zapurwie*, 11 k. sz. na Porzecze i 3 k. d. gruntową obok źródła „Kuchnia Królewska" — grupa pięknych drzew barciowych, charakterystyczne dawne świronki, krzyż ozdobny z daszkiem na cmentarzu — wpobliżu 2 jeziora *Dub* i *Maszonka*. Posiłki we wsi. Stąd do „*Pojezierza Sałackiego*" (jezioro spłynęło w 1841 r.) — 2 k. na pd. od Zapurwia — z „ostrowami" *Lichackim* i *Zapurwiańskim*; zachowały się tu ślady os. przedhistorycznych z *uroczyskiem* „*Podlednica*" i źródłem „*Królewska kuchnia*" (miejsce pobytu Zygmunta Augusta). Doj. do „pojezierza": aut. z Druskienik — 11 k., od st. kol. Porzecze **7 k.** sz., od sz. 2 k. d. boczna prowadzi przez las obok leśniczówki w Konablach.

308 k. Sanowo (p. o.); — 324 k. Marcinkańce (st., b.); — 345 k. *Orany* (st., b.). Odc. Orany — Wilno — Turmont str. 47. (Wileńszczyzna.)

B. (Warszawa) — **Krynki** — **Wołkowysk** — **Zelwa** — (Baranowicze — Stołpce).

Warszawa — Łochów: t. III „Przewodnika po Polsce"; Łochów — Białystok — Krynki str. 186 (Podlasie).

230 k. *Krynki* (st.), 18 k. na pn. d. polnemi m-o n. rz. Krynką, ok. 7.000 mszk., kwitnie tu przemysł garbarski.

Historja: W m-e tem w r. 1434 król Władysław Jagiełło na prośby W. Ks. litewskiego Zygmunta Kiejstutowicza odnowił jedność Litwy z Koroną i związał ją węzłem ściślejszym. Zygmunt wyjechał na spotkanie króla, który powracał z łowów w puszczy białowieskiej, a oddając mu hołd i składając bogate podarunki, błagał, aby się udał wgłąb Litwy. Jagiełło nie dał się do tego nakłonić. Układy jednak doszły do skutku. Uchwalono powtórnie wieczne zjednoczenie obu narodów, potwierdzone tegoż roku w Grodnie. W zimie 1706 r. Karol XII, król szwedzki w pochodzie z Polski na Litwę stanął w Krynkach ze swym głównym korpusem. Przez Krynki przebiegał dawny trakt z Wilna do Krakowa na Lublin. W okolicach Krynek była ongiś wielka puszcza. Przyjeżdżał tu na polowanie król Stanisław August. Ok. r. 1886 prawie całe m-o zniszczył pożar.

Stara *synagoga* z XV w. przy ul. Garbarskiej niedaleko rynku. *Kość. p. w. ś. Anny* (gotyk) z r. 1914. **Hot.:** Terkiela przy ul. Piłsudskiego. **Hot.** i **cuk.** *Morchelewicza* (róg pl. Jagiellońskiego i ul. Sokólskiej), **cuk.** Turskiego (pl. Jagielloński róg Garbarskiej).

Wycieczka: na pd. 10 k. d. gruntową do znajdującej się pod Kruszynianami, wsią Tatarów litewskich — Łysej Góry, na której niegdyś stał kość. Według podania w niedziele i święta o 12-ej w płd. słychać tu dzwony, gdy się ucho do ziemi przyłoży. W *Kruszynianach* drewniany *meczet* tatarski.

242 k. Brzostowica (st., b.). — Na pnw. sz. 10 k. aut. (1 zł.) *Brzostowica Wielka*, m-ko n. rz. Brzostowiczanką.

Niegdyś własność Chodkiewiczów. Chodkiewiczówna wniosła ją w dom Mniszchów. Jerzy Wandalin Mniszech, marszałek wielki koronny (pochowany tutaj) wyrobił dla m-a różne przywileje. W Brzostowicy Wielkiej mieszkał jakiś czas w r. 1831 wielki ks. Konstanty Pawłowicz.

Kość. murowany z r. 1620 ś. ś. *Piotra i Pawła*, częściowo przebudowany w poł. XVIII w.; mimo pożarów, które nawiedziły Brzostowicę, ostał się po dzień dzisiejszy. Przerobiony przez władze rosyjskie na cerkiew, obecnie zwrócony. Drugi *kość.* z kamienia łupanego b. ładny, fundacji Józefa hr. Kossakowskiego, wzniesiony w 1912 r., p. w. *Przemienienia Pańskiego*. W rynku wznosi się piętrowa kamienica z podsieniami, która za czasów Chodkiewicza była zajazdem, t. zw. „*Sukiennice*”. Opodal kość. starego w kierunku w. w ogrodzie owocowym dworu pp. Kossakowskich znajduje się skarbiec, stary budynek o b. grubych murach i lochach podziemnych, łączących

go z kośc. Na cmentarzu stara drewniana kaplica i resztki murowanej dzwonnicy, pochodzące prawdopodobnie z XVIII w. — 1½ k. od m-a w kierunku pdz. *dwór Brzostowica Wielka,* dobra ongiś hetmana Chodkiewicza obecnie Stanisława hr. Kossakowskiego. Dwór z 3 części, z których 1-a sięga czasów Chodkiewicza, 2-ga liczy ok. 100 lat, 3-a współczesna o charakterze zamków nadreńskich; piętrowy pałac z wieżycami. Wewnątrz pałacu dużo cennych zabytków, jako to: obrazy (Ruisdael, Tycjan), portrety rodzinne, staroświeckie meble z różnych epok, porcelana sewrska, saska i korecka. lampa wisząca roboty weneckiej, świeczniki, srebra i t. p. W pałacu kufer hetmana Chodkiewicza. Znajduje się tutaj również wiele dokumentów, mających znaczenie historyczne.

10 k. sz. od st. na pnz. majątek *Brzostowica Mała.* Przeszedł od rodziny Massalskich w posiadanie Stryjeńskich, a obecnie należy do rodziny Wołkowickich. Dwór stary odznacza się tem, że posiada jedyne w okolicy saskie dachy. Obok dworu wznosi się piętrowy murowany budynek o wielkich salach i resztkach staroświeckich kutych żelaznych krat w oknach, w którym w XVIII w. mieścił się zbór kalwiński. We dworze sporo ocalałych mebli staroświeckich. 1½ k. od dworu *kośc. kat.* murowany, ufundowany przez rodzinę Wołkowickich, w r. 1868 przerobiony na cerkiew, a w r. 1919 restytuowany. Niedaleko — majątek *Brzostowica Murowana.* Własność rodziny Sołtanów. Stary pałac murowany piętrowy, wybudowany przez hr. Jundziłła.

254 k. Rudawka (p. o.); — 265 k. Andrzejewicze (st., węzeł linji kol. do Hajnówki, str. 117).

275 k. *Wołkowysk Centr.* (st., rst., węzeł kol. Białystok — Słonim, Siedlce — Lida); — 278 k. **Wołkowysk Miasto** (st., b.), m-o pow. n. rz. Wołkowyją, ok. 16.000 mszk, (w tej liczbie 6.332 Żydów i 23 mahometan). Młyny, fabryka świec, łoju, garbarnia, 2 ceglarnie, kaflarnia.

Historja: Wołkowysk — b. stara os.; w r. 1038 napad Jadźwingów, rzeź i pożar, najście Tatarów w 1224 r. — niszczą Wołkowysk. Po śmierci W. Ks. Litewskiego Ryngolda Wołkowysk znowu zniszczony przez Mongołów, wkrótce podźwignięty przez Mendoga, do którego należał. W 1252—1258 zdobywany kilkakrotnie przez ks. ks. halickich. Po odzyskaniu Wołkowyska Mendog odbudował i upiększył zamek. W 20 lat później Jagiełło ustąpił Wołkowysk Witoldowi za ks. trockie. W 1385 r. Jagiełło z Wołkowyska wyprawia posłów do Krakowa z oświadczeniem o przyjęciu wiary chrześcijańskiej i małżeństwie z Jadwigą. Zjazd w tej sprawie w 1386 r. i deklaracja Jagiełły przyjęcia wiary chrześcijańskiej. Tryumfalny wjazd

Jagiełły ze szlachtą polską przez bramę tryumfalną na rz. Roś. Witold funduje świątynię. Najazd nagły Krzyżaków w r. 1409 (wielki mistrz Ulrych von Jungingen), 16 marca — pożar — rzeź — uprowadzenie mnóstwa jeńców. W r. 1656 wojska polsko-litewskie i Tatarzy, sprzymierzeni z Polakami, zwyciężają Szwedów (pozostały z tych czasów szańce). W r. 1662 Wołkowysk zniszczony zupełnie przez Moskwę. Od czasów wojen szwedzkich chyli się do upadku. W r. 1794 częściowo zniszczony w czasie insurekcji kościuszkowskiej. W r. 1812 — jest główną kwaterą II armji rosyjskiej. W czasie odwrotu Napoleona — 15 i 16 listopada 1812 r. mordercza bitwa między 28000-nym korpusem Sackena a oddz. francuskim Rayniera, który, zagrożony oskrzydleniem, musiał się cofnąć. M-o spalono wtedy do szczętu tak, że nie mając gdzie pomieścić władz pow. — przenoszą je do Izabelina.

Wołkowysk dzieli się na Wołkowysk Centralny — Borki, osiedle świeżo (ok. 1924 — 27 r.) powstałe i Wołkowysk Miasto. Wołkowysk C. hot. nie posiada.

Z Wołkowyska C. aut. (50 gr.) — tylko w dzień — do *Wołkowyska Miasto* (5 k.). Najlepszy **hot.** — 1 zł. 50 gr. — „Grodzieński" przy ul. tej samej nazwy. **Rst.** w Klubie Towarzyskim Resursa Obywatelska (ul. Kościuszki). **Oddz. P. T. K.** (Rynkowa 18). 3 **kina**. **Czasopisma:** „Tygodnik Wołkowyski" i „Dos Wołkowyskier Lebn". *Tereny narciarskie* w Wołkowysku Centralnym i skocznia na „Szwedzkiej Górze". **Cuk.** Skowrońskiego (ul. Pierackiego 1).

Kość. kat. z 1841 — 8 r., cerkiew, synagoga. W pd. części m-a „*Szwedzkie Góry*" (wykopaliska przedhistoryczne).

304 k. *Zelwa* (st., b.), ½ k. d. gruntową m-ko na lw. brzegu Zelwianki, 1400 mszk. W pamiętnikach Sułkowskiego (1791 — 1793 r.) — opis bohaterskiej obrony mostu na Zelwie przeciw następującym wojskom gen. rosyjskiego Persena w czasie insurekcji Kościuszkowskiej. W r. 1831 Zelwa przechodzi na skarb; słynne jarmarki. 2 kośc. — z tych jeden drewniany. Zelwa posiada komunikację aut. ze Słonimem i Wołkowyskiem.

Odc. kol. Zelwa — Baranowicze — Stołpce str. 80. (Nowogródczyzna).

33. (Warszawa — Siedlce) — ŚWISŁOCZ — WOŁKOWYSK — LIDA — (Wilno) / (Zahacie).

Linja kol. Warszawa — Wilno 493 k., poc. os. ok. 12 gdz.; Warszawa — Zahacie 690 k., poc. os. ok. 23 gdz.; Świsłocz — Wołkowysk — Lida 139 k., poc. os. ok. 4 gdz.

Odc. Warszawa — Mrozy p. t. III ,,Przewodnika po Polsce"; Mrozy — Czeremcha str. 187 (Podlasie); Czeremcha — Świsłocz str. 160 (Puszcze).

261 k. Świsłocz (st., b.); opis m-ka — str. 163 (Puszcze).

Obok Świsłoczy — puszcza Świsłocka, łącząca się z puszczą Białowieską (str. 164 — ,,Puszcze").

280 Andrzejewicze (st. węzłowa) str. 115; — 289 k. Wołkowysk Centralny (st. węzłowa, rst.) str. 115; — 308 k. *Roś* (st., b.), m-ko. Kośc. murowany z r. 1611, zbudowany przez hetmana Hieronima Chodkiewicza; — 325 k. *Mosty* (st., rst., węzeł kol. Grodno — Mosty i Wołkowysk — Lida), m-ko na lw. brzegu Niemna, 1317 mszk. Kośc. w r. 1539 wzniesiony z drzewa przez królową Bonę. Wielka fabryka dykty; — 348 k. Różanka n. Niemnem (st., b.); — 358 k. *Żołudek* (p. o.), m-ko; w kośc. tutejszym pochowany został w 1785 r. Antoni Tyzenhauz, podskarbi W. Ks. Litewskiego. Karol XII, walcząc na Litwie w r. 1706 z wojskiem ruskiem i oddz. polskimi, trzymającymi stronę Augusta II, miał tu przez dłuższy czas główną kwaterę i stał w klasztorze Karmelitów, fundowanym w 1682 r. przez Kazimierza Fronckiewicza. Stąd wybiegał na oględziny mostu, budowanego na Niemnie pod w. Ołłowo i 8 marca omało nie zginął wskutek załamania się lodu. — 368 k. Skrzybowce (st.); — 378 k. Kurhan (p. o.); — 385 k. Białohruda (p. o.); — 399 k. Lida str. 92.

Odc. Lida — Wilno i Lida — Zahacie str. 58 i str. 59 (Wileńszczyzna).

34. GRODNO — JEZIORY / MOSTY.

Linja kol. Grodno — Żydomla — Jeziory 34 k.; poc. os. ok. 1½ gdz.; Grodno — Żydomla — Mosty 58 k.; poc. os. ok. 2 gdz.

A. Grodno — Jeziory.

Grodno str. 106; 20 k. Żydomla (st.); — 25 k. Zakrzewszczyzna (p. o.); 34 k. **Jeziory** (st.), na pn. m-ko n. j. Kań, łączącem się z j. Białem i szeregiem innych jezior. Do Grodna sz. 25 k. W rynku stary *kośc-ek*, zbudowany w pocz. XVII w., odnowiony w 1779 r. kosztem Stani-

sława Augusta. Ambona misternie rzeźbiona w drzewie, prawdopodobnie z XVII w. W zakrystji piękne ornaty, szyte z pasów słuckich. Po powstaniu 1863 r. olbrzymie dobra jeziorskie były skonfiskowane, a właściciel Leopold hr. Walicki został zesłany na Sybir. Jeziory stanowią ośrodek sportów wodnych Okręgowego Urzędu Wychowania Fizycznego Nr. III.

Za m-kiem Jeziory w kierunku pn.—sz. na Wilno, skręcić na 8-ym k. w lw., poczem 3 k. d. leśną i ścieżką — „*Święte Błoto*" — miejsce walk powstańczych (1863 r.).

B. Grodno — Mosty.

Odc. Grodno — Żydomla p. w.

30 k. *Skidel* (st.), — 3 k. na pnw. sz. m-ko, zał. w r. 1525; część ludności stanowią Tatarzy. Na jarmarkach we wtorki sprzedają okoliczni wieśniacy kraciaste samodziały.

40 k. Czerlona (p. o.); — 58 k. Mosty (str. 117).

35. GRODNO — KAMIENNA NOWA — (Suwałki).

Linja kol. 104 k.; poc. os. ok. 3½ gdz.; Grodno — Kamienna Nowa 47 k.; poc. os. ok. 2 godz.

Grodno str. 106; 5 k. Łosośna (p. o.); — 22 k. Bielany (st.); — 36 k. *Różanystok* (st.), 3 k. na pnw. sz. — zakłady naukowe ks. ks. Salezjanów. Piękny *kośc. po-dominikański* z poł. XVIII w. (barok, jeden z najwspanialszych w woj. białostockiem). 47 k. *Kamienna Nowa* (st., b.).

Odc. Kamienna Nowa — Suwałki str. 129. (Suwalszczyzna).

36. (Białystok) — SOKÓŁKA — GRODNO.

Sz. 40 k. **Aut.** — 3—4 razy dziennie — 3 zł. 50 gr.

Odc. Białystok — Sokółka — str. **210**, (Podlasie); — 6½ k. **w.** Popławce; — 15 k. Kuźnica (str. 106); — 27½ k. w. Józefówka; — 12½ k. Grodno (str. **106**).

37. GRODNO — LIDA.

Sz. 114 k. **Aut.** 2 razy dziennie 5 zł.
Grodno — str. **106**; — 20 k. w. Strupin; — 24½ k. w. Kotra; — 29 k. w. Chwaty; stąd na pn. 1 k. Skidel (str. **118**); — 84 k. Lida (str. 92).

38. GRODNO — ST. KOL. BRZOSTOWICA.

Sz. 70 k.
Grodno str. 106; — 12 k. w. Kopciówka; — 26 k. m-ko Indura; — 32 k. w. Prokopowicze; — 40 k. w. Olekszyce; — 52 k. w. Brzostowica Mała (str. 115); — 60 k. w. Brzostowica Wielka (str. **114**); — 56 k. w. Kaszyńce; — 64 k. w. Ciecierówka; — 70 k. st. kol. Brzostowica (str. 114).

39. GRODNO — JEZIORY.

Sz. 24 k.
Grodno (str. 106); — 2½ k. w. Kaplica; — 12 k. w. Hołownicze; — 15 k. w. Borki; — 24 k. w. Kamczatka; — 24 k. Jeziory—str. 117.

40. GRODNO — LIPSK — (Augustów).

Sz. 35 k. **Aut.** 2 razy dziennie — 2½ zł.
Grodno — str. 106; — 3 k. Łosośna (str. 118); — na 4-ym k. w lw. sz. 35 k. do Lipska.

41. GRODNO — DĄBROWA — (Osowiec).

Sz. 34 k. **Aut.** 2 razy dziennie — 2½ zł.
Grodno — str. **106**; — 20 k. w. Ogrodniki; — 14 k. Dąbrowa. Odc. Dąbrowa — Osowiec — str. **133** (Suwalszczyzna).

42. (Bielica) — ORLA — UCIECHA.

Szlak wodny na Niemnie.

Niemen w granicach Polski przebiega 480 k. Jest on typową rzeką nizinną. Koło Grodna Niemen wchodzi w swój pierwszy przełom, ukazują się szypoty. Kwatery w m-kach skromne, lecz czyste,

we wsiach — jedynie w stodołach. Zakupy nabiału w większych wsiach, nad rzeką można również kupić ryby.

Dojazd kol.: odc. Mosty—Grodno.

Niemen od Stołpców do Orlej str. 103 (Nowogródczyzna).

Na pr. brzegu (190 k. wzdłuż Niemna od Stołpców) — m-ko Bielica, pcz.; — 9 k. w. Zblany (pr.), przewóz, most drogowy do w. Niesiłowce (na lw. brzegu 2 k.), 5 k. od Bielicy; — 6 k. (pr.) w. Poniemuńce; — 5 k. (pr.) w. *Piaskowce*. Ciekawy cmentarz; — 1 k. (lw.) dwór Dąbrówka, przewóz; — 4 k. (pr.) w. Mociewicze, przewóz; — 2 k. (pr.) w. Szawdzinie; — 4 k. (pr.) ujście rz. Lebiody; — 5 k. (pr.) m-ko *Orla*, pcz. przewóz; — 3 k. (pr.) w. Dworczany; — 7 k. (pr.) w. Beregowce; — 2 k. (pr.) w. Turejsk; — 2 k. pr. w Nowinka; — 2 k. pr. w. Perekop, przewóz; — 13 k. (lw.) ujście rz. Szczary; — 2 k. (lw.) w. Nowosiółki; — 12 k. (pr. i lw.) m-ko *Mosty* (str. 117); — 5 k. (pr.) dwór Michałówka (do st. kol. Mosty 2,5 k.); — 3 k. (lw.) ujście rz. Zelwianki, dwór Zelwiany, most drogowy, *przystań parostatków*; — 1 k. (lw.) w. Podworna; — 1 k. (lw.) w. Zaniemeńsk; — 1 k. (lw.) most kol. Wołkowysk—Lida; — 6 k. (lw.) w. *Rybaki. Rezerwat bobrowy między Łunną a Mostami* (st. kol.) *można zwiedzać po uzyskaniu pozwolenia nadleśniczego w Mostach.* Doj. Niemnem do ujścia rz. Rosi (lw. brzeg Niemna) lub od strony Łunny d. kołową do wsi Rybaki, gdzie mieszka gajowy; — 3 k. (lw.) ujście rz. Roś, przewóz 1 k. na lw. brz. do w. Rybaki (p. w.); — 3 k. (pr.) w. Dubno, przewóz; — 6 k. (pr.) w. Kniażewodce, prom, kcz.; — 4 k. (lw.) m-ko Łunna, *przystań parostatków*, pcz., prom; — 6 k. (lw.) dwór Radziwonowicze i w. Nowosiółki; — 3 k. (lw.) w. Mieszetniki; — 3 k. (pr.) w. Kowszewo.

2 k. (pr.) *przystań parostatków*, przy w. **Samostrzelniki**. Bohatyrowicze, inaczej Samostrzelce, z ruska Samostrzelniki — dawna „okolica szlachecka”, zaścianek n. Niemnem, z grobem „Jana i Cecylji”, uwiecznionym w powieści Elizy Orzeszkowej „Nad Niemnem”. Znakomita autorka w sąsiednich *Miniewiczach* (dwór dawny Kamieńskich, dziś p. p. Strzałkowskich, spalony w 1863 r. a późniejszy — w czasie wojny światowej) niejedno spędzała lato. Na brzegu Niemna (u grobu „Jana i Cecylji”) zasługuje na zwiedzenie najbogatsza w świecie *odkrywka* z okresu międzylodowcowego (ostatniego interglacjału), a mianowicie — *pokładów torfu, zawierającego kopalne szczątki dawnej flory*. W ciepłych jeziorach istniała wówczas bogata flora wodna, wśród której królowała nieznana dziś w Europie nenufarowa *Braszenia*. Do grobu „Jana i Cecylji” można udać się statkiem z Grodna (Grodno — Mosty); statek zatrzymuje się przy Miniewiczach (na pr. brzegu), skąd łódką można przeprawić się na lw. brzeg. Doj. z Grodna sz. na Skidel przez Zbrożkowszczyznę — prom w Poniżanach lub trk. na Łunnę przez Hornicę, Pohorany i Świsłocz dolną.

2 k. (lw.) w. Poniżany; — 2 k. (pr.) folw. Michałów; — 3 k. (pr.) w. Nowosiółki; — 1 k. (pr.) w. Sieluki; — 1 k. (lw.) ujście rz. Świsłoczy; — 1 k. (lw.) *przystań parostatków*; — 3 k. (lw.) w. Doroszewicze; — 4 k. (pr.) ujście rz. Kotry; — 1 k. (lw.) w. Piaski (*przy-*

stań parostatków) i (pr.) w. Komotowo, nocleg na plebanji, sklepik, szkoła; — 3 k. (pr.) w. Migowo, przyst. parost.; — 7 k. (pr.) w. Szczuczynowo ; — 3 k. (pr.) w. Przygodzicze i dwór Kochanowo. *Przystań parostatków*; — 2 k. (lw.) w. *Koszewniki*, obok w wąwozie w. *Żydowszczyzna* — na pr. brzegu Niemna pokłady międzylodowcowych torfów (ostatni interglacjał); *przystań parostatków*; — 2 k. (lw.) dwór i w. *Poniemuń, przyst. parostatków*, pałacyk myśliwski Stanisława Augusta. Dawniej własność Juljana Ursyna Niemcewicza. Pokłady kredy jeziornej i czarnej gitji w wąwozie za pałacykiem; — 3 k. (lw.) w. Soły; — 1 k. (lw.) folw. Rumlówek, na pr. tartak; — 2 k. (lw.) **Grodno** (str. **106**), na gr. m-a (2 k. od mostu kol.) przy cerkiewce na Kołoży — *zwężenie nurtu, bystry prąd*; — 6 k. na lw. brzegu w. Pyszki, *przystań statków parowych*, na pr. *Kredowe Góry* (za lasem podmiejskim „Pyszki") — ulubione miejsce wycieczek łodzią lub statkiem, piękny widok na dolinę Niemna z urwiska nad kopalnią kredy. *Krańcowa przystań statków par. linji Grodno—Kredowe Góry*; — 11 k. na lw. w. Balla Solna; — 13 k. próg, prąd bystry; — 15 k. lw. w. Bereżany; — 18 k. (pr.) w. Ostrówek; — 22 k. (pr.) ujście rz. Hożej, w. Hoża; — 25 k. (lw.) w. Plebańskie; — 26 k. (lw.) w. Płaskowce; — 35,3 k. (lw.) w. Niemnowo, połączenia z kan. Augustowskim; — 37 k. (lw.) w. Dmusiewicze; — 39 k. (lw.) w. Przełom, ujście rz. Czarnej Hańczy; na lw. brzegu zaczyna się *terytorjum litewskie*. Jechać pr. brzegiem. Należy zaopatrzyć się w przepustkę w najbliższej strażnicy K. O. P., na wezwanie przybijać bez zwłoki do brzegu i okazywać dowód osobisty posterunkom. Lądowanie na brzegu litewskim (lw.) grozi aresztowaniem; — 40 k. (pr.) w. Zahorniki; — 42 k. (pr.) w. Mielniki; — 44 k. (pr.) w. Szabany; — 48 k. (pr.) w. Świętojańsk; — 50 k. (lw.) — ujście rz. Hańczy Białej; — 52 k. (pr.) w. Dąbrowa; — 55 k. (pr.) w. Przewałka; — 58 k. (pr.) w. Szandubra; — 59,5 k. (pr.) w. *Druskieniki*, zdrojowisko (str. **112**); — 77 k. (pr.) — w. Wiciuny; — 89 k. (pr.) w. Uciecha, gr. litewska, terytorjum litewskie po obu brzegach Niemna.

43. HORODKI — UJŚCIE RZ. SZCZARY DO NIEMNA.

Szlak wodny na rz. Szczarze.

Dług. odc. Horodki — ujście Szczary do Niemna: 64 k. Odc. Byteń—Horodki str. 103 (Nowogródczyzna).

64 k. (pr.) w. Horodki; — 55 k. (pr.) w. Parchuty; — 52 k. (pr.) w. Czarlonka; — 50 k. (pr.) w. Skrundzie; — 43 k. (pr.) w. Truchanowicze; — 43 k. (lw.) w. Śliże Piaskowskie; — 39 k. (pr.) w. Wola Mała, prom; na (lw.) w. Łupacze; — 37 k. (pr.) w. Wola Wielka; — 36 k. (pr.) w. Wola Krupica, ujście rz. Jaworki; — 30 k. (lw.) w. Makary (Kozibor); — 29 k. (pr.) w. Moskale, prom; na (lw.) w. Dudki; — 21 k. (lw,) w. Pieszczanka; — 17 k. (lw.) w. Szczara, prom; — 10 k. (lw.) w. Czerlonka; — 6 k. (lw.) w. Korele; — ujście Szczary do rz. Niemna.

KRAINA CZWARTA:

SUWALSZCZYZNA.

Zarys ogólny. Suwalszczyzna obejmuje teren ,wciśnięty na pn. klinem między granice Prus Wschodnich i Litwy, a na pd. ograniczony doliną rz. Biebrzy, zatem — obszar całego powiatu Suwalskiego i znacznej części Augustowskiego po linję Dąbrowa—Sopoćkinie, t. zn. bez jego części południowo-wschodnich.

Ukształtowanie terenu naogół faliste, o rzeźbie urozmaiconej, co wiąże się z bardzo wyraźnymi śladami , które na Suwalszczyźnie pozostawiły lodowce w postaci charakterystycznych utworów morenowych, licznych wzgórz i kotlin, jak też dość często spotykanych głazów narzutowych. (większe okazy np. n. j. *Hańczą* — str. 128, w okolicach w. *Krzywólka* i t. d.). Część pn. Suwalszczyzny jest wyżyną, wznoszącą się ponad 200 m. n. p. m.; okolice te są jednocześnie najbardziej pofałdowane. Najwyższe wzniesienie (299 m. n. p. m.) znajduje się wpobliżu granicy litewskiej na linji *Przerośl—Wiżajny*. Ku pd. teren znacznie opada aż do poziomu poniżej 100 m. n. p. m.

Wybitną cechą krajobrazu Suwalszczyzny, związaną z jego lodowcowem pochodzeniem, jest wielka ilość jezior, rozrzuconych w zagłębieniach terenu. Ilość jezior o powierzchni ponad 1 ha przekracza 300, prócz nich zaś na omawianym obszarze znaleźć jeszcze można około 200 mniejszych jeziorek. Większość jezior ma charakter rynnowy, o kształtach wydłużonych, często o brzegach poszarpanych licznemi zatokami. Niektóre grupy jezior odznaczają się niezwykłą malowniczością i stanowią pociągający objekt turystyczny (grupa *Augustowska*, *Wigierska*, *Kleszczowiecka* i t. p.). Wśród jezior suwalskich znajduje się najgłębszy zbiornik śródlądowy całego pojezierza Bałtyckiego (j. *Hańcza* o głęb. 108 m.). Największym zbiornikiem wodnym Suwalszczyzny jest j. *Wigry* (10-te jezioro Polski pod względem wielkości i 4-te — pod względem głębokości) o powierzchni około 21 k.² i głębokości, dochodzącej do 73 m. Prócz wielkich jezior znajdziemy tu całą skalę przejść aż do drobnych jeziorek leśnych, zwanych *„sucharami”*, młak, bagnisk i t. d. Wielka ilość jezior, ich bardzo różnorodny charakter, rozmaitość kształtów oraz brzegi często strome lub pokryte lasem — sprawiają, że jeziora nadają całemu krajobrazowi swoiste piękno.

Rzeki, naogół niewielkie, przepływające przez różne części pojezierza Suwalskiego, należą do dorzecza *Niemna*, *Narwi* i *Pregoły*. Największa z nich ,*Czarna Hańcza*, jest dopływem Niemna. Kanał Augustowski łączy ją z *Biebrzą*, stanowiąc komunikację między systemem Niemna i Wisły i jednocześnie włączając szereg jezior Suwalszczyzny (m. inn. j. *Augustowskie*, *Wigry*) do szlaków, dogodnych dla *wycieczek kajakowych*.

Część pn. Suwalszczyzny, malownicza, dzięki urozmaiconej rzeźbie terenu, jest naogół pozbawiona większych lasów. Natomiast, po-

czynając od j. Wigry, na pdw. ciągną się duże lasy iglaste (sosna, świerk), przechodzące dalej w kompleks puszczy Augustowskiej, obejmującej obszar 114.000 k.² i stanowiącej piękny objekt leśny, pełen pierwotnego uroku. W najdzikszych, bagnistych ostępach puszczy zachowały się dotychczas łosie.

Klimat Suwalszczyzny charakteryzują następujące liczby (wg. danych Stacji Hydrobiologicznej na Wigrach za okres 1922—1931): Temp. średnia roczna 5.9°. Temp. średnia miesiąca najcieplejszego (lipca): 17.5°, najzimniejszego (lutego): 5.7°.

Wiatry przeważają z kierunków zachodnich; jeziora Suwalskie zamarzają zwykle w grudniu, pokrywając się lodem, którego grubość często przekracza ½ m; liczne drogi zimowe przecinają wówczas ich powierzchnie. Opady śnieżne, dość obfite, umożliwiają uprawianie *sportu narciarskiego*, któremu sprzyja falistość niektórych okolic Suwalszczyzny (*Krzemieniucha*, okolice *Gulbieniszek*, *Kleszczówka*, *Okuniowca*, pn. części j. *Wigierskich*).

Niegdyś kraj Jadźwingów, później Litwy, obecna Suwalszczyzna, w następstwie unji polsko-litewskiej połączona z Polską, tworzy teren dawnego woj. trockiego. Po 3-im rozbiorze Polski należy do Prus, od roku 1807 wchodzi w skład W. Ks. Warszawskiego. Kongres Wiedeński przydziela ją do Król. Kongresowego. Powstaje tu woj. augustowskie, następnie gub. augustowska, wreszcie gub. suwalska. Za każdym razem siedzibą władz są Suwałki.

Pod względem gospodarczym kraj przeważnie rolniczy, uprzemysłowiony mało. Bogactwa ziemi — jeziora i lasy.

Ludność — polska (Mazurzy); nad granicą litewską — pewna ilość wsi litewskich; w Augustowskiem bliżej Grodna — nieco Białorusinów. W Suwalszczyźnie spotykamy też i wsie staroobrzędowców Rosjan, przybyłych do Polski w okresie przedrozbiorowym. W miastach i miasteczkach dość liczni Żydzi, wreszcie trochę Niemców. Przebywający w miastach nieliczni Rosjanie — element napływowy. Są to przedwojenni urzędnicy ros., wojskowi lub ich potomkowie.

Kraj historycznie młody, zabytków z dawnych czasów posiada mało. Najstarsze, sztuczne usypiska (*pilkalnie*), na których budowano drewniane obronne grody. Z grodzisk nie pozostało śladu. Czasem tylko znajduje się tu stare monety i t. p. Budownictwo — dawniej niemal wyłącznie drewniane. W XVII i XVIII w. powstają murowane świątynie w stylu przeważnie barokowym.

Ludność na wsi nosi tandetny, banalny strój miejski. Mężczyźni jeszcze używają samodziału na siermięgi i spodnie, zimą noszą kożuchy. Kobiety coraz rzadziej spotkać można w spódnicach wełnianych, tkanych własnoręcznie. Czasem są to tkaniny barwne, przeważnie o kolorach przyćmionych. Przy robocie w domu są używane drewniane chodaki, t. zw. „*klumpie*" lub „*pieruny*". Kobiety przygotowują na warsztatach: płótna, obrusy, ręczniki, serwety, rodzaj kilimów, t. zw. „*plachty*". „Płachtami" przykrywają łóżka, siedzenia na sankach i wozach. Kilimy o motywach, zbliżonych do wileńskich, na tle ciemnem, popielatem, lub białem, mają wzory o barwach intensywniejszych np. żółtej, czerwonej, szafirowej, Przeważnie są dwubarwne. Obecnie w Suwałkach wyrabiane są w wielkiej ilości suknie z samodziału na import do Warszawy. Materjały są trwałe. Ze sztuki ludowej — godne uwagi — *sanie* swoiście malowane, o starych wzorach. Budownictwo na wsi prawie wyłącznie drewniane. Tam, gdzie dużo kamieni, budują stodoły i śpichrze z kamieni na zaprawie lub bez. Chaty mają tam ozdoby wycinane i rzeźbione na drzwiach (motywy roślinne). W zapadłych wsiach augustowskich, oprócz rzeźby w chatach, spotkać można łyżniki rzeźbione. Wieś zachowała dużo ze starych zwyczajów przy rozmaitych uroczystych obrzędach, liczne pieśni, oracje weselne (te mają czasem

podkład dawniejszych przemówień szlacheckich, dużo przekręconych słów łacińskich). Jeziora otaczają tajemnicze legendy. Liczne przesądy i zabobony.

Kraj jezior i lasów, o charakterze jeszcze pierwotnym, dostarczyć może dużo niespodzianek i miłych wrażeń. Spływy kajakowców, zawody wioślarskie i t. p. ściągają liczne rzesze turystów nietylko z Polski. Budująca się szosa z Augustowa przez Sztabin skróci połączenie samochodowe z Białymstokiem o przeszło 80 k. Z Suwałk biegną szlaki turystyczne w stronę Wigier, a do najpiękniejszych miejscowości powiatu prowadzą trasy dróg żwirowanych. Stacja Hydrobiologiczna nad Wigrami — ośrodek naukowy i kulturalny tych stron — atrakcyjny nietylko dla Polski.

Latem *sport wodny* — kajakowy, motorowy i żeglarski. *Wędkarstwo* — obfitość rzadkich ryb w jeziorach, w Czarnej Hańczy — *pstrągi*. Zimą — doskonałe warunki dla *sań żaglowych* przedstawiają jeziora Wigierskie. Puszcza Augustowska jest wspaniałym *terenem łowieckim*. Moc zwierzyny — *wilki, lisy, kozły, dziki, bobry*, nawet *łosie* (rezerwat), *zające, głuszce, cietrzewie*. *Ptactwo wodne* na jeziorach, rzekach i moczarach.

Restauracje i hotele w miastach, zajazdy i piwiarnie w miasteczkach i po wsiach, kilka schronisk. Zatrzymywać się można u gajowych, strażników kanału Augustowskiego, a po porozumieniu się z komendą „Strzelca" w Suwałkach — w kilkudziesięciu *świetlicach Zw. Strzeleckiego*.

44. RACZKI — SUWAŁKI — TRAKISZKI.

Linja kol. 45 k. Odc. Raczki—Suwałki (20 k.), poc. os. ½ gdz. Odc. Suwałki—Trakiszki (25 k.), poc. os. ¾ gdz.

Raczki (st.; rew. gr. dla poc. z Prus Wschodnich — z Margrabowa), 1½ k. na pdw. — m-ko (Zaj.: Mojżesza, Urbanowicza, Żukowskiego. Przy rynku — cuk. Rozmierkiego. Herbaciarnia Chwalisza).

Kośc. klasycystyczny (proj. Aignera).

2 k. na pnw. folw. **Dowspuda** (latem ma być pns. z utrzymaniem całkowitem. Ceny umiarkowane).

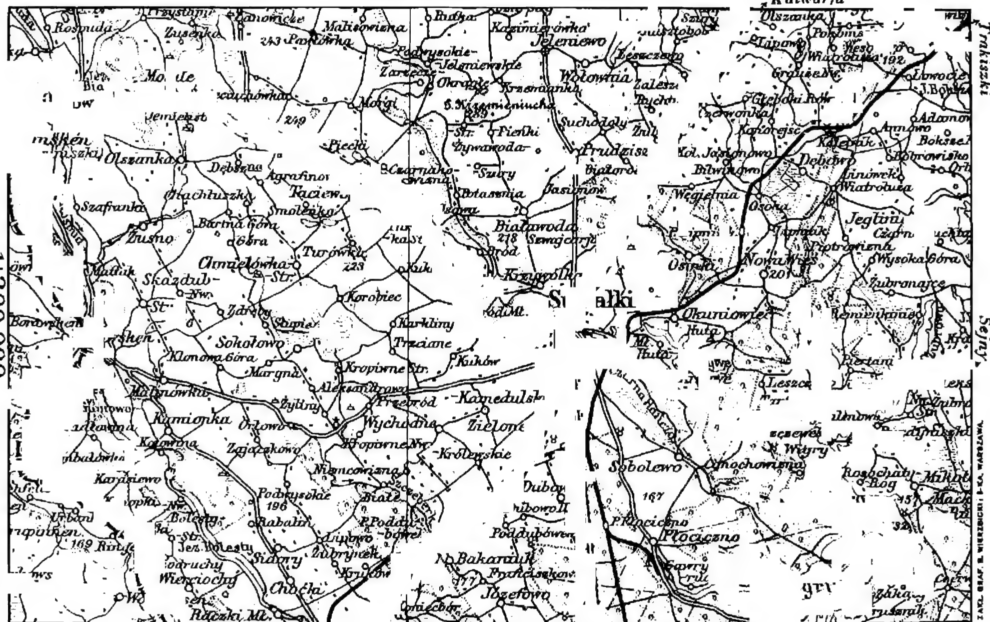
Był tu niegdyś sławny pałac Paca, w stylu t. zw. gotyku romantycznego. Zachowały się tylko 2 fragmenty. Duży park.

Z Raczek 4 k. d. na pnz. przez w. Małe Raczki — j. Bolesty (str. 137).

Linja kol. przecina rz. Rospudę. — 7 k. Poddubówek (p. o.). — Linja kol. przecina rz. Szczeberkę.

20 k. **Suwałki** (st., rst.), m-o pow. n. Czarną Hańczą; 160 m. n. p. m., 25,271 mieszk., Polaków — ok. 65,14%,

SUWAŁKI I WIGRY



Wojskowy Instytut Geograficzny 1932

1:300.000

10 8 6 4 2 0 5 10 km.

ZAKŁ. GRAF. B. WIERZBICKI I S-KA, WARSZAWA

Kolej dwu lub wielotorowa

Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)

Kolej wąskotorowa

Szosa I. kl.

Szosa II kl.

Trakt, droga utrzymana

Droga wiejska

Ścieżka

Żydów — 31,18%. Przemysł przeważnie: browarny, młynarski, garbarski, tartaczny, mydlarski, warsztatów rzemieślniczych — kilkaset. Na krańcach m-a wiele średnich i drobnych gospodarstw rolnych. Dość liczny element urzędniczy.

Historja. Podanie głosi, iż w XV w. osiadło w puszczy Uhoł kilku wędrownych Litwinów włóczęgów — „suwiłkai" w jęz. litewskim. Nazwa ta przylgnęła do ich osady, spolszczono ją na Suwałki. Wieś Suwałki August II nadaje kamedułom wigierskim. Kameduli sprowadzają kolonistów z Mazowsza i Podlasia i osadzają w Suwałkach. W r. 1710 uzyskują przywilej na erekcję miasta. W r. 1720 August II nadaje Suwałkom prawo magdeburskie i herb (św. Romuald i Roch z krzyżem i koroną). Po kongresie wiedeńskim — w zaborze rosyjskim zostaje stolicą woj. august., w r. 1837 — m-em gubernialnem. Suwałki w r. 1920 zaliczono do miast wydzielonych. M. ur. Marji Konopnickiej i marszałkowej Aleksandry Piłsudskiej.

Doj. kol. od Warszawy 359 k. (z dw. Wileńskiego wg. bezp.). Z Grodna — 104 k.; z dw. do m-a ok. 2 k., dróż. konne (do miasta — 1 zł. 50 gr.), czasem tks.
St. aut. (pl. Mickiewicza) — gmach magistratu. Aut. do Augustowa, Grodna, Sejn, Raczek, Filipowa.
St. benz.: 2 — ul. Kościuszki i 1 — ul. Konopnickiej.
Pcz. — ul. Kościuszki 25.
Ltn. Papiernia pod Suw. (na ukończeniu).
Hot. — „Europejski" (ul. Kościuszki 88, pk. 12 — od 2 do 4 zł., dodatkowa pościel i łż. 1 zł.); nprz. — hot. „Polski" St. Maszewskiego, (8 pk., od 1—3 zł.).
Rst. — St. Maszewskiego. Ob. w Resursie Obywatelskiej (ul. Kościuszki 81) i in.
Cuk. — Ciecierski (ul. Kościuszki 88), Danielczyk (ul. Kościuszki 43) i in.
Bnk. — Polski, ul. Kościuszki 91. (I), Udziałowy — ul. Kościuszki 81, Wileński Prywatny Handl. — oddz. w Suwałk. (ul. Kościuszki 98) i in.
P. T. K. (Oddz. Suwalski) — ul. Kościuszki 69; informacje — w księgarni H. i J. Zielonkówien ul. Kościuszki Nr. 84.
Ośw. — elkt. — 220 v.
Woda — studnie, niektóre domy mają kanalizację lokalną.
Wanny — ul. Kościuszki 41.
Pismo — „Dzień dobry Ziemi Suwalskiej".
Kina (dźwiękowe) — „Filmja" ul. Kościuszki, — „Momus" ul. Kościuszki.

Z dw. dochodzimy do ul. Kolejowej, tą ulicą do ul. Kościuszki. Przy zb. ul. Kolejowej i Kościuszki — *nowy gmach szkół powszechnych*. Życie koncentruje się na ul. Kościuszki. Po pr. str. *Resursa Obyw.*, *Starostwo*, *Wydz. Sądu Okręgowego*, mijamy pl. Piłsudskiego z *kość. parafjalnym p. w. ś. Aleksandra*, dalej starannie utrzymany *ogród miejski*, przechodzimy obok pl. Mickiewicza z *kość. gimnazjalnym*, Magistrat, dochodzimy do mostu n. Czarną

Hańczą. Wracając, po drugiej str. — *kośc. ewang.* Przedłużenie ul. Kościuszki — sz. augustowska — kośc. p. w. ś. ś. Piotra i Pawła. Przy ul. Berka Joselewicza **synagoga,** wzniesiona w r. 1828, posiada portyk dorycki, reszta zaś budynku utrzymana jest w stylu staropolskim. Na Bakanach u wylotu ul. Emilji Plater skwer — z rozległym widokiem na dol. Hańczy.

Wycieczki bliższe — **Dąbrówka** (Młynek), folw. n. j. **Krzywe**, ok. 3 k., za dw. kol. gśc. wlw.

Mała Huta, wieś n. j. Krzywe, ok. 4 k. sz. sejneńską, za torem kol. gśc. wlw.

Las Szwajcarja, ok. 6 k. sz. kalwaryjską, teren pagórkowaty, grupa modrzewi, malownicza okolica.

Wycieczki dalsze — **Do j. Wigry.** (Odj. aut. P. K. P. z Suwałk — 7.12 i 17 gdz., przyj. do Suwałk gdz. 9.26, 14.15, i 19.35). Dojeżdża się sz. augustowską do folw. Ustronie (uprzedzić szofera), skręca się na gśc. znk.-ny biało-czerwono i dochodzi do Płociczna (ok. 9 k., str. **131**).

Schr. P. T. K. n. j. Wigrami (ok. 12 k.). Najtańszy doj. aut. prywatnym (Z Suwałk odj. — 10.30 i 19, do Suwałk przyj. 9 i 17) sz. sejneńską. Bilet — 1 zł. (Uprzedzić szofera, aby stanął przy d., prowadzącej do schr.). Między 5 i 6 k. — wysokopienny las — świerki i sosny. Jedzie się lasem ok. 3 k. Po wyjeździe z lasu, po pr. str. wieś i j. *Leszczówek* (Leszczewek). Dalej — widoczne wieże kośc. pokamedulskiego w Wigrach. Po wyjściu z aut., między 10 a 11 k. wchodzi się na d. do schr. (1 ¼ k.), przechodzi obok nowej szkoły powszechnej im. Żwirki i Wigury, dalej — st. hydrobiologiczna.

Stacja Hydrobiologiczna na Wigrach zał. w r. 1920, jako oddz. Instytutu im. M. Nenckiego, podległa T-wu Naukowemu Warszawskiemu. — Nowoczesny gmach st. posiada pracownie naukowe z akwarjami i basenami do hodowli, własną instalację elkt., gaz i kanalizację. Bibl. — przeszło 3.000 tomów dzieł specjalnych (z limnologji). St, H-B. jest ośrodkiem naukowych prac limnologicznych w Polsce, wydaje „Archiwum Hydrobiologji i Rybactwa", drukuje nadsyłane artykuły i materjały. Odwiedzana często przez uczonych polskich i zagranicznych, ma do ich dyspozycji odpowiednio urządzone pracownie. Kierownik St. Wig. H-B. od jej założenia — prof. dr. Alfred Lityński. Badania polegają na poznaniu jeziora pod względem geograficznym, pomiarach głębokości, badaniu wody jeziornej, flory i fauny jeziora i jego wybrzeży i na prowadzeniu spostrzeżeń meteorologicznych. Praca ta poza wartością czysto naukową, ma ogromne znaczenie dla rybactwa.

Zwiedzać można stację w niedzielę i święta w gdz. 10—14. W innych terminach wyjątkowo po porozumieniu się z Dyrekcją.

Wlw. od St. H. B. — **schr. P. T. K. im. Kazimierza Kulwiecia,** — łż. siatkowych z siennikami i kocami 54. Połowa miejsc zarezerwowana dla młodzieży szkolnej. Sala jadalna, 2 duże sypialnie i na górce 6 małych, 2-osobowych pk. Nocleg na sali ogólnej 1 zł., czł. P. T. K. — 50 gr. Wycieczki młodzieży szkolnej — zniżki. Wyżywienie na miejscu. Łódki, kajaki. W przystani motorówka, żaglówki i kajaki Klubu Wojskowego Tow. Żeglarskiego. Wielkie łodzie można wynająć we w. Wigry.

J. Wigry (główne), 132 m. n. p. m., dług. jeziora wzdłuż nurtu głównego — 20,2 k. Największa szer. (pod w. Bryzgiel) 2,7 k. Powierzchnia (łącznie z wyspami) — 21,4 k². Największa głęb. — 73 m.

J-a Wigierskie składają się z jednego głównego, oraz kilkunastu mniejszych; niegdyś stanowiły one prawdopodobnie jedną całość — „pra-Wigry". Proces podziału nie jest jeszcze zakończony. Kształt nieregularny. Główne j. Wigry dzieli się na 3 części, t. zw. w miejscowej gwarze — „*plosa*". Pochodzenie j. Wigierskich jest lodowcowe. Okolice Wigier pagórkowate. Pagórki długie w postaci wałów (moreny), cechy charakterystyczne krajobrazu lodowcowego; przezroczysta woda j. posiada duży % wapna. Najwyższa notowana temp. wody w lipcu dochodziła na powierzchni do 25° C., przy dnie osiąga latem około 7°. Wśród ryb pierwsze miejsce pod względem liczebności zajmuje *stynka*. Poławiana *sielawa*, b. delikatna w smaku, najcenniejsza *sieja*, rzadko obecnie spotykana. Pozatem w j. Wigry żyje wiele innych gatunków ryb. Lasy nadbrzeżne — iglaste, przeważnie świerki, sosen mało. Bliżej wody — *wierzba, olcha, malina, kalina, jarzębina*. Zwierzostan w okolicach Wigier — *lisy, wilki, sarny, dziki, zające*. Spotkać można *gronostaje*. Ptaków w lesie stosunkowo mało, na brzegach i wyspach *dzikie kaczki, rybitwy, czaple* i t. d. Zimą j-a Wigierskie zamarzają. Wyjątek — j. Staw (zimuje tu nawet kaczka dzika). Okres trwania skorupy lodowej — przeszło 3 miesiące.

Od schr. P. T. K. do w. Wigry po drugiej str. jeziora np z. schr. P. T. K. — najdogodniejszy doj. łodzią. Chcąc dojść lub dojechać do kośc., idzie się na sz. wpr. przez w. Tartak, skręca wpr. i d. po'ną przez w. Magdalenowo do w. **Wigry**; do kościoła kilka k. Droga polna, piaszczysta (obecnie ją żwirują). W Tartaku — piwiarnia, we w. Wigry — małe sklepiki. *Kośc. po-kamedulski* — barok, budowany od r. 1704 do 1745.

Historja. Niegdyś głuche puszcze otaczały jezioro. Polował tu chętnie Władysław Jagiełło. W XVI w. stał n. Wigrami drewniany dworzec królewski. W r. 1667 Jan Kazimierz sprowadza kamedułów-pustelników do Wigier, nadaje im wyspę i część puszczy Uhol. Cel fundacji — uproszenie Boga przez modły zakonników, aby raczył odwrócić ciągłe klęski, jakiemi kraj za panowania J. Kazimierza był nawiedzany. Następni królowie — przywilej potwierdzają. August II nadaje liczne wsie i 29 jezior, zwalnia dobra klasztorne od wszelkich ciężarów. Kameduli zabudowują się, sypią groblę i trzebią lasy, przez groblę kopią kanał, nad nim powstaje most zwodzony. Pożar strawił wszystko . Pustelnicy zaczynają odbudowę z cegły. Całą wyspę usypano na sposób litewski „pile", otoczono erem (pustelnię) murem. Erem składał się początkowo z 10 domków. Każdy zakonnik zajmował oddzielny budynek. Plany eremu wigierskiego robił włoch Piotr Putini. Do budowy eremu i kośc. sprowadzono rzemieślników i artystów nietylko z Polski lecz z Włoch, Anglji i Prus. W ołtarzach były też i obrazy Smuglewicza. Kameduli zakładają folwarki i wsie, urządzają budy potażowe. Potaż i popiół wysyłają do Anglji. Powstają liczne huty żelazne. Żelazo wytapiano z miejscowej rudy (limonitu). Planowa praca kolonizacyjna oo. Kamedułów uczyniła z obecnej Suwalszczyzny ziemię nawskroś polską. W r. 1794 Prusy zagarniają Suwalszczyznę, kamedułom odbie-

rają wielkie dobra, i w r. 1800 kasują klasztor. W czasie wojny światowej kośc. znalazł się pomiędzy linjami walczących wojsk rosyjskich i niemieckich, został zbombardowany i zrujnowany. Obecnie w miarę możności — odrestaurowany.

Pod kośc. budynkami gospodarczymi i ogrodem — liczne podziemia.

Z Suwałk do Raczek (str. 124); tks. z Suwałk: 9.15, 15.15, 18 gdz.; do Suwałk: 8, 11, 17. Kurs — 30 mn. Cena 1 zł. 50 gr. Sz. częściowo przez las.

TRASY TURYSTYCZNE DRÓG GRUNTOWYCH GMINNYCH DLA POJAZDÓW MECHANICZNYCH: Trasa Nr. 1 (Drogowskazy w kolorach *liljowym* i *białym*) **Suwałki — Wiżajny:** Suwałki; — 7 k. w. Prudziszki; — 4 k. w. Jeleniewo; — 5½ k. w. Gulbieniszki; — z góry Gulbieniszki widok na 11 jezior; — 2 k. w. Sidory; — 2 k. folw. Kleszczówek; — 2 k. w. Smolniki; — 4 k. w. Soliny; — 1½ k. Wlk. Rogożajny; — 1½ k. w. Mł. Rogożajny; — 2½ k. m-ko **Wiżajny;** na z. od Wiżajn schodzą się gr. 3 państw. — Od w. Sidorówki nlw. od d. Suwałki—Wiżajny d. polną 2 k. folw. *Jeglówek,* malowniczo położony między j. Jeglówek i j. Szurpiły. Duże różnice temp. w porównaniu z resztą Suwalszczyzny. Wzgórza pod Wiżajnami — do 299 m. — Zpowrotem 2½ k. Mł. Rogożajny; — 8½ k. folw. Stara Hańcza n. j. *Hańcza.* (od Suwałk 20 k.). Najgłębsze jezioro (108 m.), 229 m. n. p. m. Okolica j. Hańczy — najwyższa część pojezierza Suwalskiego, wzgórza dochodzą tu do 299 m. Miejscowość ta jest węzłem hydrograficznym dla działów wodnych Niemna i Pregoły. Przez j. Hańczę przepływa rz. Hańcza, zwana w swym środkowym i dolnym biegu *Czarną Hańczą.* — Z folw. Stara Hańcza trasa *liljowo-biała* prowadzi: 3½ k. w. Przełomka; — 3½ k. w. Kruszki; — 3 k. w. Pawłówka; — 9½ k. w. Osowa; stąd sz. 7½ k. **Suwałki.**

Trasa nr. 2 (drogowskazy w kolorach *zielonym* i *białym*): Suwałki; — 15½ k. sz. m-ko Raczki; — 5½ k. sz. w. Lipówka (na gr. niemieckiej); — 2 k. w. Wasilówka; — 2 k. w. Wierciochy; — 4 k. w. Nieszki; — 4 k. w. Ruda; — 5 k. m-ko *Bakałarzewo* n. j. Sumowo, ½ k. od gr. pruskiej, mszk. 861, apt., zajazd Cimochowskiego przy rynku, 2—3 pk., na 5 osób; — 7 k. j. Garbaś; — 3 k. m-ko **Filipów:** Piwiarnia Kaz. Zdanio obok p.; — 7 k. w. Supienie n. j. Rospuda; — 3 k. w. Czarne n. j. Czarnem; — 4 k. w. Rakówek; — 6 k. m-ko Przerośl między j. Krzywem i Kościelnem, zajazd Chomicza przy rynku, 3 salki; można przenocować; — 5 k. w. Prawy Las; — 6½ k. w. Rakówek II; — 8½ k. m-ko Wiżajny n. j. Wiżajny (p. w.). — Zpowrotem: 10 k. w. Rutka Tartak n. rz. Szeszupą; — 7 k. w. Becejły (letniskowa miejscowość) n. j. Mały Szelment; — 3 k. w. Szypliszki; — 23½ k. strażnica Borysówka; stąd sz. 1½ k. w. Burbiszki; d. gruntową 5½ k. w. Radziucie; — 4½ k. w. Żegary n. j. Gaładuś; — na pnw. od Żegar trk. ok. 2 k. — malowniczo położony ośrodek rozmaitych wycieczek — folw. *Krasnogruda* ze starym kośc-kiem i starym dworem modrzewiowym n. j. Hołny; — 6 k. Sejny (str. **134**); — 30 k. sz. Suwałki.

SZLAKI ZNAKOWANE *piesze*: — *Szl. I* — Suwałki; — ok. 4 k. w. Mała Huta; — 6 k. j. Perty; — 3 k. *schr.* *P. T. K.* Z Suwałk sz. sejneńską, po przejściu toru kol. mały kawałek sz-ą, poczem skręcić wlw. Część drogi — pięknym lasem. — **Znk. czerwone** (ok. 3½ gdz.): **Skrót szlaku** *I*: od linji znk. czerwonych odgałęzia się npr. w lesie za folw. Huta szlak znk. **niebiesko,** po przejściu 1½ k. łączy się ze szlakiem **czerwonym.** Szlak **niebieski** idzie równolegle do rz. Kamionki. **Szlak dodatkowy:** st. kol. Suwałki—Mała Huta;

znk. **czerwone**. — **Szl. II**: Suwałki; — 5 k. Ustronie; — 5 k. Płociczno; — 2 k. Osiedle szkolne. Znk. **biało-czerwone**. Z Suwałk sz. aug. (3 gdz.) — **Szl. III** (niezawsze czynny!) — Suwałki — Płociczno; Początkowo sz. aug.; za szpitalem skręca wlw. Znk. **czerwone**. (2 gdz.) — **Szl. IV** — Suwałki — Sobolewo — Cimochowizna. Wychodzi z ul. Polnej, po przejściu 6 k. idzie lasem. Znk. **żółte**. Na pd. od Cimochowizny — zatoka Harcerska (ok. 12 k. — 3 gdz.) — **Szl. V** — Sobolewo — j. Białe — Wasilczyki (9 k.). Znk. **niebieskie**. N. j. Białem — b. błotniste przesmyki (2 gdz.).

Wycieczki kajakowe z Suwałk (str. 136).

Linja kol. z Suwałk prowadzi dalej w kierunku pnw. ku gr. litewskiej. — 8 k. *Lipniak* (p. o.), wieś, las i j. *Linowo*; — 14 k. *Kaletnik*, w. kościelna, las, jezioro. — Dalej z okien wg. widać npr. j. Boksze i j. Sejwy; — 25 k. Trakiszki (st.).

45. (Grodno) — KAMIENNA NOWA — SUWAŁKI.

Linja kol. 104 k., poc. os. 2½ gdz. Wg. bezp. Warszawa Wil. — Suwałki i Wilno — Suwałki.

Odc. Grodno — Kamienna Nowa str. 118. (Grodzieńszczyzna).

Z Grodna linja kol. prowadzi w kierunku z. — 47 k. *Kamienna Nowa*. (st., b.) — linja kol. przecina rz. Biebrzę.

56 k. Jastrzębna (p. o.): ok. 25 k. na pdz. nowobudującą się sz. — **Fundacja sztabińska i m-ko Sztabin**. Fundacja hr. Karola Brzostowskiego, który w swych posiadłościach zniósł pańszczyznę i rozległe ok. 30.000-morgowe, uprzemysłowione dobra zapisał włościanom. Rząd rosyjski pozostawił tylko 2,350 morg. lasu, resztę sprzedał za 308 tys. rubli i złożył na dobro Fundacji do Kasy Państw. Gotówka, w czasie wojny wywieziona do Rosji, zginęła. Lasem administruje Rada Fundacyjna.

Linja kol. przecina lasy **puszczy Augustowskiej**, biegnie pomiędzy j. Sajno (wl.) i j. Staw (pr.).

73 k. **Augustów** (st., b.), m-o pow., n. rz. Nettą, kan. Augustowskim i j. Necko, **12,375** mszk. (z przedmieściami), **124** m. n. p. m. Większość ludności — rolnicy. Malownicze położenie, zdrowy klimat, duże możliwości turystyczne.

Historja. W r. 1561 Zygmunt August zakłada m-o, nadaje prawo Magdeburskie. Herb Aug. w postaci monogramu S. A. z koroną, po bokach litery P. R. — Wojny szwedzkie niszczą **Augu-**

stów; odbudowuje go Jan Kazimierz. Podczas wojny światowej w lasach augustowskich — walki Niemców z Rosjanami. Pożar niszczy znaczną część miasta. Niemcy trzebią puszczę.

Doj. Z dw. kol. (Na dw. drż. — 1 zł. od osoby) do centrum m-a ok. 3 k. D. prowadzi przez las.

Postój aut. przy cukierni Kellertowej (pl. Piłsudskiego 45). Aut. P. K. P. codzień odchodzą do Suwałk, Grodna, Łomży, Białegostoku przez Rajgród i Grajewo. Do Suwałk — 2 zł. 80 gr. Niejednokrotnie w tej samej cenie od osoby można mieć tks.

Postój drż. — pl. Piłsudskiego.

Pcz.. (ul. gen. Prądzyńskiego 80).

Hot., pensjonaty, schr. „Warszawski" — pl. Piłsudskiego 15, tlf Nr. 9, pk. 2.50 — 6 zł. lub od łż. — 2 zł. 50 gr. (ok. 10 pk.). Światło elkt., kanalizacja, wanny. Pk. umeblowane (pl. Piłsudskiego 24 i ul. 3 Maja 25.) Pns. p. Jarmińskiej — droższy. Dom Nauczycielski (ul. Piłsudskiego 43) może przyjąć parę osób. Schr. noclegowe Kur. O. S. Wil. (ul. 29 Listopada) gmach Seminarjum. Szkolne schr. wycieczkowe Kur. O. S. Wil. n. rz. Nettą za mostem (80 osób). Noclegi: dorośli — 1 zł., młodzież szkolna 50 gr. Za pościel dopłata jednorazowa 40 gr. Łż. z materacami. Wyżywienie na miejscu. Zgłoszenia do Dyrekcji Gimnazjum Koed. Przy schr. — szkolna przystań wioślarska, schrony na łodzie. N. j. Necko — schr. T-wa Wioślarskiego i oddz. L. M. i K. — schron na łodzie, plaża. Inform. — Klub Wioślarski (pl. Piłsudskiego 10). Kilka pns. w trakcie budowy i oficerski dom wypoczynkowy.

Rst. L. Maszewskiej (pl. Piłsudskiego 12); śniadania, ob. i kolacje. — Bufet przy Klubie Wioślarskim.

Cuk.: A. Kellertowej (pl. Piłsudskiego 45).

Kino — „Łowiczanka" (ul. 3 Maja).

Bnk.: Spółdzielczy (pl. Piłsudskiego 43), Ludowy (pl. Piłsudskiego 18).

Urząd Dróg Wodnych (ul. 29 Listopada).

Klub T-wa Wioślarskiego (pl. Piłsudskiego 10).

Oddz. P. T. K. (pl. Piłsudskiego 20).

Czasopismo: „Nasz Głos".

Ośw. — **elkt.** 110 v.

Życie m-a koncentruje się przeważnie na ul. 3 Maja i pl. Piłsudskiego. Od st. kol. — przez las, kierując się na pdz., dochodzi się do sz. sejneńskiej.; sz. do ul. 29 Listopada; po pr. str. gmach seminarjum; po minięciu upustu i mostu po pr. str. zarząd kanału; dochodzi się do nowej **śluzy** na kan. Augustowskim (str. 138), z wmurowaną tablicą z datą i nazwiskiem por. inż. Jodko, kierownika budowy. Wpr. — ul. 3 Maja; przy niej między ul. Bisk. Bandurskiego i ul. Kościelną po lw. str. **kośc. parafjalny kat.** p. w. Serca Jezusowego, zbudowany w r. 1905. Styl neogotycki. Najlepsze organy w całej djecezji. Ul. 3 Maja dochodzi do pl. Piłsudskiego. Wpr. — ul. Batorego, a od niej wpr. — ul. 11 Listopada, przy której **nowy gmach szkoły powszechnej im. marszałka Piłsudskiego**. Ul. Batorego do rz. Netty (w kierunku pn) —

nowy most przy ul. Mostowej, zbudowany w r. 1932 — z pięknym widokiem. Za mostem — schr. po lw. str. (p. w.). Wlw. dochodzi się do przedm. **Zarzecze** — **Bór** — osiedla letniskowego z budującemi się willami i stadjonem sportowym. Letnia cuk.

Wycieczki bliższe: 1) **Biała Góra** — ul. Mostową, nowym mostem osiedlem „Bór" (ok. 3 k. od centrum m-a). Z Białej Góry rozległy widok. Plaża. Kąpiel. — 2) Ul. 3 Maja, 29 Listopada, sz. suwalską do rz. **Klonownica** (ok. 4 k.) — **j. Białe** (obecnie Krechowieckie). N. j. Białem siedziba Yacht-Klubu Warszawskiego. — 3) **Ul. 3 Maja**, 29 Listopada, sz. grodzieńską i d. przez las (ok. 5 k.) — **j. Sajno**. — 4) **W głąb puszczy** — ul. 3 Maja, gen. Prądzyńskiego, sz. Grodzieńską i lasem w kierunku uroczyska „Królowa", zatoka j. Sajno (6—7 k. — kolonja czapel). — 5) **W. Białobrzegi** — ul. Krakowską, nowobudującą się sz. sztabińską, lub brzegiem kan. Augustowskiego, ok. 5 k.

Wycieczki dalsze: Sz. sejneńską (ok. 7 k.) — sławna z odpustów w. kośc. **Studzieniczna** n. j. Studzienicznem (Sklepiki, piwiarnia; 2 k od sz. wpr. — schr. w ochronie). *Kapliczka* na wyspie z *cudownym obrazem Matki Boskiej* pociąga corocznie na Zielone Święta około 20.000 pielgrzymów. W r. 1728 lud miejscowy umieścił na wyspie obraz M. B. W r. 1787 istniała już kaplica, opiekował się nią pustelnik, b. major wojsk polskich, Wincenty Murawski; słynął on z pobożności i znajomości sztuki lekarskiej. Murawski wykopał obok kaplicy studzienkę. Lud wierzy, że woda jej ma własności lecznicze na choroby oczu. W celu uzyskania odpustów dla swego kośc-ka, Murawski odbył podróż na ośle do Rzymu. Na miejscu dawnej kaplicy majora M. zbudowano w stylu doryckim kaplicę o 6 frontach. Wyspę połączono groblą z lądem.

16 k. sz. na pnw. i 2½ k. d. boczną przez wioskę Dalny Las: j. **Serwy** — 127 m. n. p. m. W pnz. części *dom wakacyjny* Min. W. R. i O. P. w administracji dyr. Państw. Seminarjum w Aug., użytkowany na bursy i kolonje letnie (50 miejsc). Schr. w 2 salach (miejsc 20). Schron na łodzie. J. Serwy zasila swemi wodami kan. Aug., posiada świetne plaże, kąpielisko, dno twarde, piaszczyste. Liczne wyspy; jezioro b. rybne.

25 k. sz. na pdw. Sztabin. (str. 129).

50 k. sz. grodzieńską, potem wlw. m-ko **Sopoćkinie** z piękną starą bożnicą; — 4 k. maj. **Wielki Świack,** pałac Wołłowiczów — miejscowy odcień klasycyzmu. Styl St. Augusta. Kapliczka przy pałacu — t. zw. gotyk romantyczny. Odrestaurowany pałac przeznaczono na sanatorjum dla alkoholików i narkomanów.

Wycieczki wodne: str. 135 — 137.

Linja kol. przecina przesmyk między j. Necko (lw. str.) i j. Białem (pr. str.) i przebiega z małemi przerwami prawie do Suwałk przez puszczę Augustowską (sosna i świerk) w kierunku pn. — 87 k. Szczepki (p. o.).

97 k. **Płociczno** (p.o.), najbliższy p. w. wycieczek n. j. **Wigry**. (Dogodniej, ze względu na schr., kierować wycieczki wprost do Suwałk). [Zdaleka widoczny komin fabryczny

wskazuje drogę do tartaku Płociczno (na pdw. od przystanku przeszło 2 k). (Odróżnić wieś i tartak Płociczno). Można iść torem kolejki na pdw., wychodzi się na gośc.; mijając tartak i j. *Staw*, dochodzi się do osiedla szkolnego „*Wigry*"; nprz. w. *Gawrychruda* n. j. *Wigry*. Osiedle założone i utrzymane przez 3 gimnazja warszawskie: 1-sze gim. Zarządu m. st. Warszawy, gimnazjum Popielewskiej i Roszkowskiej, oraz gim. p. w. ś. Wojciecha. Przeznaczone na wycieczki i kolonje letnie i zimowe młodzieży wymienionych szkół, może pomieścić 50 osób. Za osiedlem na pd. już w lesie — „*Binduga*", piaszczyste zbocze nad jeziorem, ulubione miejsce wycieczek i majówek. Od Bindugi lasem na pdw., d. znk-na; o 4 k. w. *Bryzgiel* n. Wigrami na wysokim pd. brzegu Plosa zachodniego, naprzeciw wyspy Ostrów. Widok na wyspy: Ostrów, Ordów, Krowę i inne. Miejscowość sucha, nadaje się na letnisko. **Schr. P. T. K. n. Wigrami:** str. 126;

Wycieczki na j. Wigry: *str.* 126 i 137.

Szlaki znk.: Szl. I: **Płociczno — Wysoki Węgieł.** Znk. *czerwone* ok. 9 k.); W lesie przecina go szl. *niebieski* z Sobolewa do Wasilczyk (str. 129). — Szl. II **Suchary.** Tuż za skrzyżowaniem się szlaków *czerwonego* z *niebieskim* odgałęzia się od *czerwonego* szlak *żółty* z Sobolewa (5 ½ k.). Piękny las i jeziorka, lecz dostęp trudny, trzęsawiska.

Linja kol. prowadzi dalej na pn. — 1 k. Koszary Kościuszk. (p. o.). — 104 k. *Suwalki* (st., rst.) str. 124.

46. (Brześć) — OSOWIEC — GRAJEWO.

Linja kol. 215 k., poc. os. 6 gdz.; z Osowca do Grajewa 25 k., poc. os. ½ gdz.

Odc. Brześć — Osowiec — str. 205 (Podlasie).

190 k. Osowiec (st., b.); ok. ½ k. na pd. dawna twierdza wśród błot, n. Biebrzą; przed wojną światową należała do najsilniejszych w Rosji.

Poc. przecina rz. Biebrzę. Po pr. str. kan. Rudzki. — 207 k. Ruda (p. o.) — Poc. przecina rz. Łęg. — 215 k. *Grajewo* (st., b., rew. gr. w kierunku do Ełku w Prusach Wschodnich); m-o pow. n. rz. Ełkiem, ok. 10.000 mszk. 2 hot.

47. SUWAŁKI — FILIPOWO.

Sz. 24 k. Tks.: odj. z Suwałk 12 i 18 gdz.; przyj. 8 i 15 gdz. Kurs 45 mn.; cena 2 zł.

Suwałki – str. 124; – 4½ k. w. Bród Mł. (wlw. od sz. d. polną 3½ k. – folw. *Kuków* z rolniczą szkołą żeńską); – 7½ k. w. Osowa; wpr. od sz. – j. Okmin, wlw. j. Ożewo; – 8½ k. w. Turówka St.; – 24 k. m-ko *Filipowo* – str. 128; – 2½ k. gr. pruska, rew. gr.

48. SUWAŁKI — AUGUSTÓW.

Sz. 31 k. **Aut.** P. K. P. Odj. z Suwałk 7, 12 i 17 gdz., przyj. 9.26, 14.15 i 19.35 gdz. Cena 2 zł. 40 gr. Czas – 45 mn. Droga prowadzi przeważnie przez las.

Suwałki – str. 124; – na 5-tym k. wlw. d. polną 4 k. do Płociczna (str. 131) i j. Wigry (str. 127); – 17 k. sz. w. Gatno II; – 19 k. w. Nowinka; – 22 k. w. *Szczerba* (kośc.); – na 27 k. j. Necko (wpr.) i j. Białe (wlw.); – 31 k. *Augustów* – str. 129.

49. AUGUSTÓW — GRAJEWO — SZCZUCZYN.

Sz. 57 k. **Aut.**: z Suwałk odj. o gdz. 12; przyj. ze Szczuczyna do Suwałk o gdz. 19.35. Cena 8 gr. za k.

Augustów str. 129; – na 2 k. wl. sz. 5 k. do w. Białobrzegi, (str. 131); – z Białobrzegów sz. 19 k. m-ko Sztabin (str. 129);

Z Augustowa 13½ k. m-ko *Bargłów*; dość okazały kośc. – 19½ k. w. Barszcze (wlw. j. Dręstwo); – 23 k. m-ko *Rajgród* n. j. Rajgrodzkiem; ok. 3000 mszk.; w jeziorze – *sielawy*; – na 27 k. wpr. sz. do Ełku w Prusach Wschodnich; Z Rajgrodu wprost sz. na 31 k. w. Bełda; – 35 k. w. Miecze; – 42½ k. m-o *Grajewo* (p. w.); – 47½ k. w. Popowo; – 56 k. w. Barany; – 57 k. m-o **Szczuczyn** – str. 155.

50. RADZIŁÓW — OSOWIEC—DĄBROWA—(Grodno).

Sz. 101 k.; z Osowca do Dąbrowy 53 k. **Aut.** nie kursują.

Radziłów – str. 156; Osowiec (str. 132); – 7½ k. m-o Goniądz, twierdza (str. 208); – 23 k. w. Karpowicze; dalej rz. Brzozówka; – 22½ k. m-ko Dąbrowa.

Odc. sz. Dąbrowa – Grodno (35 k.) – str. 119 (Grodzieńszczyzna).

51. SUWAŁKI — SEJNY.

Sz. 30 k.; **Aut.** Odj. z Suwałk 10.30 i 19 gdz.; przyj. do Suw. 9 i 17 gdz. Czas — 1 gdz. Cena — 2 zł. 80 gr.

Suwałki (str. 124); — Sz. przecina linję kol. Suwałki — Augustów. — Wpr. rz. Czarna-Hańcza, wlw. j. Krzywe i w. Krzywe na 5½ k.; — 8 k. w. Leszczewek; — 11½ k. w. *Tartak* n. j. Wigry (str. 127); — 16½ k. w. Aleksandrowsk; — 18¼ k. j. Długie po lw. str.; — 20 ½ k. m-ko Krasnopol; — 23½ k. w. Pawłówka; — 26½ k. w. Skustele; — 28 k. w. Radziuszki.

30 k. **Sejny** n. rz. Marychą, 137 m. n. p. m., ok. 3½ tys. mszk., większość Polaków, następnie Żydzi, znikoma ilość Litwonów i innych narodowości; ludność okoliczna przeważnie polska. Sejny położone są o 10 k. od gr. litewskiej.

Historja. M-o rzekomo powstało w XV w. Nazwa ma pochodzić od litewskiego słowa „seniai" — (starcy). Według podania, 3 sędziwi rycerze z hufców Jagiełłowych, wracając z wyprawy na Krzyżaków, założyli tu swoje sadyby. Ks. Jemiałkowski wyprowadza nazwę m-a od wyrazu ruskiego „siena" (sianokosy). Za panowania Zygmunta Augusta posiadały Sejny 3 kośc., 2 drukarnie i kilkaset domów murowanych. W r. 1655 prawie doszczętnie zniszczone przez Szwedów, z kośc. pozostał tylko klasztor Dominikański. Kośc. i klasztor murowany Dominikanie zbudowali w r. 1619. Po r. 1796 Prusy, wskład których weszły Sejny, skonfiskowały dobra dominikańskie na rzecz skarbu, zakon zniesiono. Za ks. Warszawskiego i Królestwa Polskiego kilkakrotnie powstawały szkoły średnie, lecz stopniowo przenoszono je do innych miast, np. gimnazjum do Suwałk. Uczniem szkoły sejneńskiej był Szymon Konarski, emisarjusz „Młodej Polski", więziony i skazany na śmierć w Wilnie. Kilkadziesiąt lat (do r. 1915) w klasztorze po-dominikańskim mieściło się rzym.-kat. seminarjum duchowne. W czasie wojny światowej — okupacja niemiecka, potem najazd litewski, w r. 1919 powstanie sejneńskie. Drogą powstania Sejny i okoliczne gminy przyłączyły się do Polski. Do r. 1925 Sejny były siedzibą pow., obecnie należą do pow. suwalskiego. Przed wojną światową zamieszkiwał w Sejnach biskup djecezji sejneńskiej.

St. aut. na rynku.
Pcz. ul. Piłsudskiego.
Ośw. elkt. 110 v.
Hot.: Fliegeltaubowej, ul. Piłsudskiego — 3 pk. 1 zł. 50 gr. do 2 zł. za dobę.
Cuk. przy kasynie oficerskiem.
3 rst.: Jaruszewicza, ul. 3 maja; Miszkiela, ul. Piłsudskiego; Kasyno oficerskie 24 baonu K. O. P., ul. Suwalska.

W rynku stare hale targowe. Ul. Kopu i Zawadzkiego dochodzi się do kośc. po-dominikańskiego (barok) przy

POJEZIERZE AUGUSTOWSKIE

Suwałki — Suwałki — Jez. Wigry

Grajewo

Dąbrowa — Grodno — Grodno

Kolej dwu lub wielotorowa

Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)

Kolej wąskotorowa

Szosa I kl.

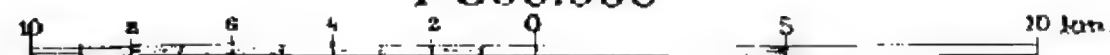
Szosa II kl.

Trakt, droga utrzymana

Droga wiejska

Ścieżka

1:300.000



Wojskowy Instytut Geograficzny 1929,

ul. ś. Agaty. W dawnych gmachach klasztornych mieści się gimnazjum biskupie.

Wycieczki kajakowe rz. Marychą: wdół do j. *Pomorze* i wgórę do j. *Sejny*.

52. SUWAŁKI — RACZKI.

Sz. 15½ k. **Tks.** odj. z Suwałk 9.15, 15.15 i 18 gdz.; przyj. do Suw. — 8, 11 i 17 gdz.; Czas — 30 mn. Cena — 1 zł. 50 gr. *Suwałki* str. **124**; — na 4½ k. sz. przecina linję kol. Suwałki—Raczki; — na 9 k. sz. przecina rz. Szczeberkę; — 15½ k. *Raczki* — str. **124**

53. AUGUSTÓW — J. NECKO I J. ROSPUDA.

Linja statków parowych (10 k.) Urząd dróg wodnych w Augustowie (ul. 29 Listopada 1) załatwia sprawy, związane z wynajęciem statków na wycieczki.

Odj. z Augustowa (str. 129) od nowego mostu; rz. Nettą (p. n.) wokoło obu jezior (1½ gdz.). Ceny — od umowy.

J. Necko podczas wiatru ma największe fale ze wszystkich jezior aug. **J. Rozpuda** — rezerwat krajobrazowy.

54. AUGUSTÓW — J. STUDZIENICZNE — MIKASZÓWKA.

Linja statków parowych. Wycieczka 2-dniowa.

Augustów (str. 129); — Odj. od nowego mostu lub od przystani Zarz. Dróg Wodnych (przy ul. 29 Listopada 1); rz. Nettą (p. n.), j. Necko, rz. Klonownicą, j. Białem (Krechowieckiem), śl. Przewięź (ok. 10 k.) do j. *Studzienicznego* (str. **131**); j. Studzieniczne, śl. Swoboda, j. Swoboda, kan. Augustowski, j. Gorczyca, śl. Gorczyca, j. Orlewo, kan. Aug., j. Paniewo, podwójna śl. Paniewo, j. *Krzywe* — (wysokie brzegi, piękny las sosnowy), śl. Perkuć, j. Mikaszewo, śl. Mikaszewo. We w. *Mikaszówka* (22 k.) — dom wycieczkowy, urządzony staraniem ks. Piasczyńskiego; 2 sklepiki nad kan. *Kan. Augustowskim* (str. **138**) można dopłynąć do Niemna, Niemnem do Druskienik lub z Augustowa w przeciwnym kierunku do Wisły.

55. AUGUSTÓW — J. SAJNO.

Szlak kajakowy — 10½ k.

Augustów (str. **129**). Odj. od Młyna Wodnego przy ul. 29 Listo-

pada, rz. Nettą (p. n.), j. Sajno, doj. do w. i śl. Białobrzegi, przeniesienie kajaka na przestrzeni 3—4 m. do kan. Aug. Powrót kan. i śluzowanie w Augustowie.

56. AUGUSTÓW — ŚL. SOSNOWO NA KAN. AUGUSTOWSKIM.

Szlak kajakowy — 18 k.

Augustów (str. 129). Odj. — jak wyżej; — j. Sajno — rz. *Nettą* (brzegi niskie, bagniste, miejscami płytkie i zawalone drzewem), śl. Sosnowo (ok. 40 k.). *Nocleg* w gajówce pod lasem dla 20 osób w stodole; żywność: kasza i mleko. — Powrót kan. Augustowskim. Wycieczka dość trudna.

57. AUGUSTÓW — J. SERWY.

Szlak kajakowy. — 25 k.

Augustów (str. 129); odc. do j. Studzienicznego — p. w.; następnie śl. Swoboda, kan. Aug. do miejscowości Żyliny. Z lw. str. wpada do kan. Aug. odnoga „Serwianka", którą 1½ k. do upustu Serwy, przeciąga się kajaki przez upust (wieś i j. Suchorzeczka); j. Serwy, schr. Kur. O. Wil. — porozumieć się z dyrekcją gimnazjum (b. seminarjum w Augustowie). Wraca się kan. i śluzuje w Augustowie (ok. 5 gdz.).

58. AUGUSTÓW — DOWSPUDA.

Szlak kajakowy — 21 k.

Augustów (str. 129); rz. Nettą (p. w.), j. Necko, j. Rospuda, rz. Rospuda. Lądowanie na łące przy parku Dowspudskim. (W sezonie letnim ma być pns. na folw. Dowspuda. Aprowizacja i nocleg w Raczkach).

59. AUGUSTÓW — J. WIGRY — SUWAŁKI.

Szlak kajakowy.

Augustów—Mikaszówka — p. w. — Stąd kan. Aug. i Czarną Hańczą do j. Wigier 65 k. (str. 137), przez j. Wigry i rz. Czarną Hańczę do Suwałk (str. 124).

60. AUGUSTÓW — J. BLIZNO.

Szlak kajakowy — 23 k. Malownicza, lecz trudna wycieczka.
Augustów (str. 129); — rz. Netta; — j. Necko; — j. Rospuda; — rz. Rospuda; — rz. Blizna; — j. Blizna. Niedaleko: j. Danowskie i w Bryzgiel n. Wigrami (str. 132).

61. AUGUSTÓW — J. CZARNE — GR. PRUSKA.

Szlak kajakowy. Najtrudniejsza wycieczka. (ok. 89 k.)
Augustów (str. 129); — rz. Netta; — j. Necko; — j. Rospuda; — uroczysko Święte Miejsce; — w. Chodorki; — Raczki (str. 124); — j. Bolesty; — j. Okrągłe; — j. Sumowo; — m-ko *Bakałarzewo* (str. 128), — j. Głębokie; — j. Garbaś; — j. Długie; — m-ko *Filipów* (str. 128); — j. Kamienna; — j. Rospuda; — j. Czarne — gr. pruska.
W kilku miejscach młyny, trzeba kajak przeciągać. Do Ś. Miejsca można dojechać motorówką.

62. JEZIORO WIGRY.
(Szlak wodny).

Ploso północne. — Wypływając z przystani *schr. P. T. K.* (str. 126) znajdziemy się w t. zw. zatoce Północnej. Przed nami półwysep *klasztorny*. Na pn. od schr. zatoka, zarośnięta przy brzegach sitowiem, wpada do niej rz. Kamionka, przepływająca przez j. Omółówek. N. Kamionką — w. Tartak. Płynąc na pd. brzegiem z., mija się st. hydrobiologiczną i j. Leszczówek. (str. 126). Wybrzeże początkowo niskie, bagniste, dopiero w pobliżu w. Cimochowizny — (str. 129) brzeg wysoki. Na pd. od Cimochowizny — zatoka Hańczańska. Przed zatoką Hańcz. — młode wysepki **Cimochowskie** — **Grądziki.** Do zatoki wpada **Czarna Hańcza.** Wybrzeże zatoki, jak również wybrzeże pd., zw. **Głęboki Las**, porasta las iglasty. Półw. **Wysoki Węgieł** i nprz. niego zalesiony półw. **Łapa** oddzielają ploso pn. od środkowego.
Wybrzeże w. plosa pn. jest przeważnie niskie i daleko mniej zalesione. Na pd. od półw. Klasztornego wypływa z jeziora rz. *Czarna Hańcza.* Na brzegu zabudowania Państw. Osady Rybackiej. Na półw. Rosochaty Róg — wieś tej samej nazwy, zamieszkana przez Rosjan — staro-

obrzędowców, t. zw. starowierów (filiponi), którzy schronili się do Polski przed prześladowaniami religijnemi jeszcze w czasach przedrozbiorowych. Dług. Plosa pn. wzdłuż nurtu — ok. 7½ k., największa szer. — 2 k. Na plosie pn. znajdują się 2 b. głębokie miejsca. Jedno na pnw. od Cim. Grądzików, drugie na pnw. od Wysokiego Węgła. W lesie na z. od W. Węgła — drobne zanikające jeziorka, t. zw. Suchary.

Ploso środkowe — najmniejsze, dług. ok. 2⅓ k., szer. 1½ k. Brzeg pn. — wysoki, lesisty. Przeważnie jednak wybrzeża Plosa środk. — niskie, wilgotne. Na środku plosa 3 duże wyspy. 2 z nich znane pod wspólną nazwą „Brzozowy Ostrów". 3-a nazywa się „Kamień"; leży ona u wejścia do długiej zatoki — „Krzyżackiej". Na końcu zatoki — w. Czerwony Krzyż.

Ploso Zachodnie. — Zaczyna się za półwyspem Róg Łukaszowy i Róg Jurkowy. Dług. — 4 k., w najszerszem miejscu — 2,7 k. Brzeg pr., pn. naogół wysoki, pokryty lasem iglastym. Brzeg pd. do w. Bryzgiel (str. 132) — niski. W. *Bryzgiel* na wysokim, nagim brzegu. Dalej — brzeg wysoki, porośnięty lasem. Wzdłuż pd. wybrzeża plosa zachodniego — wielkie wyspy: z nich *Krowa*, niska, wilgotna, — *Ostrów* i *Ordów* — wysokie, pokryte podłużnymi pagórkami. Na pn. od *Plosa środkowego* i zach. — duże j. *Białe*. Na lw. brzegu Plosa zach. — kilka dużych jezior, np. Krusznickie i inne, oraz drobne, okrągłe jeziorka, t. zw. Ślepaki. Zatoka *Wigierki* — przedłużenie Plosa Zach. Pd. wybrzeże pokryte lasem. Wyłania się wysoki piaszczysty stok, zw. *Binduga* (str. 132). Binduga, zrobiona sztucznie , służyła niegdyś do staczania sztuk drzewa na wodę. gdzie je wiązano w tratwy. Z Wigierkami łączy się układ jezior drobniejszych. Są to j. Muliczne, Długie i Okrągłe. Brzegi mają błotniste. Zat. Wigierki kończy się zat. *Uklejową*. Brzegi zatoki wysokie. Do zatoki Uklejowej ze strony z. wpadają strumienie z j. Staw i Czarnego. Wąskie i długie *j. Staw* ma poziom wody spiętrzony sztucznie (młyn). Pomiędzy j. Staw a j. Czarnem — wysoki wał piaszczysty. J. Staw i Czarne otrzymują wodę z licznych źródeł.

63. KANAŁ AUGUSTOWSKI.

Historja. Inicjatorem budowy kan. był F. K. Lubecki. Kan. miał sie stać częścią sztucznej drogi wodnej, która przez Narew, Biebrzę, Niemen, Dubissę i Windawę miała wytworzyć dostęp do morza

z ominięciem dolnej Wisły, leżącej po r. 1815 w granicach Prus. Twórcą rzeczywistym projektu kan. Aug. i wykonawcą badań wstępnych był gen. Ignacy Prądzyński. Budowa kan. Aug., łączącego Niemen z Wisłą, była prowadzona przez Dyrekcję Generalną Komun. Lądow. i Wodnych w Król. Polsk. Rozpoczęto pracę w r. 1824. Kierunek robót powierzono gen. Malletskiemu. Z robotników, przybyłych z innych stron, powstało n. kan. kilkanaście wsi.

Trasa drogi wodnej zaczyna się od ujścia Biebrzy do Narwi pod Samborami. Ostre zakręty Biebrzy sprostowano na przestrzeni 70 k. Sztuczny kan. zaczyna się od Dębowa na wysokości 111.23 m. n. p. m., wznosi się przy pomocy 5 śluz do poziomu j. Necka i Białego; droga wodna przechodzi przez te jeziora i położone wyżej j. Studzieniczne. Przy pomocy 2 śluz wznosi się kan. na poziom najwyższy (126 m. n. p. m.). Następnie, wykorzystując kilka jezior, obniża poziom przy pomocy 4 śluz. Wpobliżu Mikaszówki aż do Sonicz dalszy ciąg drogi wodnej (23.17 k.) tworzy skanalizowana Czarna Hańcza. Wreszcie znowu sztuczny kan. dług. 6,6 k., trzystopniowa śluza w Niemnowie i Niemen. (Spad jej przy niskim stanie wody w rzece wynosi 9.37 m.). Śluz jest 18; budowane od 1825 — 38 r., śluzy komorowe wykonane zostały z kamienia na ruszcie drewnianym, wrota i 8 mostów zwodzonych prawie wyłącznie z drzewa. Brzegi kan. w kierunku Biebrzy niskie i bagniste, w kierunku Niemna — wysokie i suche.

Dług. kan. — 97,4 k., głęb. (teoretyczna) 1.80 m. Obecnie kan. służy przeważnie dla spławu tratew, daje możność żeglugi towarowej z obszarów dorzecza Niemna, z woj. nowogródzkiego, białostockiego i pd. części wileńskiego. W r. 1931 przeszło przez kan. z Niemna na Wisłę ok. 80.000 tonn drzewa. Transport drzewa trwa ok. 6 tygodni wzdłuż całej trasy. Okres nawigacji ok. 8 miesięcy.

Śluzowanie kajaków: Ceny: pojedyńczy kajak 55 gr.; z leg. L. M. i Kol. 26 gr.; grupowo — 3 kajaki po 35 gr. każdy; z leg. L. M. i Kol. — 13 gr. każdy. Czas śluzowania przeciętnie 20 min. + przywołanie strażnika śluzowego. Śluzować można o każdej porze dnia i nocy.

Odc. systemu Kan. Augustowskiego od Dolistowa do Wizny (rz. Biebrza) — str. 211 (Podlasie).

KRAINA PIĄTA:

KURPIOWSZCZYZNA.

Zarys ogólny. Kurpiowszczyznę dzielimy na 2 części: pn. i pd. Pn. leży n. rz. Narwią, w dorzeczu jej środkowych dopływów: Pissy, Szkwy, Rozogi, Omulwi i Orzyca, biorących początek na Pojezierzu Pruskiem. Rozległe puszcze w tych stronach nosiły dawniej nazwę Zagajnicy lub *puszczy Zielonej*, były własnością książąt mazowieckich, a potem królów polskich. Jako dawne królewszczyzny są dziś własnością Państwa Polskiego i zajmują około 80.000 ha. leśnego obszaru.

Część pd. Kurpiowszczyzny leży w okolicy Pułtuska, poprzez Wyszków n. rz. Bugiem — po Ostrów i Brok. Bory tutejsze nosiły nazwę *puszczy Białej* i należały do biskupów płockich.

Obszerniejsza ,więcej ciekawa, bogata przeszłością historyczną jest puszcza Zielona n. Narwią, o niej też mówi się najczęściej, jako o krainie Kurpiów-Kurpiowskiej puszczy. Leży ona w granicach miast i osad: Nowogrodu, Ostrołęki, Chorzel, Myszyńca i Kolna z zasięgami pod Łomżę, Przasnysz i Maków.

Pod względem fizjograficznym okolica ta jest dalszym ciągiem Pojezierza Pruskiego, gdzie puszcza Jańsborska u źródeł Pissy jest jakby przedłużeniem kurpiowskich borów, a na Kurpiach zamierające dziś jeziora: *Serafińskie* i *Łacha* są niejako zakończeniem łańcucha pięknych jezior mazurskich. I tu i tam znajdujemy w bagnach i torfowiskach szczątki tych samych zwierząt kopalnych, dziś na obszarze całym nieistniejących.

Pod względem administracyjnym Kurpiowszczyzna należy w większości ($^2/_3$) do woj. białostockiego. Większość gmin kurpiowskich skupiona jest w pow. ostrołęckim, gdzie w gminach i wioskach, położonych bliżej Prus, pozostała jeszcze Kurpiowszczyzna etnograficzna, gdy bliżej Narwi i w części pnz. pow. łomżyńskiego mamy już przeważnie tylko Kurpiowszczyznę historyczną. Najstarsze parafje kurpiowskie były w *Ostrołęce* i *Nowogrodzie* (z końca XIV w.), parafja w *Myszyńcu* powstała w w. XVII, większość innych w poł. XIX w.

Niektóre gminy i parafje są obszerne i bogate w ludność. Gmina myszyniecka liczy 23 wiosek i 13,500 ludności, prawie tyleż wiosek i ludności liczy parafja myszyniecka.

Charakter tej części Polski jest leśny i piaszczysto-bagienny. Po przeprowadzonych ostatnio meljoracjach i komasacjach — roli i łąk przybywa coraz więcej.

Drzewostan na Kurpiach przeważnie *sosnowy* z domieszką *świerku, brzozy, olchy.* Ze zwierzyny pozostał jeszcze *lis, zając, borsuk* i sporo różnego ptactwa. Nad wodami trafiają się *wydry.* W puszczy dawniej odbywały się większe łowy książęce i królewskie na grubszą zwierzynę, a na postój myśliwych znajdowały się w kilku miejscach dwory myśliwskie.

Pierwotnem zajęciem tutejszej ludności było *rybactwo* i *łowiectwo*, potem *bartnictwo*, pozatem ludność trudniła się pędzeniem smo-

ły, dobywaniem rudy błotnej (*limonitu*) i wytapianiem z niej żelaza, kopaniem i obróbką *bursztynu*, wypalaniem węgla drzewnego, wyrobami z drzewa, plecionkarstwem z korzeni i wikliny i t. p. Kobiety słynęły jako zdolne tkaczki różnych samodziałów ze lnu i wełny.

Strzelcy i bartnicy kurpiowscy mieli tu swoje organizacje (bractwa). Na czele bractwa bartniczego stał wybierany starosta bartny z pomocnikami, spory regulowały sądy bartne, w *Nowogrodzie, Ostrołęce* i *Broku*. Ze strzelców — myśliwych rozwinęły się z czasem kadry bojowe, które brały udział w walkach o całość i niepodległość Rzeczypospolitej. W lesie *Jednaczewskim* pod Łomżą jest pomnik ze starej barci, postawiony poległemu tu przywódcy takich strzelców *Stachowi Konwie*, o którym są wśród ludu podania i piosenki.

Wioski kurpiowskie — do niedawna piękne ulicówki lub okólnice — są obecnie komasowane i rozrzucone na dużych przestrzeniach (kolonjach). Chałupy kurpiowskie, przeważnie z drzewa, obszerne i starannie wykonane, z ozdobnymi szczytami i drzwiami. Na końcu szczytów są różnorodne zakończenia — **śparogi**, niekiedy z krzyżem w środku. Pod wsią na rozstajnych drogach figury i kapliczki. Wewnątrz dawne chaty przystrajane są wycinankami z kolorowego papieru i pająkami u sufitów.

Strój ludowy pozostał przeważnie u kobiet — zdala od miast. Tak zw. *czółko* ozdobne na głowach dziewcząt jest strojem uroczystym i obrzędowym, używanym na weselach i t. p. Zwyczaje i obrzędy kurpiowskie zachowały się nie wszędzie, są dość ciekawe i oryginalne, szczególnie weselne. Piosenek jest b. dużo. Do tańców ściśle miejscowych należą: *powolniak, obertas, konik* i inne. Do tańca grywano dawniej na skrzypkach i basetli, zczasem przybył klarnet i bębenek.

Mowa Kurpiów jest djalektem mazowieckim, posiada jednak charakterystyczne zmiękczanie spółgłosek. Zamiast piwo, piach na wieki wieków i t. p. usłyszymy tu *psiwo, psiach*, na *zieki zieków*. Kurpiów zaliczamy do grupy mazurskiej, do której z pochodzenia i z mowy należą Mazurzy Pruscy i częściowo Warmjacy — dziś za kordonem granicznym.

Kurpiów za Narwią liczymy stokilkanaście tysięcy, znaczna ich liczba jest w Ameryce.

W czasie wojny puszcza uległa zagładzie, prawie ¼ część borów wyrąbali niemieccy okupanci na odbudowę sąsiednich Prus, dużo drzewa poszło na budowę osiedli miejscowych, teren kurpiowski bowiem był zniszczony i spalony.

Po ostatnich komasacjach ludność ostatecznie osadzona jest na polach między borami. Życie leśne na Kurpiach już się kończy. Rolnictwo i hodowla, zapoczątkowane tu przed stukilkudziesięciu laty, zaczyna dziś być jedynem źródłem utrzymania ludności. Również dawna kultura ludowa ustępuje tu szybko przed zdobyczami cywilizacji nowoczesnej.

64. (Warszawa)—OSTROŁĘKA—ŚNIADOWO—ŁOMŻA.

Linja kol. 152 k., poc. os. ok. 4 gdz.; z Ostrołęki do Łomży 44 k.; poc. os. ok. 2 gdz.

Odnoga Śniadowo — Białystok str. 191. (Podlasie).

Poc. z Warszawy przechodzi przez węzłowe st.: Tłuszcz i Wyszków.

108 k. **Ostrołęka** (st., rst.); odnoga kol. normalnotorowej do Chorzel (str. 146). M-o pow. n. rz. Narwią; 13½ tys. mszk. Centrum pow. o charakterze leśnym, hodowlanym i rolniczym, niewielkie, lecz schludne.

Historja: Ostrołęka należy do starych osad, gdyż jeszcze w r. 1379 Ziemowit III, dzieląc swe posiadłości między synów, obok Czerska i Warszawy dał im Ostrołękę z obszarem sąsiedniej puszczy. Przywileje, dotyczące jarmarków i korzystania z lasów, otrzymało m-o od książąt mazowieckich. W r. 1563 wielki pożar zniszczył m-o. W czasie wojny światowej Ostrołęka była doszczętnie zburzona pociskami i spalona, ludność wypędzono do Rosji.

Od st. kol. do m-a 5½ k.; kursują drż. lub aut. po sz. Ceny drż. do st. 2 zł. (lub pół zł. od miejsca siedzącego);

P. o. kolejki Myszyniec—Ostrołęka ok. 1 k. (od ratusza).

Pcz., tlg., tlf.: pl. 3 Maja.

Przystań n. Narwią (lw. brzeg, przed kośc. farnym) *„Ostrol. T-wa Wioślarskiego"*. Może tu być większa ilość noclegów na siennikach i słomie oraz herbata; w najbliższej przyszłości będą oddzielne pokoiki noclegowe i stały bufet. Dla wioślarzy i Tow. pokrewnych noclegi bezpłatne, łodzie do wynajęcia.

Hot. „Wiktorja" (wł. Kahana) ul. 11 Listopada nr. 34, 4 pk. podwójne, 5 zł. na dobę; i 6 pojed, (2.50 na dobę) z elkt., śniadania i ob. Hot. Polski (Bernardyńska 13) łącznie z kaw. p. n. „Kurpianka" — Szymańskiego: 4 pk. pojedyńcze po 2 zł. 50 gr. i 2 podwójne po 4 zł. na dobę. Ob. z 3 dań 1 zł.

Rst. Głównie przy ul. 11 Listopada (po drodze do st. kol) — „Kurpianka" i inne. Herbata i przekąski w Klubie obywatelskim, jaki obecnie powstaje przy ul. 3 Maja, róg Farnej; tamże będzie bar, czytelnia i t. p.

Cuk. i kaw. Przy ul. 11 Listopada.

Bnk. K. K. O., kasa Stefczyka, kasa stowarzyszenia kupców polskich, żydowski spółdzielczy; K. K. O. ma zastępstwo Banku Polskiego, a obok banku żydowskiego — wymienia walutę zagraniczną.

Aut.: na trk.: Ostrołęka—Łomża (gdz. 9 — 2 zł. 50 gr.) i Ostroł.—Łomża przez Nowogród 9 i 19 gdz. — 2 zł. 50 gr.

Drż. w mieście kurs 50 gr.

Tks. 50 gr. od 1 k.; przy dalszych zamówieniach — zniżki.

Elkt. 220 v.

Wodociągów i kanalizacji niema.

Woda: 2 studnie artezyjskie, pozatem przy domach pompy i studnie kopane.

Łaźnie 2: miejska i żydowska.

Kino „Uciecha" (ul. Bernardyńska, róg Przechodniej).

Imprezy sportowe. W parku miejskim — strzelnica, stadjon niewykończony; imprezy sportowe przy gimnazjum męskiem.

Zwiedzanie m-a rozpocząć należy od pl. 3 Maja (przed Ratuszem). Idąc stąd ul. Kościuszki, skręcić w pr. na ul. Świętokrzyską i dojść do, położonego przy ul. Gomulickiego, nprz. skweru — **klasztoru Bernardyńskiego z kość.**, **zał.** w r. 1666 przez Tomasza Gocławskiego, sędziego

ziemi Nuskiej; klasztor ten z wysokim murem dokoła i wieżyczkami w rodzaju baszt wygląda jak mała forteczka. W murach broniły się oddziały wojska polskiego w r. 1831.

Ul. Świętokrzyską (w przecięciu ul. Kościuszki) dochodzi się do położonego przy ul. Farskiej, Szwedzkiej i pl. Wolności **parafjalnego kość. ś. Mikołaja**, zniszczonego niejednokrotnie w czasie wojen; posiada on w swych murach dawne i nowsze kule i pociski wmurowane na pamiątkę. W murach tego kośc. i cmentarza w r. 1702 zamknąć się miał oddział wojsk szwedzkich 300 ludzi, który Kurpie zdobyli szturmem. Stąd ulica obok nazywa się Szwedzką.

Ul. Farską, przez pl. 3 Maja i ul. gen. Bema idzie się przez most, po pr. str. Narwi tuż za m-em — forty z fosą, zbudowane przez zaborców rosyjskich po bohaterskiej walce powstańców polskich pod Ostrołęką w r. 1831 z przeważającemi siłami rosyjskiemi. W r. 1931 zaczęto tu budować **mauzoleum**. W miejscu, gdzie stał pomnik żelazny rosyjski (rozebrany i zabrany przez Niemców w czasie ostatniej wojny) — **kapliczka**, a tam gdzie prażyła w Rosjan artylerja polska, stoi opodal **pomnik Bema**. Na pole walki wchodzi się na lw. od mostu (idąc od m-a).

Wycieczki: 1) w. **Teodorowo** n. rz. Narwią na pnw. — 8 k. Ul. Kościuszki i sz. za Wojciechowice, stąd d. wiejska na lw. Wodą: rz. Narwią do Teodorowa ok. 9 k. — miejscowość letniskowa.

2) w. **Grabowo** na pdz., n. rz. Omulwią — miejsce spacerów, sz., drż. 1 zł. Na lw. mija się tartak.

3) **w. Olszewo,** obok Grabowa, jedyny w tych stronach ośrodek przemysłowy-nowoczesny, młyn turbinowy n. rz. Omulwią; zakątek dość malowniczy. Na pr. mija się sz. do Nowej Wsi.

4) **w. Kruki** — miejsce kwatery gen. Skrzyneckiego, 3 k. od m-a, za miastem od sz. na lw. (n. rz. Omulwią)

5) Wyspa na Narwi (rafa na t. zw. Czeczotce, 1 k. wgórę Narwi, dojechać najlepiej łodzią).

6) Ślady dawnego **grodziska** przedhistorycznego na wyspie, w miejscu zw. „Starem Miastem” — w dół Narwi ½ k. od krańców pd. m-a. Najlepiej dojść brzegiem Narwi, na lw. od ul. Bema (od str. Ostrołęki). Na kępę dojeżdża się łódką, lub latem wbród.

Linja kol. wiedzie dalej na w. — 118 k. Kurpie (p. o.).

127 k. Żyzniewo (p. o.). 2½ k. d. na z. w. *Kleczkowo*; dawny kośc. obronny w stylu gotycko-nadbałtyckim z basztą i resztkami murów ze strzelnicami (z XV — XVI w.), w ołtarzu rzeźby, przypisywane W. Stwoszowi. Stąd przez w. Dębowo (ok. 11 k.) do w. *Szczepankowa* z dawnym kośc. (gotyk nadwiślański).

136 k. *Śniadowo* (st. węzłowa., b.). Stąd linja kol. do Białegostoku (str. 191). Ze st. na pn. 9 k. trk. do Szczepankowa (p. w.) przez w. Chomontowo i Wierzbowo.

152 k. **Łomża** (st., rst.). M-o pow. n. rz. Narwią, 128 m. n. p. m.; 26.000 mszk.; bezp. komunikacja z W-wą i innemi m-ami; punkt węzłowy prowadzących w różne strony kilkunastu dróg sz.

Historja: Stary gród mazowiecki; już w r. 1000 miał tu istnieć kośc. w miejscu, zwanem Starą Łomżą — o kilka k. od dzisiejszego m-a. Najstarsze akta odnoszą się do r. 1421. Był tu zamek ks. mazowieckich, w miejscu gdzie dziś synagoga; przez pewien czas mieszkała w nim królowa Anna Jagiellonka, lubił też przebywać w Łomży król Zygm. August. W r. 1564 było tu już 540 domów, rynek, ratusz z wieżą dla przestępców, fabryka broni, cechy rzemieślnicze. Szpital założony jeszcze w XV w. przez ks. mazowieckich. Po wcieleniu Łomży do Korony odbywały się tu sądy ziemskie i grodzkie i sejmiki. Łomża prowadziła handel z Prusami, Królewcem, Gdańskiem i Litwą.

Doj. do m-a od st. kol. (ok. 1 k.), drż. — 1 zł. do 1 zł. 50 gr. lub tks. Do centrum m-a: Al. Legjonów, ul. 3 Maja, pl. Wolnośc i pl. Kościuszki.

Dw. kol. wąsk. do Myszyńca — obok dw. kol. szerokotor. Od śródm. — 1 k. Wjazd od Al. Piłsudskiego (sz. obwodowa).

Drż. na placyku obok kina „Mirage" i na Starym Rynku, również poza m-o. Do Nowogrodu np. (15 k.) z zaczekaniem i zpowrotem 5 zł.

Tks. — przy skwerku pocztowym obok kina „Mirage", również poza m-o. Do Nowogrodu, np. w obie str. 10 zł.

Aut. Od umowy, zwykle ok. 50 gr. każdy k. jazdy. St. na Starym Rynku. W spółdzielni wojskowej 33 pp. można niekiedy tanio zamawiać aut. ciężarowe na większe wycieczki. *Drogi sz.* prowadzą z Łomży: 1) do Nowogrodu i Myszyńca, 2) do Ostrołęki przez Miastkowo, 3) do Szczuczyna i Grajewa przez Stawiski, 4) do Kolna przez Mały Płock, 5) do Wizny przez Piątnicę, 6) do Zambrowa przez Czerwony Bór, 7) do Białegostoku przez Wiznę i druga przez Rutki, 8) do Śniadowa i Ostrowi, 9) do Radziłowa. 10) do Jedwabnego.

Hot. „Rembielin" na pl. Kościuszki Nr. 13, miejsc noclegowych 19; 2 zł. 50 gr. od łż., (bez opału), 10% na służbę, 10% podatku miejskiego, oraz karty meldunkowe po 10 gr.; przy hot. b. i rst. ob. — od 75 gr., kolacje od 1 zł. „Polski" (róg Rządowej i pl. Kościuszki) — 4 pk. 1 — osob. od 3 zł. do 3 zł. 50 gr. z ogrzaniem. „Metropol" (Długa 1) 20 miejsc po 3 zł. 50 gr.; podwójny 5 zł.

Rst. „Pod Konikami", nprz. ogrodu miejskiego; „Warszawianka", ul. 3 Maja (ta ostatnia chętnie odwiedzana przez wycieczki). Większa ilość ob. tylko na zamówienie.

Cuk. i kaw. na pl. Kościuszki i ul. Długiej.

Bnk. Ul. Pierackiego oddział Banku Polskiego, gdzie można wymieniać i obcą walutę; oddz. P. K. O. (na pcz.); K. K. O. pl. Wolności 6 (róg ul. pułk. Mościckiego). Kasa Przemysłowców ul. Pierackiego 14, Kasa Stefczyka pl. Sienkiewicza 2, Kredytowy żydowski ul. Berka Joselewicza 2, Spółdzielni żydowskich Stary Rynek 22

Elkt. 220 v,

Kąpiele miejskie (ul. Rybaki Nr. 11) czynne zwykle od czw. do końca każdego tygodnia, przyczem w czwartki jest łaźnia dla kobiet.

Kina: „Mirage" — pl. Wolności. „Vox" — ul. Żwirki i Wigury Nr. 1. Kino w „Domu Żołnierza" — Al. Legjonów 1. „Zdrój" — ul. Polowa 27 (w „Domu Katolickim").

Stadjon Sportowy w pięknem miejscu n. Narwią w toku budowy.

Zwiedzanie m-a rozpoczynamy od pl. Wolności (d. Pocztowy) ok. skwerku. Obok budynki pcz. i starostwa (dawniej T-wa Kredytowego Ziemskiego); z 2-ej str. skwerku przy ul. pułk. Mościckiego białe mury starego więzienia i czerwony budynek miejski (kinoteatr „Mirage"). Idąc ul. Dworną (dziś min. Pierackiego) nieco pod górkę, widzimy npr. pl. Sienkiewicza, a na nim *kośc. garnizonowy,* przerobiony z cerkwi prawosławnej już po wojnie światowej. Obok wielkie bloki murowane — Seminarjum Duchowne. Idąc dalej wspomn. ul. mija się npr. piękne budynki Banku Polskiego i Kasy Przemysłowców, gdzie na I piętrze jest dziś Klub Towarzyski z Lutnią„" i Tow. Wioślarskie. Dalej kośc. Farny — dziś *Katedra,* ukończony w r. 1525, z pięknemi sklepieniami i gotycką dzwonnicą.

Niedaleko za katedrą, przy tejże ul. pod Nr. 30, *kośc. i klasztor P. P. Benedyktynek,* na miejsce dawnego drewnianego, pobudowany w r. 1746. Ha cmentarzu przed kośc. zbudowana z głazów polnych grota M. B. z Lourdes.

Od P. P. Benedyktynek zpowrotem i skręcając npr. na ul. Farną dochodzi się do Rynku i hal targowych. Od Katedry — po pr. str. wielkie budynki Sądu Okręgowego. Obok Rynku — *Ratusz* miejski — budynek z wieżyczką i zegarem.

Z Rynku — ul. Kaznodziejską, u wylotu której *klasztor O. O. Kapucynów,* poświęcony w r. 1798 (przy ul. Krzywe Koło). Dalej po pr. str. potężne mury *kośc. i klaszt. po-Pijarskiego* (przedtem Jezuickiego) obecnie ewang., budowanego przez Jezuitów na pocz. w. XVIII. Kośc. stoi na rogu ul. Zjazdu i Rządowej; stąd — na pl. Kościuszki ze skwerkiem i wielkim głazem polnym z datą śmierci Kościuszki. Z pl. Kościuszki można iść ul. Zjazd w str. Narwi, gdzie po pr. ręce kończy się budowa pięknego stadjonu n. rzeką; w pobliżu siedz. letnia Łomż. Tow. Wioślarskiego, gdzie są i łodzie do wynajęcia. Obok mała przystań prywatna, gdzie również można odnajmować łodzie na przejażdżki, oraz większa łódź motorową na kilkanaście osób. Na cmentarzu kat. idzie się od Starego Rynku (1 k.), ul. Giełczyńską na pl. Zambrow-

ski, stąd aleją między miejskiemi plantacjami drzew i krzewów ozdobnych; znajdują się tu grobowce i nagrobki: powstańców z 1831 r., Bernatowicza — (autora „Pojaty,)" J. Wagi, autora „Flory polskiej". Za m-em (1 k.) wlw. od sz. Zambrowskiej (za wiatrakiem) kamień z godłami powstania i napisem o straceniu powstańców w r. 1863. Na pl. Kościuszki kamień z datą 100-lecia śmierci bohatera. *W lesie Jednaczewskim* — 3 k. od Łomży — *pomnik ze starej barci* w miejscu, gdzie zginął w XVIII w. *Stach Konwa* — przywódca strzelców kurpiowskich. Idzie się doń od pl. Kościuszki ul. Piękną, groblą Jednaczewską do lasu dębowego i sosnowego. Do pomnika lw. ścieżka za gajówką. Od pl. przed szpitalem ś. Ducha i z ul. Woziwódzkiej *piękny widok* na dolinę Narwi i w. Piątnicę z kośc., oraz na w. Kalinowo, las i dwór Drozdowo; 4½ k. wgórę Narwi *grodzisko przedhistoryczne*, zw. „Królową Boną", z którego piękny widok na okolicę. Do grodziska idzie się od St. Rynku, ul. Senatorską, Źródlaną, przez Starą Łomżę i Szur.

65. (Siedlce — Małkinia) — OSTROŁĘKA — CHORZELE.

Linja kol. 176 k. Z Siedlec do Ostrołęki 120 k., poc. os. 3 gdz.; z Ostrołęki do Chorzeli 56 k., poc. os. od 1½ gdz. do 2 gdz.

Odc. Siedlce — Ostrołęka str. 193. (Podlasie).

Z Siedlec linja kol. przecina na 66 k. węzłową st. Małkinię; — 150 k. *Ostrołęka* (str. **142**); — 126 k. *Grabowo* (st.) n. rz. Narew. Odnoga kol. wąskot. do Myszyńca, Łomży i Kolna (str. **147**); 2 k. od st. d. do m-a Ostrołęki (str. 142). — Linja kol. aż do Chorzel przecina lesiste okolice, graniczące z *puszczą Myszyniecką*. — 140 k. Zabiele wielkie (p. o.); — 149 k. Jastrząbka (p. o.); stąd sz. na pnw. 8 k. — w. *Baranowo*, typowa osada kurpiowska z kośc.; — 158 k. *Parciaki* (st.); tartak rządowy; d. na pn. 3 k. do w. Parciaki; trk. bocznym 8 k. na pd. do w. *Jednorożec*, typowej osady kurpiowskiej; — 165 k. Olszewka (p. o.); — 176 k. *Chorzele* (st.), na pgr. Prus Wschodnich; 3½ k. sz. osada n. rz. Orzycem (drż. 50 gr. od osoby) Noclegi w 2 pk. — do 2 zł. — w rst. Jabłońskiego (Rynek), tamże ob. Zbudowana w w. XVI, upadła po wojnach szwedzkich i napoleońskich.

KURPIE

Szczuczyn

Stawiski

Łomża

Białystok

Chorzele Przasnysz

Ostrołęka

Ostrów Mazowiecka

Śniadowo

Kolej dwu lub wielotorowa	Szosa II kl.
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)	Trakt, droga utrz.
Kolej wąskotorowa	Droga wiejska
Szosa I kl.	Ścieżka

1:300.000

10 8 6 4 2 0 5 10 km.

Wojskowy Instytut Geograficzny 1932.

66. ŁOMŻA WĄSK. / KOLNO —MYSZYNIEC—GRABOWO WĄSK.

A. Łomża Wąsk.— Dęby— Myszyniec— Grabowo Wąsk.

Linja kol. wąsk. 99 k. Z Łomży do Myszyńca 60 k., poc. os. ok. 3 gdz.; z Myszyńca do Grabowa 40 k., poc. os. ok. 2 gdz.

Linja kol. idzie równolegle do sz. do Myszyńca i Ostrołęki (str. 154). Linja ta przecina lasy dawnej *puszczy Zielonej* i stanowi najdogodniejszą trasę dla poznania Kurpiowszczyzny.

Łomża (str. 144). Dw. kol. wąsk. przy sz. obwodowej, obok dw. kol. norm. (z pl. Kościuszki) — 1 k.

Wycieczka piesza na Kurpiowszczyznę: *Łomża—Nowogród.* Ul. Stacha Konwy do lasu Jednaczewskiego (pomnik — str. 146) — 3 k.; na pn. do gośc. i obok leśniczówki do w. Jednaczewo — 4 k., przez bór sosnowy do w. *Szablak* — 5 k.; brzegiem Narwi do *Nowogrodu* (p. n.) — 5 k. Droga wygodna, w paru miejscach brnąć trzeba przez wodę, w Nowogrodzie dochodzi się brzegiem aż do muzeum.

Uwaga. *Dla dłuższego przebywania wycieczek w głębi lasów należy wyrabiać przepustki w miejscowych urzędach leśnych!*

4 k. Stare Kupiski (st.); — 1 k. Bożenica (st.); — 5 k. Mątwica (st.).

15 k. **Nowogród** (st.); m-ko nprz. ujścia rz. Pissy do Narwi, 136 m. n. p. m., ok. 2500 mszk.; os. rolna z domieszką rybaków, rzemieślników i kupców. Obok Ostrołęki i Myszyńca — Nowogród stanowi jeden z najciekawszych centrów dla poznania b. puszczy kurpiowskiej, oraz kultury materjalnej i duchowej Kurpiów.

Historja: Stara os. należała wraz z przyległą puszczą do dóbr stołowych książęcych i królewskich. Pierwsze wzmianki historyczne z w. XIV — należał wtedy Now. do ks. mazowieckich. Był tu gród warowny (na wzgórzu, gdzie koński rynek), książęcy dwór myśliwski, pałacyk Marji Ludwiki, żony Jana Kazimierza, sądy wójtowskie i sądy bartników kurpiowskich, na Narwi i Pissie było kilkanaście młynów. Wojny i pożary niszczyły m-o, w czasie ostatniej wojny światowej Now. był doszczętnie spalony.

Doj.: kolejką (od str. Łomży lub Myszyńca).
Aut. (sz. do Łomży, Myszyńca, Ostrołęki, Kolna, Stawisk i Szczuczyna); do *Łomży* — 15 k.; cena 1 zł.; o 8 gdz. — z Kolna, o 8.30 — z Myszyńca i o 9.30 z Ostrołęki. Do *Kolna* — 25 k. Cena 1.50 — 2 zł., gdz. 17 i 23 (ten drugi — 3 razy tygodniowo, zależnie od frekwencji); do *Myszyńca* — 43 k., 2 zł., gdz. 17 — z Łomży; do *Ostrołęki* — 29 k., 2 zł. gdz. 17.

Wodą po Narwi od str. Ostrołęki i Pułtuska, oraz z góry — od Łomży i Wizny, wreszcie rz. Pissą — od str. Kolna.

(**Przyjazd** do Nowogrodu wskazany w dzień, gdyż stacyjką kol.— oddalona od m-ka ¼ k. i z powodu brakuośw. trudno w nocy gdziekolwiek trafić. Zgłosić się najlepiej najpierw do dozorcy muzeum. Domek na pl. muzealnym z tablicą. Od st. — sz. w str. m-ka pierwszą ul. brukowaną na lw. (ul. Piłsudskiego) w str. rzeki za stodołami, gdzie wskażą nocleg).

Dw. aut. na rynku, obok rst. „Nadnarwianki".

Przystań: na Narwi, nprz. muzeum. Łodzie rybackie do wynajęcia. (ceny od umowy)

Pcz. i tlf. ul. 11 Listopada Nr. 14.

Hot. niema; noclegi dla większych wycieczek w stodołach, na słomie lub sianie, i w izbach na słomie lub łóżkach. Noc — od 30 gr. do paru zł. od osoby. (Zgłoszenia — p. w.)

Rst. Rynek Nr. 22 i przed kośc.; bufet zimny i gorący w miesiącach letnich przy muzeum (p. w.), ob. w rst. i bufecie zamawiać wcześniej, ceny przystępne.

Apt. Rynek Targowy Nr. 20.

Targi i jarmarki: co tydzień we wtorki.

Na zwiedzenie Nowogrodu i okolicy potrzeba jedną lub dwie doby. Zwiedzanie rozpoczynamy od st. kol., obok której duży pomnik na bratniej mogile poległych tu ochotników w walce z bolszewikami w r. 1920; sz. — w str. m-a na pl., gdzie szkoła i Stowarz. Spożywców — kość. z końca XIV w., kilkakrotnie zniszczony, odbudowany po ostatniej wojnie, nie zachował nic z pierwotnego stylu; ul. Kościuszki, idąc na Koński Rynek, widzimy obok targowicy *synagogę żydowską*, zaliczaną do zabytków; jest to stary budynek z drzewa, chylący się już do upadku. Ze wzgórza (za synagogą), gdzie był niegdyś gród i zamek warowny, roztacza się *piękna panorama* na rz. Narew i Pissę. Opodal nlw., n. samą rzeką — siedz. *Oddz. Kurpiowskiego P. T. K.*, z piękną bramą od str. rzeki. Znajduje się tu regjonalne **muzeum Kurpiowsko-Nadnarwiańskie,** w ogrodzie w paru budynkach; jest to całe osiedle „na wolnem powietrzu", na wysokiem zadrzewionem wzgórzu; z dużej altany *piękny krajobraz.* Narew, ujście Pissy; nawprost: wioski i bory kurpiowskie; — widok na odległość 8 do 10 k. Opodal na lw. — most i sz. do Myszyńca. Przed altaną, na pl. muzealnym olbrzymia *kilkusetletnia barć sosnowa* — ostatni tego rodzaju zabytek puszczy. W różnych miejscach ogrodu rozmieszczone są stare kapliczki, ule, huśtawka wielkanocna, stół i ławy dla wycieczek i t. d.

Budynki muzealne drewniane — jak każe kurpiowski obyczaj; w jednym jest dział przyrodniczy z okazami miejscowych bogactw naturalnych, drzewostanu, zwierzyny, szczątków zwierząt kopalnych, bursztynów, broń i przybory łowieckie, bartnicze, rolnicze i t. p.

W tymże budynku jest kancelarja muzeum z wydawnictwami traktującemi o Kurpiach, niektóre z nich, oraz pocztówki można nabyć. Objaśnień w muzeum udzielają dozorcy, mieszkający obok w osobnym domku. W drugim budynku muzealnym — dział etnograficzny, sztuka ludowa, ikonografja miejscowa. Godne uwagi: dział snycerski i plecionkarski. Muzeum jest pod opieką Oddz. Kurpiowskiego P. T. K.

Stacja Naukowa („Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi") jako autonomiczna jednostka T-wa Naukowego Płockiego w Nowogrodzie jest w fazie organizacji — pod kier. Ad. Chętnika. Stacja obejmuje swoją działalnością kilka pow. sąsiednich.

Badania prowadzone będą z dziedziny: botaniki, zoologji, geologji, hydrografji, antropologji, etnografji, historji, muzykologji i t. p. Stacja posiada już: lokal, bibljotekę naukową, pracownię fotograficzną, magazyn i preparatornię eksponatów naukowych, łódź na wyjazdy. Zbiory naukowe (ok. 7200 eksp.) i pracownie dostępne narazie tylko dla delegowanych tu pracowników naukowych. Eksponaty są niezależne od zbiorów Muz. Kurpiowskiego. St. znajduje się nad brzegiem rz. Narwi (200 m. od muzeum w pięknym zacisznym ogrodzie), gdzie mieszka jej kierownik. Opiekę nad stacją roztacza komitet, na czele którego stoi prof. rektor B. Hryniewiecki.

Kąpiele i plaża wpobliżu lasu sosnowego wdół Narwi, tuż za mostem (dolnym), na wielkiej kępie, lub obok niej, na pr. brzegu rz. z osłoną południową.

Wycieczki bliższe: Sz. 8 k. na pd. — w. Korytki; przy sz. — mały las modrzewiowy. Łodziami rybackiemi *wgórę Narwi*: na lw. — stara grobla po dawnym moście, spalonym podczas potyczki w r. 1863, dalej szczątki 2-go mostu, spalonego przez bolszewików w r. 1920, za mostem na wzgórzach wielkie tarasy — podobno miejsce po sadach, jakie tu zaprowadziła królowa Marja Ludwika.

5 k. wgórę Narwi leży po jej lw. str. cała w zieleni w. *Szablak* (wynajmują tu na lato izby, niekiedy z utrzymaniem), przed wsią zaś, na 3½ k. od Nowogrodu wysoka góra na „Nowinach", z której w pogodny dzień oglądać można rozległą *dolinę pra-Narwi*, oraz odległą w linji powietrznej o 10 k. Łomżę. — Więcej efektów daje przejażdżka po wartkiej, krętej, płynącej w lasach, łąkach i zaroślach rz. *Pissie*, jednym z najładniejszych dopływów Narwi. Pod prąd jechać można najwyżej w parę osób; przy większej gromadzie, należy dojść pieszo, np. do pięknie położonej w. *Baliki*, lub *Serwatki* (izby do wynajęcia), a łódki rybacy holują próżne; wracać zaś na łodziach z prądem, mijając gaje brzozowe, kępy tataraku, zwały drzew w wodzie, malownicze wysepki, resztki grobel i młynów, oraz wioski: *Ptaki* i malowniczo położone *Morgowniki* (izby z utrzymaniem). Przy ujściu wpada się często na mielizny. Bez przewodnika, znającego rzekę i jej nurt podróż nie zawsze bezpieczna. Wynajęcie łodzi i przewoźnika dla obu tych wycieczek — przy pomocy dozorcy muzealnego. Szlak wodny na Pissie — str. 157

Wycieczki dalsze. a) Z Nowogrodu przez Morgowniki (p. w.) i Dębniki (str. 150) do wsi Zbójna (razem 7 k., str. 150), sz. do leśniczówki *Dłużewo* (str. 150) — 2 k. Resztki puszczy z drzewostanem sosnowo-świerkowym (szczególnie: od Dłużewa 2-ga droga w las na lw. w stronę w. Wyki). Od leśniczówki gść., miejscami moc-

no piaszczystym, do w. Laski (3 k.) i Gąski (3½ k.) — stare wioski kurpiowskie); stąd do w. *Dąbrówka* (1½ k.). Jest tu jeden z dawniejszych kość. drewnianych na Kurpiach. Był przedtem w Kadzidle (z II poł. 18 w.), a po wybudowaniu tam kościoła murowanego został przed laty kilkudziesięciu przewieziony do Dąbrówki. Z Dąbrówki: albo do Ostrołęki (str. **142**) przez w. Nasiadki (5 k.), Szafarczyska, Walery, Siedliska, Muszyństwo (razem ok. 12 k.); albo do Kadzidła (str. **152**), przez w. Płoszyce (2½ k.), Grale (3 k.) i Golankę (4 k.) — razem do Nowogrodu ok. 30 k. O drogę w lasach należy dobrze się pytać, gdyż drogowskazy nie wszędzie w porządku.

b) Z Nowogrodu przez most na Narwi i z sz. Myszynieckiej na pr. do w. Morgowniki (2 k.; str. **149**); nowa sz., obsadzona brzeziną; przez most na rz. Pissie i przez lasy sosnowe i brzezinowe; na lw. w. Serwatki (5 k.), na pr. Cwaliny i Kąty (5½ k.). Na lw. w polu wysoki kopiec — mogiła z ub. wojny światowej. Od Kątów do w. Rakowa (starego) — 3½ k., poczem na skrzyżowanie sz. Kolno — Łomża i Nowogród — Stawiski. Stąd do Nowogrodu 16 k.; do Stawisk 11½ k.; do Kolna 8½ k.; do Łomży 22½ k.

Z Rakowa skręca się na lw. sz. w str. Borkowa (4 k.). Po d. napr. opodal budynki fabryczne maj. Korzeniste, a dalej przy sz. — wysoka mogiła — piramida z wojny światowej. W Borkowie przy trk. nieduży lecz miły kość. murowany i dużo budynków z głazów polnych; lasów już nie widać — to już krańce Kurpiowszczyzny od pn.; ludność pali torfem, co poznaje się po zapachu, wjeżdżając do Kolna (4½ k.)

Z Nowogrodu w stronę Myszyńca kolejka idzie głębokim wąwozem na most, prowadzący przez Narew, mijając wysoko po pr. str. cmentarz żydowski; z mostu obserwuje się pas wzgórz polodowcowych, wysokich na kilkadziesiąt m. n. p. dol. Narwi; — 18 k. Morgowniki (st.), str. **149**; mija się kurpiowską w. Dębniki; linja przecina teraz dawne bory. Młode zagajniki po drodze, to nowe siewki po wyrąbanych borach za okupantów. W dalszej drodze (pod w. Dębniki) zwrócić uwagę na chaty ze „*śparogami*" i dawne figury przydrożne.

23 k. *Zbójna* (st.). Przy d. na lw. — strzelnica i kość. nowy, po wojnie odbudowany.

25 k. *Dłużewo* (st.). Resztki pięknych borów puszczańskich sosnowo-świerkowych, na pr. dawna knieja z podszyciem, zwana *Dukat*, znana z polowań. — 29 k. Gawrychy. (st.);

33 k. *Kuzie* (st.). Wieś ze skromnym kość. Przed Kuziami w lesie na lw. cmentarz z wojny światowej. — Przez wyniosły bór sosnowy dojeżdża się na 41 k. do Lipnik (miejsce, gdzie poc. przystaje, nazywa się „u malarza"); 44 k. *Łyse*; 4 k. przez bór tejże nazwy—wieś rozkolonizowana, kość. drewniany z zeszłego stulecia, budowany przez majstrów miejscowych. Rst., dom ludowy apt., spółdzielnia spożywcza i t. p. Łyse to ośrodek przemysłu drzewnego tej części puszczy. Miejscowy *tartak pań-*

stwowy przerabia kilkadziesiąt tys. m^3 drzewa rocznie; gotowy materjał, pierwszorzędnej jakości, idzie do składów w Gdyni, do fabryk wagonów w Warszawie, a najwięcej do Anglji, Belgji i Holandji. Tartak posiada elektrownię z prądem dla siebie i dla wsi. W domu ludowym można zanocować, po porozumieniu się z władzami opiekuńczemi. Na miejscu stały dozorca.

W niedzielę i święta można w Łysych podziwiać miejscowy *barwny strój kobiet i dziewcząt* — kurpianek; wesela — jeszcze po staroświecku.

Wycieczki: a) Do zamierającego dużego *j. Serafińskiego* (dawniej Krusko) — ciekawego dla botaników i hydrografów. Ze w. Łyse w str. Kuziów, pierwsza d. na lw. las — 4 k. — Wskutek prac meljoracyjnych i przekopanej w związku z tem sieci kanałów i rowów odpływowych, jezioro to z dawnego kilkunastowłókowego zamienia się powoli w błoto i torfowisko.

b) Do w. *Lipniki* (5 k.), kośc. murowany i ciekawe *stroje dziewcząt*, nieco odmienne, jak w Myszyńcu. Rst. i pcz. Z Lipnik do Kadzidła (8 k., str. 152) przez w. Szafranki (2 k.), Sul (1 k.) i Golankę (1 k.)

c) Do w. Wenecji („Wanacji") przez w. Pupkowiznę (na pnw. do 13-ego k. d. leśno-piaszczystą). Z Wenecji do wsi kośc. Leman (n. gr. pruską) 8 k. po piachu. W okolicach — piękne lasy.

49 k. Dęby (st.); — 57 k. Zawodzie (st.).

60 k. **Myszyniec** (st.). Os. n. rz. Rozogą, pr. dopływem rz. Narwi; 2800 mieszk., dość starannie budowana, — dzisiejsza stolica etnograficzna Kurpiów, dająca możność dokładnego poznania osobliwości swojskich Kurpiowszczyzny (szczególnie w dni świąteczne).

Dw. kol. ½ k. od os.

Dw. aut. Rynek (pl. Wolności). Jeden aut. do Łomży przez Nowogród o gdz. 19.

Pcz. i tlg. ul. Piłsudskiego Nr. 44.

Drż. Wózki 2—3 osobowe F. Markowskiego, pl. Wolności 17. Ceny od umowy, np. do mogiły poległych 1863 r. — 2 zł.; do gr. pruskiej (Dąbrowy) — 3—4 zł.

Hot. „Warszawianka" (ul. Piłsudskiego 17), jeden pk. po 2 zł., 2 łż. po 1 zł.

Schr. Dla większych grup wycieczkowych w szkole (na 20—30 osób), tamże u dozorczyni — herbata.

Rst. „Warszawianka" (p. w.). Ob. — ok. 1 zł.

Bnk. Kasa Stefczyka.

Elkt. 220v.

Zakłady fryzj. czysto utrzymane (w pobliżu rst. „Warszawianka)"; tamże na górce fryzjer damski.

2 stałych lekarzy, przychodnia kasy chorych w domu lekarza, **Apt.** Nossarzewskiego, nprz. pcz.

Do Myszyńca najlepiej przyjechać na niedzielę, by widzieć *stroje miejscowe*, masowo jeszcze zachowane u *kobiet*.

W wytwórni tkackiej „Kurpiance”, nprz., kośc., można nabyć miejscowe tkaniny ze lnu i wełny oraz obejrzeć pracę na warsztatach i kupić wycinanki z papieru.

Os. zapoczątkowana przez Jezuitów w w. XVII; z tego czasu *dzwonnica* z czerwonej cegły; u wejścia dzwonnicy oglądać można t. zw. *kuny* (obroże żelazne), w które dawnemi laty zamykano szyje przestępców, szczególnie grzeszących przeciw moralności. Dawny kość. drewniany z r. 1716 został rozebrany w r. 1909, a na jego miejscu postawiono dzisiejszą wielką świątynię w stylu gotyckim. Betonowa przybudówka i schody przed dzwonnicą, niezbyt dopasowane do całości, są tworem nowym. Po starym kośc. pozostały jeszcze w obecnym gmachu kośc. ołtarzyki (feretrony), noszone w czasie procesji, dość prymitywnej roboty. Kąpiel w Rozodze ok. 100 m. wdół od mostu Wolkowskiego; na Zawadziu (parę k.) jest dość głęboko.

Wycieczki: a) O 2½ k. w str. wsi Czarnia — mogiła i pomnik poległych powstańców w r. 1863 (Od Rynku — ul. Poległych). Na pomniku betonowym figury strzelców i kosynierów kurpiowskich w ubiorach z tych czasów (doj. sz. żwirówką). Obok pod borem „Szwedzka Górka” i „*Kopańskie łąki*”, opodal zaś pod „murowanką” (leśnictwo) t. zw. „*Kopański most*”, gdzie w r. 1708 odbyła się zażarta utarczka o most Kurpików z oddz. wojska szwedzkiego; b) W nadleśnictwie Czarnia (ok. 12 k.) ostatnie drzewa bartne (*barcie*) z otworami dla pszczół; c) Piękny las za rz. Rozogą, przy sz. od Myszyńca w str. Kolna — kilka k. drogi; d) 8 k. od Myszyńca we w. Dąbrowy — placówka graniczna, a 600 m. stąd granica pruska. Dla wycieczek nad gr. Prus Wschodnich trzeba załatwić formalności w kancelarji posterunku granicznego w Myszyńcu (ul. Piłsudskiego 40) Dojechać można furmanką lub autem, sz. dobra.

Kolejka do Ostrołęki wiedzie przez okolicę mniej lesistą, niż z Łomży do Myszyńca; lasy w tych stronach wytrzebiono wcześniej i zamieniono na rolę. — 64 k. Wydmusy (st.), wieś rozkolonizowana; — 70 k. Wach (st.), również wieś rozkolonizowana; — 74 k. Siarcza Łąka. (st.).

79 k. **Kadzidło** (st.); wieś z murami dużego *kośc.* z przed kilkudziesięciu laty. Wysokie wieże, strącone podczas wojny światowej, odbudowano w zmniejszeniu, co odbija od całości. Kadzidło jest ośrodkiem kulturalno-oświatowym tej części puszczy, ubierają się tu jeszcze po puszczańsku. Na miejscu piekarnie, wędliniarnie, piwiarnie, pcz., apt., Noclegi prywatne — zgłosić się do sklepu Apol. Sobiecha, nprz. kośc.

Wycieczka: Pieszo na przełaj przez bory i piachy do w. Jeglijowiec (4 k.) i w. Czarnotrzew n. rz. Omulwią (6 k.), gdzie — młyn. Po drodze 3 k. na pr. od Jeglijowca, między w-mi Olszyny, Kie-

rzak i Piaseczna, największe tu (ok. 20 k.[2]) *bagno Karaska*, znacznie już osuszone. Z Czarnotrzewia do Baranowa 4 k. (str. 146). Razem od Kadzidła do Baranowa ok. 14 k. Teren mało uczęszczany. Po drodze wioski, typy, stroje miejscowe.

84 k. Dylewo (st.); — 90 k. *Łodziska* (st.); smolarnia i terpentyniarnia. — 97 k. *Ostrołęka Wąsk.* (st.), poc. przystaje na pr. brzegu Narwi, obok dawnych fortów, do m-a (str. 142) przez most żelazny na Narwi ½ k. do rynku — więcej niż 1 k. Do st. kol. norm. Ostrołęka — 5½ k.; dlatego też, chcąc dostać się do tej kolei, lepiej — omijając m-o Ostrołękę, dojechać wprost do następnej st. kolejki wąskot.: — 99 k. *Grabowo Wąsk.*; stąd do st. kol. normalnotorowej Grabowo 2 k.

B. Kolno — Myszyniec — Grabowo Wąsk..

Linja kol. wąsk. 82 k., poc. os. 4½ gdz. Sz. z Kolna do Myszyńca 43 k.

Kolno (st.), m-o 62 m. n. p. m., 5.300 mszk. Stara os. n. rz. Łabną, wśród torfowisk. Wzmianka o Kolnie w aktach w w. XIII. Kośc. obecny z r. 1835. Pcz., Komisarjat Straży Gr. (ul. Łabno Duże Nr. 2), Bank Spółdzielczy (ul. 11 Listopada Nr. 3). K. K. O. — Oddz. Łomż. (ul. Kozikowska 5). Hot. „Europejski" z rst. (Rynek 6), 4 pk., 2 podwójne (do 4 zł.) i 2 pojed. (2 zł.) — Garaż na miejscu, tlf. Nr. 30. Ob. — 1 zł. Elkt. Kino „Słońce" — nprz. pcz. Drogi sz.: do Łomży 31 k., do Stawisk 18 k., do Szczuczyna 31 k., do Myszyńca 43 k., do Nowogrodu 25 k., do gr. pruskiej 8 k.

Wycieczki: 1) do gr. pruskiej (Wincenta), przez w. Czerwone, formalności w Komis. Str. Gr. 2) do w. Kozła przez w. Czerwone (3 — 4 k.); od Czerwonego do Kozła — sz. żwirówka, część d. przez las. W Czerwonem za kuźnią ½ k. na łące — grodzisko przedhistoryczne. *Kozieł* — piękna miejsc. letniskowa w lasach kurpiowskich n. rz. Pissą. Pns. „Kozieł — Zdrój", kilkadziesiąt pk., z całkowitym utrzymaniem — 4 zł. 50 gr. dziennie, ze światłem i obsługą. Tlf. międzymiastowy, kajaki, łodzie, plaże, korty tenisowe, dancing, rybołóstwo — bez oddzielnych dopłat. Pcz. Kolno (woj. Białostockie. W lesie na wzgórzu t. zw. „okopy szwedzkie". Izby do wynajęcia również we wsi. 3) do wsi i j. Łacha — 4 k. d. piaszczystą.

13 k. **Turośl** (st.), wieś kurpiowska, *kośc.* drewniany z r. 1873 r. — Dalej linja kol. przecina piękne lasy aż do Myszyńca. — 17 k. Cieloszka (st.); — 21 k. Pupkowizna

(st.); — 26 k. Rudne Łyse (st.); — 32 k. Dęby (st.); str. 151; — 40 k. Zawodzie (st.), str. 151; — 43 k. Myszy niec (st.) str. 151.

Odc. Myszyniec — Grabowo Wąsk — str. 151.

67. ŁOMŻA — OSTROŁĘKA.

Sz. (36 k.). **Aut.** 3 państwowe i 2 prywatne (przez Nowogród). Odj. 6, 6.45 i 17 gdz. Ceny od 2.50 zł. — 2.70 zł.

Łomża (str. 144); — 2 k. Łomżyca; — 5 k. Janowo; — 10 k. *Chojny Stare. W pr. trk. do Nowogrodu przez Sławiec; wlw. do Szczepankowa, kośc.* — gotyk nadwiśl. z r. 1550. — 18 k. w. Miastkowo, kośc., pcz., piwiarnia. — 22 k. Drogoszewo; — 24 k. Rydzewo; — 33 k. Wojciechowice; — 36 k. Ostrołęka (str. 142).

68. ŁOMŻA — MYSZYNIEC.

Sz. 58 k. **Aut.** 17 gdz., 3 zł.; Sz. względnie dobrze utrzymana prowadzi przez piękne jeszcze bory, resztki puszczy.

Szczegółowy opis trasy str. 66 (Linja kol. Łomża — Myszyniec)

69. OSTROŁĘKA — MYSZYNIEC.

Sz. 38 k. **Aut.** niema.

Szczegółowy opis — str. 151 (Linja kol. Myszyniec — Grabowo). Ostrołęka (str. 142); — 5 k. Zabiele; — 10 k. Łodziska; — 14 k. Dylewo; — 19 k. Kadzidło (str. 152); — 23 k. Siarcza łąka; — 28 k. Wach; — 31 k. Zalesie; — 35 k. Wydmusy; — 38 k. Myszyniec (str. 151).

70. ŁOMŻA — KISIELNICA — KOLNO.

Sz. 31 k. **Aut.** 7.25, 13, 17 i 22.30 gdz. Cena 2 zł.

Łomża (str. 144); — 2 k. Piątnica (str.); — 6 k. Budy Czarnockie; — 7 k. w. Cydzyn; — 9 k. Kisielnica (wpr. sz. do m-a Stawiski — 14 k.); na lw. w str. Kolna; — 14 k. Rogenięta; — 19 k. w. Mały Płock (kośc.); — 22 ½ k. w. Rakowo Zalesie, przecięcie z sz. Nowogród — Stawiski; — 26 ½ k. w. Borkowo; — 31 k. Kolno (str. 153).

71. ŁOMŻA — SZCZUCZYN.

Sz. 46 k.; **Aut.** 6.30 i 16.40 gdz. Cena 3 zł. 40 gr.
Łomża—Kisielnica—p. w.;—12 k. w. Górki—Sypniewo;—23 k. os. Stawiski; — 33 k. w.; Dobrzyce (wl. sz. do Kolna — 21 k.); — 41 k. w. Obrytki.

46 k. m-ko Szczuczyn mazowiecki, n. rz. Wissą, 5100 mszk. *Kość.* z r. 1700 fundacji Szczuki — na pamiątkę zwycięstwa króla Jana III pod Wiedniem. Wewnątrz — piękny czysty barok. W podziemiach katakumby.

O Szczuczynie — wzmianki w aktach z pocz. XV w. M-o założone w r. 1690 przez podkanclerzego W. Ks. Litewskiego, H. Szczukę. Było tu kolegjum pijarskie z konwiktem na 150 uczni, w którem m. in. wykładał ks. Jakób Falkowski (późniejszy założyciel Instytutu głuchoniemych w W-wie) i filozof Bronisław Trentowski. Uczniami szkoły byli znani uczeni Jakób i Antoni Wagowie

Hot. z rst. Rynek 21 i ul. Piłsudskiego Nr. 3. (oba braci Tobjasza i Izraela Szembergów); noclegów kilkanaście, 1 zł. za miejsce. Prywatne noclegi w porozumieniu z magistratem. W szkole powszechnej (nowej)—ul. Podkanclerzego Szczuki—mogą latem zatrzymywać się wycieczki szkolne. **Bnk.:** Współdzielczy, Rynek 21; Ludowy — Kilińskiego 18; Kasa Stefczyka — Rynek 7. **Rst.** (J. Kudrewicz) ul. Kilińskiego 5. **Kino** — w soboty i niedziele w remizie Straży Poż. (Senatorska 5). **Pcz. Elkt.** 220 v.

72. ŁOMŻA — WIZNA — (Białystok).

Sz. do Wizny 22 k.; do Białegostoku 84 k. **Aut.** 6.30 i 16 gdz. (ten II-gi przez Rutki—79 k.) Ceny: do Wizny 1 zł. 60 gr. do Białegostoku 5 zł. 40 gr.

Łomża (str. 144); — 2 k. Piątnica (za Piątnicą odnoga do Jedwabnego — 19 k.); — 6 k. Elżbiecin; — 14 k. Bożejewo; — 22 k. **Wizna.** n. rz. Narwią. Kośc. z r. 1525, gotyk nadwiślański z czerwonej cegły. Noclegi w rst. (2 — 3 pk.) w Rynku, po 1 zł. Wycieczki w szkole powszechnej (Rynek). W Wiźnie był gród starożytny i zamek obronny, w 1221 r. był tu już kasztelan.

Od Wizny do ujścia rz. Biebrzy ok. 4½ k. (w górę Narwi) — d. wodna w str. kan. Augustowskiego, p. n.

Odc. Wizna — Osowiec str. 210 (Podlasie).

73. ŁOMŻA—JEDWABNO—RADZIŁÓW — (Osowiec).

Sz. do Radziłłowa 35 k. **Aut.** do Szczuczyna przez Jedwabne Odj. z Łomży 15 i 17 gdz. Ceny: od Jedwabnego 1 zł. 50 gr., do Radziłowa 3 zł., do Szczuczyna przez Jedwabne 3 zł.

Łomża (str. 144); – 2 k. Piątnica (na lw. forty po zaborcach); – 9 k. Jeziorko (dwór); – 12 k. Kownaty (dwór); – 16 k. Janczewo; – 19 k. Jedwabne; – 24 k. w. Stryjaki; – 28 k. Przytuły; – 30 k. w. Kubra Stara; – 32 k. w. Kubra Nowa; – 33 k. Chrzanowo; – 35 k. Radziłów.

Odc. Radziłów – Osowiec str. 133 (Suwalszczyzna).

Sz. do Rożana 27 k.; do Pułtuska 58 k. **Aut.:** do Rożana i Pułtuska 7 gdz. Ceny do Rożana 1 zł. 90 gr.; do Pułtuska 4.80.

Ostrołęka (str. 142); – 6 k. Nożewo; – 8 k. Żerań; – 10 k. Kołaki; – 16 k. Młynarze; – 22 k. *Sieluń,* kośc. z r. 1805, stolica b. „księstwa Sieluńskiego". – 27 k. *Rożan.*

Odc. Rożan – Pułtusk p. t. III „Przewodnika po Polsce".

75. BARANOWO—DRĄŻDŻEWO—(Przasnysz).

Sz. z Baranowa do Drążdżewa 15 k.; do Przasnysza 34 k.; **Aut.** nie kursują, trzeba wynajmować furmanki, ceny od umowy (ok. 2 zł. za każde 5 k.).

Baranowo (str. 146); – 3 k. w. Majdan; – 5 ½ k. w. Gaczyska (odnoga sz. do Jastrząbki i przecięcie kol. Ostrołęka – Chorzele); – 13 ½ k. w. Wólka Drążdżewska; – 15 k. w. *Drążdżewo.* Po drodze lasy sosnowe i zasięgi resztek Kurpiowszczyzny pn., co widać w budownictwie i figurach przydrożnych.

Odc. Drążdżewo – Przasnysz p. t. III „Przewodnika po Polsce".

76. ŁOMŻA — ŚNIADOWO — (Ostrów Maz.).

Sz. do Śniadowa 16 k.; do Ostrowi Maz. 46 k. **Aut.** do Ostrowi przez Śniadowo: 5.30 gdz. przez Ostr. do W-wy; 7.40 gdz. Łomża – Ostr. – Małkinia; 16.15 gdz. Ł. i Ostr. – Małk. – Nur. Ceny: do Śniadowa 1 zł. 20 gr., do Ostrowi – 3 zł., do Małkini – 4 zł., do Nura – 6 zł.

Łomża (str. 144); – 4 k. w. Kraska; – 6 k. w. Komarzyce; – 12 k. w. Konopki; – 14 k. w. Ratowo; – 16 k. Śniadowo.

77. ŁOMŻA — CZERWONY BÓR — (Zambrów).

Sz. do Czerwonego Boru 14 k.; do Zambrowa 26 k.

Łomża (str. 144); — 3 k. Stara Łomża; — 8 k. w. Podgórze; — 12½ k. Wygoda; — 14 k. Czerwony Bór (st. kol.). Na z. i pd. od m. Cz. B. — szczątki borów, dawniej puszczy o tej samej nazwie.

Odc. Czerwony Bór—Zambrów — str. 210 (Podlasie).

78. WIZNA—ŁOMŻA—NOWOGRÓD—OSTROŁĘKA.

(Szlak wodny na rz. Narwi).

Dług. trasy: Wizna—Łomża 42 k., Łomża—Nowogród 31 k. i Nowogród—Ostrołęka 39 k. Jechać można płaskodenkami, choćby rybackiemi lub kajakami, wstępując po drodze do wiosek i osad kurpiowskich. Chodzą również po Narwi różnego typu ostrodenki wioślarskie i motorówki. Kurs 3—4 dniowy, zależnie od postojów. Noclegi w stodołach. Część produktów niepsujących się lepiej mieć z sobą. Latem częste mielizny. W Łomży (obok przystani wioślarskiej) wynajmować można motorówkę na kilkanaście osób; ceny zależne od liczby uczestników, stanu wody i t. p. Po drodze lasy: Jednaczewski, Szablacki (z lw. str.) i Nowogrodzki (z pr.). Do w. Chludne malownicze wzgórza (z pr. str.), które od w. Szablaki przechodzą na lw. brzeg Narwi.

Wizna — str. 155; — 5 k. (pr.) w. Niwkowo; — 11 k. (pr.) w. Krzewo; — 15 k. (pr.) w. Rakowo—Boginie; — 20 k. (lw.) w. Sieleń; — 42 k. (lw.) *Łomża* (str. 144); od przyst. wiośl. ul. Zjazd; — 1½ k. w. Piątnica (kośc.); — 4 k. w. Czarnocin; — 6 k. w. Michałowo; — 9 k. w. Penza; — 19 k. w. Chludnie i Włodki (obie wsi z 2 str. wielkiego stawu); — 26 k. w. Szablak; — 31 k. *Nowogród* (str. 147); nprz. — ujście rz. Pissy i w. Morgowniki; — 40 k. Czartorja z lw. str. (po drodze w. Jankowo i Kule z lw. i Parzychy z pr. str.); — 43 k. Czart—Rybaki (na pr. w. Gontarze); — 47 k. w. Osetno; — 48 k. Osetno II; — 53 k. Łęg; — 59 k. w. Laskowiec; — 62 k. w. Teodorowo; — 70 k. Teodorowo—Ostrołęka.

Po drodze wydmy piaszczyste i jałowce, łąki i gaje, lasy sosnowe.

79. KOZIEŁ — NOWOGRÓD.

(Szlak wodny na rz. Pissie).

Dług. trasy od gr. pruskiej (Wincenta — rzeczka i kom. celna o tejże nazwie) do rz. Narwi — 42 k. Wycieczka ciekawa i miła, dająca dużo emocji i wrażeń dzikiej jeszcze przyrody, ale nie wszędzie bezpieczna, z powodu sterczących w wodzie pni, pali i złomów drzew, a u ujścia między w. Ptaki i Morgowniki — kamieni

Trzymać się — nie brzegów urwistych, gdzie wskutek podmywania przez wartki prąd rzeki poważne niebezpieczeństwa, ale płynąć na przykosach, bliżej piaszczystych ławic. Pod prąd jechać trudno, to też łódź najlepiej zawieźć aż do w. Kozła lub holować, a stamtąd wyruszyć wodą z prądem. Część zapasów wziąć ze sobą. W czasie robót polnych latem wogóle o produkty trudno, najłatwiej jeszcze o mleko. Po drodze liczne wioski „puszczaków nadrzecznych", nad samą wodą, lub dalej od brzegu położonych. Mostów na Pissie — 8, w wioskach: Wincenta, Kozieł, Popiołki, Dudy, Ptaki, Cieciory, Dobrylas, Morgowniki. Wszystkie mosty palowe, z wyjątkiem w. Dudy, gdzie most — pływak na tratwach. W Dobrymlesie duży młyn wodny na palach z groblami.

Kozieł str. 153); — 1 k. Gorszczyzna; — 2 k. Szablaki; — 4 k. Popiołki; — 5 k. Ważki; — 6 k. Dudy (nadrzeczne); — 7 k. Charubiny; — 8 k. Ptaki; — 9 k. Samule; — 13 k. Potasie; — 19 k. *Cieciory*, duża wieś na ½ drogi od gr. do Narwi. Po drodze z Potasiów mija się na pr. kan. Turośląński (od j. Serafińskiego) i w. *Turośl* z dawnym kośc. drewnianym w borach. — 29 k. w. *Dobrylas* (kośc. drewn. powojenny); — 32 k. w. Serwatki (po d. na lw. rz. *Skroda*, którą można zajechać łodzią do w. *Rudka* (młyn turbinowy, na miejscu dawnej papierni — jedyny w tych stronach); — 33 k. Zdrębisko; — 34 k. Jórki; — 36 k. Baliki; — 37 k. Ptaki (nowogrodzkie — os. młynarsko-rybacka); — 38 k. Morgowniki; — 39 k. ujście Pissy i Nowogród.

Malownicze wzgórza i lasy pod Kozłem, Dobrymlasem i Jórkami; z Dobregolasu do w. Ptaki (nowogr.) trasa prowadzi przez malownicze łąki, gaje, laski i zarośla, brzegi w wielu miejscach zupełnie niedostępne, na rzece kępy, tataraki.

Bezpieczne *kąpieliska* na Pissie: w Koźle (przy pensjonacie), pod Jórkowskim lasem (gdzie malownicze, piaszczyste wzgórza z sosnowym lasem) i u ujścia Pissy.

Na zakrętach nakłada się dziesiątki k. drogi. Czas powrotny — 1—2 dni.

KRAINA SZÓSTA:

PUSZCZE: BIAŁOWIESKA I ŚWISŁOCKA.

Zarys ogólny: Największy obszar leśny na niżu Europy środkowej. Razem z przyległą puszczą *Świsłocką* puszcza *Białowieska* ma 128921 ha, obwód ok. 180 k., największa rozpiętość z pdz. na pnw. — ok. 50 k. Teren równy, słabo sfalowany, z obszernemi torfiastemi bagnami; źródła rzek: *Jasiołdy* w bagnie *Dziki* (*Wielki*) *Nikor, Narwi* — w bagnie *Orłowe Błoto, Narewki* — w bagnie *Nikor, Leśnej Lewej* — w bagnie *Derlicz.*

Dział wód: Jasiołda do zlewiska m. Czarnego (dorzecze Dniepru), wszystkie inne do zlewiska m. Bałtyckiego (dorzecze Wisły). Najważniejsza rzeka — *Narewka,* dług. jej na terenie puszczy 65 k., w tem 35 k. spławnych. Dopływy Narewki: pr. — *Orłówka* i *Hwoźna,* lw.: *Łutownia. Narew* oddziela na dług. 30 k. puszczę Białowieską od Świsłockiej.

Przeciętne wzniesienie n. p. m. 170 m. Najniższe na bagnie Dziki (Wielki) Nikor — 157 m., najwyższe w pdw. części: Wiskule 192 m., Krzemniowa Góra 194 m., Kozia Góra 202 m.

Klimat surowy, zima długa, rozwój roślinności na wiosnę spóźniony. Przeciętna temp. roczna +7.2 C., przeciętna ilość opadów atmosferycznych 665 m.

Warunki glebowe naogół bardzo dobre. W głębszych warstwach formacje kredowe, przykryte glinami i piaskami, tworzącemi płaskowzgórza lub kopuły; między niemi w dolinach pokłady kredy, miejscami tuż pod powierzchnią. Podglebie piaszczysto-gliniaste, łatwo przepuszczalne, na niem gruba warstwa bardzo urodzajnej próchnicy. Rozwój roślinności nadzwyczaj bujny.

Przewaga lasu mieszanego z wszystkimi gatunkami, właściwymi lasom polskim, z wyjątkiem modrzewia, cisa, buku, limby, kosodrzewiny. Niezwykła wysokość i grubość drzew: świerk do 48 m. wysokości i 140 cm. średnicy, sosna do 40 m. i 125 cm., dąb do 36 m., i 185 cm., jesion do 38 m., brzoza i osika do 36 m., lipa, klon, wiąz, olcha do 30 m., grab do 22 m. Pnie gonne, smukłe, z wysoko osadzoną koroną. Wybitna jakość techniczna drewna, wysoka wartość. Ilościowo na pierwszem miejscu *sosna,* po niej *dąb, świerk, jesion, olcha, brzoza.* Osobliwości przyrodnicze: występowanie *jodły, dębu bezszypułkowego* i *bluszczu,* jako najdalej wysuniętych na wschód placówek w Europie.

Świat zwierzęcy: *żubr, jeleń, daniel, sarna, ryś, wilk, dzik, zające (szarak i bielak), lis, borsuk, kuna, tchórz, wydra, gronostaj, łasica* i t. p.

Ptaki: *głuszec, cietrzew, jarząbek, słomka, kaczki, nury, perkozy, żóraw, czapla, czarny bocian, dzięcioły, orliki, puhacz, jastrzębie,* i mnóstwo drobnych ptaków śpiewających.

Gady i płazy: *jaszczurki, padalec, żmija, zaskroniec, żółw błotny, raszki, żaby, ropuchy;* wiele gatunków ryb. Bardzo liczny świat owadów.

Ludność otaczających puszczę 70 wsi — przeważnie ruska (rusini podlascy), prawosławna, częściowo mazurska, katolicka, wewnątrz puszczy 3 wsie mazurskie: *Pogorzelce, Teremiski, Budy* w sąsiedztwie polany Białowieskiej. 10 wsi w pnw. części puszczy: 5 nad Narwią, 5 innych na z. od Narwi. Dawne budownictwo puszczańskie, strój, obyczaj w zaniku, spotkac można je tylko w głębi puszczy.

Administracyjnie puszcza (własność państwowa) — podzielona na 16 nadleśnictw — 15 we właściwej puszczy Białowieskiej i 1 w Świsłockiej. Dwa inne nadleśnictwa tej puszczy, o obszarze 13608 ha, zwrócone w r. 1933, jako majątek powstańczy, spadkobiercom gen. Tyszkiewicza. Dla ułatwienia administracji puszcza podzielona została szerokiemi linjami na oddz. z osobną numeracją — od N-ru 1 do N-ru 924 w puszczy Białowieskiej i od N-ru 1 do N-ru 224 w puszczy Świsłockiej; kierunek linij z pn. na pd. i z z. na w. Na skrzyżowaniach linij i na przecięciu się ich z ważniejszemi drogami — słupy z numerami przyległych oddz. lasu.

Wielkość zasadnicza oddz.: 113 ha.

80. (Warszawa) — CZEREMCHA — ŚWISŁOCZ — (Lida — Wilno / Zahacie).

Linja kol.: do Wilna 493 k.; poc. os. 11—12 gdz.; do Zahacia (przez Mołodeczno) poc. os. ok. 23 gdz.; z Czeremchy do Świsłoczy 78 k., poc. os. ok. 2 gdz.

Odc. Warszawa — Mrozy p. t. III „Przewodnika po Polsce"; odc. Mrozy — Czeremcha str. 187. (Podlasie).

Linja kol. z Warszawy przecina na 93 k. węzłową st. Siedlce.

183 k. *Czeremcha* (st., rst.), na skrzyżowaniu linij Siedlce — Wołkowysk i Białystok—Brześć n. Bugiem. Od Białegostoku 55 k., od Brześcia n. Bugiem 77 k. Księgarnia „Ruch", pcz., tlg. i tlf. na dw.

5 k. na pn. d. gruntową (2 k. d. brukowaną od st. Kleszczele na linji Czeremcha — Białystok — str. 205, „Podlasie") m-o *Kleszczele*, n. rz. Nurcem, niedaleko jego źródeł, 180 m. n. p. m., 2053 mszk.

Historja: Kleszczele — według dawnych akt — Kleszczeleże, zał. w XII w., posiadało prawo magdeburskie. Przywilej Zygmunta Starego z 1523 r., przywilej Stefana Batorego z 1578 r., zabezpieczający mszk. handel solą. Za Zygmunta Augusta i Batorego dobra stołowe, później własność Radziwiłłów. Przed najazdem szwedzkim — ludne m-o z kwitnącym przemysłem garncarskim (52 garncarzy), słynące również z wyrobu piwa i miodu. Później znane z hodowli chmielu i handlu nim z Królewcem, oraz z hodowli ogórków.

Aut. niema.
Pcz., tlg. i tlf. na miejscu.

Zajazdy: 2 po 2—3 pk. (1—3 zł.);
Jadłodajnie: 2 skromne.

Kośc. kat. murowany, zbudowany na fundamentach starego kośc., ufundowanego przez królową Bonę w 1544 r. Dzwonnica drewniana z poł. XV w. Cerkiew dawniej unicka, obecnie prawosławna, murowana z drewnianemi przybudówkami. Na cmentarzu prawosławnym kapliczka drewniana z XVII w. Źródło — uważane przed wojną za lecznicze.

Niedaleko za st. Czeremcha tor kol. w kierunku Wołkowyska przechodzi ponad linją Białystok — Brześć n. Bugiem. Dalej mokre łąki, porośnięte olchą, przez które płynie ku pn. rz. Nurzec. Okolica uboga, smutna: jałowe pola, liche laski, częściowo powstałe podczas wojny na opuszczonych polach ornych, bagniste łąki. Po pr. str. — po przejechaniu ok. 15 k. — wyłania się ciemna ściana lasu *puszczy Białowieskiej* z charakterystyczną poszarpaną linją koron drzew. Na 19 k. od Czeremchy tor kol. zbliża się bezpośrednio do puszczy. Za w. Orzeszkowo, położoną wśród rozległej polany, aż do Hajnówki linja kol. biegnie z. jej brzegiem przez puszczę. Na 29 k. wśród mokrych łąk — rz. *Leśna Prawa,* za nią skrzyżowanie z odnogą kol. do Białowieży.

213 k. **Hajnówka** (st., rst.). Węzeł dla linji Czeremcha — Wołkowysk i Bielsk Podlaski — Białowieża. ½ k. na pn. od dw. — wieś n. rz. Leśną Prawą, na skraju puszczy Białowieskiej, częściowo zbudowana na terenach po wyrąbanym w czasie wojny lesie. 12.000 mszk. Ośrodek przemysłu drzewnego puszczy Białowieskiej.

Historja: W Polsce przedrozbiorowej Hajnowszczyzna — granica Podlasia i Litwy. Na moście na rz. Leśnej miało mieć miejsce 28 VII. 1831 r. spotkanie gen. Dembińskiego, wykonywującego odwrót z Litwy, z Różyckim, ciągnącym na Litwę. W nowszych czasach uboga wioska, składająca się z kilku osad. W czasie wielkiej wojny szybki rozwój w związku z wybudowaniem przez okupantów niemieckich wielkich zakładów przemysłowych.

Doj. kol. od Czeremchy (30 k.), Wołkowyska (76 k.), Bielska (30 k.), Białowieży (21 k.); sz. z Bielska i Białowieży, komunikacja aut. 3 razy dziennie.
St. benz. przy szosie.
Pcz. i **tlg.** na miejscu.
Hot. Grodzieńskiego (6 pk. po 1 zł. 50 gr.), skromny.
Elkt. 220 v.
Rst. Szychulca, Flisińskiego, Zajączka i Woźniaka — wszystkie trzeciorzędne; lepsza — w Kasynie urzędniczem przy tartaku.

Apt. ambulatorjum Ubezpieczalni Społ. **Kino** stałe.

Z dw. kol. d. polną między torami — z lw. str. do Bielska, z pr. do Wołkowyska — do przejazdu kol., stąd na pr. do sz. i znów na pr. sz., stanowiącą główną ulicę osiedla. Przy sz.: kośc. kat. drewniany, przerobiony z kina, zbudowanego przez okupantów w czasie wojny.

Na pr. przy bocznicy kolejowej zakłady chemicznej przeróbki drewna firmy „*Terebenthen*", zatrudniające stale 200 robotników, w sezonie do 400. Zakłady te składają się: 1) z fabryki suchej destylacji drewna, 2) rafinerji produktów tej fabryki i należących do tejże firmy 13 mniejszych zakładów destylacji drewna, rozrzuconych po puszczy Białowieskiej, 3) fabryki chemicznej. Główne produkty: karbolineum, terpentyna, smoła. Produkcja ok. 700 wg. rocznie. Zwiedzanie za zgłoszeniem się do dyrekcji

Przy tej samej bocznicy kol. na lw. od sz. — wielkie *państwowe zakłady mechaniczne przeróbki drewna,* zatrudniające około 1.000 robotników i składające się: 1) z tartaku 8-trakowego, 2) z 2 nowych hal tartacznych po 6 traków każda (jedna zbudowana, druga w budowie), 3) z tartaku do przeróbki dębiny i innych gatunków liściastych o 3 piłach taśmowych i 2 trakach. Liczne maszyny i urządzenia pomocnicze. Rozległe pl. składowe dla surowca i gotowych wyrobów, ładowanie kol., kasyno urzędnicze, świetlica dla robotników. Zwiedzanie za zgłoszeniem się do zarządu zakładów.

Za tartakiem — st. kolejek leśnych, rozchodzących się stąd po całej puczszy Białowieskiej, posiadających 330 k. torów, 15 parowozów, 120 wagoników i 80 platform. Obok st. główne warstaty kol.

Na lw. od przejazdu kol. w kierunku pn., sz. obok budynków państwowej *szkoły przemysłu drzewnego* (ciekawe zbiory szkolne, zwiedzanie za pozwoleniem dyrekcji) do mostu na Leśnej — i dalej prosto wzdłuż toru kol. około ½ k. d. polną — do *fabryki suchej destylacji drewna* firmy „Grodzisk", jednej z większych w Europie. Zdolność przetwórcza fabryki — 100.000 m³. drewna brzozowego i grabowego rocznie. Główne produkty: węgiel drzewny, kwas octowy, octan wapnia, spirytus drzewny. Zbyt na rynkach krajowych i zagranicznych; robotników 250. Fabryka zbudowana w r. 1915 przez Niemców dla eksploatacji systemem rabunkowym bogactw drzewnych

puszczy Białowieskiej. Obecnie zmodernizowana i dostosowana do dzisiejszych potrzeb.

Za st. Hajnówką tor kol. biegnie obok zakładów firmy „Grodzisk" i dalej wzdłuż granicy puszczy, odcinając niewielką jej część.

232 k. **Narewka** (st., b.). 4 k. na pd. trk. — n. rz. Narewką — m-o *Mała Narewka* (stąd 22 k. t. zw. Drogą Narewkowską do Białowieży), 900 mszk. Pcz., tlg., tlf. Kośc. kat., cerkiew prawosławna. Na 9 k. za Narewką most na rz. Narwi, płynącej wśród rozległych bagnistych łąk. Charakterystyczne stożki siana.

261 k. **Świsłocz** (st., b.), 3 k. d. bitą w kierunku pnw. m-ko n. rz. Świsłoczą w pobliżu jej źródeł, 171 m. n. p. m. 3.700 mszk.

Historja: Dobra świsłockie, pierwotnie królewszczyzna, dzierżawione przez ks. Zasławskich. W XVII w. własność rodu Kryszpinów, od poł. XVIII w. do konfiskaty przez rząd rosyjski po 1831 r. — w ręku Tyszkiewiczów. Świsłocz — zaliczona do kategorji miast w 1918 r.

Pcz. i **tlg.** przy ul. prowadzącej z m-ka do Stacji Zootechnicznej (Z Rynku ul. Traugutta).
Hot. Zdanowicza, Szłapaka, Bogolejszy, wszystkie w Rynku, b. skromne. (elkt. 220 v.)
Rst.: „Wir", N. Dowolni przy ul. Traugutta. Skromna, czysta Gołubowicza — żydowska.
Apt. przy ul. Traugutta.
St. benz. w Rynku.

Doj. do m. od str. pd. ul. brukowaną, prowadzącą od st. kol. (furmanki przy każdym poc. — 1 zł.). Przy wjeździe — drewniana kaplica Ś. Ś. Aniołów Stróżów. Za nią szeroka ul. Kraszewskiego, z aleją, wysadzaną drzewami, dla pieszych i 2 jezdniami po bokach. Z pr. str. pod Nr. 9 — dom Kama, w którym mieszkał J. I. Kraszewski, jako uczeń gimnazjum Świsłockiego. Na lw., na rogu, ul. Kraszewskiego i Traugutta (wejście od ul. Traugutta) *kośc. Ś. Trójcy*, drewniany, zbudowany w 1668 r. przez Hieronima Kryszpina, przebudowany i urządzony przez Wincentego Tyszkiewicza w 1781 r. Zachowany bez zmian do dnia dzisiejszego. Na pr. od ul. Kraszewskiego wielki rynek; w str. z. rynku—wielki *obelisk*, zakończony długą złoconą iglicą, postawiony przez Tyszkiewiczów.

Za rynkiem targowica, za nią w otoczeniu starych drzew drewniana *cerkiew*, dawniej unicka, obecnie prawo-

sławna. Dojście do cerkwi na pr. od ul. Kraszewskiego — ul. Sienkiewicza. Na końcu tej ulicy obok cerkwi — brama murowana sklepiona bez wrót z czasów Tyszkiewiczowskich. zwana Mścibowską. z drugiej strony cerkwi — takaż brama, zwana Rudawską, od której biegnie pn. str. rynku ul. 3 Maja.

Z rynku na pr. ul. dr. Bittnera — do starego zapuszczonego *cmentarza*, obecnie prawosławnego, na którym znajduje się zniszczona kaplica z grobem Józefy z Sołłohubów I voto Stanisławowej Potockiej, II voto gen. Tadeuszowej Tyszkiewiczowej. Wokół wśród starych drzew i gąszczy krzewów — liczne zaniedbane nagrobki, wśród nich lepiej zachowany Jacka Krusińskiego, członka T-wa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, długoletniego zasłużonego dyrektora gimnazjum świsłockiego. Z cmentarza z powrotem ul. dr. Bittnera do Rynku. Po drodze na pr. w bocznej ul. — murowana *synagoga*.

Z pdz. narożnika Rynku—na pr. ul. Traugutta. W środku niedawno założone plantacje z aleją spacerową, po bokach jezdnie. Z lw. str. za kościołem piękny murowany gmach seminarjum nauczycielskiego. Przed nim *pomnik Romualda Traugutta*, niegdyś ucznia gimnazjum świsłockiego, postawiony w r. 1928. *Gimnazjum świsłockie*, założone w r. 1806 przez Wincentego Tyszkiewicza w tymczasowych budynkach drewnianych, później przeniesione do obecnie istniejącego gmachu, czynne było do r. 1851, potem zamienione na 5-klasową szkołę i wreszcie progimnazjum. Od r. 1875 z przerwami seminarjum nauczycielskie.

Za seminarjum — ul. obok pcz. przez zabagnione tereny — do parku, niegdyś otaczającego nieistniejący już pałac tyszkiewiczowski. Za parkiem budynki *Stacji Zootechnicznej*, prowadzonej przez Izbę Rolniczą Białostocką. Zwiedzanie, za zezwoleniem kierownika Stacji.

Wycieczki: 13 k. na z. od Świsłoczy trk. — w. kościelna *Jałówka*, niegdyś starostwo niegrodowe, w II-ej poł. XVIII w. w posiadaniu Horajnów i Bułharynów.

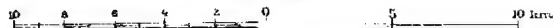
22 k. na pdw. od Świsłoczy tr. — w. *Porozów* n. rz. Rosią, 1800 mszk. Kośc. ś. Michała z r. 1825, murowany, zbudowany na miejscu poprzedniego, pochodzącego z 1460 r., zniszczonego przez pożar.

Puszcza Świsłocka graniczy z puszczą Białowieską, oddzielona od niej rz. Narwią. Trudno dostępna, wskutek czego mniej od poprzedniej zniszczona w czasie wielkiej wojny. Szczególnych atrakcyj przyrodniczych nie posiada, pozbawiona też większych wspomnień historycznych poza przemarszami wojsk napoleońskich i powstańczych w r.

PUSZCZA BIAŁOWIESKA

Kolej dwu lub wielotorowa
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.
Kolej wąskotorowa
Szosa I kl.
Szosa II kl.
Trakt, droga utrzymana
Droga wiejska
Ścieżka

1:300.000



Wojskowy Instytut Geograficzny 1928.

1831. Obszar 23.793 ha, w tem 13.608 ha własności prywatnej (spadkobierców gen. Tyszkiewicza) i 10.185 ha — państwowej.

Doj. ze Świsłoczy przez Hrycki (2 k.) i Hrynki (10 k.) do granicy puszczy n. rz. Kołonną, dalej lasami przez w. Rudnię — Jaźwiny lub w. Browsk — Cichowolę do puszczy Białowieskiej i do Białowieży (p. n.) — ok. 95 k.

81. BIELSK PODL. — HAJNÓWKA — BIAŁOWIEŻA.

Linja kol. 54 k. Poc. os. ok. 1½ gdz. Bezp. p. Białystok — Białowieża. Bezp. wg. Warszawa Wil. — Białowieża i zpowrotem.

Bielsk Podlaski str. 206. (Podlasie).

30 k. Hajnówka (str. 161); — za st. tor kol. przechodzi pod nasypem linji Czeremcha — Hajnówka i dalej biegnie 19 k. wpobliżu sz. przez puszczę Białowieską.

√ 40 k. *Czerlanka* (p. o.); — 1,5 k. na pn. wzdłuż toru kol. leśnej do sz. i *Zwierzyńca* (nadleśnictwo i zwierzyniec żubrów (str. 171). 51 k. *Białowieża Pałac* (st.), stąd poc. cofa się do st. *Białowieża* we w. Podolany.

Białowieża, położona na wielkiej polanie (ok. 2.000 ha) wśród puszczy, niemal w jej środku, składa się z os. pałacowej i wsi: Krzyże, Zastawie, Stoczek i Podolany. Mszk. 5.650.

Aut.: codziennie, z wyjątkiem sobót, przez Hajnówkę, Bielsk do Białegostoku (3 razy dziennie); do Prużany w niedziele, wtorki, czwartki (raz na dzień). *Odj.* aut. ze w. Stoczek wpobliżu bramy parkowej.

St. benz. — we w. Stoczek wpobliżu os. pałacowej.

Pcz., tlg. i tlf. (czynne całą dobę) w os. pałacowej w domu murowanym — obok bramy wjazdowej do parku.

Hot. „pod Żubrem" Zdankiewicza we w. Stoczek — 10 pk. o 13 łż.

Elkt. 220 v. Kanalizacji niema. Cena za łż. 2 zł., pk. o 2 łż. — 3 zł.

Schr. dla turystów — w parku pałacowym nad stawem, składające się z 2 budynków — murowanego (1 sala) dla kobiet — i drewnianego (2 sale) dla mężczyzn. 100 łż. Opł. za noc.: zł. 1.50 za łż. z pełną pościelą z dodatkiem jednorazowym 50 gr. za usługę; zł. 0.70 bez pościeli i 20 gr. za usługę jednorazowo. Prócz tego kilka pk. oddzielnych; ceny: zł. 1.50 — 2 zł. 50 gr. Schr. zaopatrzone w łż. sprężynowe z materacami, umywalnie z bieżącą wodą, kanalizację, centralne ogrzewanie, elkt. Otwarte przez cały rok. W sezonie wiosennym i letnim należy zamawiać zawczasu w Zarządzie Parku Narodowego w Białowieży.

Rst.: w kasynie w parku pałacowym (lepsza), w hot. („Pod Żubrem”) trzeciorzędna.

„Piwiarnia Polska” — Tarkowskiego (trzeciorzędna).

Ambulatorjum Ubezpieczalni Społecznej przy ul. Tropinka w Stoczku, **apt.** przy głównej ulicy w Stoczku, **szpital** we w. Stoczek, za parkiem Dyrekcji lasów państwowych.

Dyrekcja lasów państwowych w parku za kośc. na końcu w. Stoczek.

Puszcza Białowieska. Doj. kol.: z Warszawy przez Siedlce — Czeremchę — Hajnówkę k. 233; przez Białystok — Bielsk — Hajnówkę k. 286. Wg. bezp. Warszawa Wil. i z powrotem. Z Wilna przez Grodno —Białystok —Bielsk— Hajnówkę k. 340; przez Lidę — Wołkowysk — Hajnówkę — k. 304. Ze Lwowa przez Sapieżankę — Kowel — Brześć — Czeremchę — Hajnówkę k. 432; przez Rozwadów — Warszawę k. 733, przez Rawę — Ruską — Warszawę k. 671.

Doj. sz.: 1) od pn. przez Białystok — Bielsk Podlaski — Hajnówkę k. 90. 2) od pd. przez Prużanę k. 50.

Historja. Nazwa pochodzi od „białej wieży”, jakiegoś zameczku, który miał stać w Kamieńcu (na pd. od puszczy), względnie w samej puszczy w Zamczysku lub Starej Białowieży.

Pierwsze wzmianki o puszczy w XV w. u Długosza, w XVI w. u Marcina Bielskiego. Jagiełło z Witoldem urządzili w 1409 r. wielkie 8-dniowe łowy na grubą zwierzynę w celu zaopatrzenia wojska w mięso przed rozprawą z Krzyżakami. W 1426 r. Jagiełło i Witold z żonami szukają schronienia przed powietrzem morowem. Łowy: Aleksandra Jagiellończyka i królowej Heleny, Stefana Batorego i Sasów. Najsławniejsze polowanie Augusta III w 1752 r. Puszcza związana przez cały przeciąg dziejów — aż do Stanisława Augusta — z łowami. Łowom, zwłaszcza na żubra, zawdzięcza swe zachowanie, aż do ostatnich czasów. W r. 1812 przemarsz armji napoleońskiej, w r. 1831 walki powstańcze. W czasach niewoli puszcza stanowiła początkowo własność państwową, w 1820 r. uznana za nietykalną, w r. 1889 przeszła na własność domu cesarskiego. Od r. 1915 do r. 1918 rabunkowa gospodarka niemiecka, od lutego 1919 własność Państwa Polskiego.

1) *Polana Białowieska*: od przystanku Białowieża Pałac, nieco wstecz do d. brukowanej i dalej d. tą na lw. do mostu na Narewce. Za mostem na lw. elektrownia, za nią jednopiętrowy budynek murowany, w nim sąd grodzki i urząd pcz. — tlg. Obok tego budynku brama wjazdowa do parku pałacowego. Pierwsza d. w parku na lw. od głównej alei prowadzi do *schr. turystycznego*. D. jezdną na pr. od alei nieco pod górę do podjazdu i głównego wejścia do pałacu. **Pałac** murowany, jednopiętrowy, częściowo z mansardami z 2 wieżami, mniejszą we w. końcu pałacu i większą okrągłą, zdala widoczną w z. części. Zbudowany w r. 1889 — 1893 na polecenie

cara Aleksandra III przez Rocheforta. Większość sal prawie całkowicie wyłożona drewnem, ozdobne belkowane sufity. Piece i kominki z kolorowych kafli. Na lw. z obszernego przedsionka — wejście do sal parterowych. Najciekawsza dawna sala bilardowa z freskami, pendzla Jasieńskiego. Największa sala, dawniej jadalna, wychodząca na taras, całą wyłożona jesionem, obecnie zajęta na kaplicę kat. do czasu wykończenia kośc. parafjalnego. Z przedsionka schody na I-e piętro. Na półpiętrze na lw. korytarz, z niego wejście do pokojów gościnnych. Z klatki schodowej wejście na balkon — nad wejściem głównem. Obok — wejście do apartamentów Prezydenta Rzeczypospolitej.

W z. części pałacu — **Muzeum Przyrodnicze.** Wejście z bocznej bramy. Muzeum otwarte codziennie rano i ppłd; na życzenie zwiedzających — po uprzedniem zawiadomieniu — również i w godzinach wiecz. Zwiedzanie wiecz. korzystne wobec dobrego ośw. szaf ze zbiorami elekt. od wewnątrz. Bilety wejścia po 50 gr. od osoby na miejscu. Dla zorganizowanych wycieczek zniżki. Dawne muzeum przyrodnicze, mieszczące się w osobnym budynku przy b. zarządzie apanaży, zostało wywiezione w r. 1915 do Moskwy. Obecne powstało ze skromnych zaczątków w r. 1921 i rozrosło się do dzisiejszych rozmiarów, szczelnie wypełniając 6 sal.

I sala: grupa żubrów, oraz inna zwierzyna gruba (jelenie, wilki, dziki).

II sala: żubry, mapy plastyczne puszczy i Parku Narodowego, ptaki (gołębiowate i część wróblowatych).

III sala: szkielet żubra, rogi żubrów, zwierzyna gruba, drobna i niełowna.

IV sala: ptaki drapieżne, zbiór jaj ptasich, gniazda.

V sala: ptaki — łażce, wróblowate, grzebiące, brodźce i pływaki. Z sali tej wejście do okrągłego pokoiku w wieży, w którym znajdują się: kolekcja ptaków bataljonów oraz gady i ryby.

Sala VI: owady (pokazowy zbiór systematyczny) oraz kolekcja korników z wzorami ich żerowania.

W sali bibljotecznej — zielnik roślin puszczańskich (wstęp tylko w celach naukowych). W korytarzu wieńce jeleni, parostki sarn, wieńce i głowy łosia, daniela oraz sarn, gablota z głową żubra i głuszcem, nad niemi ryś.

W skrzydle przylegającem do z. części pałacu (wejście z bramy nawprost wejścia do Muzeum) — państwowa szkoła dla leśniczych z internatem.

Poniżej pałacu n. stawem — drewniany dom w stylu rosyjskim, zbudowany za Aleksandra II, jako dworek myśliwski. Obecnie *kasyno* z rst. Bilard, czytelnia pism.

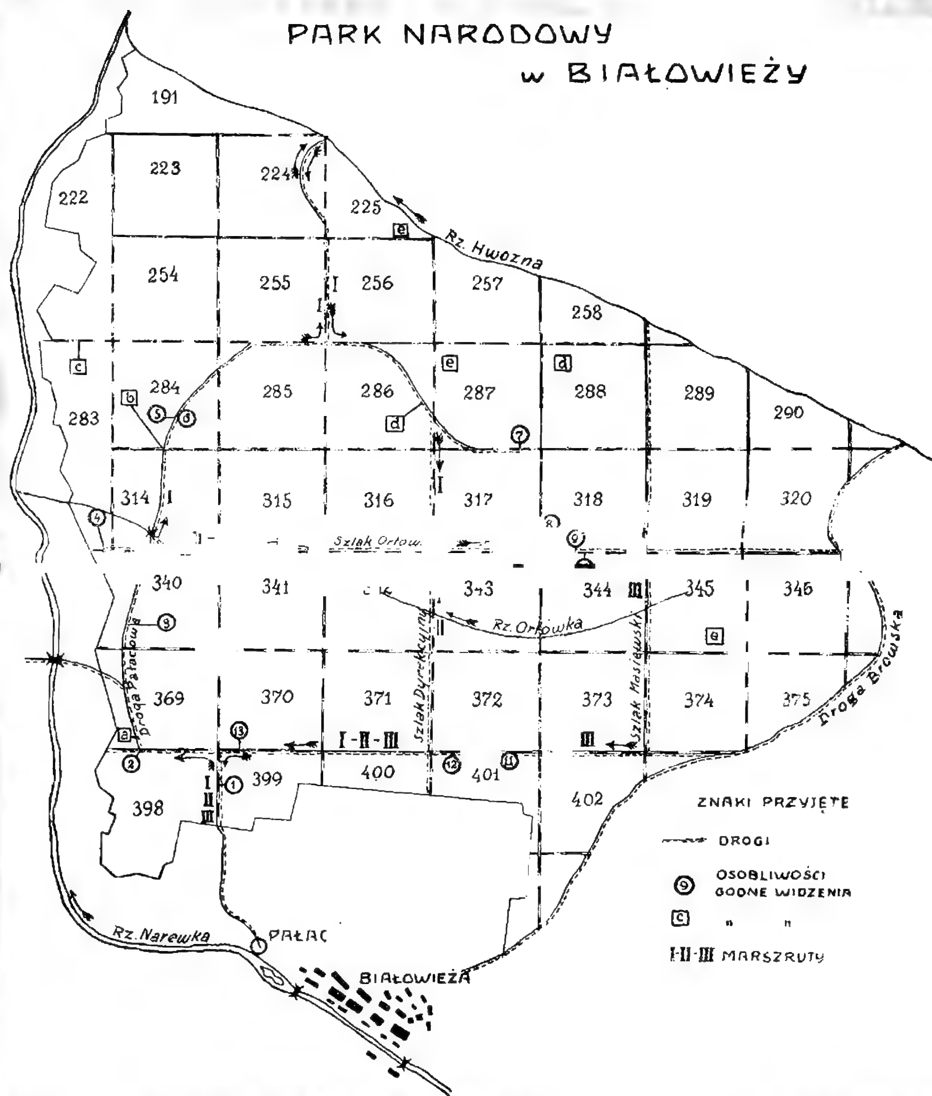
Za domem plac dla postoju samochodów. Za pałacem stajnie i garaże oraz domy administracyjne. Wśród nich — na skraju parku duży, czerwony, murowany dom, zwany marszałkowskim. W sąsiedztwie pałacu nieduży budynek drewniany, mieszczący obecnie kino, utrzymywane przez L. O. P. P. z niewielką scenką teatralną. Przy alei okrężnej duży dom (parterowy murowany, pierwsze piętro drewniane) zwany świckim. Obecnie — zarząd Parku Narodowego i mieszkania urzędników.

Park pałacowy, o obszarze 50 ha, graniczy od pd. z rz. Narewką, rozszerzającą się tu w wielki staw z wysepkami, przedzielony groblą na 2 części. Grobla ta stanowi najkrótsze połączenie pałacu ze st. kol. Białowieża — Pałac. Park — zał. w ostatnich latach XIX w. Posiada charakter ogrodu botanicznego ze względu na wielką różnorodność roślinności. Ok. 160 gatunków drzew i krzewów krajowych i egzotycznych. Obok pałacu od str. pn. na pagórku — grupa 21 odwiecznych rozłożystych *dębów. Piękne perspektywy*, zwłaszcza z tarasu pałacowego.

Obok bramy parkowej z lw. str.: *pomnik Marszałka Piłsudskiego*, odsłonięty 3 czerwca 1934 r., w głębi duża murowana cerkiew prawosławna z czerwonej cegły. Na końcu wsi po lw. str., będący w budowie ładny *kość. kat.* w stylu odrodzenia na tle 20-hektarowego parku, zwanego „Dyrekcyjnym", w którym znajduje się duży piętrowy budynek drewniany, mieszczący dawniej zarząd apanaży, obecnie biura Dyrekcji Lasów Państwowych. Na brzegach parku — domy mieszkalne urzędników Dyrekcji. Nawprost budynku Dyrekcji — wielka polana, z rozrzuconemi na niej ciekawemi pod względem botanicznym grupami drzew i krzewów.

Wąska uliczka, zwana „Tropinką", przebiegająca równolegle do głównej ulicy Stoczka, łączy park dyrekcyjny z os. pałacową. Przy Tropince na pr. — piętrowy budynek ambulatorjum Ubezpieczalni Społecznej. Dalej — stara aleja lipowa, prowadząca na cmentarz. Tropinka łączy się wpobliżu cerkwi z główną ulicą Stoczka. Tuż za parkiem dyrekcyjnym szpital, a dalej kolonja urzędnicza.

Za w. Stoczek, z lw. str. drogi, terpentyniarnia firmy „Terebenthen", jedna z 13, dostarczających surowców rafinerji w Hajnówce (p. w.). Za terpentyniarnią — d. brukowaną obok lasu, dalej przez łąki n. Narewką (most drewniany) — do st. kol. osobowej i towarowej Białowieża. Ze st. — sz. do w. Podolany, skąd 1 odnoga (na lw.)



PARK NARODOWY
w BIAŁOWIEŻY
191
223
224
222
225
Rz. Hwozna
254
255
256
257
258
284
285
286
287
288
289
290
283
314
315
316
317
318
319
320
Szlak Orłów
340
341
343
344
345
346
Droga Pałacowa
Rz. Orłówka
Szlak Dyrekcyjny
Szlak Masiejuski
369
370
371
372
373
374
375
Droga Browska
I-II-III
398
399
400
401
402
Rz. Narewka
PAŁAC
BIAŁOWIEŻA
ZNAKI PRZYJĘTE
DROGI
OSOBLIWOŚCI GODNE WIDZENIA
I-II-III MARSZRUTY

biegnie do granicy polany, IIga do st. kol. Białowieża Pałac. Dług. powyższej d. okrężnej — ok. 5 k.

Park Narodowy. Najbardziej charakterystyczna i najciekawsza część puszczy Białowieskiej. Obszar 4.640 ha. Wyłączony w r. 1921 z gospodarki leśnej i uznany za nietykalny rezerwat, mający po wieczne czasy służyć celom naukowym, doświadczalnym, wychowawczym, i kulturalno-oświatowym. Minjatura puszczy, dająca dość wierny jej obraz z czasów przedwojennych.

Sposób zwiedzania: pieszo lub końmi: wjazd samochodów, motocykli wzbroniony. Wstęp za pozwoleniem zarządu Parku Narodowego. Bilet wstępu 50 gr. Dla wycieczek i większych grup bezpłatne fachowe przewodnictwo personelu Parku Narodowego. Wynajem koni (wózki przeważnie bez resorów) za pośrednictwem Zarządu Parku Narodowego, lub funkcjonarjusza Zarządu — w schr. turystycznem. Opłata — zależnie od sezonu 1—2 zł. od osoby. Drogi gruntowe, częściowo — zwłaszcza na terenach niskich — złe.

3 marszruty: (p. mapka Parku Narodowego).

I marszruta — dług. d. 24 k. Wycieczka pieszo — całodniowa, końmi — półdniowa. Najbardziej charakterystyczna, najczęściej odbywana. P. w.: kasyno w parku pałacowym lub schr. Przez park obok domu świckiego, gaików świerkowych i placu tenisowego — do bramy w pnz. narożniku parku, dalej d. brukowaną przez pola — do oryginalnej bramy wjazdowej do Parku Narodowego. Na wstępie las liściasty mieszany, po przejściu paruset kroków linja między oddz. 398—399, na lw. przy linji *piękna lipa*. Po obu str. d. piękny las liściasty z pojedyńczymi wielkimi świerkami. Obok słupka po pr. str. d. ścieżką wgłąb lasu (Nr. 1 w kółku na mapce) do grupy *potężnych świerków*, dochodzących do 43 m. wys. i 125 cm. średnicy. Zpowrotem na linję między oddz. 398 i 399, potem na lw. między oddz. 398 i 369. Przy końcu linji obok słupka ścieżką na lw. (Nr. 2) do potężnego *dębu* (37 m. wys. 5 m. 30 cm. obwodu, 600 lat). Opodal drugi, jeszcze potężniejszy dąb, zwalony przez burzę.

Zpowrotem na linję i na pr. t. zw. d. Pałacową. Zmiana składu lasu: licznie brzoza, młodszy świerk, tu i owdzie sosna. W miarę stopniowego obniżania się terenu powrót poprzednio widzianego typu lasu liściastego, który ciągnie się przez cały oddz. 340. Na pr. od d. obok słupka (Nr. 3) ścieżka do *wielkiej lipy* (42 m. wys., 5 m. obwodu).

Marszruta dodatkowa: po dojściu do linji między oddz. 340 i 314 — linją tą wlw. Po przejściu ok. 1 k. przy słupku w oddz. 283 na pr. (Nr. 4) przepiękne dęby, brzozy, jesiony, klony, niezwykle bogate podszycie z leszczyny, dochodzącej do rzadko spotykanych rozmiarów.

Dalej d. Pałacową poprzez oddz. 314 do mostu na rz. Orłówce wśród wspaniałego lasu olszowo-jesionowego. Stopniowe wznoszenie się terenu, coraz piękniejszy las liściasty, wreszcie bór sosnowy. W oddz. 284 obok słupka ścieżką na lw. do 2 oryginalnych *sosen „krezowa-*

tych" (Nr. 5). Z przeciwnej str. d. — *prastara sosna* 32 m. wys., 115 cm. średnicy (Nr. 6). Z oddz. 284 d. do oddz. 285 i po dojściu do linji między oddz. 285—255 w pr. W miarę obniżania się terenu — zanik boru sosnowego, występowanie lasu liściastego mokrego, niemal czysto olszowego. Po dojściu do skrzyżowania linij — w lw. między oddz. 255—256. *Jedna z najpiękniejszych części Parku Narodowego:* przepiękny bór sosnowy, podszyty świerkiem, słoneczne polanki, tu i owdzie brzozy. Stopniowo teren znów się obniża, d. między oddz. 224—225 schodzi w lw. na tereny niskie, mokre, porośnięte zrazu sosną, potem olszą. Dalej łąki, przez które przepływa rz. *Hwożna*, stanowiąca granicę Parku Narodowego. Za mostem (tylko dla pieszych) przy d. w oddz. 225 — *oryginalny świerk*, który wyrósł na niegdyś zwalonym dębie, a obecnie stoi na kilku korzeniach, które po zbutwieniu dębu znalazły się nad ziemią.

Zpowrotem przez most i dawną d. do skrzyżowania się linij 255, 256, 285, 286. Stąd wlw. początkowo linją, potem silnie zarośniętą krzewami dróżką w pr. aż do skrzyżowania się z linją 286—287. Dalej ku pd. linją między oddz. 316—317, 342—343, 371—372, zwaną szlakiem Dyrekcyjnym, poprzez bory sosnowe i dalej przez las mieszany, pełen olbrzymich wywrotów i zwałów. Ze szlaku Dyrekcyjnego w pr. na linję między oddz. 371—400. Po obu str. las liściasty. W oddz. 370 obok słupka na pr. ścieżką do wspaniałych *wywrotów świerkowych* z pionowo sterczącymi korzeniami (Nr. 13). Dalej do znanej już d. między oddz. 398—399 i d. tą do Białowieży.

Marszruta II. Najkrótsza (14 k.), lecz dość jednostajna i pozbawiona boru sosnowego: Do mostu na rz. Orlówce, jak w marszrucie I. Od mostu tego nieco wstecz do linji między oddz. 314—340, 315—341, 316—342, zwanej szlakiem Orłowskim. D. mało uczęszczana, miejscami zarośnięta krzewami i pokrzywą. Pierwsze 2 k. wśród terenów bagnistych, przez które wije się rz. Orłówka. Piękne gonne olchy i jesiony, bogata roślinność zielna: na III-im k. teren wyższy, bór sosnowo-świerkowy. Po dojściu do skrzyżowania inij 316—317, 342—343 — wpr. na szlak Dyrekcyjny i do końca, jak w marszrucie I.

Marszruta III. Niewiele krótsza od marszruty I (20 k.), ustępuje jej pod względem piękności; bardziej urozmaicona od marszruty II. Mniej uczęszczana od poprzednich.

Jak w marszrucie II, z tą różnicą, że ze szlaku Orłowskiego — nie wpr. na szlak Dyrekcyjny, lecz dalej prosto między oddz. 317—343, 318—344. W oddz. 318 wielka lipa 38 m. wys., 5.20 m. obwodu, 350 lat (Nr. 8) i sosna 35 m. wys., 3.90 m. obwodu, 300 lat (Nr. 9). Po przeciwnej str. w oddz. 344 — *wielki dąb* (Nr. 10), 36 m. wys. 5.40 m. obwodu i 600 lat życia. Ze szlaku Orłowskiego na pr. na szlak Masiewski między oddz. 344—345 i 373—374, poczem znów w pr. między oddz. 373—402 i 372—401. W oddz. 401 na lw. od d. — *wielki świerk*, uchodzący za najwyższy w puszczy (Nr. 11), nieco dalej — uschnięty oryginalny *świerk kandelabrowy* (Nr. 12). Dalej d. wspólną dla wszystkich 3 marszrut między oddz. 371—400, 370—399. (w oddz. 370 — wywroty świerkowe, opisane w marszrucie I) i 398—399.

Pozatem Park Narodowy zawiera szereg osobliwości przyrodniczych (na mapce oznaczone literami w kwadracikach). Zwiedzanie ich przy marszrutach I i III.

Oddz. 369 (lit. a) — zbiorowisko jednej z najrzadszych roślin puszczańskich — zimoziołu północnego (*Linnea bo-*

realis). Oddz. 284 (lit. b.) — *grupa wspaniałych dębów*, mających mało równych sobie w Puszczy.

Oddz. 283 (lit. c) — zbiorowisko brzozy niskiej (*Betula humilis*) na powierzchni ok 20 h.

Oddz. 286 i 288 (lit. d.) — *bluszcz*.

Oddz. 225, 287, i 345 — *gniazda czarnych bocianów*.

Zwierzyniec (Ostoja żubra białowieskiego). Według Długosza w XV w. żubry dość rozpowszechnione (w puszczach Białowieskiej, Sandomierskiej, Kozienickiej, Jedlińskiej i na Polesiu Wołyńskiem), w XVII w. według Święckiego już tylko w puszczach Białowieskiej i Myszynieckiej, w XIX w. jedynie w Białowieskiej. W r. 1914 w puszczy 727 żubrów, w zimie 1915/16 — 160, w 1919 wyginęły doszczętnie. W r. 1929 sprowadzono pierwsze 4 sztuki (od Hagenbecka), późniejsze zakupy i pomyślne rozmnażanie się doprowadziły do 15 sztuk (w r. 1934).

Zwierzyniec o powierzchni 52 ha w oddz. 420 i 421 przy sz. z Białowieży do Hajnówki, otoczony wysokiem, bardzo mocnem ogrodzeniem. Oglądanie żubrów z pewnej odległości z wysokiej trybuny. Zbliżanie się do zwierząt — wzbronione. Wstęp za opł. 50 gr. (W Zarządzie Parku Narodowego w Białowieży lub na miejscu).

Doj. *do* Zwierzyńca:

1) Kol. z Białowieży lub Hajnówki do p. o. Czerlanka, skąd 1,5 k. pieszo wzdłuż kolejki leśnej w kierunku pn. do sz. i nadleśnictwa Zwierzyniec. Nadleśniczówka — dawny dworek myśliwski — w otoczeniu pięknych starych drzew. Przed domem *cokół*, na którym stał żubr ze spiżu; po odzyskaniu z Rosji — obecnie w parku w Spale. Niespełna ½ k. w str. Białowieży tuż przy sz. — wejście do Zwierzyńca.

2) Sz. z Białowieży lub Hajnówki. Odcinek sz. z Białowieży do Zwierzyńca (9 k.) jest jednym z *najpiękniejszych fragmentów puszczy*. Sz. wije się wśród pięknego lasu, liczne zakręty nieustannie zmieniają krajobraz. W oddz. 450 i 449 (na lw. w kierunku Zwierzyńca) *pasmo wzgórz*, wśród których najwyższe w oddz. 449 nosi nazwę *góry Batorego*. 500-metrowy pas lasu wzdłuż sz. do Zwierzyńca stanowi ze względów krajobrazowych nietykalny *rezerwat*.

Odc. sz. z Hajnówki do Zwierzyńca (10 k.) biegnie niemal wyłącznie przez tereny, zniszczone w czasie wojny przez Niemców i odnowione po wojnie samosiewem lub

sztucznie. Tuż za Hajnówką na lw. od sz. — malowniczy cmentarz kat. wśród starego lasu.

3) Drogą okrężną z Białowieży przez Park Narodowy, wsie mazurskie do Zwierzyńca i sz. do Białowieży. Ogółem ok. 28 k.

Odc. z Białowieży do Zwierzyńca — dostępny tylko dla pieszych i częściowo dla jazdy końmi. Z parku pałacowego przez pola do Parku Narodowego do dróżki obok linji między oddz. 369 — 340 (p. marszrutę I na str. 169); stąd w lw. do kładki na rz. Narewce i dalej prosto linją między oddz. 368 — 339 do toru kolejki, poczem do polany, zwanej Starą Białowieżą, obecnie zalesionej. Dalej ku pn. w oddz. 281 historyczne „Zamczysko". Wśród starego, pięknego lasu — skąpe ślady budowli, według tradycji „Białej Wieży". Z Zamczyska zpowrotem tą samą d. do oddz. 367, skąd na pr. do w. mazurskiej Teremiski i do oddzielonej od niej wąskim pasem lasu również polskiej w. Budy. Z Bud ku pd. wzdłuż kolejki do sz. i nadleśnictwa Zwierzyniec. Dalszy ciąg sz., jak pod 2).

Południowo-wschodnia część puszczy. Sz. przez w. Zastawie i w. Krzyże obok tartaku i os. w Grudkach w kierunku Prużany. W bezpośredniem i dalszem sąsiedztwie tartaku — do 7-go k-a od polany Białowieskiej — las zniszczony podczas wojny, lecz już odnowiony. W oddz. 588 — na pr. od sz. — bardzo charakterystyczny drzewostan sosnowy na bagnie. Za t. zw. Pererowem (łąki z przepływającą przez nie rzeczułką) piękny las — przeważnie bór sosnowy i świerkowy, ciągnący się aż do końca Puszczy pod Białym Laskiem. Szczególnie piękne krajobrazowo partje lasu, położone na falistym terenie, na pd. od sz. w sąsiedztwie najwyższych wzniesień Puszczy, *gór Koziej, Krzemniowej i Wiskula.* 500-metrowy pas wzdłuż szosy — chroniony, jako *rezerwat.* 3 k. na pn. od sz. linją między oddz. 687 — 688, 655 — 656, 622 — 623 do oddz. 562. Na trudno dostępnej wyspie wśród rozległych bagien jedna z największych osobliwości botanicznych Puszczy — *stanowisko jodły,* wysunięte najdalej na północny wschód. Na pd. od tego samego punktu na sz. linją między oddz. 687 — 688, 719 — 720 do rezerwatu *sosnowego* (oddziały 720, 754, 787), najbardziej typowego dla Puszczy, sosny puszczańskiej, będącego uzupełnieniem Parku Narodowego.

Drogi w obu Puszczach (poza szosami) dostępne tylko dla przejazdu końmi.

82. BIELSK—BIAŁOWIEŻA—PRUŻANA.

Sz. 90 k.; **Aut.** 3 razy dziennie do Białowieży (z wyjątkiem sobót); raz na dzień z Białowieży do Prużany i zpowrotem, tylko w niedziele, wtórki i czwartki.

Bielsk Podlaski (str. 206), 12 k. na pdw. trk. — w. *Orla*, niegdyś własność Tęczyńskich, Radziwiłłów, Wittgensztajnów, znana z synodów dysydenckich i zjazdu generalnego w r. 1644 pod przewodnictwem Janusza Radziwiłła;

20 k. (sz.) Hajnówka (str. 161); — 39 k. w. Krzyże na skraju polany Białowieskiej; — 41 k. Białowieża (str. 165);

Z Krzyżów 2 k. tartak Grudki i składy materjałów drzewnych. — 18 k. w. Biały Lasek na skraju puszczy Białowieskiej. — 26 k. w. Kupicze. 4 k. na pd. d. bitą m-ko *Szereszów*, n. rz. Leśną Lewą, 175 m. n. p. m., 3.550 mszk. Pcz., tlg., tlf. Hot. M. Aronowicza w rynku, 6 łż. Niegdyś starostwo niegrodowe, własność Flemingów i Czartoryskich. Kość. kat. murowany z r. 1848. Spoczywa tu Jan Kraszewski, chorąży prużański, ojciec Józefa Ignacego, który ułożył łaciński napis na kamieniu grobowym, obok kośc. Na cmentarzu prawosławnym — grób ks. Michała Bobrowskiego, slawisty, profesora uniwersytetu wileńskiego. — 50 k. Prużana, str. 227 (Polesie).

83. BIAŁYSTOK—BIELSK.

Sz. 51 k. **Aut.** 3 razy dziennie.
Białystok str. 182. (Podlasie).
2 k. *Dojlidy* — ośrodek maj. tejże nazwy i os. fabryczna. W r 1931 włączone do Białegostoku. St. kol.: Białystok Centralny i B. Fabryczny. Elkt. 220 v. W maj. Dojlidy duży ładny *park* z opuszczonym pałacem w stylu rosyjskim. Browar — własność spółki akcyjnej — o rocznej produkcji 15.000 hektolitrów piwa, zatrudnia 50 robotników. Fabryka dykt, dawniej Hassbachów, obecnie państwowa, zatrudnia 300 do 400 robotników.

18 k. *Zabłudów* (nazwa od miejsca „za puszczą Błędowską"), m-ko, n. rz. Meleciną, 3.500 mszk., w tem 60% żydów. Aut. do Białegostoku i Białowieży; st. benz. Pcz., tlg., tlf., 3 zajazdy o łącznej ilości 6 pk. (1—3 zł.), b. skromne. Jadłodajnia podrzędna, rst. brak. Elkt. 220 v.

Historja. Zygmunt Stary nadał w 1525 r. wojew. nowogrodzkiemu Aleksandrowi Chodkiewiczowi. W r. 1568 Iwan Fiedorowicz, pierwszy drukarz w Rosji za Iwana Groźnego zakłada drukarnię ruską, w której drukuje w r. 1570 „Psałtyr", w 1596 „Ewangielije uczitielnoje". W r. 1620 zatrzymuje się królewicz Władysław w drodze do Moskwy. W r. 1706 obozuje pod m-em Karol XII. Zbór kalwiński założony przez Radziwiłłów, siedz. senjora podlaskiego. Szkoła kalwińska, założona przez Janusza Radziwiłła. Synody kalwińskie.

Przy wjeździe do m-ka na cmentarzu Ś. Rocha — ładna *kapliczka*, zbudowana w r. 1850 przez Kazimierza Ostaszewskiego. W rynku—kośc. murowany, zbudowany w r. 1840 przez Radziwiłłów na wzór katedry wileńskiej. Piękna i cenna pod względem architektonicznym *bożnica* modrzewiowa zbudowana w r. 1635.

W resztkach dawnego parku za rz. Melęcina 1 k. od rynku—fragment dawnego pałacu Chodkiewiczów i Radziwiłłów — zniszczona oficyna.

35 k. most na rz. Narwi — 51 k. Bielsk. (str. 206).

84. SZLAKI KAJAKOWE W PUSZCZY.

Rzeki puszczańskie stanowią wdzięczny teren dla turystyki kajakowej. Nie nadają się do niej jedynie mniejsze dopływy Narwi i Narewki. Turystyka kajakowa posiada oparcie w Białowieży, gdzie Przysposobienie Wojskowe Leśników (P. W. L.) posiada przystań z licznym taborem na stawie pałacowym obok schr. turystycznego. Własna wytwórnia kajaków. Szczególnie malowniczo przedstawiają się mniejsze rzeki, płynące wśród pięknych łąk, okolonych lasem, a mianowicie:

1. *Leśna Prawa* od Hajnówki do w. Sieliszcze, cały czas na terenie Puszczy, dalej jej pdz. granicą do końca Puszczy i wśród łąk do w. Uhlany (do połączenia z Leśną Lewą około 50 k.). Pierwsze 10 k. trudne.

2. *Narewka* od pdw. końca polany Białowieskiej przez polanę, park Pałacowy, wzdłuż z. granicy Parku Narodowego i dalej Puszczą do jej granicy pod m-kiem Na-

rewką Małą, (ok. 45 k.), względnie dalsze 15 k. wśród łąk do ujścia Narewki do Narwi pod w. Bendziugą.

3. Dopływy Narewki — *Łutownia* (lw.) i *Hwoźna* (pr.), ten ostatni b. malowniczy wzdłuż granicy Parku Narodowego, oba ok. 10 k. wgórę od ujścia do Narewki.

4. *Narew* od w. Borki na pdw. krańcu puszczy Białowieskiej płynie na dług. zgórą 30 k. wśród lasów pomiędzy tą puszczą a Świsłocką. Dolina jej, z początku dość wąska, między w. Jaźwiną i Browsk znacznie się rozszerza. Od Browska aż do toru kol. — wśród lasu. Koryto na tym odc. jest b. rozgałęzione, wiele odnóg. Od Strabli — str. 214 (Podlasie).

5. *Kołonna,* pr. dopływ Narwi, opływa pn. granicę puszczy Świsłockiej. Nadaje się do turystyki kajakowej od gajówki: Zwierzyniec pod w. Hrynkami, dalej obok w. Kołonna i Kaczki do ujścia do Narwi pod w. Siemionówka (ok. 20 k.).

KRAINA SIÓDMA:

PODLASIE.

Zarys ogólny: Na w. od Mazowsza, między szlakami, wiodącymi z Warszawy do Wilna i Lublina, rozpościera się P o d l a s i e. Zajmuje ono obszar, okolony na pn. rz. Narwią, na pd. zaś sięgający do rz. Wieprza aż po granice wyżyny Lube skiej. Znacznie trudniej wykreślić granice tego obszaru od z. i w. Wjeżdżając w granice woj. białostockiego, jesteśmy jeszcze na rdzennem Mazowszu. Zarówno pod względem geograficznym, jak etnograficznym i historycznym właściwe Podlasie rozpoczyna się na w. od inji kol., biegnącej z pn. na pd. poprzez Ostrów—Mazowiecką, Sokołów, Siedlce, Łuków, Radzyń do Parczewa. Niemniej trudnem jest wykreślenie w. granicy Podlasia. Zatraca się ona na w. od Knyszyna, Białegostoku, Bielska Podlaskiego ,przechodząc w obszary białorusko-poleskie w okolicach Brześcia n. Bugiem i Włodawy.

Nazwa Podlasia przyjmuje się ostatecznie w dziejach Polski ok. r. 1520, gdy z ziem, leżących na pograniczu Litwy i Mazowsza, utworzone zostało woj. podlaskie, od r. 1569 włączone do Korony. To dawne Podlasie, sięgające na pn. Augustowa aż po Parczew na pd., miało początkowo swój ośrodek naturalny w Drohiczynie n. Bugiem. Leżał on na szlaku, łączącym z jednej strony ówczesną stolicę państwa — Kraków przez Lublin z Wilnem, z drugiej strony Litwę ze stolicą Mazowsza — Warszawą przez Sokołów i Węgrów. Dopiero po przyłączeniu Mazowsza do Korony w r. 1596, a następnie przeniesieniu stolicy państwa z Krakowa do Warszawy, dotychczasowa stolica Podlasia zaczyna tracić znaczenie ośrodka centralnego. Nabiera podówczas znaczenia szlak pn., łączący Litwę z Mazowszem, początkowo rzez Suraż, następnie przez Tykocin i Knyszyn.

Po przymusowem przyłączeniu resztek unitów do prawosławia w wyniku klęski powstania styczniowego, Podlasie, na równi z Chełmszczyzną, stało się terenem walki ludności miejscowej z zaborcą wschodnim o utrzymanie wiary i narodowości aż do czasu wydania t. zw. ukazu o tolerancji religijnej w r. 1905.

Odrodzone państwo polskie nie wskrzesiło dawnego woj. podlaskiego. Podlasie znalazło się w granicach woj. białostockiego (pow.: ostrowski, wysoko-mazowiecki, białostocki i bielski) i woj. lubelskiego (pow.: węgrowski, sokołowski, siedlecki, bialski, garwoliński, łukowski, radzyński i włodawski).

Pod względem fizjograficznym Podlasie nie daje się ściśle odgraniczyć od Mazowsza — na pnz., Lubelszczyzny — na pd., Grodzieńszczyzny i Polesia — na w. W części pn. Podlasie stanowi przedłużenie niziny Mazowsza, będącej, podobnie jak Podlasie i Polesie, częścią składową t. zw. pasa Wielkich Dolin. Pd. część Podlasia, osiągająca w najwyższych swych punktach wzniesienie ponad 200 m. n. p. m., daje początek *Liwcowi i Krznie.*

Dzisiejszą rzeźbę powierzchni Podlasie zawdzięcza zlodowaceniu dyluwjalnemu i erozji rzecznej. Doliny odpływowe ustępującego lodowca zdecydowały o późniejszym kierunku rzek na Podlasiu, wytykając przez to szlaki rozsiedlenia się ludzkiego. W czasach historycznych Podlasie stało się terenem ścierania się kolonizacji litewskiej, mazowieckiej, małopolskiej i ruskiej. Ślady tych wpływów pozostały dotychczas w języku i kulturze materjalnej i duchowej ludu podlaskiego.

Podlasie obecnie jest przecięte 3-ma głównymi szlakami komunikacyjnymi, które wciągają tę krainę w wir nowoczesnego życia gospodarczego państwa. Są to: na pn. szlak *Warszawa—Wilno*, centralny szlak *Warszawa—Brześć* i pd. *Warszawa—Lublin*. Szlak kol., przebiegający Podlasie z pd. na pn., ma już tylko lokalne znaczenie.

Rozkład sieci komunikacyknej, rozbicie administracyjne pomiędzy 2 woj-a, ubóstwo gospodarcze, a nadewszystko przemożny wpływ przyciągania ekonomicznego stolicy — nie pozwoliły na utworzenie na Podlasiu samoistnego ośrodka, któryby potrafił skupić wokół siebie życie gospodarcze tej krainy. Największe m-o na tym obszarze — *Białystok*, wskutek położenia na krańcu pnw. oraz przypadkowości swego rozkwitu przemysłowego (różniczkowa taryfa kol., stosowana przez Rosję w stosunku do przemysłu łódzkiego po kongresie wiedeńskim) nie mógł stać się ośrodkiem całego Podlasia. Również Siedlce, ważny węzeł komunikacyjny, nie mogły wyrość na stolicę całego Podlasia, wskutek zbyt bliskiego sąsiedztwa z Warszawą.

Dla środkowego Podlasia ośrodkiem życia ekonomicznego stały się *Siedlce* od czasu przeprowadzenia linji kol. warszawsko-brzeskiej równolegle z dawnym traktem bitym z 1821 r. W pow. siedleckim dotychczas jeszcze zachowały się pozostałości dawnej kolonizacji mazurskiej, postępującej od z. na tereny, zasiedlone niegdyś przez Jadźwingów, a od w. XIII, będące równocześnie obszarem kolonizacji ruskiej, postępującej od w. Jedną z cech charakterystycznych tych mieszanych wpływów kolonizacyjnych są pozostałości dawnych grodzisk oraz zwarte osadnictwo t. zw. drobnej szlachty pochodzenia mazurskiego. Osadnictwo to ciągnie się z pd. od Łukowa poprzez Liw i Nur aż po Wiznę n. Narwią i Goniądz n. Biebrzą na pn. obszaru podlaskiego.

Pow. ostrowski, stanowiący historycznie i gospodarczo część składową Mazowsza, od w. XIV stał się p. w. kolonizacji mazurskiej, idącej stąd w 2 kierunkach: pn. i w. Na pn. — w kierunku Pojezierza Pruskiego wyruszyli stąd *Kurpie*, na w. — *mazurska drobna szlachta*, żywiołowo postępująca w dorzeczu Narwi, analogicznie z falą, kolonizującą dorzecze Bugu.

Rozpędu kolonizacyjnego mazurów nie wstrzymały w historji naszej ani walki z napierającymi od w. Jadźwingami, czy też Litwinami, ani przeciwdziałanie i opór bierny ludności białoruskiej, ani wkońcu przeszkody naturalne w postaci błot i terenów zalewowych n. Narwią. Kolonizacja mazurska zalała również pow. białostocki i bielski, które stanowiły część dawnej ziemi bielskiej w przedrozbiorowem woj. podlaskiem. Linja większości etnograficznej Polski, zagarniająca część znaczną pow. sokólskiego, wskazuje wyraźnie, iż ekspansja mazurska na w. znalazła kres swego masowego rozsiedlenia się w dawnych puszczach knyszyńskiej, błędowskiej, świsłockiej i białowieskiej.

Tak więc kraj, położony w widłach rz.: Liwca, Narwi i Biebrzy, aż po rz. Krznę i Leśną oraz olbrzymie puszcze od w., stanowi właściwe Podlasie, zdobyte krwią i potem Mazurów dla Polski.

85. (Warszawa)—PILAWA—DĘBLIN—(Rozwadów—Lwów).

Linja kol. 500 k.; poc. p. 7½ gdz.; z Pilawy do Dęblina 49 k., poc. os. ok. 1 gdz.

Linja kol. z Warszawy przecina szereg miejscowości letniskowych podstołecznych; na 27 k. Otwock. (p. t. III „Przewodnika po Polsce").

54 k. *Pilawa* (st., b.) letnisko; 8 k. na z. trk. — *Osieck* — os. miejska, 1.500 mszk., rst. III rzędu. W XIV w. był tu dwór myśliwski ks. ks. mazowieckich. *M-o powstało w r. 1558. Podczas wojen szwedzkich w r.* 1655 spalono dwór książęcy i m-o z kośc. Obecny kośc. murowany z r. 1908. 9.5 k. d. bitą na z. — w. *Sobieniewo Biskupie* n. Wisłą, letnisko; 2 k. d. gruntową na pn. w. *Warszawice*-kośc. drewniany z r. 1736. Przeprawa przez Wisłę do Czerska i Góry Kalwarji. Z Sobieniewa 3 k. d. gruntową na pd. — w. *Goźlin* — kośc. drewniany zabytkowy typu mazowieckiego z r. 1776, wzniesiony przez O. O. Marjanów.

4⅓ k. na w. sz. od st. Pilawy — *Trąbki* — I-sza w kraju huta szklana. 10 k. d. bitą na w. od st. Pilawy — os. *Parysów*, 3.388 mszk. Stara bożnica na tyłach Rynku, tamże kośc. z r. 1925.

60 k. *Garwolin* (st., b.), m-o pow., 6.331 mszk., 130 m. n. p. m., 4 k. od st., n. rz. Wilgą, przy sz. Warszawa — Lublin.

Przystanek aut. na rynku. Hot. Polski przy ul. Kościuszki, tamże rst. i cuk. K. K. O., Bank Spółdzielczy i Kasa Społdzielcza. Elkt. 220 v. Woda rozwożona ze źródła. Jedno kino przy ul. Kościuszki.

Kośc. murowany z r. 1894 w rynku. Rozwinięte kuśnierstwo.

17 k. d. bitą na pdz. — *Wilga* — osiedle klimatyczno-wypoczynkowe n. rz. Wilgą. W pobliżu przystań na Wiśle. Przeprawa przez Wisłę do ujścia Pilicy, kośc. z 1914 r. 12 k. d. bitą na w. od Garwolina — w. *Borewie* — kośc. murowany z r. 1831, zabytkowa brama kośc. z XVIII w.

66 k. Ruda Talubska (st., b.);

74 k. *Łaskarzew* (st.); 1 k. od st. — os. 3.411 mszk.;

kośc. murowany z r. 1876, wpobliżu kolonja letniskowa urzędników skarbowych; pływalnia na rz. Promnik.

81 k. *Sobolew* (st.), 2 k. w., kośc. przebudowany w r. 1919 ze starej kaplicy z r. 1643. 8 k. d. bitą w. *Oronne*, miejsce bitwy Tadeusza Kościuszki z Rosjanami w r. 1794; 2 k. d. bitą — os. *Maciejowice*' 1.192 mszk. Kośc. murowany z r. 1821, przy kośc. grobowiec Zamoyskich. 2 k. *Podzamcze*, maj. hr. Zamoyskich, wzorowe szkółki drzew i krzewów. 4 k. od Oronnego na pd. d. gruntową, ścieżką znaczoną — *Krępa* — folw., miejsce, gdzie ranny Kościuszko został wzięty do niewoli; pamiątkowy kopiec.

8 k. na pnw. od st. Sobolew — w. *Gończyce* — przy sz. kośc. drewniany z r. 1740; stąd 12 k. na w. — m-o *Żelechów* — 8.592 mszk., większość rzemieślników (szewcy), którzy pracują na eksport. Połączenie aut. z Łukowem 39 k. i ze Stoczkiem Łukowskim (24 k.) Hot. i rst. przy Rynku, Kasa Spółdzielcza. Elkt. 220 v. 2 studnie artezyjskie. Kino w rynku. Park miejski ½ k. na w. Kośc. murowany z 1695 r. przy Rynku, powiększony w r. 1892. 1 k. na pnw. od m-a — kaplica ś. Stanisława z r. 1740. 4 k. d. gruntową na pn. — w. *Wilczysko* — n. rz. Wilgą, która tworzy tu *malowniczy przełom*; resztki ruin starego zamku na pograniczu dawnej ziemi stężyckiej. 2 k. d. gruntową na pn. — w. *Zwola*. Grodzisko przedhistoryczne dużych rozmiarów. 3 k. trk. na pnz. — w. *Miastków kościelny* — I-szy kośc. murowany w ziemi Czerskiej z XIII w., przebudowany w latach 1470 i 1904. Za Wolą Miastkowską 1 k. na w. od Miastkowa d. polną — w. *Krasnówka* — jedno z najwyższych wzniesień w pow. garwolińskim — 208 m. n. p. m.

93 k. *Życzyn* (st., b.), we w. kośc. drewniany z r. 1922.

103. k. *Dęblin* (st., rst.), p. węzłowy kol. Warszawa — Lwów, Dęblin — Strzemieszyce i Łuków — Dęblin. Ujście rz. Wieprza do Wisły. Cytadela z 3-ma bramami z r. 1842. 4 k. sz. na pnw. we w. *Irena* — centrum wyszkolenia lotniczego. 4. k. na pnz. od st. kol. sz. os. *Stężyca* — 1530 mszk., przywilej miejski z r. 1442; 2 kośc.: I z r. 1532 n. Wisłą, opodal dawnego klasztoru, zwalonego wskutek powodzi w r. 1749, II kośc. — pofranciszkański z r. 1746. Stąd 8 k. na pnz. trk. — w. *Pawłowice* n. Wisłą, kośc. murowany z r. 1801.

Odc. Dęblin — Lwów p. t. II „Przewodnika po Polsce”.

86. (Warszawa) — ŁOCHÓW — BIAŁYSTOK — SOKÓŁKA — (Wilno — Zemgale). KRYNKI — (Baranowicze — Stołpce).

Linja kol. do Turmontu 571 k., poc. os. ok. 13 gdz.; do Wilna 423 k., poc. p. ok. 7 ½ gdz., poc. os. ok. 9 gdz.; linja kol. z Warszawy do Stołpców 468 k., poc. p. ok. 8 gdz.; linja kol. z Warszawy do Baranowicz Centr. 397 k., poc. p. ok. 7 gdz.; Warszawa — Baranowicze Pol. 401 k. poc. os. Warszawa — Białystok (183 k.) ok. 4 ½ gdz.; Białystok — Baranowicze Pol. (218 k.) ok. 7 gdz.

Łochów — Białystok — Sokółka 160 k., poc. os. ok. 4 ½ gdz.

A. Łochów—Sokółka.

Linja kol. z Warszawy przecina na 44 k. — węzłową st. kol. Tłuszcz.

64 k. *Łochów* (st., b), w. wśród lasów n. rz. Liwcem, letnisko; 13 k. na pnz., w tem 7 k. d. bitą i 6 k. trk. — os. *Kamieńczyk* przy ujściu Liwca do Bugu, dawniej zwała się Kamieniec Mazowiecki, posiada prawo miejskie od XV w. Kośc. drewniany z XVIII w.

69 k. Ostrówek Węgrowski (p. o.); — 9 k. *Sadowne* (st. b.), 3 k. wieś w dol. Bugu, tartaki. 11 k. na pn. sz. m-ko Brok n. Bugiem.

94 k. *Małkinia* (st., rst.), węzeł kol. Warszawa Białystok i Siedlce — Ostrołęka — Chorzele; w. n. Bugiem, kośc. z 1909 r.

102 k. *Zaremby Kościelne* (p. o.), 3 k. w., 2,048 mszk., parafja z r. 1521, był tu klasztor Reformatów, kośc. murowany z r. 1881.

117 k. *Czyżew* (st.), 1 ½ k. na pn. os. n. rz. Brokiem. Od Małkini kol. biegnie do Czyżewa po wyrównanej powierzchni moreny dennej, pochylonej z pn. (135 m. n. p. m. do 110 m. n. p. m. ok. Nura n. Bugiem); przestrzeń ta, sięgająca na pn. puszczy Czerwony Bór, przecina rz. Brok ze w. na z. Została ona skolonizowana od XIV do XVI w. przez t. zw. drobną szlachtę, osiedloną na gr. dawnej Jadźwieży; osadnictwo to w zwartej wówczas puszczy posuwało się wzdłuż dol., rz. i potoków, tereny bowiem bezleśne były naturalnemi lin. komunikacyjnemi. Od tych miejsc karczowanie posuwało się ku działom wodnym, gdzie do dziś zachowały się resztki lasów.

Wsie drobno-szlacheckie są z reguły zwarte, mają postać przysiółków lub czasem ulicówek. Nazwy zwykle dwuwyrazowe.

Czyżew ma 2,270 mszk., rst. III-go rzędu, Kośc. murowany z 1874 r. przy Rynku; 8 k. na pnz. trk. *Andrzejewo,* os. n. rz. Broczkiem, 1,982 mszk., rst. III-go rzędu. Parafja z roku 1430, stary kośc. murowany z XVI w.; 8 k. na pn. d. gruntową *Rosochate,* kośc. murowany z XV w.; 16 k. na pd. sz. — *Nur,* os. na wyniosłym brzegu rz. Bugu przy skrzyżowaniu się d. bitych Czyżew—Kossów i Małkinia — Ciechanowiec. Niegdyś stolica ziemi nurskiej na pograniczu Mazowsza i Podlasia. Kośc. murowany z r. 1730. 11 k. na pd. sz. *Boguty — Pianki,* w. przy d. bitej Czyżew — Ciechanowiec, kośc. drewniany z 1772 r. 18 k. sz. na pd. od Czyżewa **Ciechanowiec,** m-o n. rz. Nurcem, 25 k. od Brańska, 45 k. od Bielska Podlaskiego, połączenie aut. 4,000 mszk., charakter przemysłowo-handlowy. Po przejściu os. na lw. brzegu rz. Nurca i 2 mostów, dochodzi się do rynku, na którym znajduje się pomnik poległych w r. 1920. W rynku zarząd miejski w domu poklasztornym. Idąc dalej dochodzi się do kośc. z r. 1737, fundacji Kiszków. Grobowce Teresy Ossolińskiej, Justyny Ciecierskiej i ks. Krzysztofa Kluka, jednego z pierwszych przyrodników polskich. Przed kośc. pomnik fundacji Ciecierskich. Obok w ogrodzeniu plebanji pomnik ks. K. Kluki dłuta. Tatarkiewicza, ucznia Thorwaldsena. *Ruiny zamku* obronnego Kiszków. Rst. III-ego rzędu w rynku.

124 k. *Kity* (p. o.); 4 k. d. gruntową za pnz. — w. *Dąbrowa Wielka,* kośc. murowany z r. 1887; stąd 4½ k. na pn. d. gruntową w. *Święck Wielki* (5 k. od Wysokiego Mazowiecka), najstarsze osiedle w okolicy, istniał tu w XIII w. klasztor.

133 k. *Szepietowo* (st., b.); 8 k. na pnz. sz. m-o pow. *Wysokie Mazowieckie,* 130 m. n. p. m., 3,216 mszk., na prawie magdeburskiem od r. 1503. Nocleg i posiłek w Klubie Obywatelskim; K. K. O. w rynku, połączenie aut. z Białymstokiem i Łomżą przez Zambrów; kośc. murowany z r. 1881 przy ul. Tykocińskiej; obok na cmentarzu mogiła powstańców z r. 1863; 10 k. na w. trk. w. *Jabłoń Kościelna* przy sz. Zambrów — Wysokie; wpobliżu (1 k. na pd.) dawne osiedle Jadźwingów p. n. Mała Litwa.

146 k. Racibory (p. o.).

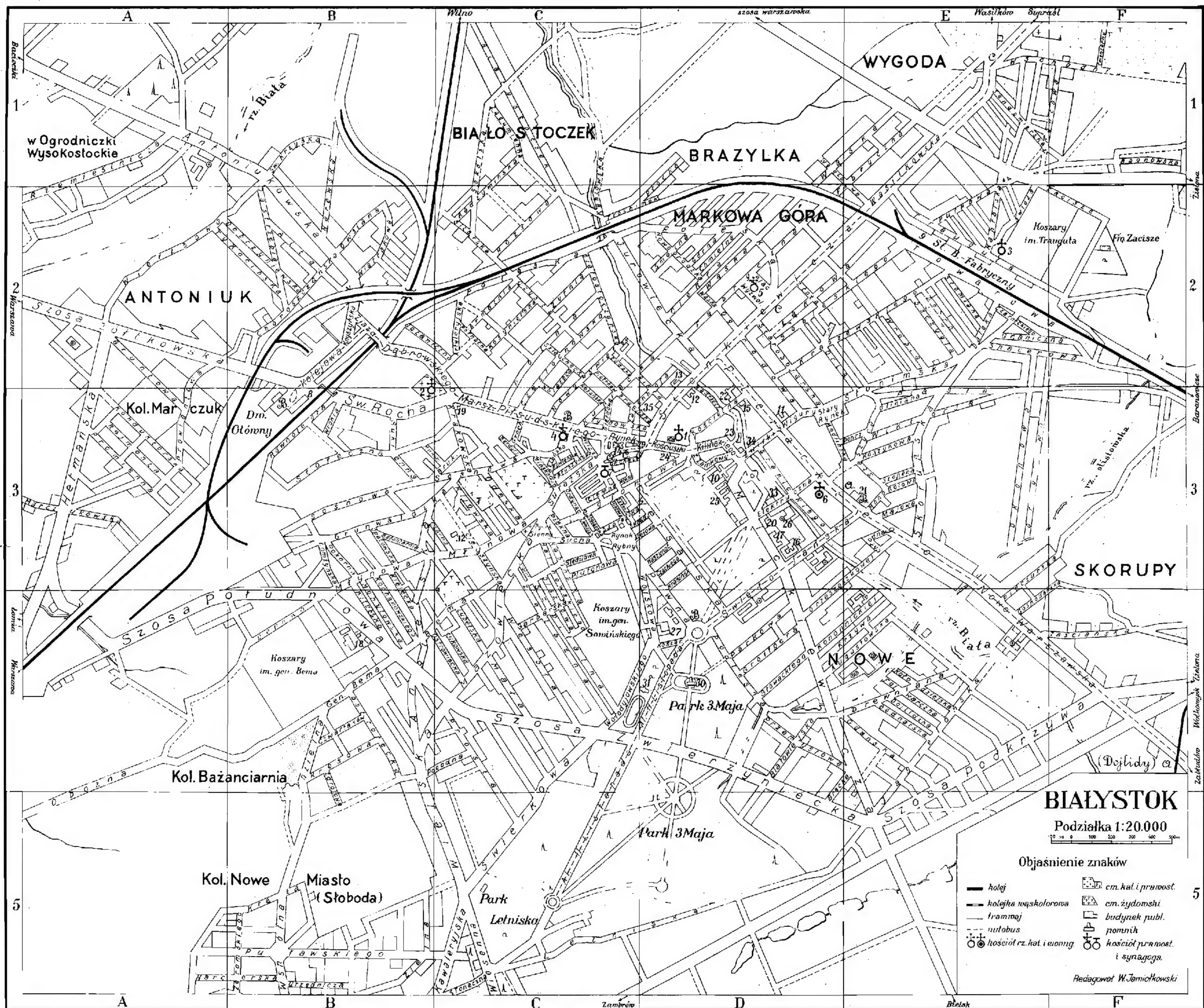
160 k. *Łapy* (st., rst., węzeł linji Warszawa — Białystok i linji Łapy — Śniadowo); ½ k. m-o n. Narwią, 6.674 mszk., 167 m. n. p. m., większość ludności kolejarze, powstało w r. 1825, wielkie warsztaty kolejowe dyrekcji Wileńskiej; dwa hot. przy ul. Kolejowej i tamże rst. III rz., kasa Stefczyka i oddział K. K. O.; elkt. 220 v. Kość. murowany z r. 1827. 8 k. od Łap d. polną na płd.: *Suraż*, m-o n. rz. Narwią, l. 434 mszk. Charakter rolniczy. Agencja pcz., kasa Stefczyka, ośw. naftowe. Najstarsze m-o w pow. białostockim, posiadało przywileje miejskie od r. 1440. Do r. 1763 odbywały się tu sądy ziemskie, przeniesione następnie do Bielska Podlaskiego. Góra zamkowa królowej Bony na lw. brzegu Narwi, ślady osiedla przedhistorycznego. Kość. murowany z r. 1876. Rst. na pr. brzegu rz. Narwi przy moście.

175 k. *Niewodnica* (p. o.); ½ k. w. n. rz. Niewodnicą; przy plancie kol. kość. murowany z XIX w.

183 k. *Białystok Centralny* (st., rst., węzeł linji Warszawa — Wilno, Warszawa — Baranowicze — Stołpce i Brześć— Grajewo; 1½ k. m-o woj. **Białystok** n. rz. Białą, 135 m. n. p. m., 94,337 mszk.; dominującym rysem charakteru gospodarczego m-a jest przemysł włókienniczy, zapoczątkowany w r. 1826. Ponadto są garbarnie, fabryka dykty, kaflarnie, młyny parowe, odlewnia żelaza i in. Ogółem przemysł białostocki zatrudnia ok. 6.000 robotników i 550 chałupników.

Historja: Pierwszy dokument, który wymienia Białystok jako wieś, pochodzi z r. 1514; jest to akt nadania niejakiemu Raczko przez króla Zygmunta I puszczy Grodzieńskiej. W r. 1581 Piotr Wesołowski, starosta tykociński, zakłada przy istniejącym tu kość. parafjalnym szkółkę. W r. 1659 król Jan Kazimierz, po wymarciu dotychczasowych dziedziców, nadaje Białystok z dobrami okolicznemi hetmanowi Stefanowi Czarnieckiemu, przez którego córkę miasto przechodzi we władanie rodziny Branickich. Hetman Jan Klemens Branicki wystarał się dla m-a od króla Augusta III w r. 1749 o przywilej magdeburski. Był to okres najświetniejszego rozwoju m-a. Wspaniały pałac, słynący jako „Wersal Podlaski", był ośrodkiem życia dworskiego ambitnego magnata, ubiegającego się o koronę królewską. W r. 1795 na mocy traktatu II rozbioru Polski Białystok przechodzi do Nowych Prus. Właściciele miasta Potoccy sprzedają je rządowi pruskiemu. W wyniku traktatu tylżyckiego w r. 1807 Białystok, jako stolica obwodu, przechodzi do Cesarstwa Rosyjskiego. 19 lutego 1919 r. wkroczyło tu wojsko polskie i wkrótce potem staje się Białystok stolicą woj.

Dw. kol. przy sz. Żółtowskiej.
Dw. aut. w centrum m-a na pl. Kościuszki.
Aut. miejskie: Linja A.: Z dw. kol. ul. Marszałka Piłsudskiego, przez Rynek Kościuszki, Sienkiewicza, Pierackiego (d. Warszawska), Ś-to Jańska (latem dochodzi do parku miejskiego w Zwierzyńcu).



Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych, Tom I.

ZAKŁ. GRAF. B. WIERZBICKI I S-KA

BIAŁYSTOK – SKOROWIDZ ULIC.

Uliczki oznaczone * nie są podane na planie z powodu braku miejsca.

Częstochowska 2C.
Czwartaków 4B.
Czysta 2C.

Daleka 2E.
Dąbrowskiego 2BC.
Depowa 4B.
Dębowa 3C.
Dobra 2E.
Dobrzyniewska 2B.
Dojlidzka 4E.
Drewniana 4E.
Dzielna 4B.
*Dzika (Kraszewskiego-Sobieskiego) 2D.

Elektryczna 3D.

Fabryczna 1E 2D. Folwarczna 4E.

Garbarska 4C.
Gdańska 4E.
*Gęsia (od Ciemnej) 3C.
Giełdowa 3C. Gliniana 3E.
*Głucha (od 7, synagogi) 3C.
Gospodarska 4E,
Górna 2D.
Graniczna 2EF.
Grochowa 3C.
Grodzieńska 3C.
Grottgera 4D.
Gruntowa 2A,
Grunwaldzka 3B.
Grzybowa 3E.

Hetmańska 3A.

Jagielońska 4E.
*Jasna 3BC
Jastrzębia 2B.
Jurowiecka 2CD.

*Kaliska (Sosnowa-Grunwaldzka) 3B.
Kałuszynska 3C.

Robińska 3C.
Radzymińska 1-2C.
Rejmonta 3A. Równoległa 3B.
Różańska 3C.
Rynek Kościuszki 3C. Rynek Rybny 3C.
Rynek Sienny 3C.
Rynek Stary 3D.
Rzemieślnicza 1A.

Sandomierska 1E.
Sienkiewicza 2-3D.
*Sina (od Kraszewskiego) 2E.
Sitarska 2C.
Składowa 3CD.
Skorupska 3E.
Słomiana 2E.
Słoneczna 5C.
Słonimska 2-3E.
Słowackiego 4D.
Smolna 2D.
Sobieskiego 2DE.
Sokolska 1C.
Sosnowa 3BC.
Spacerowa 2EF.
*Sporna 2D.
Starobojarska 2-3D.
Staszyca 3E.
Stolarska 3C.
Słoneczna 3B.
Sucha 3C.
Sukienna 3B.
Supraślska 3C.
Surażska 3C.
Szczygła 2E.
Szlachecka 2C.
Szopena 3E.
Szosa Podkrzywa 4E.
Szosa Południowa 4AB.
Szosa Zwierzyniecka 4CD.
Szosa Żółtkowska 2A.
Szpitalna 4C

OBJAŚNIENIE ZNAKÓW

1 Fara (obok kościół „stary") 3D.
2 Kościół św. Rocha (obok budujący się pomnik-kościół) 3B.
3 Kościół garnizonowy 2K.
4 Sobór prawosławny 3C.
5 Cerkiew (ma być rozebrana) 2D.
6 Kościół ewangelicki 3D.
7 Synagoga 3C.
8 Dworzec Białystok Centralny 3B,
9 Dworzec Białystok Towarowy 2E.
10 Urząd Wojewódzki 3D.
11 Magistrat 3D.
12 Starostwo Powiatowe 3D,
13 Starostwo Grodzkie 2D.
14 Ratusz 3C.
15 Centralny urząd pocztowo-telegraficzny 3D.
16 Sąd okręgowy i grodzki 3D.
17 Izba Skarbowa 3D.
18 Okręgowe więzienie karne 4B.
19 Inspektorat szkolny 3C.
20 Państw. gimn. żeńskie im. Anny Jabłonowskiej 3D.
21 Państw, gimn. męskie im. Marszałka J. Piłsudskiego 3E.

22 Państw, gimn. męskie im. króla Zygmunta Augusta 3D.
23 Teatr 3.D.
24 Biblioteka i Czytelnia Miejska 3D.
25 Państw, Seminarium Nauczycielskie 3D.
26 Elektrownia 3D.
27 Miejski Szpital Zakaźny 4D.
28 Miejski Szpital Położniczy 4D.
29 Grób Nieznanego Żołnierza 3C.
30 Pomnik Żołnierzy 42. p. p. 4D.
31 Boisko sportowe 4CD,
32 Wieża ciśnień 3C.
33 Dom ludowy im. M. Piłsudskiego 3D.
34 Hotel Ritza 3D
35 Hotel Ostrowskiego 3D.

Linja B.: Z dw. kol. ul. Marszałka Piłsudskiego po Rynek Kościuszki, Sienkiewicza do końca ul. Pierackiego na przedm. Dojlidy.
Linja C.: Od przejazdu kol. na ul. Sienkiewicza, Rynek Kościuszki, Surażska, Bema.

Drż. i **tks.** Kurs drż. — 75 gr., z dworca do miasta 1 zł. — 1 zł. 50 gr. Postoje tks. przy dworcu i Rynku Kościuszki. Taksa — 75 gr. za 1 k.

Ltn. (prowizoryczne) — 2 k. od m-a.

Pcz. (z tlg. i rozmównicą tlf. międzymiastową: Nr. 1 Główna — ul. Kościelna 10, Nr. 2 — Dworzec osobowy, Nr. 3 — Piłsudskiego 24.

Hot.: Rytz, ul. Kilińskiego 3 (rst., garaże), 50 pk. od 5 zł. do 11 zł.; Ostrowskiego — Sienkiewicza 15, 19 pk. 24 łż. od 4 zł. 50 gr. do 7 zł.

Rst.: 1) Akwarjum, Rynek Kościuszki 6; 2) Gastronomja, ul. Sienkiewicza 2; 3) Sielanka, ul. Kilińskiego 12; 4) Bristol.

Kaw.: 1) Lux — ul. Sienkiewicza 38 i 2) Cafe Club — Kilińskiego 6.

Cuk.: 1) Salczyńskiej — Rynek Kościuszki 11; 2) Moszczyńskiej — Żwirki i Wigury 12.

Schr. Wydz. Oświaty i Kultury Zarządu Miejskiego — Warszawska Nr. 21, w porozumieniu z Oddz. P. T. K. lokuje wycieczki zawczasu zgłoszone w lokalach szkolnych.

Bnk.: oddz. Banku Polskiego ul. Bronisława Pierackiego 14, Banku Gospodarstwa Krajowego Sienkiewicza 40, Żydowski Bank Spółdzielczy ul. Sienkiewicza 53 m. 7., K. K. O. Sienkiewicza 28, Bank Ludowy Sienkiewicza 5.

Biuro podróży: „Orbis" — Piłsudskiego 14.

Oddz. Białostocki P. C. K. — ul. Żwirki i Wigury Nr. 2.

Elkt. 220 v.

Zakład kąpielowy: Jurowiecka Nr. 26.

Zapoczątkowane instalacje kanalizacyjne.

Pisma codzienne: Dziennik, Echo, i Dzień dobry.

Teatr w Domu Katolickim na Rynku Kościuszki przy kościele; w budowie **Dom Ludowy** im. Marszałka Piłsudskiego w parku miejskim przy ul. Elektrycznej.

Kina: 1) Kino Gryf — Kilińskiego 2; 2) Kino Modern — Piłsudskiego 20; 3) K. Apollo — Sienkiewicza 22; 4) K. Polonja — Piłsudskiego 18; 5) K. Świat w Domu katolickim.

Imprezy sportowe: na stadjonie miejskim obok parku miejskiego „Zwierzyniec", doj. aut. linji A.; **przystań** kajakowa w Jurowcach na rz. Supraśli, 22 k. od m-a.

Z dw. kol. (Białystok Centralny) do m-a idzie się przez wiadukt nad linją kol. i ul. Ś. Rocha. Przy końcu ul. po pr. str. kośc. — pomnik p. w. Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej (niewykończony), projekt inż. O. Sosnowskiego w stylu nowoczesnym. Wieża i wnętrze żelbetowe. Ul. Piłsudskiego idzie się dalej w kierunku śródmieścia. Pod Nr. 15—cerkiew prawosławna p. w. Ś. Mikołaja, z r. 1846, w stylu bizantyjskim. Ul. Piłsudskiego dochodzi się do Rynku Kościuszki. Pod Nr. 42 mieściła się stara poczta konna Branickich. Dom ten wskutek licznych przeróbek zachował tylko nieznaczne ślady budownictwa XVIII w. Pośrodku Rynku stoi stary *ratusz miejski* z wieżą zegarową, ufundowany w XVIII w.

przez hetmanową Branicką; mieści się w nim dyżurny oddz. ochotniczej straży ogniowej; za ratuszem „płyta Nieznanego Żołnierza" na skwerze; po lw. str. pod Nr. 4 dom „Zjednoczenia", przerobiony na sklepy z dawnego cekhausu (zbrojowni); był on w XVIII w. przeznaczony na sprzęt i narzędzia straży ogniowej. Budynek następny, przylegający do ogrodzenia kośc., mieści obecnie „Dom Katolicki". Zachował on podziemia, pochodzące z XVIII w. Nprz. kośc. na drugiej str. ul. pod Nr. 5 — dom Ś. Marcina; przy głównem wejściu tablica fundacyjna po łacinie z r. 1769. Dom ten zbudował hetman Branicki dla Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia ś. Wincentego a Paulo. Od r. 1923 mieszczą się tutaj zakłady S. S. Szarytek, które nadały zakładowi obecną nazwę.

Obok domu katolickiego—brama do **Starego Kościoła.** Jest to najstarszy zabytek budownictwa w Białymstoku (r. 1617), w stylu zbliżonym do baroku. Na zewnątrz tablica rodziny Sapiehów z r. 1633, wmurowana w pr. ścianę i herb „Ogończyk" fundatora Wiesiołowskiego. Wewnątrz po lw. str. ołtarza—pomnik J. K. Branickiego z jego sercem. Po pr. str. ołtarza — pomnik w czarnym marmurze Stefana Branickiego z r. 1711. Godny uwagi obraz gobelinowy, poświęcony hetmanowej Izabeli z książąt Poniatowskich Branickiej, siostrze króla Stanisława Poniatowskiego. Stary kośc. przylega do *kośc. Farnego p. w. Najśw. Marji Panny* i łączy się z nim furtką. Kośc. Farny — zbudowany w r. 1908 według planu arch. Dziekońskiego w stylu gotyckim. W zakrystji, po pr. str. głównego ołtarza—zabytkowa chrzcielnica z XVIII w., pochodząca ze starego kośc. Nawprost kośc. Farnego pod Nr. 1 Miejska Bibljoteka Publiczna i Czytelnia.

Ul. Kościuszki dochodzi się do ul. Kilińskigo, gdzie pod Nr. 2, na rogu ul. Kościelnej, znajduje się dom, niesłusznie uważany za dawny teatr hetmański. Na strychu mieściła się tu niemiecka loża masońska z lat 1795 — 1807. Idąc dalej ul. Kilińskiego dochodzi się przy zakręcie ul. do domu, gdzie obecnie mieści się Cafe-Club Wildera. Dawna własność koniuszego dworu hetmana Branickiego, zachowała niezmieniony barokowy fronton.

Ul. Kilińskiego prowadzi do pl. przed ogrodem miejskim. Po pr. str. przez bramę pałacową, zrekonstruowaną według planów z XVIII w., wchodzi się na obszerny dziedziniec **pałacu Branickiego,** znanego pod nazwą „Wersalu Podlaskiego". Budowany w stylu toskańskim w r.

1703, został przez J. K. Branickiego gruntownie przebudowany w r. 1711 w stylu barokowym przy współudziale mistrzów francuskich. Na straży podwórca stoją 2 potężne Herkulesy. Wewnątrz pałacu, w którym obecnie mieści się *urząd wojewódzki*, zachowała się nieznaczna ilość zabytków. Westybuł z klatką schodową, która się wspiera na 2 niewolnikach-barbarzyńcach, według motywów rzymskich, zasługuje na zwiedzenie. Na parterze zachowało się najwięcej zabytków; znajduje się tu mieszkanie urzędowe wojewody oraz gabinety służbowe po pr. i lw. str. westybulu. Na piętrze zachowały się niedość liczne ślady dawnej architektury z powodu przebudowy sal na potrzeby Instytutu Panien Szlacheckich, mieszczącego się tu od 1841 r. do 1915. Zachowały się tylko: dawna kaplica i resztki figur mitologicznych, które przyozdabiały go według wzorów wersalskich.

Z placu przy skrzyżowaniu ul. Kilińskiego, Żwirki i Wigury oraz Mickiewicza, przez park miejski ks. Józefa Poniatowskiego, w którym kończy się budowa Domu Ludowego im. marszałka Piłsudskiego, oraz przez aleje M. Żyndrama Kościałkowskiego, dochodzi się do parku miejskiego pod nazwą „Zwierzyniec", ulubionego miejsca przechadzek mszk. Białegostoku.; znajduje się tu na głównej alei pomnik ku czci poległych oficerów i żołnierzy 42 p. p., według projektu Jakóba Jaszczuka. Aleją parku zwierzynieckiego dochodzi się na skrzyżowanie Alei 11 Listopada i szosy obwodowej, do pomnika poległych żołnierzy polskich w wojnie o Niepodległość, według projektu inż. Siryna. Na pr. od Alei 11 Listopada przy szosie obwodowej — cmentarz wojskowy niemiecki z wielkiej wojny.

Przy końcu Alei 11 Listopada, za Parkiem Zwierzynieckim, znajduje się Miejski Centralny Ogród Szkolny ze stacją hodowli jedwabników. Latem dojeżdżają tutaj aut. miejskie. Jest tu wzorowa szkoła powszechna na powietrzu. Aleją 11 Listopada dochodzi się do Stadjonu Miejskiego z kortami tenisowymi.

Wracając ul. Piwną mija się nowy szpital miejski (nlw.) i Stację opieki nad dzieckiem. Przy Rybnym Rynku — nowe hale miejskie. Ożywioną dzielnicę handlową, zamieszkaną przez ludność żydowską, przecinają ul.: Miodowa, Sejmowa, Ciemna i ul. Bożniczna. Tutaj pod Nr. 14 mieści się wielka *synagoga*, zbudowana w r. 1914. Przez ul. Surażską, Rynek Kościuszki i ul. Zamenhoffa

dochodzi się do małego drewnianego domku pod Nr. 4, na rogu ul. Białej, gdzie urodził się w r. 1859 dr. Ludwik Zamenhoff, twórca języka Esperanto. Ulica Biała prowadzi do ul. Sienkiewicza z najokazalszymi w m-e sklepami.

Wycieczki: 9 k. sz. na pn. — *Wasilków*, m-o n. rz. Supraślą, 150 m. n. p. m., 4.910 mszk., przemysł włókienniczy, połączenie aut. z Białymstokiem i Sokółką, elkt. 120 v. Rst. III rzędu. Stacja pomp dostarcza wodę Białemustokowi; kośc. z r. 1883; na Rynku kapliczka—pomnik przed cerkwią, dla uczczenia poległych w wojnie 1918—1920 r.
16 k. na pnw. sz. — **Supraśl**, m-o n. rz. Supraślą, 3.000 mszk. przemysł włókienniczy i leśny, miejscowość letniskowo-wypoczynko; wa w otoczeniu rozległych lasów. Rst., cuk. (w okresie lata w pawilonie leśnym), elkt. 220 v., publiczne kąpielisko rzeczne, korty tenisowe przy plaży. Zabytkowa bazylika z r. 1569 o. o. Bazyljanów na rz. Supraśli. Było to ognisko oświaty na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Bazyljanie posiadali tu własną drukarnię, w której w r. 1743 była wytłoczona biblja w języku cerkiewno-słowiańskim; drukowano tu też książki polskie treści świeckiej. Główna ul. prowadzi do nowego kośc. kat., kośc. ewangelickiego na Rynku i synagogi.

197 k. Czarny Blok (p. o.).
205 k. *Czarna Wieś* (st.), ½ k. na z. d. bitą os. fabryczna, wśród olbrzymich lasów, rozciągających się między Knyszynem, Sokółką, Supraślem i Gródkiem na terenach moren czołowych; przemysł drzewny. Miejscowość letniskowo-wypoczynkowa. Rst. III. rzędu. Połączenie aut. z Białymstokiem (20 k.) i Sokółką (10 k.)
224 k. *Sokółka* (st., b.).
Odc. Sokółka — Grodno — Orany str. 106. (Grodzieńszczyzna); odc. Orany — Wilno — Zemgale str. 47. (Wileńszczyzna).

B. Białystok — Krynki.

Odc. Warszawa — Białystok Centralny — p. w.
187 k. Białystok Fabryczny (st., b.) — 196 k. Kurjany (p. o.).
207 k. Żednia (st.). 16 k. na pdz. trk. — m-o Zabłudów str. 174. (Puszcze Białowieska i Świsłocka); 10 k. sz. na pn. *Królowy Most*, n. rz. Płoską, dopływem Supraśla, 20 k. od Białegostoku, przy d. bitej Białystok — Wołkowysk. Nazwa pochodzi od mostu, który był zbudowany na przyjazd króla Zygmunta Augusta na łowy żubrów. Miejscowość odpoczynkowo-letniskowa wśród lasów iglasto-liściastych. Sklepik spożywczy i piwiarnia. Mogiły żołnierzy armji Napoleona z r. 1812 i powstańców z r. 1863, oznaczone krzyżami na lw. brzegu rzeczki.

Informacje we dworze przy cerkwi. Na pr. brzegu rzeczki kapliczka, zabrana na cerkiew w r. 1863, obecnie zwrócona.

219 k. Waliły (st.), 3 k. na pd. d. bita *Gródek*, w. przemysłowa n. rz. Supraślą, na krańcu puszczy błędowskiej, 203 m. n. p. m. W XVI w. był tu klasztor o. o. Bazyljanów, przeniesiony następnie do m-a Supraśla. Rst. przy rynku. Przy ul. Zamkowej ślady osiedla przedhistorycznego; 7 k. na pdz. d. bitą *Niezbutka — Michałowo*, w. przemysłowa, 120 m. n. p. m., u bagnistych źródeł Supraśla. Kośc. z r. 1910.

230 k. Krynki (st.).

Krynki — Zelwa str. 106. (Grodzieńszczyzna).

Zelwa — Stołpce str. 80. (Nowogródczyzna).

87. (Warszawa)—MROZY—SIEDLCE—CZEREMCHA—(Lida—Wilno / Zahacie).

Linja kol. Warszawa Wil. — Wilno 493 k., poc. os. ok. 12 gdz. z Warszawy Wil. do Zahacia 690 k., poc. os. ok. 23 gdz.; z Mrozów do Czeremchy 124 k., poc. os. ok. 3 gdz.

Odc. Warszawa — Mrozy p. t. III „Przewodnika po Polsce".

Linja kol. z Warszawy mija szereg letnisk podwarszawskich i Mińsk Mazowiecki.

59 k. *Mrozy* (st., b.), wieś przy st. Punkt węzłowy dróg bitych na Korytnicę i Węgrów na pn. i na Ruplew, Latowicz do Seroczyna i Stoczka Łukowskiego. 3 k. d. na pdw. *Grodzisk*, w. przy plancie kol. między st. Mrozami i p. o. Sosnowo. Ślady grodziska przedhistorycznego.

68 k. Sosnowo (p. o.); 2 k. na pnw. polną d. — w. *Oleksin*, n. rz. Kostrzyniem, kośc. drewniany z XVI w. przebudowany w r. 1926. 4 k. na pn. trk. — w. *Boimie*, n. rz. Kostrzyniem przy sz. Kałuszyn — Siedlce. Niegdyś był tu klasztor, miejscowość pamiętna z przeprawy gen. Skrzyneckiego przez rz. Kostrzyń w r. 1831 w dniu bitwy pod Iganiami.

78 k. Broszków (st., b.), 11 k. d. bitą na pnz. — w. *Kopcie*, n. rz. Kostrzyniem przy trk. Broszków — Węgrów. Stara kaplica z r. 1722, kośc. murowany z r. 1923.

93 k. **Siedlce** (st., rst., węzeł linji Warszawa — Lida — Siedlce — Małkinia — Ostrołęka i Siedlce — Brześć). M-o

pow., 150 m. n. p. m., 37,927 mszk. o charakterze handlowo-rzemieślniczym (chałupnictwo).

Historja: Najdawniejsze wzmianki w Kodeksie Dyplomatycznym Małopolski w r. 1448. Wtedy wieś „Szedlecz" należała do parafji łukowskiej. Za Zygmunta Augusta Siedlce otrzymują prawo magdeburskie w r. 1557. Najświetniejszy okres miasta rozpoczął się, gdy dziedzic Siedlec, książe Czartoryski, wydał swoją córkę Aleksandrę za hetmana W. L. Ogińskiego i dał jej miasto w posagu w końcu XVIII w. Odwiedził wtedy dwór siedlecki król St. A. Poniatowski w r. 1783 i 1793. Po III-cim rozbiorze Siedlce wraz z południową częścią Podlasia dostały się pod panowanie austrjackie. W r. 1804 ks. Adam Czartoryski zamienił Siedlce z rządem austrjackim na dobra Międzyrzec i Puławy. W r. 1809 weszły Siedlce w skład Księstwa Warszawskiego, jako stolica departamentu podlaskiego. W r. 1840 województwo zostało przemienione na gubernię siedlecką.

M-o oddalone od dw. kol. 1½ k.; doj. drż. — 70 gr.

Dw. aut. ul. Piłsudskiego przy kośc. ś. Stanisława. Aut. do Warszawy, Brześcia, Sokołowa, Łukowa i Stoczka Łukowskiego.

Pcz. i **tlg.** ul. Piłsudskiego, na rogu ul. Pałacowej.

Drż. 50 gr. za kurs.

Hot.: Angielski — ul. Piękna 9, Wiktorja — ul. Piękna 15, Europejski — ul. Piłsudskiego 14, Warszawski — ul. Piękna 3, Podlaski — Piękna 11.

Cuk.: Żałdowskiego — przy kośc. garnizonowym ul. Kilińskiego i Warszawska — ul. Piłsudskiego 14.

Rst.: przy hotelach.

Bnk.: Polski ul. Piłsudskiego 68 a, Ziemiański ul. Piłsudskiego 60, Udziałowy ul. Piłsudskiego 28, Rolny ul. Świętojańska 39, Kasa Stefczyka ul. Sienkiewicza i K. K. O. — gmach Starostwa.

Elkt. 220 v.

5 ulic skanalizowanych: Piłsudskiego, Długa, Piękna, Kilińskiego i Świętojańska.

Czasopisma: Gazeta Podlaska, Głos Podlasia, Sedlecer Wochenblat.

Teatr: letni w parku miejskim, zimowy w klubie miejskim ul. Piękna.

Kina: Światowid, ul. Piękna 9 i Era, ul. Sienkiewicza 19.

Z dw. kol. ul. Świętojańską, potem pod linjami kol. przy d. bitej do Rozkoszy dochodzi się do Kolumny powstańców z r. 1863, na miejscu ich straceń. Przy ul. Świętojańskiej — Dom Ludowy, obok niego na rogu ul. Świętojańskiej i Sienkiewicza — *historyczny krzyż drewniany*. wzniesiony na miejscu powieszenia Pantaleona Potockiego, który w r. 1846 wzniecił powstanie w Siedlcach. Ul. Sienkiewicza dochodzi się do kośc. garnizonowego, przerobionego z cerkwi prawosławnej.

Ul. Sienkiewicza i ul. Florjańską, mijając na rogu Gimnazjum Państwowe im. B. Prusa, wl., dochodzi się do plebanji i *kośc. ś. Stanisława* z renesansową fasadą, wybudowany w r. 1740. Wewnątrz w ołtarzach cenne obrazy Czechowicza — ś. Jana Nepomucena, Chrystusa Ukrzyżowanego z Marją Magdaleną, ś. Anny i ś. Stani-

sława. Przed kość. na skwerze — pomnik Kościuszki na tle Starego Ratusza, zwanego św. Jackiem, odbudowanym po pożarze m-a w r. 1784 przez ks. Ogińską. Na I piętrze wieży znajduje się Bibljoteka Publiczna Miejska, a nad nią Muzeum Ziemi Podlaskiej, im. M. Asłanowicza.

Wracając ul. Piłsudskiego obok gmachu Starostwa i Poczty przechodzi się przez *Dzwonnicę*, wzniesioną jako brama tryumfalna w r. 1783 przez ks. Ogińską na pamiątkę przejazdu króla Stanisława Augusta. Za Dzwonnicą rozpoczyna się ul. Starowiejska, przy której znajduje się tu renesansowa kaplica Ogińskich.

Wracając przez Dzwonnicę do ul. Pałacowej, dochodzi się nią do *Pałacu Ogińskich*, obecnie zamieszkanego przez biskupa podlaskiego. Do pałacu przylega ogród miejski — niegdyś park pałacowy. Za parkiem na t. zw. Nowych Siedlcach okazałe gmachy Dyrekcji lasów państwowych, otoczone noworozplanowanemi ul., na których znajduje się pomnik Sienkiewicza i pomnik 15-cia Niepodległości.

Do Starych Siedlec powrót — ul. Konarskiego (po drodze w starym gmachu z r. 1842 — szkoły rzemieślnicze i powszechne, oraz gimnazja męskie im. hetmana Żółkiewskiego), Teatralną i Sądową, obok sądu okręgowego i na główną ul. m-a — Piłsudskiego. Stąd obok zarządu miejskiego, skwerku i pomnika marszałka Piłsudskiego ul. Kilińskiego powrót do dw. kol.

Wycieczki: Szlak Siedlce — Seroczyn — str. **213**; — 18 k. od Siedlec na pdz. d. polną w. *Domanice*, miejsce bitwy oddz. czołowego gen. Prądzyńskiego w r. 1831. Szkoła — pomnik, postawiona w stuletnią rocznicę bitwy, kośc. murowany z r. 1850, na cmentarzu stare nagrobki. — 5 k. na z. od Siedlec d. bitą *Iganie*, w. przy sz. warszawskiej; n. rzeczką pomnik bitwy 10 kwietnia 1831 r., postawiony w 100-ną rocznicę; mały pomniczek pułk. Stokowskiego w lasku przy sz. obok drogi do folwarku; stary dwór modrzewiowy między sz. a w. Iganie. — 8 k. na pnw. od Siedlec sz. w. *Krześlin*, kośc. murowany z r. 1730, początkowo dominikański, a następnie bernardyński; — 10 k. sz. Siedlce — Mordy, potem 1 k. d. polną na lw. — w. *Pruszyn*, kośc. murowany.

110 k. *Mordy* (st.), 2 k. m-o, 180 m. n. p. m., 3,456 mszk., charakter rolniczo-rzemieślniczy. Aut. do Siedlec i Janowa Podlaskiego.

Rst. III rzędu na rynku (można przenocować). W centrum—kośc. z r. 1737; wpobliżu browaru brama wjazdowa zabytkowa do dawnego pałacu w Mordach; urodził się tu artysta malarz Józef Buchbinder, którego obrazy zdobią liczne kośc. podlaskie. 4 k. na pnz. od st. Mordy

DROHICZYN – NIEMIRÓW

Czeremcha *Wysokie Litewskie*

Bielsk

Sokołów 1:300.000

10 8 6 4 2 0 5 10 km

Kolej dwu lub wielotorowa
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)
Kolej wąskotorowa
Szosa I. kl.
Szosa II kl.
Trakt, droga utrzymana
Droga wiejska
Ścieżka

Wojskowy Instytut Geograficzny 1928.



trk. — w. *Czołomyje*, ślady grodziska przedhistorycznego, kośc. pounicki z r. 1858. Stąd 5 k. na pnz. trk. *Hołubla* — stary kośc. drewniany pounicki.

126 k. Niemojki (st.); 1 k. wieś, kośc. z r. 1793. — 5 k. sz. na pd. — *Łosice*, m-o n. rz. Tuczną, 6,500 mszk., kośc. murowany z r. 1906. Elkt. 220 v. Zajazd i rst. — 5 k. na pd. d. polną — w. *Hadynów*, kośc. drewniany, z r. 1880; — 13 k. na pdw. od Łosic trk. — w. *Huszlew*, 5 k. od sz. Łosice — Janów, kośc. z r. 1858, pałac ks. Woronieckich.

136 k. Platerów (st.); 5 k. na pnw. trk. — os. *Sarnaki*, okolica pagórkowata, kośc. drewniany z r. 1816. Mogiły peowiaków z r. 1918; 8 k. na pdw. d. polną — w. *Górki*, najstarszy kośc. murowany w okolicy z r. 1622.

146 k. *Fronołów* (p. o.), w. n. Bugiem, miejsce letniskowe i wypoczynkowe.

150 k. **Siemiatycze** (st.), 9 k. d. bitą na pnz. m-o n. rz. Kamionką, doj. aut. za 1 zł. 50 gr. 2 razy dziennie, 140 m. n. p. m., 6,863 mszk., charakter handlowo-przemysłowy, pcz., hot. ul. 11 listopada Nr. 1., ul. Legjonowa 2 i Pl. Piłsudskiego Nr. 12 i 3 rst.: Pl. Piłsudskiego 3 i 42, ul. Sudzińska 1. Bank Ludowy ul. Ratusz Nr. 58; elkt. 220 v.; kino Lux. Dawne m-o ziemi drohickiej woj. podlaskiego. W rynku fragmenty starego ratusza śród nowoczesnych dobudówek, obok klasztor ks. Misjonarzy z r. 1725, o charakterze zabytkowym fund. Michała Sapiehy, kośc. z r. 1637, figury rzeźbione w drzewie w niszach ogrodzenia kościelnego. 4k. na pnz. w. *Rogówki*, na wzgórzu — cerkiewka drewniana z napisem polskim z r. 1854, cmentarzysko przedhistoryczne.

21 k. od st. Siemiatycze sz. na z. — m-o *Drohiczyn* n. Bugiem, od m-a Siemiatycze 17 k. trk. 136 m. n. p. m., 2.323 mszk., charakter rolniczy, przy sz. Brześć — Sokołów Podlaski, aut. do Siemiatycz, Siedlec, Sokołowa i Warszawy Dw. aut. w rynku. Przystań dla łódek i kajaków na Bugu; rst. w rynku, brak hot. i zajazdu. Latem szkolne schr. turystyczne w gimnazjum państwowem. Niegdyś stolica woj. podlaskiego.

Do rynku przylega nieczynny *klasztor O. O. Franciszkanów* z r. 1409. W zabudowaniach poklasztornych mieści się gimnazjum państwowe im. I. J. Kraszewskiego ze zbiorami archeologicznymi z okolic Drohiczyna. Stąd na pnw.

koś. p. p. Benedyktynek z r. 1560 w odległości 400 m. od rz. Bugu. Stąd niedaleko, oddzielony parowem, kośc. O. O. Bazylianów z r. 1798, zamieniony na cerkiew prawosławną; ½ k. na w. cerkiew prawosławna na Górach, drewniana, zabytkowa. Wracając na Rynek ul. Zamkową dochodzi się do *Góry Zamkowej*, pod którą znajdują się 2 połączone ze sobą pieczary w miejscu, gdzie dawniej wznosił się zamek obronny. Stąd na z. dochodzi się do kośc. po-pijarskiego z r. 1701; przy kośc. w gmachu dawnego Collegium Nobilium znajduje się gimnazjum biskupie, tu kształcił się J. I. Kraszewski.

7 k. na pdw. d. bitą od st. kol. Siemiatycze — os. **Mielnik** n. Bugiem, otoczona malowniczymi pagórkami, ponad 200 m. n. p. m., 1,800 mszk., charakter rolniczy, zajazd na rynku, tamże rst. i pensjonaty dla letników (informacje w aptece), na Bugu łódki i kajaki, kopalnie białej glinki, wśrodku osady tuż nad rynkiem — góra Anny z ruinami dawnej kaplicy prawosławnej; nowy kośc. z r. 1913 przy drodze ze st. kol.

5 k. na pdw. d. polną — w. *Niemirów* — n. Bugiem, kośc. parafjalny z r. 1620.

163 k. Nurzec (st., b.), wieś n. rz. Nurcem w okolicy lesistej; 7 k. d. bitą na pnw. — os. *Milejczyce*, miejscowość letniskowo-wypoczynkowa śród rozległych lasów rządowych. Informacje o pensjonatach w aptece.

183 k. Czeremcha (st., rst.), węzeł linji kol. Siedlce — Wołkowysk i Białystok — Brześć n. B.

Odc. linji kol. Czeremcha — Świsłocz str. **160**. (Puszcze Białowieska i Świsłocka). Odc. Świsłocz — Wołkowysk — Lida str. **116**. (Grodzieńszczyzna). Odc. Lida — Wilno str. 58 i Lida — Zahacie str. 59. (Wileńszczyzna).

88. (Warszawa)—DALEKIE—OSTROŁĘKA—ŚNIADOWO—(Łomża)

ŁAPY — BIAŁYSTOK.

Linja kol. Warszawa — Łomża 152 k., poc. os. ok. 4 gdz.; Warszawa — Białystok 219 k., poc. os. ok. 8 gdz. (z przesiadaniem w Ostrołęce). Dalekie — Ostrołęka 43 k., poc. os. 1 gdz.; Śniadowo — Białystok 83 k., poc. os. ok. 2½ gdz.

Odc. Warszawa — Dalekie p. t. III „Przewodnika po Polsce”.

Linja kol. z Warszawy przecina na 43 k. węzłową st. Tłuszcz, na 55 k. Wyszków.

65 k. Dalekie (p. o.). 10 k. kol. wąskotorową na pn. do tartaku w *Knurowcu* — siedz. nadleśnictwa.

75 k. Przetycz (p. o.).

85 k. Pasieki (st., b.). 7 k. na pnw., w tem 5 k. d. bitą — w. *Wąsewo,* 2 k. od d. bitej Różan — Ostrów Mazowiecka, nowy kośc. murowany. Na szlaku armji gen. Skrzyneckiego z r. 1831 w operacjach przeciwko gwardji cesarskiej (Wąsewo — Długosiodło — Jakać).

92 k. *Goworowo* (p. o.), na pdz. 3 k. sz., wieś, kośc. romański z r. 1888.

108 k. Ostrołęka (st., rst.) str. 142.

Odc. Ostrołęka — Łomża str. 141. (Kurpiowszczyzna).

136 k. Śniadowo (st., b.), 1 k. na pnz. d. bitą os. przy d. bitej Łomża — Ostrów Mazowiecka. Kośc. z r. 1913; 5 k. na pdz. *Jakać,* w. przy sz. do Ostrowi, miejsce bitwy gen. Skrzyneckiego z gwardją rosyjską 5 maja 1831 r. Kapliczka, zamieniona na szkołę.

145 k. *Czerwony Bór* (p. o., b.), przylega do bezwodnej *puszczy* sosnowej na morenie czołowej, ciągnącej się od Śniadowa na pd. do Szumowa, przy sz. Ostrów — Zambrów, na przestrzeni 25 k. Najwyższe wzniesienie 225 m. n. p. m. 3 k. d. gruntową na pn. — w. *Puchały,* kośc. z r. 1777; — 12 k. od st. Czerwony Bór sz. na pdw. *Zambrów,* m-ko przy skrzyżowaniu się d. bitych Łomża — Czyżew i Ostrów — Białystok, 130 m. n. p. m., 7,411 mszk., charakter handlowo-rolniczy, hot. w rynku, 2 kaw., 2 cuk., i rst. Bank Ludowo-Spółdzielczy i Kasa Stefczyka; elkt. 220 v. kino obok rynku. Kośc. z r. 1879; 2 k. na w. szkoła podchorążych rezerwy. — 13 k. na pdz. sz. — w. Szumowo, na skraju *puszczy,* zw. *Czerwony Bór.*

160 k. *Kołaki* (p. o.), 1 k. na pd. d. polną wieś, kośc. z r. 1834. 2 k. na pnw. — *Chlebiotki,* przy d. bitej do Mężenia, kośc. stary odrestaurowany w r. 1863. Na pn. w kierunku Wizny (str. 155) ciągnie się wielkie bagno, t. zw. *grondami.*

166 k. Czarnowo Undy (p. o.).

177 k. Wnory (st.). 6 k. na pn. d. polną — w. Grodzkie, n. rz. Rokitnicą, ślady przedhistorycznego grodziska, obok wzgórze, t. zw. Żale, cmentarzysko przedhistoryczne

185 k. *Sokoły* (p. o.), 2 k. sz. na pdw. m-o, 16 k. od Wysokiego Mazowieckiego i 39 k. od Białegostoku,

150 m. n. p. m., 2,048 mszk., drobny przemysł i handel, aut. do Białegostoku, Łomży i Tykocina, 2 zajazdy z rst., Bank Spółdzielczy Ludowy i Kasa Stefczyka, elkt. 220 v. Kośc. z r. 1912 przy rynku, *kościołek* zabytkowy na cmentarzu. 14½ na pnw. trk. w. *Waniewo*, rz. Narew, 129 m. n. p. m., nad łąkami zalewowemi, stary kośc.; 10 k. d. bitą od m-a Sokoły na pn. — w. *Kobylin*, n. rz. Śliną, 3 k. od d. bitej im. Marszałka Piłsudskiego. Nowy kośc. przy rynku, stara kaplica na cmentarzu; 23 k. od m-a Sokoły — sz. na pnz. w. *Zawady*, n. rz. Śliną, 9 k. od Tykocina, przy d. bitej Jeżowo—Stręgowa Góra. Stary kośc. drewniany na wzgórzu.

26 k. sz. na pn. od m-a Sokoły: **Tykocin**, m-o, n. rz. Narwią, 3,332 mszk., drobny przemysł, rolnictwo, 12 k. d. gruntową do st. kol. w Knyszynie (str. 207). Przy rynku st. aut. do Białegostoku, Łomży i Warszawy, 2 zajazdy, 2 rst. przy rynku, Kasa Stefczyka, Bank Spółdzielczy i Bank Ludowy, ośw. naftowo-żarowe.

Ul. 11 Listopada dochodzi się do klasztoru po-bernardyńskiego z r. 1771, stąd ul. Bernardyńską do pl. Czarnieckiego 5, do Zarządu Miejskiego, na tyłach którego murowana synagoga z XVIII w. Ul. Czarnieckiego prowadzi do pomnika hetmana Stefana Czarnieckiego z r. 1770. Stąd do skweru i do kośc. parafjalnego renesansowego z r. 1745, fundacji J. K. Branickiego; obok alumnat fundacji Wiesiołowskiego z r. 1633, po przejściu I-ego mostu na Narwi ruiny dawnego klasztoru Bernardynów obok tartaku; grób Łukasza Górnickiego, autora „Dworzanina"; za II mostem na lw. — ruiny zamku, gdzie ks. Janusz Radziwiłł bronił się w 1657 przeciwko wojskom polskim, ślady grodziska przedhistorycznego; t. zw. okopy szwedzkie przy sz. Tykocin — Sokołów.

196 k. Łapy (st., b.) str. 182.
Odc. Łapy — Białystok str. 182.

89. SIEDLCE—MAŁKINIA—OSTROŁĘKA—(Chorzele).

Linja kol. 176 k., poc. os. z Siedlec do Ostrołęki (120 k.) ok. 3 gdz.; z Ostrołęki do Chorzeli (56) k. ok. 2 gdz. Siedlce—Małkinia 66 k., poc. os. ok. 2 gdz.

Siedlce (str. 187).

14 k. Podnieśno (p. o.). 1½ k. na pdz. d. polną — w. *Suchożebry* n. rz. Sosenką, przy sz. Siedlce — Sokołów. Kośc. murowany z r. 1772.

29 k. **Sokołów** (st., b.), 2 k. na w. sz. m-o pow. wpobliżu źródeł rz. Cetynji, 11,350 mszk. 2 hot. przy ul. Kilińskiego i rst. — ul. Długa 32,elkt. 220 v., 1 kino, K.K.O., Kasa Stefczyka, Bank Handlowo — Rzemieślniczy, Spółdzielcza Kasa Chrześcijańsko -Rzemieślnicza na 2 głównych ulicach. Charakter rolniczo-rzemieślniczy (wyrób kożuchów). Na rynku pomnik powstańców 1863 r., ks. Brzóski i Franciszka Wilczyńskiego, straconych tu w 1865 r. Obok kośc. parafjalny z r. 1826. Ul. Długą dochodzi się do cmentarza z kośc. drewnianym pounickim. W okolicy cukrownia, młyn parowy i tartak; 8 k. na pdw. starym trk. w. *Kożuchówek*, przy d. do Mord, kośc. drewniany z r. 1803; 6. k. trk. na w. od Sokołowa — w. *Rogów*, kośc. drewniany z r. 1815, zajęty na cerkiew, obecnie zwrócony. Stąd d. polną 3 k. na pd. — w. *Repki* (9 k. od Sokołowa), przy sz. do Drohiczyna n./Bugiem. Dwór z kaplicą . Stąd sz. 10 k. na pnw. — w. *Skrzeszew*, przy sz. Sokołów — Drohiczyn /n. Bugiem (5 k. od Drohiczyna). Kośc. murowany z r. 1733, pałac, i park; — stąd na pnw. sz. 3 k. — w. *Wierów*, na wyniosłym lw. brzegu Bugu, 2 k. od sz. Sokołów — Drohiczyn. Dawny klasztor prawosławny żeński, kośc. murowany z r. 1836. Seminarjum nauczycielskie żeńskie S. S. Niepokalanek.

5 k. trk. z Repek na pd. — *Włodki*, miejscowość pod w. *Wyrozębami*, grodzisko przedhistoryczne. — 6 k. na pdw. trk. od Skrzeszowa w. *Sawice Ruskie*, stary kośc. drewniany. Stąd na w. 6. k. trk. w. *Knychówek*, 7 k. od st. Niemojki (str. 190), kośc. murowany z r. 1733. Stąd 2 k. na pnw. — w. *Korczew*, n. Bugiem, 3 k. od Drohiczyna Ruskiego, pałac z kaplicą mszalną, park — hodowla srebrnych lisów.

7 k. na pdz. od Sokołowa trk. — *Rozbity Kamień*, na trk. Sokołów — Mokobody, kośc. drewniany z r. 1778.

5 k. od Sokołowa na pdz. — w. *Czerwonka Grochowska*, n. rz. Czerwonką kośc. drewniany z r. 1829.

17 k. od st. w Sokołowie sz. na z. — *Węgrów*, m-o. n. rz. Liwcem, 9.416 mszk., przemysł chałupniczy garbarski i meblarski, 25 k. do st. kol. Łochów, aut. do st. kol. i do Warszawy. 2 zajazdy i rst. w rynku, K. K. O., Kasa Stefczyka, żydowski Bank Spółdzielczy, elkt. 220 v., kino, stadjon i dom sportowy.

W rynku fara z r. 1701, w zakrystji legendarne lustro mistrza Twardowskiego; obok kamienica gdańska z XVI w., dalej starostwo, które mieści się w gmachu dawnej szkoły ks. ks. Komunistów, ufundowanej w XVIII w. Ul. Sokołowską dochodzi się do kośc. o. o. Reformatów z r. 1672, w zabudowaniach poklasztornych gimnazjum koedukacyjne. Ul. Ewangelicką dochodzi się do kośc. Ewangelickiego, erygowanego przez ks. Bogusława Radziwiłła. Odbywały się tu synody ewangelickie w okresie reformacji. Przy drodze do Liwa na 3 k. pomnik powstańców 1863 r. — 4 k. sz. na pdz. — *Liw*, os. n. rz. Liwcem, *ruiny zamku* ks. Mazowieckich z XV w., kośc. z r. 1905. Wpobliżu w. *Grodzisk*; 1 k. d. jezdną na pdw. — ślady osady przedhistorycznej.

4 k. na pdz. od Węgrowa trk. — w. *Jarnice*, n. rz. Liwcem, grodzisko przedhistoryczne. — 8 k. od Węgrowa sz. na pnz. *Stara Wieś*, przy sz. Węgrów — Wyszków, przemysł chałupniczy szewski na eksport, pałac Radziwiłłów, kośc. z r. 1866, rst. III rzędu.

16 k. od Sokołowa d. bitą na pnw. — w *Grodzisk*, n. rz. Cetynją, 2 k. od sz. Sokołów — Sterdyń, dawne grodzisko przedhistoryczne, kośc. drewniany z r. 1778 zabrany na cerkiew, obecnie zwrócony. 12 k. d. polną *Gródek n/Bugiem*, przedhistoryczna osada, kośc. drewniany z XVIII w., zabrany na cerkiew, obecnie zwrócony.

38 k. Kostki (p. o.); 8 k. na pdz. d. polną *Miedzna*, os. n. rz. Miedzianką, była m-em w dawnej ziemi drohickiej, woj. podlaskiego, od XVI w. na prawie magdeburskiem. Kośc. murowany z r. 1893. 3 k. na pnw. trk.— w. *Skibniew*, kośc. drewniany z r. 1743; 8 k. na pnw. d. polną — w. *Sabnie*, n. rz. Cetynją, grodzisko przedhistoryczne.

50 k. Kossów Lacki (p. o., b.), 1 k. na pn. — os. n. rz. Kossówką, kośc. z r. 1907. 3 k. na pdw. trk. — w. *Telaki*, zabytkowa bożnica. 5 k. na w. trk. w. *Sterdyń*, n. rz. Buczynką, przy sz. Sokołów — Sterdyń, pałac i park, kośc. murowany z r. 1778. Stąd 6 k. i 6 k. od st. kol. Kosów — w. *Ceranów*, n. rz. Sterdynką, przy d. bitej Kossów — Nur n. Bugiem i d. bitej do Sokołowa, pałac, wzorowe gospodarstwo rolne, kośc. z 1874 r.

62 k. Treblinka (p. o.); 2 k. na z. — w. *Prostyń*, kośc. murowany z r. 1860.

66 k. Małkinia (st., rst.). Węzeł linji kol. Siedlce — Ostrołęka i Warszawa — Wilno, wieś n. rz. Bugiem, kośc. z r. 1909. 11 k. trk. na z. — **Brok n./Bugiem,** przy ujściu rz. Broku, m-o, 2,895 mszk. 10 k. d. bitą do Ostrowi, 12 k. od st. kol. Sadowne, dawna siedz. biskupów płockich, miejscowość letniskowo-wypoczynkowa, u skraju t. zw. Puszczy Białej; p. w. kolonizacji kurpiowskiej na pn., *kośc. z XVI w. zabytkowy* (późny gotyk), ambona renesansowa, resztki zamku biskupów płockich, stara bożnica. 24 k. na pdz. trk. — w. *Brańszczyk*, na pr. brzegu Bugu, 6 k. od Wyszkowa, 2 k. od d. bitej im. Marszałka Piłsudskiego, przecinającej rozległe lasy nadleśnietwa Jagiel, kośc. z r. 1833.

86 k. **Ostrów Mazowiecka** (st., b.), sz. 2 k. na pd. — m-o pow., 115 m. n. p. m., w okolicy najwyższe wzniesienia sięgają 143 m., 17.611 mszk., przeważający charakter rolniczy, przemysł drzewny, przy d. bitej Warszawa — Wilno im. Marszałka Piłsudskiego, doj. od st. tks. i dróż. (ceny 1 zł.); 3 hot. rst., kaw., skupione około rynku, K. K. O., i Bank Ludowy . Kośc. parafjalny gotycki z r. 1893 przy ul. 11 Listopada, okazały *ratusz* nowoczesny pośrodku rynku. Na przedmieściu *Komorowo* — wpobliżu dw. kol. *Szkoła podchorążych rezerwy*; elkt. 220 v., 3 kina, stadjon sportowy w budowie. M-o założone w r. 1434, w okolicy obszerne lasy.

7 k. na pdz. sz. — *Nagoszewo,* pomnik powstańców z r. 1863 w kształcie przydrożnej kapliczki kurpiowskiej po lw. str. sz. w odległości 500 m. od wsi.

8 k. na w. od Ostrowi Maz. d. polną — w. Jasienica, na skraju puszczy, przechodzącej tu w bezleśne obszary zasiedlone drobną szlachtą. Kośc. murowany z r. 1880.

96 k. *Jelonki* (p. o.), 1 k. na pnw. d. polną wieś. 10 k. d. bitą od Ostrowi przy sz. ostrołęckiej. Kośc. murowany z r. 1693.

107 k. Gucin (p. o.). 5. k. sz. na pdw. — w. *Czerwin,* n. rz. Orz, przy d. bitej do Ostrołęki, kośc. murowany z r. 1777; 6 k. sz. na w. od Gucina — *Grodzisk,* ślady osiedla przedhistorycznego. 3 k. na pnw. od Gucina — w. *Piski,* 3 k. od w. Nadborów, przy sz. Ostrów — Łomża, kośc. murowany z r. 1791.

120 k. *Ostrołęka* (st., rst. — str. 142); 2 k. na pd. — w. *Rzekuń,* kośc. neogotycki.

Odc. Ostrołęka — Chorzele str. **146**. (Kurpiowszczyzna).

90. (Warszawa)—SIEDLCE—TERESPOL—(Brześć—Kowel) / Stołpce)

Linja kol. Warszawa—Kowel 339 k., poc. os. ok. 8½ gdz.; Warszawa — Stołpce 487 k., poc. os. ok. 14 gdz. (z przesiadaniem w Brześciu n. B.); Siedlce—Terespol n. B. 116 k., poc. os. ok. 4 gdz.

Odc. Warszawa — Siedlce str. **187**.

107 k. Dziewule (p. o.). 7 k. na w. d. polną — w. Maciejowice, przy sz. Siedlce — Międzyrzec, grodzisko przedhistoryczne; 12 k. na pnw. d. polną — *Królowa Niwa*. 1 k. od sz. Siedlce Międzyrzec—stylowy dwór i park.

128 k. **Łuków** (st., rst.). Węzeł linji Warszawa — Brześć, Siedlce — Lublin i Łuków — Dęblin. M-o pow. n. rz. Krzną. Od dw. głównego 1½ k., od st. Łapiguz (str. 202), 1 k. 150 m. n. p. m., 14,250 mszk., posiada charakter rolniczo-rzemieślniczy.

Aut.: Radzyń—Siedlce, Kock—Siedlce, Żelechów—Siedlce, Łuków—Warszawa, Stoczek—Łuków.
Pk. **umeblowane** przy ul. Piłsudskiego nr. 9 (6 łż. po 3 zł.).
Rst. ul. Chącińskiego nr. 46.
Kluby — Urzędniczy — ul. Chącińskiego nr. 41 i Podoficerów rezerwy.
Bnk.: Powiatowa kasa komunalna i Spółdzielnia kredytowa.
Drż. 22, ceny kursu — 75 gr. — na kolej — 1 zł. 50 gr.
Elkt. 220 v.
Łaźnia miejska, przy st. Łapiguz, ul. Żelechowska.
Pismo: Dwutygodnik „Podlasie".
Kino.
Boisko sportowe miejskie.

Z dw. gł. idzie się do m-a ul. Kościuszki i Piłsudskiego. Na rogu Konwiktorskiej stoi b. Konwikt ks. ks. Pijarów dla Szaniawskich, obecnie sąd grodzki. Po drugiej str. ul. gmach dawnej szkoły Pijarów — obecnie szpital — przylega do kośc. z r. 1695 r. Na rynku przed kośc. popijarskim pomnik powstańców 1863 r. Ul. Chącińskiego, gdzie na gmachu zarządu miejskiego są tablice pamiątkowe ku czci ks. Brzóski, powstańca z r. 1863, który był miejscowym wikarjuszem i 700-lecia istnienia miasta Łukowa, dochodzi się do kośc. Bernardyńskiego z r. 1629. Idąc dalej ul. Cmentarną dochodzi się na cmentarz z drew-

nianym kośc., stąd nowemi ul. Kolonji Urzędniczej do pomnika Sienkiewicza i przedmieścia Sołaszewice ze st. kol. Łapiguz. Za st. Łapiguz, 1½ k. od m-a, cmentarz z wielkiej wojny europejskiej z kaplicą.

131 k. *Szaniawy* (p. o.), 2 k. na pnz. d. polną wieś, typowe osiedle dawnej szlachty zaściankowej — Szaniawskich, herbu Junosza; wyprowadza się stąd biskup F. K. Szaniawski, który ufundował w r. 1728 konwikt dla Szaniawskich w Łukowie. 10 k. na pdw. od st. d. polną — w. *Polska Wola*, n. rz. Krzną, kośc. fundacji starosty F. Szaniawskiego z XVIII w., zajęty na cerkiew w r. 1875, kośc. drewniany z r. 1821.

148 k. Międzyrzec (st., b.). 2 k. na pn. d. bitą m-o, **Międzyrzec Podlaski** n. rz. Krzną, 131 m. n. p. m., 16,837 mszk., charakter rolniczo-przemysłowy (sortownie i oczyszczanie szczeciny, garbarstwo i kuśnierstwo), aut. do Radzynia, Lublina, Warszawy. Siedlec i Białej Podlaskiej, 2 hot. przy ul. Rynek i ul. Lubelskiej mogą pomieścić 10 osób, 2 rst. cuk. i kaw., kasa im. Stefczyka, Społdzielcza Kasa Dyskontowa, Spółdzielcza Kasa Udziałowa przy ul. Lubelskiej; elkt. 220 v.; czasopisma: Głos powiatu Radzyńskiego, Mezryczer Leben, Podlasier Cajtung i Arbeter Sztyme.

M-o w XV w. otrzymało przywileje miejskie. W rynku znajduje się kośc. ś. Mikołaja z r. 1477, odrestaurowany w r. 1741. Ul. Lubelską dochodzi się do kośc. ś. ś. Piotra i Pawła, fund. A. Czartoryskiego, zajętego na cerkiew w r. 1874, obecnie zwróconego. W odległości ½ k. kośc. ś. Józefa z r. 1782, zajęty na cerkiew w r. 1874, również zwrócony. Wśród wąskich uliczek, zamieszkanych przez żydów, na starem mieście *synagoga* zabytkowa.

Wycieczka do kośc. unickich: 21 k. od st. kol. na pdw. d. gruntową — w. *Drelów*, była widownią prześladowania i mordów unitów za wiarę w r. 1874, kośc. z r. 1834, zabrany na cerkiew, obecnie zwrócony. 8 k. d. gruntową na pdw. — *Żelizna*, stylowy dwór na wzniesieniu. 7 k. d. polną na w. — w. *Kolembród*, n. rz. Żarnicą, kośc. drewniany z r. 1820, zabrany na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony. 5 k. na pn. d. polną — w. *Korczówka*, stary kośc. drewniany, zabrany na cerkiew w r. 1874, obecnie zwrócony. 5 k. na pnz. d. polną — *Witoraż*, kośc. drewniany z r. 1739, zajęty na cerkiew w r. 1874, obecnie zwrócony. Stąd 19 k. trk. na pnz. powrót do Międzyrzeca.

173 k. **Biała Podlaska** (st., rst., węzeł linij kol. Siedlce — Brześć i wąsk. Biała — Janów Podlaski i Konstan-

tynów), 1 k. sz. na pn. — m-o n. rz. Krzną, 148 m. n. p. m., 19.000 mszk., charakter rolniczo-przemysłowy (przemysł drzewny), wpobliżu st. kol. — lotnisko Podlaskiej Wytwórni Samolotów.

2 hot.: Skoczylasa i Warszawski w Rynku na 10 osób, tamże *cuk.* i *rst. Bnk.:* K. K. O., Społdzielczo-Gospodarczy, Kupiecki, Spółdzielczo-Udziałowy i Handlowy w Rynku; *tks.* i *drż.*, 75 gr. za kurs; *elkt.* 220 v., 3 *łazienki*, *czasopisma:* Głos Społeczny i Podlasier Leben, *kino* — Tęcza, *sporty:* korty tenisowe, boisko; *przystań kajakowa* przy moście na Krznie.

Z rynku ul. Bazyljańską dochodzi się do *kość. ś. Józefata* z r. 1690, w którym znajduje się obraz J. Simlera, przedstawiający męczeństwo tego patrona Unji, stąd przez rynek ul. 11 listopada do fary p. w. ś. Anny z r. 1572, z kaplicą Radziwiłłowską przy filji Akademji Krakowskiej; nawprost Fary gmach gimn. męsk., dawnej filji Akad. Krak., na gmachu tablica pamiątkowa, mija się dalej pomnik J. I. Kraszewskiego, ucznia szkoły bialskiej. Dalej wchodzi się w ogrodzenie b. *zamku Radziwiłła* z bramą wjazdową i wieżą z XVII w.; dalej z drugiej strony ul. — szpital pow. fundacji ks. Anny Jabłonowskiej z XVII w., z kaplicą zabytkową; wracając zpowrotem do m-a przy ul. Reformackiej widać ogołocony kośc. poreformacki, obecnie garnizonowy z r. 1671, zajęty swego czasu na cerkiew. W gmachu poklasztornym mieści się gimnazjum żeńskie.

Wycieczka: 16 k. sz. na pd. — *Łomazy*, os. przy sz. Biała-Wisznica, n. rz. Zielawą. W bitwie pod Łomazami zginął Franciszek Pułaski w r. 1769. Kośc. murowany z r. 1906, stara kaplica drewniana na cmentarzu, stara synagoga. Rst. III-go rzędu. 6 k. sz. na pdz. — os. *Rossosz*, przy źródłach rz. Zielawy, kośc. drewniany z 1908 r.

Kolejka wąskotorowa Biała Podl. — Janów Podlaski. *Biała*, st. kol. oddalona od m-a 2 k. — 1 k. Biała Podl. Wąskot. II. —.2 k. Biała Podl. Miasto Wąsk. — 7 k. Rozkosz; sz. na pn. 3 k. — w. *Hrud*, przy sz. Biała — Janów, 8 k. od Białej, kośc. pounicki z r. 1851. — 16 k. Rokitno Podlaskie. — 19 k. *Klonownica Duża*, wieś przy st. kol., kość. pounicki z r. 1851. — 25 k. *Janów Podlaski*, 1 k. od st. kol., m-o n. rz. Krzywulą, 160 m. n. p. m., 3,960 mszk., chrakter rolniczy, aut. Biała Podlaska — Janów, Kostantynów, Łosice i Warszawa. Hot., zajazd i 2 rst. w rynku. elkt. 220 v. W rynku stoi *kolegjata* z r. 1714 (obrazy Smuglewicza), w odległości ½ k. na z. *zamek* b. biskupów i seminarjum duchowne, w parku, ciągnącym się między Kolegjatą a zamkiem, grota ks. biskupa Adama Naruszewicza; groby dawnych biskupów podlaskich w podziemiach Kolegjaty. Po drodze na przedm. *Wygoda* klasztor O.O. Stanisławowitów, obok kośc. filjalny z r. 1790, zajęty na cerkiew. Państwowa stadnicna koni wśród łąk nadburzańkich w *Wygodzie*, 1½ k. od Janowa Podlaskiego.

5 k. na pn. d. polną — w. *Bubel* n. rz. Bugiem, kość. drewniany dla kat. obrządku wschodnio-słowiańskiego. Przeprawa przez Bug do Niemirowa str. 191.

Kolejka wąskotorowa Biała Podl.-Konstantynów. Odc. Biała-Rozkosz, j. w. — 12 k. *Witulin*, wieś n. rz. Klukówką, stary kość. drewniany, b. cerkiew. — 15 k. Marjampol. — 19 k. *Leśna Podlaska*, n. rz. Klukówką, ślady dawnego grodziska przedhistorycznego. Dawny klasztor Paulinów z. r. 1752, filja częstochowskiego na miejscu znalezienia cudownego obrazu Matki Boskiej w r. 1683. Część gmachu dawnego klasztoru prawosławnego zużytkowana na seminarjum nauczycielskie. — 22 k. Nosów. — 26 k. Stasinów. — 28 k. *Konstantynów*, os. miejska przy sz. Janów — Konstantynów — Łosice, kośc. murowany z r. 1905, pałac park Platerów. Rst. III rz.

11 k. od Białej na pnz. trk. — w. *Łukowce*, kośc. drewniany unicki z r. 1695, zajęty na cerkiew, obecnie zwrócony.

189 k. Chołątów (st.), 11 k. na pdz., trk. — w. *Ortel Książęcy*, dawna parafja unicka, kośc. drewniany z r. 1882. 2 k. na pd. d. polną — w. *Ortel Królewski*, dawna parafja unicka, kośc. drewniany z r. 1713. 5 k. na pdz. trk. — w. *Studzianka*, n. rz. Zielawą, niegdyś os. tatarska, stary cmentarz mahometański. 2 k. na pn. — w. Dokudów, n. rz. Zielawą, kośc. drewniany z r. 1928 dla kat. obrządku wschodnio-słowiańskiego.

209 k. *Terespol* n. Bugiem (st.), 2 k. na w. m-o, 7,898 mszk., parafja dla kat. obrządku wschodnio-słowiańskiego. Żelazny pomnik z r. 1821, wzniesiony na pamiątkę zbudowania drogi bitej Warszawa — Brześć na I-ym jej k Rst. III rz. 15 k. na pdw. — w. *Kostomłoty*, n. Bugiem parafja dla kat. obrządku wschodnio-słowiańskiego. 20 k. od Terespola sz. na pd. — **Kodeń**, os. n. Bugiem (4 k. od st. kol. Stradecz na linji Brześć — Włodawa str. 230). Z boku od drogi 1 k. od rynku *ruiny zamku* Sapiehów z r. 1401, murowany gotycki kośc. unicki przy zamku z XV w. W rynku *kośc. z r. 1630 z cudownym obrazem Matki Boskiej Gwadelupańskiej*, wykradzionym z Rzymu przez Mikołaja Sapiehę. Rst. III rzędu. 10 k. d. polną na pdz. — w. *Zabłocie*, kośc. drewniany, b. cerkiew. 11 k. na pd. trk. n. Bugiem — w. *Jabłeczne* n. Bugiem, przy d. Kodeń — Sławatycze, 5 k. od Sławatycz (str. 212) i tyleż od st. kol. Dubica (str. 231), śród malowniczej miejscowości letniskowej. B. klasztor prawosłwny z XVI w.; 7 k. na pnz. od Terespola — w. *Neple*, przy ujściu Krzny do Bugu. Dwór Niemcewiczów. 9 k. na pnz. — w.

Pratulin, n. Bugiem przy sz. Janów — Motykały. Miejsce męczeństwa za wiarę unitów w r. 1874. Kośc. murowany z 1838 r.

214 k. Brześć Centr. (st.) str. 222.

Odc. Brześć — Kowel str. 222. (Polesie). Odc. Brześć — Iwacewicze str. 226 (Polesie). Odc. Iwacewicze — Stołpce str. 91 (Nowogródczyzna).

91. (Lublin)—PARCZEW—ŁUKÓW.

Linja kol. 111 k., poc. os. ok. 3 gdz. Parczew — Łuków 63 k. poc. os. ok. 1 ½ gdz.

Odc. Lublin — Parczew — p. t. II „Przewodnika po Polsce".

58 k. *Parczew* (st., b.), 2 k. m-o n. rz. Piwonią, 164 m. n. p. m., 10,000 mszk., charakter rzemieślniczo-rolniczy, aut. Parczew — Sławatycze — Włodawa, Parczew — Lubartów, Parczew — Lublin — Wisznica — Biała Podlaska i Parczew — Radzyń — Łuków — Siedlce — Warszawa, 1 hot. przy rynku przy Klubie Zw. Podoficerów Rezerwy, 2 domy noclegowe, rst. i piwiarnia w rynku, kasa Stefczyka i Bank Kupiecki. Za Władysława Jagiełły m-o było miejscem obrad sejmów Polski i Litwy. Kośc. murowany z r. 1905, przy nim stara drewniana dzwonnica z r. 1796. Na rozległych błoniach podmiejskich t. zw. dworek królewski wskazuje miejsce, gdzie odbywały się sejmy. 6 k. na z. trk. — w. *Siemień*, n. j. Siemieniem, miejsce wypoczynkowo-letniskowe.

66 k. *Milanów* (st.), 1 k. na w. — wieś, pałac ks. Czetwertyńskich, kośc. murowany z r. 1856, zamknięty przez rząd rosyjski w r. 1876, ponownie otwarty w r. 1905. 7 k. na pnw. d. polną — w. *Rudno*, przy skrzyżowaniu się dróg z Radzynia i Parczewa, kośc. drewniany z r. 1816, zajęty na cerkiew w r. 1874, obecnie zwrócony. 2 k. na w. d. polną — w. *Radcze*, dawny kośc. drewniany z r. 1636, zajęty na cerkiew w r. 1875, kośc. murowany z r. 1890. 8 k. na w. od st. kol. d. gruntową — *Gęś*, 2 k. od sz. Parczew — Jabłoń, kościołek unicki z r. 1665, zajęty na cerkiew w r. 1875. Kośc. murowany z r. 1912.

76 k. Bezwola (st.); 8 k. na pnw. trk. — w. *Przegaliny*, kośc. drewniany z r. 1820, zajęty na cerkiew w r.

1875, obecnie zwrócony. We dworze obserwatorjum astronomiczne W. Szaniawskiego. 7 k. na pn. od st. kol. d. gruntową — *Ostrówki*, drewniany kość. z r. 1743.

88 k. Bedlno (st., b.). 7 k. na pdz. sz. — **Radzyń**, m-o pow., dawniej Kozirynkiem zwane, n. rz. Białką, wpadającą do Tyśmienicy, 130 m. n. p. m., 8,163 mszk., charakter rzemieślniczo-rolniczy. **Aut**.: Lublin — Radzyń, Łuków — Siedlce, Radzyń — Międzyrzec i Radzyń — Kock. Hot. i rst., K. K. O., elkt. 220 v., kino w remizie straży pożarnej. W rynku kość. murowany z r. 1641 w stylu renesansowym. Dwa grobowce fundatorów z czerwonego marmuru. Obok kość. w r. 1760 wzniósł Eustachy Potocki pałac z parkiem; oranżerja w stylu baroku saskiego. W odnowionym pałacu mieszczą się wszystkie urzędy państwowe. 15 k. sz. na pd. — *Czemierniki*, os. miejska n. rz. Tyśmienicą, 3,145 mszk., 30 k. sz. z Parczewa przez Suchowolę. Kość. fundacji Firlejów z XVII w. Brama pałacowa zabytkowa, pozostałość pałacu Firlejów z początku XVII w. Rst. III rzędu.

99 k. Kownatki (p. o.); 5 k. na pn. d. polną — **w. Zarzecz**, n. rz. Krzną, kość. drewniany, przeniesiony ze w. Piszczac. — 11 k. od st. kol. na pdz. d polną — w. *Domaszewnica*, inaczej Zofiborem zwana, n. rz. Bystrzycą, 4 k. od sz. Łuków — Radzyń, 9 k. od Łukowa, dawny klasztor Dominikanów, kość. drewniany z r. 1854.

111 k. Łuków (st., rst.) str. 197.

92. ŁUKÓW—DĘBLIN.

Linja kol. 61 k., poc. os. ok. 1 ½ gdz.

Łuków (st. rst.) str. 197.

4 k. Łapiguz (st.). 20 k. na pnz. d. leśną — w. *Jagodne*, p. w. do rezerwatów **Jata i Topór** — na terenie Państwowego Leśnictwa Jagodne, w odległości 20 k. od Łukowa, 22 k. od Siedlec, 14 k. od Stoczka i 35 k. od st. kol. Krzywdy (str. 202). Są to jedyne na Podlasiu *rezerwaty przyrodnicze*. Obszar ich wynosi: Jata — 281 ha i Topór — 53 ha. Rezerwaty powyższe stanowią ciekawy objekt przyrodniczy o znaczeniu naukowem i historyczno-pamiątkowem. Zostały one utworzone celem skuteczniejszej opieki i ochrony najdalej na pn. w Europie wysuniętych naturalnych *lasów jodłowych*. Tworzą one drzewo-

stany, rosnące na t. zw. *grondach*, otoczonych lasami olszowemi. Drzewostany jodłowe dziś już znacznie nadwyrężone, występują tutaj w formie czystych jodłni, bądź z jednostkową domieszką grabu i osiki, bądź też z domieszką lipy, jaworu, klonu, wiązu górskiego, dębu, grabu i jesionu. W niektórych partjach są łudząco podobne do jedlin karpackich dolnego regla. Jodła dochodzi w Jacie do 1 m. średnicy i 40 m. wysokości, element ściśle górski reprezentują tutaj obok jodły, *jawor*, *wiąz górski* oraz *krzew bezkoralowy*. Do rezerwatu Jata zostały włączone również pewne partje bagnistego lasu olszowego z bogatem runem leśnem. 27 k. na pnz. d. bitą — *Stoczek Łukowski*, os. n. rz. Stoczek, uchodzącą do Świdra, *ponad 2,000 mszk., na cmentarzu drewniany kościołek* z r. 1774, nowy kośc. z r. 1923. Gen. Józef Dwernicki 14 lutego 1831 r. uderzył na oddz. rosyjski gen. Gejzmara pod Stoczkiem od str. Żelechowa i rozgromił go po słynnej szarży kawaleryjskiej. Pamiątkowy pomnik w 100 rocznicę bitwy, przy d. na Seroczyn, n. rzeczką. 15 k. Sarnów (p. o.); 2 k. na pnz. d. polną — w. *Jeleniec*, n. rz. Bystrzycą, b. klasztor Bernardynów z r. 1742. 3 k. na z. d. polną — w. *Stanin*, przy sz. Łuków — Żelechów, kośc. drewniany z r. 1747, stylowy dwór modrzewiowy z XVIII w.

22 k. Krzywda (st.). 3 k. na pdw. d. polną *Szczałb*. kaplica drewniana z figurą Chrystusa, słynąca z cudów, 2 k. na pnw. d. polną — w. *Burzec*, 2 k. od st. kol. *Krzywda*, wspomniana przez Sienkiewicza w „Ogniem i Mieczem" jako siedz. Skrzetuskiego. 4 k. na pdw. d. polną — w. *Wojcieszków*, kośc. z r. 1899, na cmentarzu pochowana Marja z Babskich Sienkiewiczowa, żona Henryka. Pałac Platerów. 7 k. na pdw. trk. — *Serokomla*, os. wiejska n. rz. Czarną, 1976 mszk., kaplica drewniana z r. 1916. 10 k. trk. na pdw. — **Kock**, m-o, 4,462 mszk., 46 k. od Łukowa i 45 k. od Dęblina (połączenia aut.), 2 rst. i zajazd w rynku, elkt. 220 v. Przy rynku kośc. murowany z r. 1719, przerobiony w r. 1898, na cmentarzu odległym o ½ k., do którego dochodzi się ul. Cmentarną, mogiły powstańców z r. 1863 z oddz. gen. Kruka. N. rz. Wieprzem przez ul. Pałacową dochodzi się do pałacu barokowego z XVIII w. hr. Żółtowskich, który ulegał wielokrotnym przeróbkom. Przy d. do Radzynia mogiła pułk. Berka Joselewicza, który poległ tu w r. 1809 w potyczce z Austryjakami. 1½ k. na pdz. d. polną — *Ruska*

Wieś, n. Wieprzem, ślady przedhistorycznego grodziska na piaszczystym wzgórku.

31 k. *Okrzeja* (p. o.), 2½ k. na pnz. d. polną — wieś; 1 k. przed wsią — *kopiec ku czci Henryka Sienkiewicza*. Obok — cmentarz z pomnikiem żołnierzy z r. 1920, oraz zabytkowym pomnikiem pułk. W. P. z r. 1831. We w. Okrzeja kość. z r. 1793, w którym był ochrzczony Sienkiewicz 7/V 1846 r. Przy kość. grobowiec rodziny Ciecieszewskich, gdzie pochowana matka Sienkiewicza i babka Lelewela. Nawprost kość. szkoła — pomnik ku czci Sienkiewicza. W okresie reformacji był tu zbór arjan. Ślady okopów przedhistorycznych przy d. do Woli Okrzejskiej. Rst. *III* rz. — *2* k. na pnw. — *Wycinki*, wśród lasów ks. Czartoryskiej znajduje się tu mogiła powstańców z r. 1863 z dowódcą oddz. kosynierów, Antonim Trzaskowskim. 1 k. na pnw. od Okrzeji — folw. *Wola Okrzejska*. dawny majątek Ciecieszewskich; w oficynie dworskiej urodził się Henryk Sienkiewicz.

7 k. na pdw. od p. o. kol. trk. — *Gułowska Wola*, kość. murowany z r. 1633, oraz dawny klasztor karmelitów, skasowany w r. 1864. Przed r. 1905 miejsce pielgrzymek unitów, którzy udawali się tu na odpusty, dopełniając potajemnie prakryk religijnych. 2 k. d. polną *Konoszadki*, stara kapliczka murowana przydrożna, o wartości zabytkowej. 10 k. trk. *Łysobyki*, os. miejska przy sz. Dęblin — Kock, od Okrzei 14 k., 1967 mszk., kość. murowany z r. 1782, przerobiony ze starego śpichlerza zbożowego. Rst. III rz.

42 k. Leopoldów (st.), 2 k. na z. d. bitą — *Rossósz*, fabryki kafli, szkółki drzew owocowych, wzorowe gospod. rolne.

51 k. *Ryki* (st., b), 2½ k. sz. na pnz. os. miejska przy sz. Garwolin — Lublin, 2.419 mszk. Stary kość. z r. 1737, tu pochowany Stanisław Poniatowski, (ojciec ostatniego króla polskiego. Nowy kość. z r. 1914. Majątek z wzorowem gospodarstwem rybnem i rolnem. Elkt. 220 v. Rst. III rz. 12 k. d. gruntową na pn. — w. *Kłoczów*, n. rz. Okrzejką, kość. drewniany z r. 1737. Tu w 1863 r. ks. Gumowski organizował partję powstańców.

10 k. od st. na pnz. — w. Żabianka, n. rz. Okrzejką, przy sz. Żelechów — Lublin. Kość. drewniany z r. 1754. 12 k. na pdw. d. gruntową — w. *Drążgów*, n. Wieprzem, 3 k. d. gruntową od sz. Dęblin — Kock; kość. drewniany z r. 1771. 2 k. d. gruntową na pnw. — w. *Sobieszyn*, 1 k.

od sz. Dęblin — Kock, od Ryk 20 k. sz. Stacja doświadczalna rolnicza, jedna z najstarszych w Europie i średnia szkoła rolnicza, kośc. z r. 1886. Na cmentarzu pomnik uczniów szkoły, poległych w r. 1918 przy rozbrojeniu Niemców.

93. BRZEŚĆ—OSOWIEC—(Grajewo).

Linja kol. 215 k., poc. os. ok. 6 gdz.; Brześć — Osowiec 19 k., poc. os. ok. $5^3/_4$ gdz.

Brześć C. (st., rst.) str. 222 (Polesie).

15 k. Motykały (p. o.); — 23 k. Łyszczyce (st., b.).

41 k. **Wysokie Litewskie** (st., b.), 3 k. na pd. d. bitą — m-o n. rz. Pulwą, 180 m. n. p. m., 38 k. od Brześcia d. bitą, biegnie tędy d. bita z Janowa Podl. do Żabinki, 2,752 mszk., przemysł młynarski i garbarski, 2 hot. (Fuchsa przy ul. Pocztowej, pk. 1—2 zł.), cuk. i rst.: Libermana i Mikołajewskiego, przy rynku kiosk benzynowy, elkt. 220 v. Naprawa samochodów i rowerów — Kolner Send, ul. Pocztowa. Przy wejściu do m-a n. rz. — *kośc. parafjalny* z r. 1603, wzniesiony z cegły kosztem Sapiehów; mieści wewnątrz piękne ich pomniki. Cenne obrazy i portrety, kosztowne aparaty liturgiczne i artystyczne roboty giserskie. Po drugiej str. rzeki w rozległym parku wznoszą się *ruiny zamku* sapieżyńskiego z XVIII w., obok nich *pałac* obecnych właścicieli dóbr, hr. Potockich, z wielu dziełami sztuki. 8 k. na w. (od d. bitej 4 k.) *Szostakowo* z dworem, w którym urodził się dyktator Roman Traugutt.

14 k. od Wysokiego na pdz. trk. — w. *Wołczyn*, n. rz. Pulwą, pcz. i tlg., felczer. Rst. III rz., piwiarnia, zjeść można również u Osickiego, urzędnika gminy. *Kośc. barokowy* z r. 1733, na wzór rzymskiego Maria Magiore, fundacji Stanisława Poniatowskiego, kaszt. krakow., ojca króla Stanisława Augusta. W aktach parafjalnych w zakrystji metryka chrztu tego króla, który się tu urodził w pałacu Czartoryskich, później Poniatowskich; z pałacu tego pozostały tylko nieznaczne ślady. Miejsce urodzenia malarza Zygmunta Vogla. Cerkiew prawosławna z r. 1586. Informacje, odnoszące się do Wołczyna i okolicy — w urzędzie gminnym. Grupy wycieczkowe mogą nocować w niezamieszkanej plebanji kat. D. powrotną z Wołczyna,

zamiast na Wysokie Litewskie, można skierować do st. Łyszczyc, p. w.

55 k. Czeremcha (st., rst.), węzeł linji kol. Brześć — Osowiec i Siedlce — Lida (str. 160; Puszcze Białowieska i Świsłocka).

61 k. Kleszczele (st.), 2 k. na pn. sz. m-o n. rz. Nurcem, str. 160. — 74 k. Gregorowce (st.). — 82 k. Lewki (p. o.).

86 k. **Bielsk Podlaski** (st., rst., węzeł kol. Brześć — Grajewo i Bielsk Podl. — Białowieża), ½ k. na pn. — m-o pow. n. rz. Białą, 150 m. n. p. m., 7.000 mszk., charakter rolniczo-handlowy. Aut. do Białegostoku, Boćków, Siemiatycz, Milejczyc, Brańska i Małkini, Hajnówki — Białowieży i Urli. Hot.: Polski, Warszawski i Szajkowej przy ul. 11 listopada, 2 rst. i cuk. przy placu Piłsudskiego, K. K. O. przy Wydziale Państwowym. Oddz. P. T. K. (Wydział Powiatowy). Elkt. 220 v. Częściowo urządzenia kanalizacyjne, 2 kina.

M-o posiada przywileje miejskie od 1430 r. Przy połączeniu Podlasia z Koroną w r. 1569 Bielsk był stolicą ziemi bielskiej, złożonej z 3 pow.: brańskiego, tykocińskiego i suraskiego.

Z dw. ścieżka prowadzi n. rzeką do wyniosłej Góry Zamkowej, stamtąd idzie się na pl. Piłsudskiego obok cerkwi z XVII w., pod Nr. 2 budynek dawnej pcz. konnej, ul. główną do Ratusza z XV w. Stamtąd przez Rynek do kośc. parafjalnego, na końcu ul. głównej przy d. do Białegostoku — kośc. Pokarmelicki; 24 k. d. bitą na z. — *Brańsk*, m-o na pr. brzegu rz. Nurca, 24 k. od st. kol. w Szepietowie (str. 181), 130 m. n. p. m., 4,363 mszk., charakter rolniczy, hot., 2 rst., kasa Stefczyka i Bank Ludowy żydowski przy rynku, elkt. 220 v., kino szkolne. M-o otrzymało prawo magdeburskie w r. 1493, do r. 1763 odbywały się tu sądy ziemskie. Kośc. murowany z r. 1862. 3 k. d. polną na z. — *Kumat*, uroczysko n. rz. Branką, grodzisko przedhistoryczne, miejsce bitwy Bolesława Wstydliwego w r. 1264 z Jadźwingami.

8 k. na pdz. od Brańska — w. *Rudka*, przy sz. Brańsk — Ciechanowiec. Pałac Potockich.

103 k. *Strabla* (st.), 1 k. na z. na lw. brzegu Narwi — stary kośc.

118 k. Lewicka (st.); 8 k. na z. d. polną — w. *Turośń*, n. rz. Turośń, parafja z r. 1515, kośc. nowy z r. 1887.

4 k. na pd. trk. — w. *Juchnowiec*, przy plancie kol. Białystok — Bielsk, parafja kat. z r. 1546, kośc. murowany z r. 1746.

132 k. Białystok C. (st., rst., węzeł kol. Brześć — Grajewo, Warszawa — Wilno, Warszawa — Baranowicze, Białystok — Łomża, str. 182).

137 k. *Starosielce* (st.), ½ k. na w. — m-o, 5 k. od Białegostoku, przy kol. warsztatach mostowych Dyrekcji kol. Wileńskiej, 3539 mszk., większość emerytów i czynni kolejarze. 12 k. na pnz. d. bitą — *Choroszcz*, m-o n. rz. Choroszczanką; w XV w. osiedli tu Dominikanie, w XVIII w. hetman Branicki wybudował letnią rezydencję, kośc. z r. 1707. Gdy Białystok stał się centrum przemysłu włókienniczego, zrujnowany pałac Branickich w r. 1846 został przebudowany na fabrykę sukna i koców, obecnie znajduje się tutaj wojew. międzykomunalny szpital dla psychicznie i nerwowo chorych; elkt., dostarczana przez elektrownię własną szpitala. 2.900 mszk., 12 k. od Białegostoku przy d. bitej Warszawa — Wilno im. Marszałka Piłsudskiego. Na cmentarzu kapliczka — pomnik powstańców 1863 r. i ochotników 1920 r. Rst. III rz. przy ul. Dominikańskiej. Gospoda przy kośc. w rynku. 1½ k. na pdz. — *Sieskowizna*, miejscowość przy d. bitej Białystok — Jeżewo, 163 m. n. p. m., zwana Babią Górą, obecnie cmentarz wojskowy z czasów wielkiej wojny. Ślady grodziska przedhistorycznego.

2 k. od Choroszczy na pnz. — w. *Żółtki*, n. Narwią, przy ujściu rz. Supraśl do Narwi; przy d. bitej most drewniany przez Narew. Koszarka drogowa w gmachu dawnego urzędu celnego, między b. Królestwem Polskiem i cesarstwem.

10 k. na pnw. od Starosielc — w. *Dobrzyniew*, przy sz. Białystok — Grajewo, 14 k. od Białegostoku. Parafja od 1519 r. Kośc. murowany z r. 1909.

161) k. *Knyszyn* (st.), 2 k. na pnw. — m-o n. rz. Jastrzanką, przy d. bitej Białystok — Grajewo, 28 k. od Białegostoku, 4197 mszk., kośc. z r. 1520, wielokrotnie przerabiany, dzwonnica z r. 1859, na rynku pomnik żołnierzy polskich, poległych w r. 1920.; 1½ k. w str. Białegostoku — t. zw. Góra Zamkowa, gdzie stał drewniany zameczek myśliwski króla Zygmunta Augusta. W majątku Knyszyn 2 k. od st. kol. na z. — ślady zamku, budowanego dla kochanki króla, Giżanki. — 4 k. sz. na pn. od m-a j.

Czechowizna, zwane j. *Zygmunta Augusta*. 15 k. sz. na pnw. od st. Knyszyn — w. *Jasionówka*, przy d. bitej Knyszyn—Korycin, n. rz. Brzozówką. Kość. murowany z XVI w. Stara kapliczka drewniana na cmentarzu.

176 k. Mońki (st.). 10 k. na pdz. sz. — w. *Trzcianne*, przy trk. Goniądz — Tykocin, 16 k. od st. Osowiec, na płaskowyżu 160 m. n. p. m., dominującym nad dolinami bagnistemi rz. Biebrzy i Narwi, parafja od r. 1504, kośc. murowany z r. 1846.

190 k. *Osowiec* (st., b.), twierdza wśród bagien rz. Biebrzy (str. 132), — 6 k. na pnw. sz. *Goniądz* — m-o, aut. Białystok — Knyszyn — Goniądz — Suchowola, 3,875 mszk., 145 m. n. p. m., charakter rolniczy, (przemysł ludowy tkacki), hot., zajazd i rst. przy Rynku, przystań dla kajaków na rz. Biebrzy. Zabytkowa *synagoga* żydowska, przerobiona z dawnego szpichlerza. 12 k. na pnw. d. bitą — w. *Dolistów*, n, rz. Biebrzą przy sz. Osowiec — Grodno, kośc. murowany z r. 1791

Odc. Osowiec — Grajewo st walszczyzna).

94. (Warszawa — Wyszków) — OSTRÓW MAZ. — ZAMBRÓW—BIAŁYSTOK.

Sz. Warszawa — Białystok 198 k. Aut. Warszawa—Zambrów—Białystok — 2 razy dziennie. Warszawa — Zambrów — Łomża — 1 raz dziennie.

Odc. Warszawa—Wyszków p. t. III „Przewodnika po Polsce". 57 k. od Warszawy — w. Trzcianka; npr. na pdw. 4 k. — w. Brańszczyk, str. 196; Aż do Ostrowi Mazow. sz. przecina lasy nadleśnictwa *Jegiel*; na 81 k. — w. Nagoszewo str. 196; na 100 k. — Ostrów Mazowiecka str. 196, p. węzłowy sz. do Różana, Ostrołęki, Łomży, Mińska Mazowieckiego i Małkini; na 106 k. —w. Prosienica; na 118 k.— w. Szumowo (str. 192); — 122 k. w. Ostrożne. — 130 k. *Zambrów* (str. 192), węzeł sz. do Czyżewa i Ciechanowca, do Bielska i do Łomży; — 146 k. w. Kołaki; — 150 k. Mężenin (wl. *Rutki*); — 160 k. Kobylin str. 193;— 168 k. Jeżewo, węzeł sz. do Łomży, Osowca, Starosielc, Wysokiego Mazowieckiego i do Tykocina (str. 193); 184 k. Żółtki, (str. 207). — 186 k. Choroszcz (str. 207). — 198 k. Białystok str. 182.

95. (Warszawa—Mińsk) — SIEDLCE — BIAŁA — (Brześć).

Sz. 434 k.; odc. Kałuszyn — Brześć k. 117. Na szlaku Warszawa—Siedlce aut. 1 raz dziennie. Na szlaku Lublin—Siedlce—Biała Podl. aut. 1 raz dzien. Na szlaku Biała Podl. — Brześć aut. 1½ raz dziennie.

Odc. Warszawa—Kałuszyn p. t. III „Przewodnika po Polsce". Na 56 k. od Warszawy — w. *Bolmie* (str. 187); — 75 k. *Iganie* (str. 189) — 80 k. *Siedlce* (str. 187), węzeł sz. do Sokołowa i Łomży, do Garwolina, do Radzynia, do Mord i Łosic i do Krześlina (str. 189).

Szlak aut. z Siedlec do Mord (18 km.) i Łosic (32 k.) 2 r. dziennie — 1 k. Stara Wieś; — 5 k. Stok Lacki; — 12 k. Wyczółki, stąd 2 k. *Pruszyn* (str. 189); — 18 k. *Mordy* (str. 189); stąd 4 k. na pd. — Czołomyje (str. 190), — 25 k. Wojnów; — 32 k. *Łosice* (str. 190); stąd na pn. 6 k. sz. — *Niemojki* (str. 190), — 9 k. *Łysów*.

Z Siedlec sz. do Brześcia prowadzi w dalszym ciągu przez: — 8 k. w. Ujrzanów; — 103 k. *Zbuczyn* (str. 197); — 129 k. *Maciejowice* (str. 197) — 161 k. *Królowa Niwa* (str. 197); — 198 k. Żabce; — 239 k. *Międzyrzec* (str. 198); — 306 k. *Biała* (str. 198), węzeł sz. do Janowa Podl. i do Łomazów.

Szlak aut. Biała—Łomazy 15 k. 1 r. dziennie.

Łomazy str. 199.

Z Białej sz. do Brześcia prowadzi dalej: — 315 k. *Woskrzenice Duże* (str. 200); — 330 k. rz. Krzna, — 346 k. *Horbów* (str. 200), — 363 k. Wólka. — 395 k. *Terespol* str. 260, — 434 k. *Brześć* (str. 222).

96. (Warszawa — Kołbiel) — GARWOLIN — RYKI — MOSZCZANKA — (Lublin).

Sz. k. 160. Odc. Kołbiel—Moszczanka k. 60. Linja aut. Warszawa—Lublin 2 razy dziennie.

Odc. Warszawa—Kołbiel p. t. III „Przewodnika po Polsce".

Na 59 k. od Warszawy — *Garwolin* (str. 178); — 74 k. *Gończyce* (str. 179) — 87 k. Niwa Babicka; — 93 k. *Ryki* (str. 204); — 99 k. *Moszczanka*, węzeł sz. do Dęblina, Radzynia i Lublina.

Odc. Moszczanka — Lublin p. t. II „Przewodnika po Polsce".

97. (Warszawa — Wyszków) — SOKOŁÓW — WYSOKIE LITEWSKIE.

Sz. k. 199. Odc. Wyszków—Wysokie Litewskie k. 147. Na odc. Warszawa — Wyszków aut. — 2 r. dziennie. Na odc. Łochów — Węgrów Sokołów — 1 r. dziennie.

Odc. Warszawa—Wyszków p. t. III „Przewodnika po Polsce".

Na 60 k. od Warszawy — w. Skuszew; — 65 k. w. Gwizdały. — 67 k. w. Budziska; — 68 k. sz. przecina kol. Warszawa — Białystok; — 69 k. *Łochów* (str. 180); — 72 k. *Kamienna* (str. 180), — 81 k. *Stara Wieś* (str. 195); — 96 k. *Węgrów* (str. 194); 111 k. przecięcie kol. Ostrołęka — Siedlce; — 113 k. *Sokołów* (str. 194); — 122 k. *Repki* (str. 194) — 130 k. *Skrzeszew* (str. 194); — 133 k. przecięcie rz. Bugu; — 143 k. *Drohiczyn* str. 190; — 161 k. st. kol. *Siemiatycze* (str. 190); — 167 k. w. Radziwiłłówka (stąd na pd. 4 k. — *Mielnik* (str. 191); — 188 k. w. Makarowo; — 199 *Wysokie Litewskie* (str. 205);

Czechowizna, zwane j. *Zygmunta Augusta*. 15 k. sz. na pnw. od st. Knyszyn — w. *Jasionówka*, przy d. bitej Knyszyn—Korycin, n. rz. Brzozówką. Kośc. murowany z XVI w. Stara kapliczka drewniana na cmentarzu.

176 k. Mońki (st.). 10 k. na pdz. sz. — w. *Trzcianne*, przy trk. Goniądz — Tykocin, 16 k. od st. Osowiec, na płaskowyżu 160 m. n. p. m., dominującym nad dolinami bagnistemi rz. Biebrzy i Narwi, parafja od r. 1504, kośc. murowany z r. 1846.

190 k. *Osowiec* (st., b.), twierdza wśród bagien rz. Biebrzy (str. **132**), — 6 k. na pnw. sz. *Goniądz* — m-o, aut. Białystok — Knyszyn — Goniądz — Suchowola, 3,875 mszk., 145 m. n. p. m., charakter rolniczy, (przemysł ludowy tkacki), hot., zajazd i rst. przy Rynku, przystań dla kajaków na rz. Biebrzy. Zabytkowa *synagoga* żydowska, przerobiona z dawnego szpichlerza. 12 k. na pnw. d. bitą — w. *Dolistów*, n, rz. Biebrzą przy sz. Osowiec — Grodno, kośc. murowany z r. 1791.

Odc. Osowiec — Grajewo str. **132** (Suwalszczyzna).

94. (Warszawa — Wyszków) — OSTRÓW MAZ. — ZAMBRÓW—BIAŁYSTOK.

Sz. Warszawa — Białystok 198 k. Aut. Warszawa—Zambrów—Białystok — 2 razy dziennie. Warszawa — Zambrów — Łomża — 1 raz dziennie.

Odc. Warszawa—Wyszków p. t. III „Przewodnika po Polsce".
57 k. od Warszawy — w. Trzcianka; npr. na pdw. 4 k. — w. Brańszczyk, str. 196; Aż do Ostrowi Mazow. sz. przecina lasy nadleśnictwa *Jegiel*; na 81 k. — w. Nagoszewo str. **196**; na 100 k. — Ostrów Mazowiecka str. **196**, p. węzłowy sz. do Różana, Ostrołęki, Łomży, Mińska Mazowieckiego i Małkini; na 106 k. —w. Prosienica: na 118 k.— w. Szumowo (str. **192**); — 122 k. w. Ostrożne. — 130 k. *Zambrów* (str. **192**), węzeł sz. do Czyżewa i Ciechanowca, do Bielska i do Łomży; — 146 k. w. Kołaki; — 150 k. Mężenin (wl. *Rutki*); — 160 k. Kobylin str. 193; — 168 k. Jeżewo, węzeł sz. do Łomży, Osowca, Starosielc, Wysokiego Mazowieckiego i do Tykocina (str. **193**); 184 k. **Żółtki**, (str. **207**). — 186 k. Choroszcz (str. 207). — 198 k. Białystok str. 182.

95. (Warszawa—Mińsk) — SIEDLCE — BIAŁA — (Brześć).

Sz. 434 k.; odc. Kałuszyn — Brześć k. 117. Na szlaku Warszawa—Siedlce aut. 1 raz dziennie. Na szlaku Lublin — Siedlce — Biała Podl. aut. 1 raz dzien. Na szlaku Biała Podl. — Brześć aut. 1½ raz dziennie.

Odc. Warszawa—Kałuszyn p. t. III „Przewodnika po Polsce".
Na 56 k. od Warszawy — w. *Boimie* (str. 187); — 75 k. *Iganie* (str. 189) — 80 k. *Siedlce* (str. 187), węzeł sz. do Sokołowa i Łomży, do Garwolina, do Radzynia, do Mord i Łosic i do Krześlina (str. 189).
Szlak aut. z Siedlec do Mord (18 km.) i Łosic (32 k.) 2 r. dziennie — 1 k. Stara Wieś; — 5 k. Stok Lacki; — 12 k. Wyczółki, stąd 2 k. *Pruszyn* (str. 189); — 18 k. *Mordy* (str. 189); stąd 4 k. na pd. — Czołomyje (str. 190), — 25 k. Wojnów; — 32 k. *Łosice* (str. 190); stąd na pn. 6 k. sz. — *Niemojki* (str.190), — 9 k. *Łysów*.

Z Siedlec sz. do Brześcia prowadzi w dalszym ciągu przez: — 8 k. w. Ujrzanów; — 103 k. *Zbuczyn* (str. 197); — 129 k. *Maciejowice* (str. 197) — 161 k. *Królowa Niwa* (str. 197); — 198 k. Żabce; — 239 k. *Międzyrzec* (str. 198); — 306 k. *Biała* (str. 198), węzeł sz. do Janowa Podl. i do Łomazów.
Szlak aut. Biała—Łomazy 15 k. 1 r. dziennie.
Łomazy str. 199.

Z Białej sz. do Brześcia prowadzi dalej: — 315 k. *Woskrzenice Duże* (str. 200); — 330 k. rz. Krzna, — 346 k. *Horbów* (str. 200), — 363 k. Wólka. — 395 k. *Terespol* str. 260, — 434 k. *Brześć* (str. 222).

96. (Warszawa — Kołbiel) — GARWOLIN — RYKI — MOSZCZANKA — (Lublin).

Sz. k. 160. Odc. Kołbiel—Moszczanka k. 60. Linja aut. Warszawa—Lublin 2 razy dziennie.
Odc. Warszawa—Kołbiel p. t. III „Przewodnika po Polsce".
Na 59 k. od Warszawy — *Garwolin* (str. 178); — 74 k. *Gończyce* (str. 179) — 87 k. Niwa Babicka; — 93 k. *Ryki* (str. 204); — 99 k. *Moszczanka*, węzeł sz. do Dęblina, Radzynia i Lublina.
Odc. Moszczanka — Lublin p. t. II „Przewodnika po Polsce".

97. (Warszawa — Wyszków) — SOKOŁÓW — WYSOKIE LITEWSKIE.

Sz. k. 199. Odc. Wyszków—Wysokie Litewskie k. 147. Na odc. Warszawa — Wyszków aut. — 2 r. dziennie. Na odc. Łochów — Węgrów Sokołów — 1 r. dziennie.
Odc. Warszawa—Wyszków p. t. III „Przewodnika po Polsce".
Na 60 k. od Warszawy — w. Skuszew; — 65 k. w. Gwizdały. — 67 k. w. Budziska; — 68 k. sz. przecina kol. Warszawa — Białystok; — 69 k. *Łochów* (str. 180); — 72 k. *Kamienna* (str. 180), — 81 k. *Stara Wieś* (str. 195); — 96 k. *Węgrów* (str. 194); 111 k. przecięcie kol. Ostrołęka — Siedlce; — 113 k. *Sokołów* (str. 194); — 122 k. *Repki* (str. 194) — 130 k. *Skrzeszew* (str. 194); — 133 k. przecięcie rz. Bugu; — 143 k. *Drohiczyn* str. 190; — 161 k. st. kol. *Siemiatycze* (str. 190); — 167 k. w. Radziwiłłówka (stąd na pd. 4 k. — *Mielnik* (str. 191); — 188 k. w. Makarowo; — 199 *Wysokie Litewskie* (str. 205);

98. BIAŁYSTOK — SOKÓŁKA.

Sz. 40 k. Aut. 2 razy dziennie.
Białystok (str. 182); — ½ k. przecięcie rz. Białej; — 8 k. *Wasilków* str. 186); sz. przecina lasy leśnictwa Czarna Wieś, w. Horodniane na 14 k., na 20 k. Buksztel; stąd 2 k. *Czarna Wieś* (str 186); 29 k. Moczalnia, przecięcie rz. Sokołdy; — 40 k. *Sokółka* str. 106.

99. (Łomża)—WIZNA — OSOWIEC (Sucha Wola—Grodno).

Sz. Wizna—Sucha Wola 80 k. Aut. Łomża—Wizna—Góra Strekowa — Białystok 2 razy dziennie.
Odc. Łomża — Wizna str. 155 (Kurpiowszczyzna).

Na 33 k. od Łomży — Góra Strekowa n. rz. Narwią;— 39 k. w. Laskowiec; 7 k. na z. d. polną — w. *Gielczyn*, w widłach rz. Biebrzy i Narwi, kośc. drewniany z r. 1777; — sz. idzie dalej wzdłuż olbrzymich bagien, rozciągających się po lw. str. n. rz. Biebrzą; są to: bagno *Ławki* i bagno *Podleskie*; — na 56 k. przecięcie rz. Rosodki; — na 70 k. Osowiec (str. 132); węzeł sz. do Grajewa, Knyszyna i Radziwiłłowa; — 76 k. Goniądz (str. 208).

Szlak aut. Osowiec — Goniądz — Knyszyn — Białystok: Aut. 1 raz dziennie.
20 k. st. kol. *Mońki* (str. 208); — na 35 k. sz. mija po lw. str. j. *Zygmunta Augusta* (str. 208). — 41 k. *Knyszyn* (str. 207). 53 k. *Wielkie Dobrzyniewo* (str; 207) — 71 k. *Białystok* (str. 182)
Odc. sz. Goniądz — Dąbrowa str. 133 (Suwalszczyzna); odc. Dąbrowa — Grodno str. 119 (Grodzieńszczyzna).

100. (Łomża)—CZERWONY BÓR—ZAMBRÓW — BIELSK.

Sz. 89 k.; Czerwony Bór—Bielsk 81 k.; Na odc. Łomża —Zambrów—Wysokie Litewskie aut. 2 r. dziennie. Na odc. Bielsk —Brańsk —Ciechanowiec — Małkinia — 1 raz dziennie.
Odc. Łomża — Czerwony Bór str. 157, (Kurpiowszczyzna).
Na 8 k. od Łomży — *Czerwony Bór* (str. 192), — 20 k. *Zambrów* (str. 192); — 29 k. *Jabłonka Kośc.* (str. 181); — 40 k. *Wysokie*

Mazowieckie (str. 181); — 47 k. przecięcie kol. Małkinia — Białystok przy st. kol. Szepietowo; — 50 k. *Dąbrówka Kościelna* (str. 181); — 73 k. *Brańsk* (str. 206); — 86 k. w. Łubin; — 89 k. w. Grabowiec; — 99 k. *Bielsk* (str. 206).

101. (Łomża) — CZERWONY BÓR — ZAMBRÓW CZYŻEW—SOKOŁÓW—SIEDLCE.

Sz. 122 k.; Czerwony Bór — Siedlce 114 k. Na odc. Łomża — Zambrów — Czyżew — aut. raz dziennie. Na odc. Węgrów — Sokołów — Siedlce — aut. raz dziennie.

Łomża — Czerwony Bór str. 192; Czerwony Bór — Zambrów p. w.
Na 42 k. od Łomży — *Czyżewo* (str. 181).

Szlak aut. Czyżewo — Ciechanowiec: Aut. raz dziennie.

Na ½ od Czyżewa przecięcie kol. Małkinia — Białystok; — 6 k. Biała. — 9 k. *Boguty* (str. 181); — 19 k. *Ciechanowiec* (str. 181).

Sz. do Siedlec z Czyżewa przecina na 16 k. rz. Bug.; 16½ k. rz. *Nur*. (str. 181); — 25 k. *Ceranów* (str. 195).; — 33 k. *Sterdyń* (str. 195); — 39 k. *Zambrów* (str. 194); — 42 k. *Sabnie* (str. 195); — 46 k. *Nieciecz* (str. 194); — 53 k. *Sokołów* (str. 194); — 62 k. Kowiesy, przecięcie linji kol. Małkinia — Siedlce; — 73 k. Suchożebry; — 83 k. *Siedlce* (str. 187).

102. SIEDLCE — ŁUKÓW — RADZYŃ.

Sz. 56 k. Aut. 2 razy dziennie,

Na 7 k. od Siedlec — *Wiśniew* (str. 197); — 29 k. *Łuków* (str. 197); 10 k. na z. Dąbrówka, miejscowość przy d. z Łukowa do rezerwatu *Jata* (str. 202), d. polna, leśna z pomnikiem ku czci ks. Brzózki, który podczas powstania 1864 ukrywał się w lasach łukowskich przed pościgiem Rosjan. 47 k. w. *Ulan*, n. rz. Sianówką, kość. murowany z r. 1771 — 56 k. *Radzyń* (str. 202).

103. RADZYŃ — PARCZEW — WISZNICE — SŁAWATYCZE — WŁODAWA.

Sz. Radzyń — Wisznice 43 k.; Parczew — Wisznice 28 k.; Wisznice — Sławatycze — Włodawa 50 k. Na odc. Radzyń — Wisznice — Sławatycze — aut. raz dziennie. Na odc. Parczew. — Wisznice — Sławatycze — Włodawa — aut. raz dziennie. Na odc. Lublin — Parczew — Wisznice — Biała Podl. — aut. raz dziennie.

a) Radzyń — Wisznice.

Na 12 k. Bezwola, przecięcie linji kol. Łuków—Parczew; na ½ k odnoga sz. na pd. 2 k. do *Wohynia* (str. 201); — 20 k. odnoga sz. na pn. do *Komorówki* (str. 201); — 35 k. Polubicze; 43 k. *Wisznice,* os. n. rz. Zielawą, dawna siedziba Sapiehów, kośc. murowany z r. 1872, zajęty na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony; stara synagoga; na cmentarzu pochowana matka J. I. Kraszewskiego. Rst. III rz.

b) Parczew — Wisznice.

Parczew (str. 201); — 20 k. w. *Jabłoń,* kośc. murowany z r. 1909. pałac hr. Zamoyskiego. — 25 k. *Horodyszcze,* os. śród bagnistej okolicy, kośc. drewniany z r. 1760, zajęty na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony. Zabytkowy dwór, cmentarz na grodzisku przedhistorycznem. — 28 k. Wisznice,p. w.

c) Wisznice — Sławatycze — Włodawa.

Wisznice, p. w. 9 k. na pnw. d. polną — w. Romanów, — rodowa Kraszewskich, gdzie wychowywał się u babki J I. Kraszewski; 5 k. na pn., od sz. 1½ k. — *Żeszczynka,* zabytkowy kośc. drewniany, zajęty na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony. — 25 k. *Sławatycze,* os. n. Bugiem, 6 k. do st. kol. za Bugiem w Domaczewie na linji Brześć—Włodawa, wyrób ozdobnych kożuszków, koszykarstwo i plecionkarstwo, kośc. z r. 1913 obok cerkwi. — 30 k. w. Hanna, n. Bugiem, kośc. murowany z r. 1739, zajęty na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony. — 34 k. w. *Dołhobrody,* n. Bugiem, kośc. drewniany fundacji Radziwiłłów, zajęty na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony; — 41 k. w. *Różanka,* n. Bugiem, kośc. murowany z r. 1908 uszkodzony podczas wielkiej wojny. Pałac Zamoyskich częściowo uszkodzony. Tu urodził się metropolita kijowski Hipacy Pociej, główny sprawca Unji Brzeskiej w XVI w.;

50 k. **Włodawa,** m-o pow. na lw. brzegu rz. Bug, przy zbiegu granic woj. lubelskiego, poleskiego i wołyńskiego, 150 m. n. p. m., 8,592 mszk., charakter rolniczo-rzemieślniczy, st. kol. Włodawa na pr. brzegu Bugu o 4½ k. (str. 231). 2 hot. i kaw. 2 rst., K. K. O. Aut.

do Lublina, Brześcia n. Bugiem, Chełma, Parczewa i Lubomla. Elkt. 220 v., kino obok Zarządu Miejskiego.

Fara w stylu barokowym, jeden z grupy kośc. paulińskich z r. 1717, obok klasztor ufundowany w r. 1698 przez Ludwika Pocieja, obecnie zajęty przez Starostwo, zabytkowa *synagoga*, murowana z XVII w. W rynku czworobok domów, niegdyś przeznaczony na pomieszczenie sklepów garncarskich z XVII w. Obok cerkiew erekcji ks. Romana Sanguszki z r. 1564 na wyniosłym brzegu Bugu. 3 k. na pdz. sz. — *Orchówek*, os. n. Bugiem w nizinie nadrzecznej wpobliżu jeziora o wodzie żółtej i gorzkiej. Kośc. murowany z r. 1780, zajęty na cerkiew w r. 1864, obecnie zwrócony; 17 k. na z. od Włodawy trk. — w. *Lubień*, przy trk. Włodawa—Parczew, zabytkowy kośc. drewniany, zajęty na cerkiew w r. 1875, obecnie zwrócony.

104. RADZYŃ — DĘBLIN.

Sz. 66 k. Aut. na odc. Radzyń — Kock raz dz.
Radzyń str. 202; — 20 k. *Kock* (str. 203); — 31 k. Przytoczno. 1 k. na pd. *Łysobyki* (str. 204); — 37 k. d. na pd. do *Sobieszyna* (str. 204); — 54 k. Moszczanka; — 66 k. Dęblin (str. 179).

105. OSTRÓW MAZ. — ŁOCHÓW.

Sz. 35 k. Aut. raz dziennie.
Ostrów Maz. str. 196; sz. przecina lasy Jagielskie; — 11 k. *Brok* n. Bugiem (str. 196); sz. przecina rz. Bug; — 23 k. obok st. kol. Sadowne sz. przecina linję kol. Małkinia — Tłuszcz; — 35 k. *Łochów* str 180.

106. SIEDLCE — SEROCZYN.

Sz. 34 k. Aut. raz dziennie na odc.: Siedlce—Seroczyn—Stoczek. 20 k. na pnz. sz. przy drodze do Węgrowa — *Mokobody*, os. miejska n. rz. Liwcem, kośc. z r. 1792, wzniesiony na pamiątkę Konstytucji 3-ego maja na wzór projektowanego w ogrodzie botanicznym w Warszawie. Pod os. w *Budzieszynie* kaplica z cudownym obrazem Matki Boskiej. — 14 k. od Siedlec — w. *Skórzec*, kośc. murowany z r. 1794, należy do zakonu OO.

Marjanów, których usunął rząd rosyjski w r. 1864, obecnie powrócili; — 30 k. *Wodynie*, stara os. ziemi czerskiej, była m-em do r. 1930, miejsce ostatniego postoju pułku gen. Prądzyńskiego przed bitwą pod Iganiami. Na cmentarzu pochowany mineralog Jan Filip Carossi, włoch, dyrektor górnictwa za króla Stanisława Poniatowskiego. — 34 k. *Seroczyn*, os. wpobliżu źródeł Świdra, 34 k. sz. od Siedlec, wzorowe gospodarstwo rolne, 6 k. od Stoczka łukowskiego, 30 k. od st. kol. Mrozy, 197 m. n. p. m., kośc. murowany z r. 1909.

107. DOLISTÓW — WIZNA.
Szlak wodny na Biebrzy.

D. wodna 60 k. W górę od Dolistowa Biebrza już od os. Lipsk dostępna dla kajaków, a dla większych łodzi od w. Dubowo, gdzie rozpoczyna się kan. *Augustowski* (str. 138), od w. Dolistowa (117 m. n. p. m.). pr. brzeg nizinny, lw. zaś — wyższy, wznoszący się do 140 m. n. p. m. Prąd wartki. — 16 k. m. o *Goniądz* na pr. b. wyższym (str. 208). — 7 k. twierdza *Osowiec*, otoczona bagnami, na nizinie, most kolejowy i szosowy. Za Osowcem po obu str. rzeki ciągną się bagna na przestrzeni 22 k. do wsi Mocarze (na pr. brzegu, 128 m. n. p. m.); do zlania się z Narwią pod w. Samborem 9 k.; do *Wizny* (str. 155) rz. Narwią 6 k.

108. STRABLA — BIEBRZA.
Szlak wodny na Narwi.

D. Wodna 86 k.; w. Strabla — most szosowy n. l. brzegu; — 15 k. m.-o *Suraż* (str. 182) na pr. brzegu; — 6 k. most kolejowy pod Łapami, rzeka rozbija się na wiele odnóg o leniwym prądzie i płynie wśród szerokiej pradoliny; — 20 k. do mostu na sz. Starosielce — Jeżewo, rzeka skręca na w., aby pod Żółtkami (12 k.) pod mostem szosowym po przyjęciu pr. dopływu Supraśli zawrócić na pnz. i znów rozbić się na pęk odnóg pod m-em *Tykocinem* (19 k. str. 193); stąd 20 k. — rz. Biebrza. Nurt powolny, brzegi nizinne błotniste.

109 KLESZCZELE — RZ. BUG.
Szlak wodny na Nurcu.

D. Wodna 76 k. ;m. *Kleszczele* (str. 206); Nurzec w tem miejscu jest wąską strugą, dostępną tylko dla kajaków przy pełnej wodzie; — 20 k. os. Boćki (na pr. wyższym brzegu), most na sz. Bielsk — Siemia-

tycze; — 18 k m-o *Brańsk* (str. **206**), most na st. Bielsk — Ciechanów Od Brańska Nurzec ma dość malownicze brzegi, pr. wyższy, pagórkowaty, lw. zaś zalesiony; — 5 k. w. *Potoki*, zaścianek szlachecki; — 10 k. w. Wyszonki Wypychy; — 8 k. w. Kuczyn na pr. brzegu; — 5 k. m-o *Ciechanowiec* (str. **181**); — 10 k. malowniczymi zakrętami do w. Ślepowrony w widłach Nurca i Bugu.

110. (Brześć n. B.)—TERESPOL—WYSZKÓW.

Szlak wodny na Bugu.

D. wodna 217 k.: *Terespol* (str. **200**); od mostu kol. Bug przepływa błotnistą nizinę, tworząc meandry, — 10 k. w. *Neple* (str. **200**) na pr. brzegu, 2 k. od ujścia rz. Krzny, wpadającej z lw. strony.; — 2 k. w. Krzyczew na pr. brzegu nieco wyższym. — 2 k. z pr. str. dopływ rz. Leśnej (str. **174**); stąd Bug skręca na w.— 2 k. most na sz. Motykały — Janów; — 5 k. w. *Pratulin* na lw. brzegu, znana z krwawej rozprawy kozaków z unitami w r. 1867, kośc. pounicki; — 13 k. most na sz. Janów — Wołczyn; — 11 k. w. Krynki na pr. brzegu, który staje się coraz więcej malowniczy; 2 k. w. *Niemirów* (str. **191**); — 14 k. os. *Mielnik* na pr. brzegu, *najbardziej malowniczy odc. Bugu*; — 10 k. w. *Fronołów* (str. **190**); most kol.; — 14 k. Bug biegnie wśród lasów i nizin do *Drohiczyna*, na wyniosłym pr. brzegu (str. **190**); — 12 k. most na sz. Drohiczyn — Sokołów, — 3 k. w. *Wierów* (str. **194**) na lw. brzegu wśród malowniczych pagórków; — 8 k. w. *Gródek* (str. **195**) na lw. brzegu na wzniesieniu; — 7 k. w. Granne, most drewniany; — 11 k. dopływ z pr. str. rz. Nurca (p. w.); — 12 k. os. *Nur* (str. **181**), malowniczo położona n. pr. brzegu; — 1 k. most na sz. Czyżew — Ceranów; — 6 k. w. *Zuzel*; — 18 k. I most kol. pod *Małkinią* (str. **180**); — 2 k. II. most kol. na linji Warszawa — Białystok; — 12 k. m-ko *Brok*, malowniczo położone na pr. wyniosłym brzegu (str. **196**); — 1 k. most na sz. Ostrów Mazowiecka — Sadowne, — 25 k. w. Brańszczyk (str. **196**), — 5 k. os. *Kamieńczyk* na lw. brzegu (str. **180**); — 7 k. m-ko *Wyszków*.

111. CHODÓW — ŁOCHÓW.

Szlak wodny na Liwcu.

D. wodną 63 k. Od w. Chodowa (7 k. na pn. od Siedlec d. bitą do w. Zaliwie — Biegawki 12 k. wśród bagnistej niziny; — 10 k. w. Waszków, most na trk. Węgrów — Broszków; — 7 k. w. *Jarnice* na pr. brzegu (str. **195**); — 2 k. os. *Liw* (wśród bagien na lw. brzegu z ruinami zamku książąt mazowieckich, (str. **194**); — 5 k. m-o *Węgrów* na pr. brzegu (str. **195**): — 12 k. wśród podmokłych łąk do mostu na d. bitej Korytnica — Łochów; dalej 15 k. do mostu na d. bitej Łochów — Mińsk Mazowiecki. (Stąd 2 k. w. Łochów, a 4 k.. — st. kol. Łochów).

KRAINA ÓSMA:

POLESIE.

Zarys ogólny. Geograficzne Polesie zajmuje ok. 80.000 k²; z tego ½ wchodzi w skład Rosji Sowieckiej,. przekracza Dniepr i podchodzi niemal pod Kijów. Przeważna część Polesia, należącego do Państwa Polskiego, tworzy woj. poleskie, obejmujące ok. 37.000 k², reszta wchodzi w skład niektórych pow. woj. wołyńskiego i nowogródzkiego.

Polesie polskie o powierzchni większej niż Belgja jest wschodniem przedłużeniem Wielkich Dolin, krainą wybitnie nizinną, kształtu nieckowatego, obramioną od pd.-wyżyną wołyńską, od z. — lubelską, od pn. — nowogródzką. Oś Polesia stanowią: Muchawiec, kan. Królewski, Pina, Strumień i Prypeć. Wzniesienie 120—199 m. n. p. m. natomiast wys. względne wahają się wzdłuż osi od 2—15 m., wzrastając do 50 m. w kierunku nazewnątrz.

Stosunki fizjograficzne na Polesiu wytworzyły się w odległych epokach geologicznych. Archaiczne procesy geologiczne rozpoczęły się w erze mezozoicznej, w której granitowy fundament krainy pokrył się warstwą kredową, zaś na nią morze narzuciło pokład marglowy. Epoka paleogeniczna pokryła teren warstwą piasku i gliny. Wtedy to cały omawiany obszar stał się 2-krotnie zalewiskiem morskiem, po którem pozostały znaczne ślady w postaci osadów.

Ważniejszą od poprzednich rolę odegrała na Polesiu epoka dyluwjalna, która nadała krainie całą rzeźbę współczesną. Wówczas olbrzymie lodowce pn. przeorały lżejsze warstwy poprzednich osadów, zasypując je wzamian niezbyt grubym pokładem materjałów morenowych w postaci margli i piaskowych zandrów oraz nierzadkich głazów narzutowych. Zasadnicze znaczenie miały również masy wód, spływające z topniejącego lodowca i szukające sobie ujścia. Pogłębiły one do reszty teren, leżący między garbem nowogródzkim i wołyńskim i spowodowały jego zabagnienie, gdy granitowe progi dnieprowe nie pozwoliły na normalny odpływ olbrzymiej ilości wód.

Wynikiem tych procesów geologicznych są istniejące na Polesiu rodzaje gleby: bagno torfowe, najpospolitszy tu rodzaj ziemi, obejmujący niemal ⅓ część obszaru krainy; szczerki, rodzaj również tu dość pospolity — główna dla Polesia podstawa jakiego takiego plonu w ziemniakach i życie; nierzadkie iły jeziorne i złoża kaolinu (głównie w pow. stolińskim) spowodowały znaczny rozwój ceramiki; wreszcie czarnoziemy bagienne, rozszerzające swój zasięg w miarę osuszania bagien. Dość często spotkać można także rudę darniową, z której do poł. ubiegłego w. wytapiała ludność prymitywnym sposobem marne żelazo.

Klimat Polesia mało odbiega od klimatu Polski, względnie od klimatu krainy Wielkich Dolin. Wieją tu w lecie wiatry z. i pnz. o niebywałej w Polsce chyżości.

Najniższa temperatura panuje tu w 2-ej poł. stycznia, najwyższa w lipcu i mniej więcej do ½ sierpnia. Piękny jest październik.

Zima jest o wiele ostrzejsza i pochmurniejsza, w porównaniu z z. Polski; naśnieżenie utrzymuje się przez pełne 3 miesiące. Zamarznięte wody nie ustępują wtedy asfaltowym szosom. Lato trwa od końca maja do poł. września i gdy jest susza, obraz terenu zmienia się do niepoznania. Mimo to nocą unoszą się gęste mgły, które zwłaszcza w świetle księżyca przedstawiają duży urok. To też poznać Polesie, jako krainę niezmiernych wód, można najlepiej w porze wczesnowiosennej (Wielkanoc) lub późną jesienią w okresie szarugi zanim spadnie śnieg.

Duży % opadów atmosferycznych na Polesiu (580 mm. rocznie) da się porównać z takimże % w Tatrach. W lecie częste burze, jako zakończenie upalnych dni.

Klimat Polesia nie jest zdrowy. Wyziewy wód i mgły zatruwają organizm ludzki malarją, wywołując gościec, którego częstym przejawem jest *kołtun*. W wielu okolicach nagminna gruźlica wyludnia całe osady, a wada serca też nie należy do rzadkości. W wybitnie bagnistych miejscowościach uderza rachityzm u dzieci. Panujące na wiosnę wiatry w. przynoszą z za kordonu epidemje (np. tyfus), które znajdują podatne podłoże na wyniszczonym z powodu niedostatku organiźmie tubylców.

Polesie to największa w Europie kraina bagien, królestwo wód. W czasie suchego lata nawodnienie uwidocznia się zaledwie w 40% — w postaci wód płynących, jezior oraz części głębokich bagien i trzęsawisk, nigdy niewysychających. Pozostały krajobraz przedstawia się wówczas jako suchy użytkowany teren, wywołujący tumany kurzu i niczem niewskazujący, że za kilka miesięcy zamieni się w zwierciadło wodne, w olbrzymi — jak okiem sięgnąć, zalew.

Rzeki poleskie należą do *zlewiska bałtyckiego* przez *Bug* i *Szczarę*, głównie zaś do *czarnomorskiego* przez *Prypeć*. Dział wodny między obu zlewiskami jest często nieznany i bardzo blizki. Rzeki, płynące od pn., mają spadek mały, płyną niesłychanie wolno, tworzą kilka większych jezior i zabagniają wielkie obszary do znacznej głębokości. Natomiast rzeki, płynące od Wołynia, bogatsze w wody, zwalniają swój bieg dopiero po wejściu na nizinę poleską, zabagniając ją w mniejszym od tamtych stopniu i, zanim wleją swe wody do Prypeci, *rozlewają się w mnóstwo ramion i odnóg o różnych nazwach i nieustalonym biegu*. I te rzeki tworzą szereg większych i mniejszych jezior.

Obraz rzecznych arteryj wodnych uzupełniają 2 główne kan-y o charakterze spławnym, tudzież kilka kan-ów pomocniczych. Do pierwszych należy *kan. Ogińskiego*, łączący Szczarę z Jasiołdą i *kan. Królewski* dla Piny i Muchawca. Celem podniesienia stanu wody w kan. Królewskim istnieją kan-y: *Turski*, *Orzechowski*, *Dywiński*, *Wyżewski* i *Białojezierski*. Rezerwoarem wodnym dla kan. Ogińskiego jest *j. Wygonowskie*. Do liczby wymienionych przybywa niemal co roku — od czasu wskrzeszenia Państwa Polskiego — jakiś nowy kan., lub bodaj rów, osuszający dla celów meljoracyjnych, dzięki czemu dotychczasowy charakter krainy w ciągu ćwierćwiecza gotów zupełnie się przekształcić.

Główną rz. Polesia jest *Prypeć* (przedłużona na z. do Bugu przez *Muchawiec*, połączony z jej dopływem, *Piną*, *kan. Królewskim*). Poniżej Szczedrohoszczy przyjmuje Prypeć z pr. boku 1-szy znaczniejszy dopływ — *Turję*, poczem w dalszym biegu rozlewa się szeroko. Nim wpłynie w j. Lubiaź, tworzy parokrotnie odnogi. Poniżej Lubiazia przyjmuje znów z pr. boku dużą rz. *Stochód*, a za Swałowiczami rozdziela się na 2 *główne ramiona*, z których pn. (lw.) — *Strumień* zdąża pod Pińsk, by się połączyć z Piną, zaś pd. (pr.) — *Parok*, przepływa j. *Nobel* i w dalszym biegu jużto pod nazwą *Pary* lub *Prypeci*, zanim połączy się ze Strumieniem, zgarnia wody *Sły*

ru i *Stubły*. Do Strumienia wlewa się *Pina* poniżej Pińska, a o kilka k. niżej — *Jasiołda*. Od Swałowicz aż do połączenia się obu wspomnianych ramion obraz Prypeci i ujść jej dopływów przedstawia się jako dosłowny labirynt wodny, w którym nawet nie każdy tubylec dobrze się orjentuje. Wspomniany odcinek wodny stanowi właściwe sedno Polesia, to, co z tej krainy uczyniło coś ogromnie interesującego i *pod każdym względem wyjątkowego w Europie*.

Prypeć w swym dalszym biegu przyjmuje z lw. boku: *Bobryk*, *Cnę*, *Śmierć*, *Łań* i Słucz pn-ą, zaś z pr. — Horyń z pd.-ą Słuczą.
Z lewobrzeżnych, większych dopływów Prypeci najwięcej interesującą jest *Jasiołda*, w całym swym biegu (192 k.) czysto poleska rzeka. W jej dorzeczu znajduje się przeszło 13000 k. bagien. Od niej zaczyna się spławny *kan. Ogińskiego*, biegnący do Szczary. W średnim biegu Jasiołdy znajduje się grupa większych jezior: *Czarne*, *Białe* i *Sporowskie* (o obszarze 13,5 k.²); przez ostatnie przepływa Jasiołda.

Z prawobrzeżnych dopływów największymi są: *Stochód*, *Styr* i *Horyń*. Pierwsze 2 rz. *należą do najdzikszych w Europie*, zmieniają prawie corocznie swój bieg, i w miejscu dotychczasowych tworzą nowe odnogi i ramiona.

Prawdziwych źródeł na Polesiu niema. Ludność korzysta z miękkiej *wody zaskórnej*, dobywanej z kilkumetrowej głębokości; do rzadkości należą studnie z wodą gruntową, głębiej wśród warstw nieprzepuszczalnych płynącą.

Bagna i *moczary* zajmują 56% powierzchni Polesia, pozostała reszta przypada na tereny leśne i ziemię uprawną. Bagna nie stanowią jednak zwartego kompleksu, lecz przerywane są t. zw. *ostrowami*, czyli suchszymi, wyżej położonymi obszarami — niejako wyspami, zdatnemi do mniej lub więcej produktywnej uprawy.

Polesie jest krainą w dużej mierze lesistą, a *dąb*, *olszyna*, *brzoza* i t. d. rosną zarówno na ostrowach, jak na błotach. Lasy są zazwyczaj jednostajne. Na lichych piaskach rośnie marna sośnina, na lepszej glebie (z domieszką gliny) rozprzestrzeniają się lasy liściaste (*lipa*, *jarzębina*, *grab*), a, gdy teren jest suchy, *dęby*, *brzozy*, *olchy*, *osiki*, *lipa*, *graby*, *świerki* i t. d.

Na bagnach rośnie *karłowata sosna*, *niskopienna brzoza* i *rokita*, przedewszystkiem zaś flora bagienna: wysokie *szuwary*, *tataraki*, *sitowia* i *skrzypy*, a na stojących wodach całe kolonje *nenufarów*. Roślinność bagienna, pokrywając stojące wody, zadarnia się z czasem i tworzy zielony kobierzec roślinny, po którym noga Poleszuka dość łatwo stąpać potrafi, lecz dla niedoświadczonego staje się śmiertelną pułapką.

Z form endemicznych roślinności poleskiej należy wymienić **orzech wodny**, znajdujący się jeszcze tylko nad j. Pohost, oraz **azalję pontyjską**, spotykaną w niewielkich skupieniach w *gminie berezowskiej n. rz. Słwigą* (w większych skupieniach w pow. sarneńskim, gdzie ma swój rezerwat, ustawowo zabezpieczony — p. t. II „Przewodnika" — Wołyń).

Polesie — to główny w Polsce *raj dla myśliwych*. W ciągu ostatnich 15 lat ilość zwierzyny łownej zmniejszyła się jednak. Za ostatnie schronisko dla grubszej zwierzyny uważać należy oprócz pdw. połaci puszczy Białowieskiej w pow. prużańskim, kompleksy leśne w okolicy *Iwacewicz* i lasy radziwiłłowskie w *pow. stolińskim i łuninieckim*.

Królem fauny poleskiej jest w tej chwili łopatorogi *łoś*. Liczą go obecnie około 300 sztuk na Polesiu, najwięcej *w lasach ordynacji dawidgrodzkiej*. Kilka sztuk *niedźwiedzia brunatnego* zachowało się jeszcze w *pow. łuninieckim*. *Ryś* trafia się najczęściej *w lasach n. rz. Słwigą*. Na wielkich obszarach leśnych w pow. wschodnich spotyka

się (w porównaniu z Wileńszczyzną i Nowogródczyzną) niezbyt liczne stada *wilków*.

Polesie ma, oprócz łosia, gatunek zwierzyny, niespotykanej, z wyjątkiem Wołynia, w reszcie Polski. Są to *bobry*, okazy szczątkowe, zachowane w kilku sztukach na rzeczce *Żygulance* w pow. kosowskim; kilka sztuk ma się znajdować jeszcze w pow. łuninieckim na niedostępnych dopływach rz. Stwigi w pow. stolińskim. Moczary ściągają moc ptaków pływających, których liczbę ok. 50 gatunków określają znawcy. Śród nich zdarzają się sporadycznie *kormoran*, *łabędź głuchy*, *kaczka edredonowa*, *pelikan*; kaczek ma tu być przeszło 16 odmian. *Bocianów* jest niemal tyle, co gdzieindziej jaskółek; czarne nie są uważane tu za wielką rzadkość. Ptactwo wodne — zarówno w czasie wiosennego ciągu, jak w lecie, jest istotnie rajem dla myśliwych. *Cietrzewie* są częste, *głuszce* w większej liczbie żyją w lasach gminy berezowskiej w pow. stolińskim.

Fauna wodna na Polesiu jest b. bogata; opatrznościową jest na Polesiu dla najuboższych ryba *piskorz*, zwany „*wjunem*", mieszkaniec każdego nie wysychającego błota. W rzekach w. — *żółw* jest pospolity. Płazy ziemne są stosunkowo nieliczne. *Żmije* spotyka się na ostrowach.

Dobrodziejstwem krainy są *pszczoły*, żyjące zarówno dziko w dziuplach drzew, jak i hodowane wpobliżu chat w prymitywnych ulach, umieszczonych również w prymitywny sposób na pniach i rozgałęzieniach stojących drzew.

Prawdziwem utrapieniem są *komary*. Obok zwykłych posiada Polesie inny rodzaj komarów, ledwie gołem okiem dostrzegalny, t. zw. *meszki*, plaga dla ludzi w porze wiosennej. Meszka wedrze się w najbardziej osłonięte miejsca, na czem najwięcej cierpią oczy, bo rychło zapuchną i uniemożliwiają patrzenie.

Ludność woj. poleskiego wynosi 1,134,538 głów. $^1/_8$ zamieszkuje m-a i m-ka. Przeszło 80% ludności stanowią sielanie (rolnicy).

Ludność woj. określiła się w 63% jako „tutejsza", nie przyznając się zdecydowanie do żadnej narodowości. Gwara poleska jest mieszaniną językową. Zasadniczo językiem większej części obszaru Polesia jest jednak odmiana gwarowa białoruskiego.

Polacy zaludniają m-a poleskie (wraz z Żydami), zajmują kilka ośrodków małomiasteczkowych i szereg wiejskich, pozatem obejmują przeważną część zaścianków szlacheckich, oraz majątków ziemskich. Wogóle jednak nie zajmują nigdzie większej, zwartej przestrzeni.

Cerkiew prawosławna wraz z plejadą drobnych sekt (anababtyści i adwentyści, subotnicy, badacze Pisma Ś., i t. d.) liczy blisko 800,000 wyznawców, reszta niemal po poł. zalicza się do katolików i mozaistów. *Katolicy obrządku wschodniego* są nowotworem dość sztucznym w kilkunastu rozrzuconych parafjach, protestantów istnieje parę tysięcy w 2 parafjach. Zwierzchnicy obu chrześcijańskich Kościołów rezydują w Pińsku.

Poleszucy przedstawiają najmniej kulturalną ludność w Państwie. Polesie budzi zaciekawienie nietylko jako niezwykły teren fizjograficzny, lecz także jako siedziba ludu, którego fizjognomja, charakter i intelekt przedstawiają muzealne znaczenie.

Chaty zbudowane z grubych nietynkowanych belek „na jaskółczy ogon", mają od frontu dodany ganeczek na słupkach, w ścianie maleńkie, często o jednej szybce, okienko. W sieniach chat szereg statków narzędzi o przeznaczeniu i kształtach niespotykanych w innych częściach Państwa — jak — *stępy*, *dzieże*, *żarna*, sąsieki, przybory rybackie, tkackie i t. p. W sieni niema powały, widać więc czarną czeluść strychu, gdzie kłębi się dym, wychodzący z pieca w izbie. Olbrzymi piec zajmuje nieomal jej trzecią część. Na nim, za nim i w jego zakamarkach mieści się sypialnia całej rodziny, z kil

kilkunastu osób w paru generacjach złożonej. W kącie chaty jedna lub para skrzyń na „łachy" i zwoje płótna; od strony pieca zawieszony kaganek naftowy lub wogóle tłuszczowy do świecenia. U uboższych niezawsze świeci się kagankiem, nieraz używa się *smolnych szczap*. W porze zimowej świeci się szczapami, kładzionemi na specjalny przyrząd zwany „*łuczyną*". Przyrząd ten składa się z żelaznego rusztu, zawieszonego w rodzaju worka, przytwierdzonego u otworu, wyciętego w powale. Uchodzący od płonących szczap dym wydostaje się owym płóciennym kominem z worka na strych.

Zarówno chata jak i izba u uboższej *szlachty zaściankowej* są zazwyczaj większe niż u chłopów, z większem oknem, a mniejszym piecem, nadto z 1 lub 2 łóżkami.

W środku wsi, otoczona dużym placem, lub na końcu wznosi się cerkiew — duża, wielokopulasta i zwykle drewniana budowla, w rosyjsko-bizantyjskim stylu, pomalowana na biało lub niebiesko, nieraz w pasy obu tych barw.

Pejzaż wsi poleskiej: częste krzyże przydrożne, zwłaszcza na rozstaju, grupy kilku krzyżów obok siebie stojących; mają one zagrodzić zarazie wstęp do os. od każdej drogi. Krzyże bywają zazwyczaj przepasane wotywnymi ręcznikami haftowanymi.

Poleszucy są średniego wzrostu, o cerze bladej, podłużnym kształcie głowy, o niezbyt długim owalu, z rozszerzającem się czołem. Lud to spokojny, nieskory do wybuchów, rozważny, nieufny. Nie odznacza się pracowitością ponad konieczną potrzebę. Swą zachłanność w stosunku do obcych zaznacza w stawianiu wygórowanych żądań za każdą usługę, za każdy wytwór swej ręki.

Poleszuk mało jada chleba, częściej zato spożywa mięso rybie, baranie, wieprzowe, świeże lub wędzone. Biedak żywi się w zimie i na przednówku suszonemi „*wjunami*", z nich sporządza zupę, wypieka placki. Ubiera się z własnego samodziału i na tym punkcie jest zupełnie samowystarczalny. Tak jak górala wyróżniają kierpce, tak Poleszuka cechują *łapcie z łyka*, przewiewne w lecie, ciepłe w zimie, gdy onuce na nogach pokryją się warstwą lodu. Słomiany kapelusz w lecie, barania czapka służy w innych porach roku

Mężatka nosi w lecie na koszuli, suto wyszywanej na ramionach, rodzaj kamizelki, na biodrach spódnicę samodziałową i biały fartuch, a idąc do m-a wdziewa ponadto długi kaftan. Głowę osłania barwną chustką, związaną na karku. W dni upalne wkłada zamiast kaftana, długą lnianą kurtę, podobną do szpitalnego fartucha, przepasaną krajką. W porze zimowej nosi na sobie wełniany, tkany w barwne pasy spencer i wełnianą, podobnież tkaną spódnicę, nazywaną gdzieniegdzie „*letnikiem*". Dziewczęta, zamiast kamizel, noszą barwne i wzorzyste gorsety z materji kupnej, na szyi wieszają sznury korali i szklanych paciorków.

Uboga szlachta zaściankowa stara się w miarę możności odróżnić wierzchnim strojem od gminu. Zwykle nosi buty, a tylko do niektórych zajęć używa łapci, na głowie nosi w lecie kaszkiet, na grzbiet narzuca fabryczny surdut. *Poleszucy są brudni od stóp do głów*. Pranie odbywa się przy pomocy nóg, bez wyparzania bielizny, stąd też jest powierzchowne i w razie epidemji zgoła problematyczne. Niemycie i nieczesanie włosów powodują u nich obrzydliwą chorobę skóry na głowie, zw. *kołtunem*.

Poleszucy są głównie rolnikami. Konieczność jednak zmusza ich do imania się i dodatkowych zajęć, które właściwie są głównemi: rybołóstwa i prac leśnych przy obróbce drzewa, wypalania węgla i t. p. Dość znaczny dochód przynosi sprzedaż suszonych *grzybów*, w które lesiste Polesie obfituje, przedewszystkiem zaś domowy przemysł tkacki.

Woj. poleskie liczy 15 m-st i 31 m-ek łącznie z os. W tej liczbie jedynie 5 m-t (*Brześć, Pińsk, Dawidgródek, Kobryń* i *Prużanu*) odgrywa większą rolę.

Brześć, położony na krańcu woj., nie odgrywa takiej roli, jaka mu przysługuje, jako siedz. władz II-ej instancji i pośrednikowi handlowemu; naturalną stolicą Polesia jest *Pińsk*, z tytułu swego centralnego położenia.

Skąpa sieć *dróg komunikacyjnych* wpływa na słaby rozwój przemysłu na Polesiu. *Drogi wodne* odgrywają pewną rolę tylko w wewnętrznem życiu krainy. Sieć kolei normalnotorowych na Polesiu, jednem z największych woj. w Państwie, wynosi zaledwie 770 k. a wąskotorowych ok. 200 k. Upośledzenia na punkcie sieci kol. zgoła nie wynagradza sieć dróg bitych, których jest zaledwie 710 k., a 3 pow.: piński, łuniniecki i stoliński nie mają ich wcale. Jedynie w pow. z. i pnz. może się odbywać *ruch automobilowy*, w innych jest skazany na ryzyko korzystania z dróg gruntowych. Jedyną trasą, umożliwiającą automobiliście poznanie skrawka Polesia, jest *d. bita: Chełm—Włodawa—Kobryń—Iwacewicze* i dalej — aż poza kordon. Jako *p. w. dla wycieczek, podejmowanych łodzią lub rowerem*, najdogodniejszy jest *Pińsk*.

Na niektórych odc. istnieje także *ruch autobusowy*. Piechur liczyć się musi z rzadkiem zaludnieniem i tem samem wielką odległością jednej os. od drugiej, nadto z labiryntem drożyn i ścieżek, stwarzających często błędne koło. W razie zamierzonego zboczenia ze stałej drogi na pewną określoną odległość, nie można ufać mapie, lecz należy postarać się o przewodnika.

Doskonałym środkiem turystyki po Polesiu jest **kajak**. Z nielicznymi wyjątkami wszystkie ciekawsze miejscowości i punkty Polesia są położone w niezbyt dużej odległości od szlaków wodnych.

W m-ch i przeważnej liczbie m-ek istnieją hot. i zaj., w których ok. 10 osób znajdzie pomieszczenie bez potrzeby zamawiania *noclegu* naprzód. Trudniejsza jest sprawa z noclegami we wsiach. Możliwe pomieszczenie, gwarantujące pewną czystość, daje tam jedynie szkoła, o ile nie jest wynajęta w chacie za przepierzeniem i o ile nauczyciel nie wyjechał na ferje. Ostatnią deską ratunku może być również plebanja, o ile ma się do czynienia z 2 lub 3 osobami. Większa grupa turystów, reflektująca na noclegi w szkole, powinna zwrócić się pisemnie do inspektora szkolnego i kierownika szkoły na 10—14 dni naprzód. W kilku miejscowościach znajdują się urzędowe *schr. noclegowe w szkołach*.

Zdarza się, że w niejednej wiosce nie można dostać kromki chleba, szklanki mleka, a niejednokrotnie z użycia mleka skwapliwie się rezygnuje... Masło można nabyć jedynie w m-ch, dworach lub w dobrze zagospodarowanych os. wojskowych. O jaja i drób naogół nie trudno. Posiadacz *aparatu fotograficznego* zaopatrzyć się powinien w potrzebny materjał, bo m-a poleskie z wyjątkiem Brześcia, mogą nie dopisać.

Warto trzymać się zasady umawiania się zgóry o każde wynagrodzenie; za furmanki Poleszucy zwykli stawiać wygórowane żądania powyżej taryfy — lecz, przy umiejętnej taktyce, zniżają ceny do poł. Przy szukaniu furmanki zasięgnąć rady u nauczyciela, ewentualnie posłużyć się sołtysem.

Woj. poleskie da się *pod względem turystycznym* podzielić na 2 części: obszar o przewadze *momentów historycznych* i obszar o charakterze niemal wyłącznie *przyrodniczym*. Pierwszy stanowi z. i pnz. połać woj., przeciętą kilku linjami kol. i d. bitemi; drugi — obejmuje całą w. i pd. część, bezdrożną i do zwiedzania możliwą głównie przy pomocy wodnych środków komunikacyjnych.

Część historyczna woj. (z włączeniem Pińska) da się objechać automobilem w 4—5 dni; z Kobrynia do Pinska kol.; na 2-ą — uwzględniając najważniejsze szlaki i najcharakterystyczniejsze punkty — wystarczy 10 dni z pomocą kol., łodzi i furmanki.

Do zwiedzania Polesia jest najodpowiedniejszym *czas od 25 czerwca do 11 lipca.*

112. (Warszawa — Siedlce) — BRZEŚĆ — WYŻWA — (Kowel). — IWACEWICZE — (Stołpce).

Linja kol. Warszawa—Kowel 339 k., poc. os. 11 gdz.; Brześć—Wyżwa 93 k. poc. os. ok. 2¼ gdz.; Warszawa—Baranowicze—Stołpce 487 k.; poc. os. do Baranowicz ok. $10^1/_2$ — gdz.; z Baranowicz do Stołpców ok. 2 gdz.

A. (Warszawa—Siedlce)—**Brześć**—**Wyżwa**—(Kowel).

Odc. Warszawa—Mrozy — p. t. „III Przewodnika po Polsce”; Siedlce — Brześć str. 197 (Podlasie).

Na 214 k. *Brześć Centr.* (st. kol., rst., węzeł kol. Brześć—Chełm, Brześć—Grajewo, Brześć—Łuniniec, Brześć—Warszawa, Brześć—Stołpce i Brześć—Kowel). 1 k. od dw. na pd. — m-o woj. wydzielone: **Brześć n. Bugiem,** dawniej Litewskim nazywany, na pr. brzegu Muchawca, uchodzącego 2 k. poniżej do Bugu; 135,6 m. n. p. m.; 50,282 mszk., w tej liczbie 22,250 osób, posługujących się w domu językiem polskim. Z wyznań: mojżeszowe—53% ogółu ludności, katolickie 32%, prawosławne 14%, przyczem poł. wyznawców przyznaje się do narodowości rosyjskiej.

Brześć ma charakter m-a handlowego (p. węzłowy kol. z 2 dw.), częściowo przemysłowego, a duża ilość władz i urzędów wyciska na nim piętno biurokratyczne (cała połać złożona z 3 kolonij urzędniczych). Z odległości czyni wrażenie grodu rosyjskiego (wyniosłe kopuły paru cerkwi). Wytyczenie szerokich zadrzewionych ulic, w postaci regularnej siatki, elkt., częściowe urządzenie wodociągowe, kostkowe chodniki, bruki, 2 duże parki i piękny bulwar nad Muchawcem coraz więcej upodabniają go do m-st zachodnich.

Historja: Dawny Brześć był z natury doskonale umocniony, zwłaszcza gdy od w. przylegały doń niezmierne bagna poleskie. Od najdawniejszych czasów stanowił on przedmiot walki między Polską i Rusią i za pierwszych Piastów przechodził z rąk do rąk. Wraz z Rusią, jako dzielnicowe ks., podlegał władztwu Mongołów, niemało ucierpiał od podlaskich Jadźwingów, aż za Gedymina dostał się w blisko 5-cio wiekowe władanie Litwy, służąc za podstawę do podbojów na wschód i defenzywy wobec Krzyżaków, na pnz. Silny wzrost m-a datuje się od nadania mu w 1390 r. prawa magdeburskiego przez Władysława Jagiełłę. Za Jagiellonów odbywały się w ludnym i bogatym Brześciu niejednokrotnie narady, zjazdy i sejmy partykularne litewskie i wspólne litewsko-polskie. Od daty unji lubelskiej stał się Brześć stolicą nowoutworzonego woj., składającego się z 2 pow.: brzeskiego i pińskiego, tytularną s edz. — woj. i kasztelana brzesk ego. W „złotym wieku" przedrozbiorowej Rzplitej upamiętnił się Brześć wydaniem wspaniałego pomnika wybornego języka polsk ego — *przekładu biblji* („*brzeskiej*"). Za ostatn ego Wazy przyszły na m-o ciężkie czasy. Opanował je Karol X Gustaw, po nim — Rakoczy. Z końcem owego wieku rozgorzały w woj.-e walki wielmożów litewskich, co się i na jego stolicy fatalnie odbiło. W walkach o wyzwolen e Polski w XVIII w. od przemocy rosyjskiej — nie brakło Brześcia. Służył Puławskim do rozszerzenia konfederacji barskiej na Litwę, a w r. 1794 musiał patrzeć na śmiertelne zmaganie się korpusu Sierakowskiego z armją Suworowa na pobliskich polach. Po rozbiorach państwa Brześć miał odgrywać rolę silnego bastjonu rusycyzmu, promieniującego w głąb polskiego Zabuża i był jednym z etapów męczeńskiej podróży polskich „miatieżników" i „rewolucjonierów" za Ural. Obecne jego położenie datuje się od stu lat, gdy na skutek ukazu cesarza Mikołaja I historyczny Brześć, położony przy ujściu Muchawca do Bugu, został niemal doszczętnie zburzony, a na jego miejsce wzniesiono do dziś istniejące gmachy forteczne na wyodrębnionem terytorjum. Mieszkańców zburzonego m-a osadzono o 2 k. na w.

Doj. 3 poc. os. na dobę z Warszawy bezp. do Brześcia. W Brześciu zbiegają się d. bite: z Białej Podlaskiej, Chełma — Włodawy, Kowla, Kobrynia i Kamieńca Litewskiego. Komunikację wodną stanowią: Bug i coraz więcej usprawniany Muchawiec. Z dw. głównego do m-a *drż.* (1 zł. 50 gr.), *tks.* (2 zł.), aut. (25 gr.).

Dw. kol. 2: główny (I) — 2 k. od centrum m-a, towarowy (II) — 1 ½ k.

Dw. aut.: ul. Jagiellońska. **Aut.:** *Z* i *do* Warszawy 2 razy dziennie — 9 zł., *z* i *do* Kobrynia 3 razy dziennie — 3 zł., *z* i *do* Berezy Kartuskiej przez Kobryń raz dziennie — 6 zł. 50 gr., *z* i *do* Chełma raz dziennie — 7 zł., *z* i *do* Ratna raz dziennie — 4 zł., *z* i *do* Wysokiego Litewskiego 2 razy dziennie — 2 zł. 50 gr., *z* i *do* Kamieńca Litewskiego przez Żabinkę 2 razy dziennie 3 zł., *z* i *do* Kamieńca Litewskiego przez Czernawczyce 2 razy — 3 zł., *z* i *do* Domaszewa 4 razy — 2 zł. 80 gr.

Przystań na Bugu i Muchawcu — w kierunku pnw. od m-a.

Ltn.: w twierdzy.

Pcz.: ul. Jagiellońska.

Hot.: Angielsk (z tlf.) — Sadowa 15, 10 miejsc od 3—5 zł.; Astorja — Steckiewicza 12; Centralny — Białostocka 23; Krakowski — Steckiego 6; Polski — Steckiego 36. W tych ostatnich ceny od 2 zł. 50 gr. do 3 zł. 50 gr. za pk.

Schr.: Wycieczki szkolne w państwowem gimnazjum im. R. Traugutta, ul. Mickiewicza 7, kilkadziesiąt łż. Zwracać się uprzednio pisemnie do dyrekcji zakładu.

Rst. i kaw.: „Bar" — ul. 3 Maja. Klub Obywatelski — ul. 3 Maja 40. „Kresówka" — ul. Steckiewicza 29. „Majorka" — (kaw. i cuk.) ul. 3 Maja. Kaw. Skibińskiego — ul. 3 Maja. Świtezianka" — ul. 3 Maja.

Bnk. i kantory wymiany — Polski — ul. Unji Lubelskiej. K. K. O. — ul. Zygmuntowska. Kantor wymiany — ul. Dąbrowskiego 29.

Biuro podróży: „Orbis" — ul. 3 Maja 16.

Organiz. turystyczne: Oddz. Brzeski *P. T. K.* — gmach państw. gimnazjum im. Traugutta — ul. Mickiewicza 7. Zapoczątkowane 2-e na Polesiu — *muzeum regjonalne*, narazie w gmachu tegoż gimnazjum. *Informacyj turystom* udziela inż. Lecewicz (Wydz. Komunikacyjno — Budowlany Urzędu Woj.) Wskazanem jest uprzedzać pisemnie Oddz. P. T. K. o terminie wycieczki.

T-wo Popierania Przemysłu Ludowego na Polesiu, ul. 3 Maja 6 Duży zapas różnego rodzaju wyrobów ludowych z dziedziny haftów, ceram ki, rzeźbiarstwa. i t. p. Szczegółowe informacje na miejscu.

Elkt.: 220 v.

Wodociągi częściowo.

Kanalizacji brak.

Czasopisma: „Express Poleski" (dziennik) — ul. Zygmuntowska 17; „Gazeta poleska" (tygodnik) — Piłsudskiego 8; nadto kilka żydowskich.

Kina: Adria — ul. Dąbrowskiego; Miraż — ul. 3 Maja 14; Sarwera — ul. Teatralna 4.

Sporty: Stadjon Sport. — Aleja Wolności. Strzelnica Zw. Strzeleckiego — ul. Unji Lubelskiej, obok Urzędu W. F. i P. W. T-wo Wioślarskie i przystań — na Muchawcu; wypożyczalnia łodzi.

Centrum m-a, dzielnicę wieczorowych spacerów i najładniejszych sklepów, stanowi ul. 3 Maja; doj. od głównego dw. (Brześć C.) niecałe 2 k. ulicą Unji Lubelskiej, najładniej zabudowaną nowoczesnymi gmachami: b. Biuro Meljoracji Polesia, Wydz. Komunikacyjno-Budowlany Urzędu Woj., Okręgowa Izba Kontroli Państwa, Bank Polski, Izba Skarbowa, Urząd W. F. i P. W. i Strzelnica.

Twierdza. Od głównego dw. kol. drż. — przed kat. *kość. parafjalny* z poł. XIX w., wpobliżu którego — st. *kolejki wąskotorowej*, kursującej co godz. od rana do gdz. 10 wieczór. Za opłatą 30 gr. doj. w ciągu 20 minut w obręb *zabudowań fortecznych.* Można dojechać do twierdzy z m-a również *drż. konną* za opłatą 5 zł. w obie str. łącznie, z 15 mn. postojem, względnie taniej, według umowy. *Tks.* o 2 zł. drożej. Dorożkarz wskaże w twierdzy *biuro*, udzielające zezwolenia na zwiedzanie po okazaniu dowodu osobistego. *W obrębie fortecy przewodnika niema.* Twierdza wznosi się na gruzach historycznego Brześcia, na obszarze systematu wodnego, stworzonego przy ujściu Muchawca do Bugu. Wiele gmachów, stanowiących siedz. urzędów wojskowych — to b. klasztory i kościoły starego m-a. I tak: obecna siedz. D. O. K. — to *b. klasztor jezuicki,* w którym przebywał X. Piotr Skar-

ga, pracując nad doprowadzeniem do skutku dzieła unji kościelnej w latach 1595—1596; stojący dalej na uboczu budynek piętrowy, zw. „*białym pałacem*", stanowił niegdyś *klasztor OO. Bazyljanów* i w r. 1918 upamiętnił się zawarciem słynnego pokoju „Brzeskiego" między Niemcami, Austrją i Sowietami; wznoszący się w środku twierdzy *kośc. garnizonowy* należał niegdyś do *OO. Augustjanów*, rząd rosyjski przebudował go na cerkiew, po wojnie przywrócono mu charakter kat. Wznoszący się za kan. piętrowy gmach o 3-ech bokach prostokąta stanowił dawniej *klasztor P. P. Brygidek*, obecnie wojskowe więzienie śledcze, w którem także więźniowie cywilni zamykani są niekiedy.

W obrębie twierdzy można otrzymać *zimną przekąskę* na st. kolejki, *ciepłą — w kasynie oficerskiem* („Biały Pałac").

Wycieczki: 8 k. d. gruntową na pnz. — *w. Skolki*, za szeroko rozlaną i bogatą w wodę rz. Leśną. Majątek rodziny Ursyn-Niemcewiczów. Miejsce urodzenia i częstego pobytu poety i męża stanu Juljana Ursyna Niemcewicza. Duży dwór murowany w pięknym i rozległym parku. Kaplica dworska służy okolicznej ludności jako kośc. filjalny parafji brzeskiej.

217 k. Brześć Poleski (st.). Odległość od m-a ok. 2 k. — 229 k. Kamienna k. Brz. (p. o.); — 239 k. Zakrucin (st.); — 249 k. Porzeżyn (p. o.). Linja kol. w miarę oddalania się poc. od Brześcia na pdw. *odsłania* przed okiem turysty coraz bardziej interesujące widoki *krajobrazu poleskiego*.

260 k. ***Małoryta*** (st.); trasa kol. przecina d. bitą Kobryń—Włodawa, m-ko, **pcz.** i **tlg.** — ul. Szkolna; **hot.:** 1) ul. Mościckiego 2) ul. Piłsudskiego, oba na 6 osób łącznie, cena 1 zł.; **rst.** Spreiera ul. Piłsudskiego (ob. 80 gr. — 1 zł.).

Ul. Piłsudskiego stanowi główną arterję m-ka w kierunku z. Przy niej *kośc.* — 1 k. od centrum. 3 k. na pdz. — sanatorjum dla gruźlików, sejmikowa przychodnia lekarska; apt., lekarze. Kiosk benz. Elkt. — 120 v. Informacyj bliższych udziela kierownik szkoły.

Wycieczki: Sz. na pdz. 15 k. — w. *Oltusz*, n. malowniczem jeziorem tejże nazwy (dług. 3 k., szer. 1 k.) na obszarze źródlisk i górnego biegu Prypeci. We wsi znajduje się cerkiew parafjalna, pcz., apt. i lekarz. W miejscowych chatach nabyć można po przystępnej cenie *pięknie haftowane ręczniki* i części stroju ludowego. Stąd furmanką za 2 zł. 50 gr. do j. *Orzechowskiego*, 9 k. doj. od sz. d. polną. Dług. jeziora 4 k., szer. 2 k., brzegi bagniste; uchodzi za jedno z najryb-

niejszych na Polesiu. Nad jeziorem duża w. *Orzechowo* z cerkwią parafjalną.

Z Ołtusza do j. Piszczańskiego – 15 k.; stamtąd 4 k. – j. Świtaż, Pulmo i Lucemierz str. 258.

272 k. Chotysław (p. o.); — 282 k. Zabłocie (st.), ½ k. d. polną na pnw. znaczne *j. Turskie*, połączone *kan. tursko-orzechowskim*, przecinającym *błoto Dubowo* z *kan. Królewskim*. Poc. przejeżdża przez most n. nieduzą jeszcze, ale już dla wodnej żeglugi wystarczającą rz. Prypeć. — 296 k. Krymno (st.); — 307 k. Wyżwa (p. o.).

Obok – rz. *Wyżówka*, połączona kan. z j. *Wolańskiem* i *Białem*, od którego *kan. Białojezierski* uchodzi *do kan. Królewskiego*. Od miejsca połączenia się obu tych kan. można dalej popłynąć *kan., Królewskim* w str. Kobrynia i Brześcia, albo w str. Pińska. Zarówno nad j. Turskiem (w Zabłociu lub we w. Tur), jak w Wyżwie, można na umówionych warunkach wynająć łódź, celem odbycia wycieczek wodnych na wyżej wymienionych kan. (Opis szczegółowy – str. 265).

Odc. Wyżwa — Kowel p. t. II „Przewodnika po Polsce".

B. (Warszawa—Siedlce)—**Brześć**—**Iwacewicze**—(Stołpce).

Warszawa—Brześć — str. 197.

240 k. *Żabinka* (st. rst., p. węzłowy dla linji kol. do Pińska, Baranowicz i Stołpców); ½ k. na pnw. — os.- 1,207 mszk., zabudowana jak m-ko, szereg domów murowanych, nawet piętrowych, sklepików i nieoficjalnych domów noclegowych; *hot.* nawprost dw. (pk. 1 zł. 50 gr.). *Rst.*: w b. stacyjnym (ob. — 1 zł. 60 gr.) lub u Karwowskiej, ul. Kościuszki 25 (ob. — 1 zł. 50 gr.). Andrzej Hawryluk *naprawia rowery i samochody*. W Żabince zbiegają się 2 d. bite; od Janowa Podlaskiego i od Kamieńca Litewskiego. Stąd wspólną odnogą, przecinającą rz. Muchawiec — dochodzą w Chwedkowiczach do d. bitej Brześć—Kobryń. Nowy kośc. murowany. 7 k. na pn. sz., — dziedziczna niegdyś rodziny Kościuszków — w. *Siechnowicze*, od której brali przydomek Siechnowickich. W swych latach szkolnych Tadeusz Kościuszko najczęściej wakacje spędzał w Siechnowiczach, w których miał później swój dział. Przy dzisiejszym dworze (własność rodziny Bułhaków) znajduje się *ogród-labirynt*, pomysłu Naczelnika. Naokół pełno małych folw., należących do bardzo ruchliwej szlachty, z której głównie składał się oddział powstańczy Romualda Traugutta. Doj.

furmanką do Siechnowicz 2 zł. 11 k. od st. Żabinka na z. — przy sz. Brześć—Kobryń, w odległości 6 k. od w. Telmy — stara miejscowość *Zbirogi*. Drewniany kośc. z r. 1620, fundowany przez Agatę Pacową z cudowną figurą Pana Jezusa. Warto widzieć *odpust w Zbirogach* w uroczystość Przenajświętszej Trójcy, na który ściągają tysiące ludzi z pow. brzeskiego i kobryńskiego *w strojach poleskich* i zaściankowi sensaci. Ciekawe typy z okolicy można tu zresztą oglądać w każde święto, na mniejszą jednak skalę. Cena furmanki od Żabinki 3 zł., od Telmów 2 zł. Z Żabinki do Telmów można się również dostać aut. w cenie 1 zł.

262 k. Tewle (st.); — 287 k. Orańczyce (st. b.)

Obok st. dom noclegowy; pk. — 1 zł. 50 gr. Posiłek w rst. na st. 1 k. na pn. — m-ko *Linowo*. Murowany kośc. kat.

Linja wąskot. Orańczyce — Prużana — 13 k., poc. os. ok. $^{3}/_{4}$ gdz.

6 k. Koszarka (p. o.).

13 k. **Prużana** (st.). Odległość środka m-a (rynku od st. — 1 k. Bagaż zanoszą agenci hot., co wlicza się do rachunku za nocleg. M-o, — 161 m. n. p. m., u zbiegu rz. Muchy i Wiecu, które stąd tworzą rz. Muchawiec. 8,368 mszk. Zb. dróg bitych: Siemiatycze — Wysokie Litewskie — Prużana; Bielsk Podlaski — Prużana; Różana—Prużana; Zaprudy (rozgałęzienie sz. Kobryń — Iwańczyce — Słuck) — Orańczyce — Prużana. Komunikacja aut., ułatwia dostanie się do Kobrynia, Bielska Podlaskiego (przez Białowieżę i Różanę). Charakter m-a drobno-kupiecki; mszk. przedmieść zajmują się warzywnictwem i garncarstwem.

Historja: Prużana, niegdyś Dobuczynem zwana, wchodziła w skład ks. kobryńskiego, z którem dostała się królowej Bonie i z tego powodu szczyci się herbem Sforzów na pieczęci miejskiej; później stała się własnością królowej Anny Jagiellonki, jako dobra oprawne. Z kolei dobra prużańskie stanowiły ekonomję królewską. Po upadku Polski cesarzowa Katarzyna darowała je generałowi Rumiancewowi, który e wkrótce Polakom rozsprzedał.

Elkt.: 120 v., czynna do północy.
Dni targowe: poniedziałki i czwartki.
Hot.: Cukiermana (ul. Pacewicza, róg ul. 3 Maja), Gołubowicza — (ul. Kobryńska róg ul. Dąbrowskiego), Mostowlańskiego — (ul. Dąbrowskiego), „Warszawski", Krakowski", i „Wileński" — (ul. Dąbrowskiego.) Białostocki — (ul. Rzeźnicka, róg rynku). Ilość miejsc 6 — 8, cena 2,50 — 3,50 zł.

Rst. najwięcej zalecana — w Klubie Obywatelskim — ul. 3 Maja.
Kioski benz. 2 — w rynku, oraz u wylotu ul. 3 Maja, przy ul. Pacewicza.
Kiosk z dziennikami — tamże.
Naprawy samochodów i rowerów: ślusarz-mechanik Stanisław Mączyński, posiada aparat do spawania metali.
Bnk. K. K. O. i kilka drobnych bnk. spółkowych.
Koło Krajoznawcze Stowarzyszenia Nauczycieli.
Apt.: kilka — i lekarze.
Kina: — ul. 3 Maja.
Aut.: Z Orańczyc do Prużany kursuje stale 2 razy na dobę, cena 1 zł. 20 gr. Aut. Białowieża — Prużana str. **173**. (Puszcze).

Kośc. murowany, 2 cerkwie (w soborze starożytny *obraz Matki Boskiej*), nadto na cmentarzu prawosławnym — cerkiewka pounicka.

18 k. na z. — sz. (35 k. od os. Białowieża) — m-ko *Szereszów* str. **173** (Puszcze); — 22 k. od Prużany na pdz. — przy sz. bitej Prużana — Wysokie Litewskie, o 2½ k. od sz., między Horodecznem i Libją — murowana *kapliczka*, wzniesiona w r. 1912 dla upamiętnienia zwycięskiej potyczki Rosjan z grupą armji napoleońskiej.

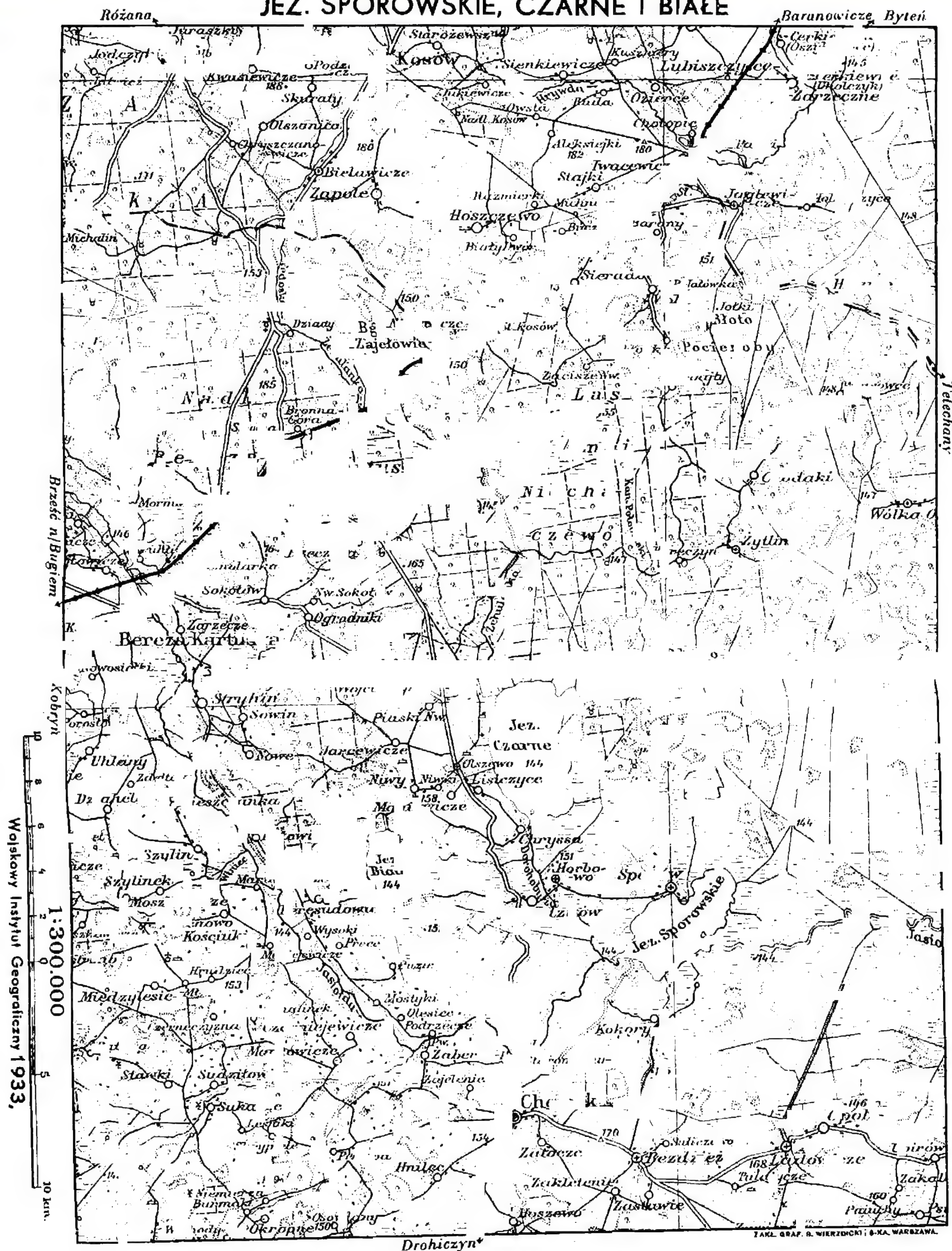
299 k. Pawłowicze Poleskie (p. o.)

313 k. **Bereza Kartuska** (st., b.), 5 k. sz. na w. (drż. 1 zł.) — m-ko na pr. brzegu spławnej Jasiołdy, przy d. bitej z Kobrynia do Iwacewicz, 4412 mszk.. poł. chrześcijan. Ludność zajmuje się drobnym handlem, rzemiosłem, rybołóstwem i rolnictwem. Pcz. w poł. d. między rynkiem i cerkwią, kilku lekarzy i apt. Hot.: Sieleckiego, Serlina i „Krakowski" przy ul. Szosowej, pk.— 2 zł. — 2 zł. 50 gr.; miejsc od 6—10. Kiosk benz. w rynku. Naprawę samochodów i rowerów wykonują: German Kołman ul. Kościuszki i Kapłan przy ul. Zaułek Rynkowy. Elkt. 120 v. Komunikacja aut. z Brześciem przez Kobryń, str. 223.

Historja: M-ko rozwinęło się od czasu wzniesienia w r. 1648 przez podkanclerza litew. Lwa Sapiehę *warownego klasztoru Kartuzów*. Gościł tu car Piotr Wielki i król August II. Karol XII wziął w 1706 r. klasztor szturmem. Kasata klasztoru nastąpiła w r. 1870, rozebrano większą część na koszary dla wojska.

Pozostało do dziś tylko skrzydło tego klasztoru z zarezerwowanymi dla potomków fundatora pokojami; tu również mieściła się kaplica kat., obsługująca wiernych przed wzniesieniem kośc. parafjalnego w r. 1933. Pozostały *mury obwodowe* w kształcie 6-boku, z piękną *bramą wjazdową* i z 4 *basztami* w narożnikach murów. Ze wspaniałego kośc. pozostała część ceglanej dzwonnicy. Zakrystjan Kul

JEZ. SPOROWSKIE, CZARNE I BIAŁE



Kolej dwu lub wielotorowa
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)
Kolej wąskotorowa
Szosa I. kl.
Szosa II kl.
Trakt, droga utrzymana
Droga wiejska
Ścieżka

udziela za drobnem wynagrodzeniem szczegółowych informacyj. Murowana cerkiew i nowowzniesiony w r. 1933 kośc. kat.

Wycieczki: 16 k. d. gminną na w. — w. *Piaski Stare* (1,434 maszk.) nad j. *Czarnem* (p. n.). **Schr.** szkolne (nawet dla grupy z kilkudziesięciu osób złożonej, trudniej natomiast o wyżywienie większej liczby turystów). **Pcz.** Felczer. Cerkiew, okazały pałac hr. Pusłowskich i wpobliżu magazyn gorzelni w kształcie baszty, w której zamknął się i zaciekle bronił oddz. powstańców w r. 1863. 3 k. na pdz. d. polną do *j. Białego*, najmniejsze w grupie jezior: Czarnego, Sporowskiego (str. 238) i Białego. Do j. Czarnego wpada od pn. rz. Żygulanka, w której średnim biegu, 15 k. na pn.od Piasków, ma swoje żeremia *kilka rodzin bobrów*. Należy otrzymać w Berezie Kartuskiej pisemne pozwolenie Nadleśnictwa Państwowego. Wynajęty w Piaskach lub w Berezie woźnica dowiezie do siedziby bobrów.

Z Piasków 8 k. d. gminną na pdw.—w. *Chryssa*, położona u dolnego cypla dużego, błotnistego *j. Czarnego* (17 k²), należącego do hr. Pusłowskich, właścicieli rozległych dóbr leśnych Piaski lub Pieski. Z Chryssy na pdw. — w. *Zdzitów*, stąd na w. — w. *Sporów* i j. *Sporowskie* (str. 263).

Wycieczka wodna od tych 3 jezior Jasiołdą str. 263.
Z Piasków na pd. 17 k. Chomsk, str. 238.

330 k. *Bronna Góra* (p. o.) z dużym tartakiem , n. rz. Żygulanką z *żeremiami bobrowemi*.

340 k. Kossów (st. b.), prowadzi tędy bita d. Kobryń — Iwacewicze (Słuck), i stąd biegnie jej odgałęzienie na pnz. do m-ka *Kossowa* (13 k.). Na tym odc. istnieje stały ruch aut.: cena do m-ka 1 zł. 80 gr. Furmanka 3 zł. Hot.: największy: „Kupiecki” — ul. Kościuszki (8 łż.), pk. 2 zł. Rst. Baczyńskiego (Klub Oficerów Rezerwy) w rynku (ob. — 1 zł.), oraz w domu Ludowym, na skręcie do Mereczowszczyzny.

Murowana cerkiew w rynku i kat. murowany kośc., fundacji hr. Pusłowskich. W księgach kośc. znajduje się *metryka chrztu Tad. Kościuszki.* Pcz., tartak parowy. W okolicy dużo gospodarstw osadników wojskowych. 2 k. na pd. od m-ka przy sz. — niewielka wioska *Mereczowszczyzna,* miejsce urodzenia Tadeusza Kościuszki w r. 1746. Dworek, w którym ujrzał światło dzienne Naczelnik Narodu — drewniany z gankiem na słupach, liczy 4 pokoje; w narożnym—tablica pamiątkowa. Wznosi się tu również okazały *pałac,* postawiony przez hr. Pusłowskich, b. dziedziców Kossowa i Mereczowszczyzny. Obecnie—biura starostwa kossowskiego i wydziału sejmikowego. W niektórych salach zachowały się *piękne stiuki.* Wokół rozciąga się rozległy *park.*

wraz z Chotyniczami wchodzą w skład *dóbr krzywoszyńskich* (ok. 100.000 ha), należących do Jarosława hr. Potockiego. W olbrzymich lasach są *łosie* i kilka, ostatnich na Polesiu, sztuk *niedźwiedzi*. Chronią je rozciągające się naokół bagna: Jasień, Kaczajskie i Pohoń wraz z j. Wygonowskiem (str. 000). Zupełna bezdrożność utrudnia zwiedzanie tej dziko-romantycznej części Polesia. Gleba bardzo uboga, ludność niesłychanie zacofana, czerpiąca zarobki z przemysłu leśnego, będącego obecnie w zastoju. Typom i strojom okolicznej ludności przypatrzyć się można w Hancewiczach w dzień targowy co czwartek.

Hot.: Sagałowa, Słuckiego, Gancewicza, Lisa i Wikrowickiego (pk. — 1 zł. 50 gr.). Rst. — Krasińskiego (ob. 1 zł.). Kaw. — Grąbeckiego. Prowizoryczna kaplica kat., duża cerkiew prawosławna, 2 bożnice, lekarz, felczer, pcz.

Ruch na leśnej kol. wąskotorowej — zależny od kalkulacji gospodarczych jej zarządu, niema stałego rozkładu jazdy. W lecie przychodzi od *Ludwikowa* i *Deniskowicz* i odchodzi w tamtą str. codziennie jeden poc. towarowy z doczepionym wozem pcz.-os. Mimo dużych niewygód warto odbyć tą kol. wycieczkę, trwającą dobę. Przejeżdża się olbrzymie stare lasy w górnym biegu rz. Cny, okolone bagnami Jasień. W Deniskowiczach (od Hancewicz 10 k.), wielki tartak parowy, na plebanji prawosławnej spora i ciekawa bibl. proboszcza, z wielu *starymi drukami*, rzadkość w tak wielkiem odludziu. Wskazówek co do noclegu udzieli administracja dóbr ks. Radziwiłłów, lub kierownik szkoły. Końcowym punktem kol. jest m. *Ludwikowo* (40 k. od Hancewicz), n. rz. Łanią, która na pewnej przestrzeni stanowi granicę polsko-sowiecką. Pcz., lekarz, hot.: Bulwankiera i Berezina, mogące pomieścić ok. 14 osób, i wyszynk Roleckiego (ob. 1 zł.) — Za pozwoleniem władz K. O. P. korzystać można z garnizonowych urządzeń sportowych i zwiedzić stanicę.

263 k. Lusino (st.). — 278 k. Malkowicze (st., b.). — 291 k. Luszcza (st.). 21 k. d. gruntową na pnw. (furmanka 4 — 5 zł.) — w. *Wielkie Czuczewicze*, pcz., lekarz, u którego można nabyć najniezbędniejsze artykuły apt. Noclegi dla 4 — 5 osób u Ureckiego i Myszałowa. Naokół ogromne obszary leśne firmy „Agahel", właścicielki fabryki w Mikaszewiczach. Wycieczka 6 k. na pd. d. gruntową nad *bagno Hryczyńskie* (str. 246). — 290 k. Bostyń (p. o.). — 303 k. Działłowicze (st.).

316 k. *Łuniniec* (st., rst., p. węzłowy kol. Brześć — Mikaszewicze i Wilno — Równe), m-ko, 8,000 mszk.; dw. kol. w środku m-ka.

Hot.: „Warszawski", Muzykanta i „Bristol"; I-szy cieszy się największem wzięciem (pk. 2—3 zł.). Oprócz rst. na dw. kol. uczęszczane są „Lotos", „Złoty Róg"

i kaw. Łazarewicza. M-ko jest niedawnego pochodzenia, rozwinęło się z niewielkiej wioski, dzięki dogodnemu położeniu na skrzyżowaniu kolei. Elkt. 120 v. czynna do północy. Murowany kośc., świeżo wzniesiony, murowana cerkiew. Duże boisko w ogrodzie kol. i boisko przy gimnazjum. Apt., paru lekarzy, felczer.

Po żelaznym moście o dużej rozpiętości poc. przejeżdża nad majestatyczną •Prypecią. — 329 k. Prypeć (p. o.). — 340 k. Osowa Poleska (p. o.).— 345 k. Widzibór (st.); 22 k. na pdz. d. polną (furmanka 3 zł.) — *w. Kołodno*; w okolicznym lesie stoczył oddz. Traugutta 12 i 13 lipca 1863 r. 2-krotną potyczkę z wojskiem rosyjskiem, poczem wycofał się na zachód; na pobojowisku wznosi się mogiła poległych.

360 k. Horyń (st., b.); 6 k. d. gruntową na pnw. przez w. Rzeczycę — (drż. i furmanka ze st. 1 zł. 50 gr.) m-o pow. *Stolin* n. Horyniem, 6,328 mszk.; charakter drobno-kupiecki i rolniczy. Elkt. 120 v., czynna do północy. Murowany kośc. fundacji Korzeniewskich z r. 1817. Hot.: Glejbermana (9 łż.) i Radkiewicza (10 łż.) w rynku; Gobermana (6 łż.) przy ul. Dąbrowskiego (pk. 2 zł.). Rst. w Klubie Obywatelskim przy Lipowej. Paru lekarzy, felczer, szpital, apt., pcz. — przy d. wiodącej do Dawidgródka. K. K. O.

Stolin zapisał się w dziejach klęską wojsk litewskich 1655 r. w potyczce z armją moskiewską pod wodzą kniazia Wołkońskiego. Zmieniał kilkakrotnie właścicieli — (w XVI w. ks. Sołomereccy, w pocz. XVIII w. ks. Wiśniowieccy, Pociejowie, Skirmuntowie, wreszcie Korzeniewscy, ostatnio Haślakiewiczowie).

2 k. na pnw. d. gruntową — w. *Mańkiewicze,* n. Horyniem. Nad rzeką w rozległym parku *zamek* ks. Radziwiłłów, ordynatów dawidgrodzkich. Rezydencja ozdobiona *wspaniałemi trofeami myśliwskiemi,* dla zwiedzających *niedostępna.*

26 k. od Stolina na pnw. d. gruntową, a przeszło 40 k. wodną na Horyniu — m-ko *Dawidgródek* — str. 245. (Drż. lub furmanka ze st. Horyń — 7 zł.).

18 k. na z. od st. kol. Horyń, dobrą d. gruntową — ciekawa miejscowość — *Horodno* (24 k. od Stolina, przez Terebieżów Górny i obok Derewny), zbudowana na ostrowiu, otoczonym z 3 stron *błotami Moroczno;* 3.700 mszk. Ludność zajmuje się od XVII w. *garncarstwem,* dzięki

wybornej glince kaolinowej, wydobywanej w okolicy. *Ceramika horodniańska* odznacza się oryginalnym kształtem, polewą i motywami zdobniczymi; rozchodzi się pocałem w. Polesiu i pnw. Wołyniu. 2 cerkwie: dawna prawosławna i niedawno kreowana unicka dla obsługi kilkunastu rodzin, osadzonych na roli i pochodzących ze wsch. Małopolski. Pcz., domy noclegowe Kurtacza i Niedźwiedzia — ul. 3-go Maja. Ciepły posiłek u kierownika szkoły.

9 k. od Horodna na pn. d. polną — *Kołodno* (str. 233).

2 k. na pdw. za st. kol. i rz. Horyniem (8 k. od Stolina, przeprawa pod w. Strugą) duży *las w Woroniach* posłużył oddz. Traugutta za miejsce wypoczynku i upamiętnił się pomyślną dla powstańców potyczką 10 lipca 1863 r.

75 k. na pdw. — *Berezów* str. 235.

Poc. z Horynia przechodzi po moście n. rz. Horyń; — 366 k. Buchlicz (st.).

373 k. Udryck (st.), 1½ k. na pnz. — wieś. 7 k. na pdz. d. gminną między ramionami Horynia — m-ko *Wysock* (furmanka 1 zł. 50 gr.), 3,950 mszk., pcz., apt., lekarz, cerkiew, noclegi u A. Łopaty (1 zł.), rst. Goldberga (odb. — 1 zł. 30 gr.). Położenie bardzo piękne; zauważyć się daje przejściowość terenu od Polesia ku Wołyniowi. Nad panującem nad m-em wzgórzu budynki dworskie — w miejscu, gdzie przed wiekiem jeszcze stał zamek udzielnych średniowiecznych kniaziów na Dąbrowicy (p. n.) i Wysocku. Jagiellonowie nadali w XV w. księstwo dąbrowickie, obejmujące Dąbrowicę, Wysock i Stolin ks. ks. Sołomereckim. W r. 1654 m-ko i zamek uległy strasznemu najazdowi tatarskiemu, po którym już nie wróciły do dawnego stanu. W r. 1674 Wysock został nabyty przez Pawła Teterę, hetmana wojsk zaporoskich, który go później odstąpił warszawskiemu kolegjum o. o. Jezuitów.

384 k. Biała n. Horyniem (st.). — 398 k. Dąbrowica — p. t. II „Przewodnika po Polsce".

Bardzo ciekawy, lecz trudno dostępny zakątek Polesia stanowi **wschodnia część pow. stolińskiego**, rozciągająca się wzdłuż gr. sowieckiej, rz. Stwigi i jej dopływów. Jest to obszar mało dotąd zbadanych *bagien Hało*, siedlisko *żeremi bobrowych*, bezpieczny schron dla *łosi* i *stanowisko dzikich azalij*. Gleba bardzo nieurodzajna, stąd powstało powiedzenie, że ludność gminy berezowskiej „przez ½

roku ma przednówek, a przez 2-e ½ roku cierpi głód.". Bezdrożność tego terenu może niejednego odstraszyć, kto jednak zdobędzie się na odbycie wycieczki, wyniesie uzasadnione przeświadczenie, że poznał jedną z najtypowszych okolic Polesia, a w odniesieniu do Państwa — najprymitywniejszy jego zakątek. Zachowało się tu mnóstwo chat kurnych z prymitywnem urządzeniem. Nie brak także zabytków z zamierzchłej przeszłości w postaci mogił, kurhanów, osnutych fantazją.

Dostać się można w omawiane strony najdogodniej od st. kol. *Rokitna Wołyńskiego* na linji kol. Kowel — Sarny — Ostki (p. t. II ,,Przewodnika po Polsce"). Od Dąbrowicy kol. do Sarn 25 k.; z Sarn do Rokitna kol. 46 k. Z Rokitna dojeżdża się do *w. Berezów* po lichej d. gruntowej dług. 45 k. furmanką w cenie 12 zł. Z Dąbrowicy lichemi drogami przez Jeziory — 72 k. Berezów — spora wieś; pcz., apt. felczer i prawosławna cerkiew parafjalna. Noclegi u Gelfanda, Czeczyka i Brücka (1 — 2 zł. za pk.). Ob. u tychże na zamówienie (1 — 2 zł.). Ludność zajmuje się rolnictwem, tkactwem, bednarstwem, wytapianiem smoły i wypalaniem węgli w lasach, w których znajdują się *krzewy dzikiej azalji*. Do Berezowa najłatwiej dostać się w zimie po zamarzniętych bagnach od st. kol. Horyń (str. 233), odległej 75 k., saniami w cenie 25 zł.

Ciekawszą od Berezowa jest — 8 k. na pdw. dobrą d. — *w. Glinne* (od Rokitna 30 k., furmanka 6 zł.). Nocleg w odległej o 4 k. leśniczówce radziwiłłowskiej — *Józefin* (po d. do Berezowa), gdzie znajdzie pomieszczenie nawet zbiorowa wycieczka w liczbie 100 osób w cenie 50 gr. za pk. od osoby. Posiłek w Glinnem u miejscowych żydów. Ultratypowe chaty poleskie starej daty, ciekawe i niedrogie do zakupienia stroje ludowe. W okolicy typowa poleska przyroda. Między Glinnem i Józefinem *azalja* nie należy do rzadkości i nawet wieczorem łatwo ją znaleźć po silnym zapachu. W miejscowych lasach *dużo wilków*, nierzadki *ryś*, liczne *cietrzewie, głuszce, czaple*. Sterczy tu również szereg *kurhanów*, pochodzących z czasów rebelji Chmielnickiego, wnosząc ze znajdowanych monet.

21 k. na pdw. od Berezowa d. polną, a 40 k. od Ostków (furmanka 10 zł.), granicznej st. kol., odległej od Rokitna 11 k., w cyplu, wciskającym się w obszar sowiecki, ciągnie się duża *w. Wojtkiewicze*, w pd. części zbudowana na jakiemś starem chrześcijańskiem cmentarzysku, na co

wskazują kamienne krzyże z zatartymi napisami; jeden z krzyży jest nawet nazwany „krzyżem 1-go chrześcijanina w tych stronach". Pod wsią na obszarze 100 ha.' znajdują się *pokłady rudy darniowej*, zaś w okolicznych lasach państwowych ciągnie się *pn. granica* zasięgu **azalji.** W miejscowem leśnictwie można nabyć za 7 zł. zezwolenie na *ustrzał głuszca*. Tuż pod wsią sterczy szereg kurhanów z czasów najazdów tatarskich. 10 k. na pn. od wsi na obszarze 80 ha drzemią 52 bagniste jeziorka, żerowiska niezliczonego *ptactwa wodnego*. Udzielić informacyj a nawet oprowadzić w wolnych od służby chwilach może miejscowy leśniczy państwowy, Tadeusz Mazurek lub nauczyciel.

Odc. linji kol. Dąbrowica — Równe — p. t. II „Przewodnika po Polsce".

115. BRZEŚĆ — MIKASZEWICZE.

Linja kol. 275 k.; poc. os. ok. 6½ gdz.

Odc. Brześć — Żabinka str. 226.

49 k. **Kobryń** (st., b.), 1½ k. na pd. m-o pow. na lw. brzegu spławnego Muchawca, wchodzącego o 15 k. wyżej w skład kan. Królewskiego — i n. rz. Kobrynką. 142 m. n.p. m., 10,000 mszk., przeważnie Żydów. Charakter drobno-kupiecki; skupia się tu znaczna liczba rzemieślników pospolitych branż.

Tlkt. 120 v.
Doj. drż. z dw. , taksa dzienna 1 zł.
Komunikacja **aut.**: Brześć, Bereza Kartuska, str. **223**.
Hot.: Abramowicza (ul. Marsz. J. Piłsudskiego 17. Cena zł. 3; 6 pk.). „Wiktorja" — (ul. Marsz. J. Piłsudskiego 9; cena 1 zł. 50 gr.). „Zbar" ul. Marsz. J. Piłsudskiego 19. (cena 1 zł. 50 gr.). „Włodawski" (ul. 3 Maja 15, — 2 zł.),„Polesie" (ul. 3 Maja 17 — 2 zł.). Ginzburga (ul. 3 Maja 19 — 1 zł.). Weinsteina (ul. Tadeusza Kościuszki 62.). Liczba pk. — przeciętnie 4 — 6.
Rst.: „Sielanka" — ul. 3 Maja. „Odrodzenie" — ul. 3 Maja (ob. 1 zł. 20 gr.). „Zacisze" — ul. 3 Maja (ob. 1 zł. 50 gr.).
Kino — ul. 3 Maja, obok — rst. „Zacisze".
Skład benz. — u Feldmana w rynku.
Naprawa samochodów i rowerów u Friedmana w rynku.
Sporty: Miejskie boisko — ul. Brzeska, oraz przystań wioślarska obok mostu na Muchawcu.
Nieliczne zabytki przeszłości wskaże Sawelij Kreczyno — ul. Garncarska 25.
Historja: Kobryń należy do najstarszych os. na kresach. Już w XI w. istniał tu drewniany zamek dzielnicowych ks. ruskich. W poł. XVI w. objęła księstwo w posiadanie królowa Bona i w ciągu kilkuletnie-

o niem władania zarówno m-o, jak dobra wybitnie pod względem gospodarczym podniosła. W r. 1653 bawił w Kobryniu król Jan Kazimierz a w r. 1784 król Stanisław August. W r. 1626 odbył się tu synod unicki pod przewodnictwem metropolity Józefa Rutskiego z udziałem 5 biskupów. Szwedzi dali się dotkliwie we znaki m-u w r. 1655 i 1706. Generał Suworow otrzymał dobra kobryńskie i kazał rozebrać starożytny zamek.

Przed mostem na Muchawcu — drewniana *cerkiewka* pounicka z kilku starymi obrazami polskiemi pod chórem; za mostem przy ul. Piłsudskiego, wpobliżu głównej cerkwi — *pomnik Kościuszki* na murowanym cokole, na którym do r. 1919 wznosiło się popiersie generała Suworowa, sprawcy rzezi Pragi i właściciela dóbr kobryńskich z nadania imperatorowej Katarzyny; po obu str. cokołu umieszczono moździerze i kule z czasów wojny krymskiej i rosyjsko-tureckiej 1878 r.; *dworek dyktatora Traugutta* przy ul. tejże nazwy pod Nr. 10; przy ul. Klasztornej gmach sądu pow., b. klasztor po-bazyljański, spalony w czasie wojny, poczem odrestaurowany; w lochach podziemnych, pozostałych po również spalonym kośc., mają się znajdować prochy ks. ks. kobryńskich. Zarówno kośc. parafjalny (obok niego pomniki członków rodziny Kościuszków — Siechnowickich z XIX w.), jak sobór prawosławny z XIX w., nie posiadają nic godnego widzenia.

Wycieczki: 1) 7 k. na z. — opodal sz. brzeskiej d. gminną — maleńka miejscowość — *Krupczyce*, n. rz. Trościanicą, z malowniczemi *ruinami kośc.* z cmentarzem naokół (Karmelitów). Na przyległych polach stoczona została 18 września 1794 r. bitwa między cofającym się korpusem generała Sierakowskiego i armją Suworowa. Na pobojowisku jest dotąd widoczna mogiła poległych Polaków, zaś według miejscowego podania pod kładką w Trościanicy leżą w mule, utopione przez wojsko polskie, armaty, których się uratować nie dało. Cerkiew prawosławna z murów skasowanego i rozebranego klasztoru karmelickiego.

2) 8 k. na z. d. polną od Kobrynia na pr. brzegu Muchawca — *las Sawickie*, skąd podjął Traugutt bój na czele 200 powstańców.

3) Sz. na pdz. 23 k. od Kobrynia — *Ostrowie*, przy d. bitej kobryńsko-włodawskiej (stała komunikacja aut.); kapliczka, w której oddz. Traugutta odprawiał modły i otrzymał błogosławieństwo przed rozpoczęciem akcji. Doj furmanką z Kobrynia 8 zł.

W dalszym ciągu poc. przebywa mało interesującą okolicę.

73 k. *Horodec* (st., b.), 1½ k. na pnz. os. na pr. brzegu kan. Królewskiego. Doj. ze st. drż. — 1 zł. Stąd do Kobrynia d. gruntowa, w porze suchej dostępna dla samochodu; do Antopola (p. n.) sz. bita na przestrzeni 9 k. 1,097 mszk. Przy ul. Kobryńskiej zaj. i jadłodajnia Chaima Winograda (Ob. — 1 zł.). St. Kopota (sklep spożywczy) w rynku. Na plebanji oraz w budynku szkoły

miejscowej bezpłatny nocleg dla 3—5 osób. Pcz., tlg. w rynku. Felczer. Kośc. murowany z fundacji króla Władysława IV, obok kośc. — pomnik rodziny Rodziewiczów, dziedziców od r. 1815 niedalekiej Hruszowy, 6 k. (p. n.). Cerkiew prawosławna, wzniesiona w r. 1870.

79 k. *Antopol* (p. o.), m-ko, 2,725 mszk., połączone d. bitą z Horodcem; pcz., tlg.,; prawosławna cerkiew. — 7 k, na pdz. d. gruntową—w. Hruszowa, wśród pięknych lasów, pamiętnych z utarczek w 1863 r., murowany piętrowy dwór z kolumnami, owiany staropolskim duchem. Właścicielka dworu *Marja Rodziewiczówna* przyjąć może latem grupę 3 — 5 osób i ugościć w myśl swej dewizy: „Dla wędrownego człeka na stół bochen razowca, gar słodkiego mleka". Doj. do Hruszowej ze st. d. gruntową 2 zł. — 98 k. Drohiczyn (st., b.).

103 k. *Drohiczyn Miasto* (p. o.), — 1 k. na pnw. m-o pow., drż. ze st. 1 zł. Zb. d. bitych Zakoziel — Drohiczyn, i Stare Młyny — Chomsk — Drohiczyn (na wykończeniu); 2.500 mszk. Wielki śpichrz gminny. Wpobliżu śpichrza wielki stadjon dla ćwiczeń i imprez sportowych, nieco dalej świeżo wzniesiony drewniany kośc. parafjalny. Cerkiew prawosławna. Elkt. 120 v.; kilka hot., z których największy — Sidrera rozporządza 6 pk. w cenie 2 zł. 50 gr. Posiłek w lokalu Klubu Urzędniczego wpobliżu gmachu starostwa. Kilku lekarzy i pow. szpitalik. — 17 k. na pn., częściowo wykończoną d. bitą: *Chomsk*, m-ko, hot. i rst. Jakobsona w rynku; 2 murowane piękne budowle: cerkiew i bożnica, fundacji hr. Pusłowskich. 4 k. sz. na pn. — w. *Staromłyny*; stąd

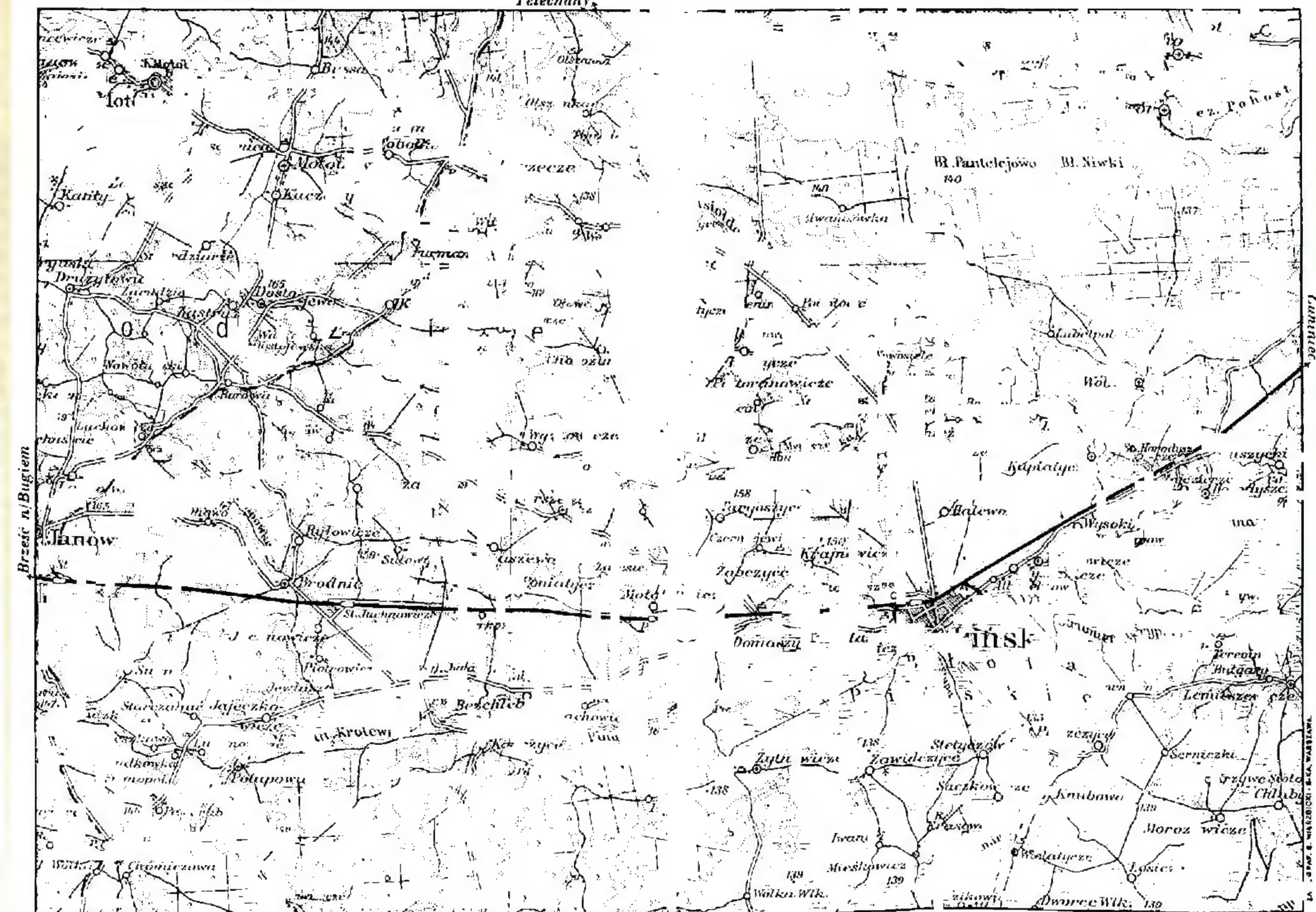
Wycieczka: szlakiem 18 k.: Zdzitów, j-ra Sporowskie, Białe i Czarne, Chryssa, Piaski Stare, Bronna Góra, i Bereza Kartuska (str. **229**).

D.: Drohiczyn— Stare Młyny — do jazdy samochodem — tylko w porze przez dłuższy czas suchej. — 121 k. Smitowo (st.).

133 k. *Janów Poleski* (st., rst.), 2 k. sz. na pn. m-ko, p. w. kol. wąskot. do Kamieńca Koszyrskiego i do Telechan; ta ostatnia obecnie unieruchomiona. Zb. d. gruntowych, biegnących n. rz. Piną do Drohiczyna, Motola i w kierunku Pińska. D-i te w porze dżdżystej nie nadają się do jazdy samochodowej. Ze st. kol. — drż. 50 gr.; ok. 3,600 mszk.; ludność drobno-kupiecka i rzemieślnicza zawdzięcza swój stan dogodnemu położeniu m-ka.

Ciekawy szczegół folklorystyczny stanowi specjalna *gwara kwestarska*, pilnie strzeżona i dotąd niezbadana. Jano-

PIŃSK I OKOLICE



Kolej dwu lub wielotorowa
Kolej jednotorowa (Stacja, przyst.)
Kolej wąskotorowa
Szosa I. kl.
Szosa II. kl.
Trakt, droga utrzymana
Droga wiejska
Ścieżka

1:300.000

10 8 6 4 2 0 5 10 km.

Wojskowy Instytut Geograficzny 1933.

wianie od dziesiątków lat najmują się do kwestowania na cele religijne, przemierzają całe kresy, a przed wojną *zapędzali się aż nad Wołgę, Kaukaz i Krym.*

Pcz. tlg., w rynku; lekarz, felczer i kilka hot., z których największy Snitowskiego (pk. 2 zł.). Zalecenia godna rst. Gadomskiego, obok st. Boisko sportowe Związku Strzeleckiego.

W dużym rynku murowany kośc. kat. z r. 1848 i także cerkiew. Obok cerkwi murowana kolumna z napisem w miejscu śmierci męczeńskiej *bł. Andrzeja Boboli*, jezuity pińskiego, zarąbanego przez kozaków w r. 1657.

Linja wąskot. Janów Poleski — Kamień Koszyrski. Janów Poleski Wąsk. (st.) — odległość od m-ka 1½ k. tuż obok st. kol. normalnotor. — 6 k. Ruck. — 13 k. Korzeliczyn; poc. przejeżdża przez most n. kan. Królewskim. W dalszym ciągu poc. większą część d. odbywa wśród lasów. — 19 k. Mochro (p. o.). 8 k. na z. — j. *Peszczane* i *Odryżyn*, d. polną (str. 261) — 24 k. Kożano (p. o.). — 31 k. Dolsk (p. o.). — 35 k. Szlapań (p. o.); — 38 k. w. *Lubiaż*, n. wielkiem i rybnem jeziorem tej samej nazwy. Przez jezioro przepływa Prypeć, do której o 10 k. niżej wpada Stochód; cerkiew pounicka, pcz. i dom noclegowy (1 zł. za pk.); 1132 mszk., ludność zajmuje się obok rolnictwa, tkactwem i garbarstwem. 6 k. w kierunku pn. wznosi się kilka mogił z czasów powstania styczniowego.

42 k. Lubieszów (p. o.); 6 k. na pdw. — odnoga kolejki do st. **Lubieszów Miasto,** m-ko, 2,216 mszk., na lw. brzegu Stochodu; bazylika popijarska wraz z gmachami b. kolegjum; kośc. i klasztor oo. Kapucynów i cerkiewka parafjalna w środku m-ka; pcz., apt., lekarz. Hot. wraz z jadłodajniami: Chaima Elowicza, Jankiela Rubinstejna i Mejera Elsteina (pk. 1 zł., ob. 1 zł. 20 gr.). Ciepły posiłek również w piwiarni Jankiela Barenbauma. Lubieszów cieszy się rozgłosem dzięki kolegjum Pijarów, w którem uczył się w latach 1756 — 1759 Tadeusz Kościuszko; jego rodzice mieszkali podówczas w dziedzicznych Siechnowiczach (str. **226**) wpobliżu dzisiejszej Żabinki. Gmachy klasztorne trzymały się doskonale do czasu walk nad Stochodem 1915—1916 r. i wówczas zostały wraz z kośc. do cna zestrzelane. Odbudowy dokonał w ciągu 1929 — 1932 r. **b.** miejscowy proboszcz ks. Worobiej. Wspaniała *świątynia* fund. ks. Karola Dolskiego, marszałka w. lit. z częściowo zachowanemi pięknemi *freskami* Pijara, Łukasza Hübla. W skarbcu kośc. przechowuje się ciężka srebrna monstrancja i prześliczny, roboty weneckiej, *relikwiarz srebrny.* Podobnemu jak bazylika losowi uległ klasztor i kośc. kapucynów, fund. hr. Czarneckich, z ich grobami w podziemiach. Budowle te objęli zpowrotem przed 2 laty kapucyni, odbudowują je i stwarzają w nich placówkę misyjną dla nawracania prawosławnych na obrządek wschodnio-katolicki. Interesującą jest stylowa *brama wjazdowa* na dziedzińcu spalonego dworu. N. Stochodem przetrwały do dziś betonowe schrony, zbudowane przez wojska niemieckie.

54 k. Derewek (p. o.). — 58 k. Nabienicze (p. o.). — 65 k. Pniewno (st.); ½ k. za stacją, przy torze na pr.—obelisk w kształcie kapliczki przydrożnej, stanowiący starodawny słup graniczny między Polską i Litwą. W okresie zaborczym nadano słupowi charakter religijny, by cenną pamiątkę uchronić od zburzenia.

76 k. Krymno Wąsk. (p. o.). — 84 k. Jeziorko (p. o.). — 92 k. Kamień Koszyrski Wąsk. str. **247.**

Na linji kol. normalnotor. — 145 k. Juchnowicze (st.). — 156 k. Sosnówka (p. o.). — 158 k. Mołotkowicze (p. o.). 169 k. **Pińsk** (st., b.), m-o pow., położone na t. zw. Zahorodziu, na lw. brzegu rz. Piny, wchodzącej w skład systematu kan. Królewskiego. Za mostem na Pinie — t. zw. Zarzecze, pokryte rozległą siecią wodną ze Strumieniem i jego licznemi rozgałęzieniami na czele. 133 m. n. p. m., 31,743 mszk., w tej liczbie tylko 7,217 (22,3%) osób, używających w domu języka polskiego. Dzięki swemu geograficznemu położeniu Pińsk jest centrem właściwego Polesia, pod względem ekonomicznym i duchowym. Punkt eksportowy wytworów krainy, jak: drzewa, bydła, ryb, grzybów, skóry, płótna, zapałek oraz z bliskiego Horodyszcza dykty i fornierów. Ognisko duchowe i religijne, siedz. biskupów: kat. i prawosławnego.

Historja: Pińsk należy do najstarszych grodów na kresach wschodnich; znajdują się o nim wzmianki w kronikach ruskich, w odniesieniu do końca XI w. Przez kilka wieków stanowił własność dzielnicowych kniaziów z rodu Ruryka i w owym czasie często przechodził z rąk do rąk. Po opanowaniu przez Litwę ziem ruskich, ks. pińskiem władali Gedyminowicze — Narymuntowicze. Król Zygmunt Stary nadał ks. pińskie swej małżonce Bonie, która je wspaniale zagospodarowała. Ona to pierwsza kazała kopać kan-y osuszające, zaludniła krainę szlachtą polską, sprowadzoną z z. części Polski, uposażając ją hojnie darowiznami i wieczystemi dzierżawami. Liczni wyrodzeni i zubożali potomkowie owej szlachty, przemocą zapisani przed wiekiem do prawosławia, dotąd przechowują troskliwie po zaściankach i chutorach starożytne dyplomy i rodzinne akta. W czasie rebelji Chmielnickiego m-o dotkliwie ucierpiało, zaledwie jednak pokrzepić się zdołało, musiało wytrzymać najazd Karola XII i ulec dużemu spustoszeniu. Przed 2-im rozbiorem Polski ożywił się Pińsk dzięki pracom kanalizacyjnym, jakie podjęli na Polesiu hetman Michał Ogiński i Mateusz Butrymowicz, podstarości i poseł ziemi pińskiej na Sejmie Czteroletnim. Pierwszy dokonał budowy długiego kan. który nosi jego nazwisko, nadto doprowadził do poł. budowę 2-ego kan., nazywanego „Królewskim", zaś Butrymowicz przeprowadził mniejszy kan. i usypał groblę tuż pod Pińskiem. Prace te oglądał król Stanisław August, który się tu w tym celu specjalnie wybrał w 1784 r. Pińsk otrzymał prawo magdeburskie od króla Stefana i stanowił starostwo grodowe; odbywały się tu sądy ziemskie. M-o liczyło niegdyś bardzo wiele świątyń kat. i cerkwi unickich oraz prawosławnych i jeszcze w r. 1822 istniały w Pińsku kośc.: jezuicki, franciszkański, dominikański, bernardyński, karmelicki, komunistycki, marjawicki, bazyljański męski i żeński.

Doj. z dw. do centrum m-a 2 k. — drż. konną 1 zł. 50 gr. lub motorową. Połączeń lądowych zapomocą d. bitych Pińsk nie posiada. Dobra d. gruntowa, dostępna dla ruchu aut. w każdej porze, prowadzi z Pińska na Porzecze, w górę Jasiołdy.

Aut. niema wcale od r. 1930. Wrazie potrzeby można wynająć 2 aut. ciężarowe u p. Romańskiego, ul. Ogińskiego; warunki według

umowy. Istnieją 2 **tks.**, postój na pl. 3 Maja. Doj. tks. od dw. kol. do pl. 3 Maja—2 zł. 50 gr.

Postoje dróż. 1) Dw. kol., 2) ul. Zawalna (róg ul. Marsz. Piłsudskiego) 3) pl. 3 Maja 4) róg ul. Kościuszki i Ogińskiego 5) róg ul. Brzeskiej i Krajewskiego 6) pl. Poniatowskiego 7) róg ul. Berbardyńskiej i Albrechtowskiej 8) róg ul. Karolińskiej i Leszczyńskiej — cena za kurs 1 zł. 50 gr.

Przystań na rz. Pinie nprz. ul. Gimnazjalnej (przecznica ul. Kościuszki). 2-ga przystań między j. Pińskiem i mostem na rz. Pinie. Wynajęcie łodzi motorowej na 1 gdz.—3 zł., zwyczajnej łodzi — 60 gr.

Ltn. dla hydroplanów na jeziorze, w porcie wojennym, nprz. wylotu ul. Gen. Krajewskiego.

Hot.: 13 i 5 przedsiębiorstw z pk. umeblowanymi: „Angielski", ul. Kościuszki 2 (3—6 zł.), „Warszawski" — ul. Kościuszki 35 (2—3 zł. 50 gr.), „Bristol" ul. Nadbrzeżna 55 (2—3 zł.), „Wenecja" ul. Nadbrzeżna 62 (2 zł. — 2 zł. 50 gr.), „Pina" ul. Ogińskiego 1 (2 zł. 50 gr. — 3 zł.), „Polesie" — ul. Kolejowa 60 (1 zł.), „Żeleźniaków" ul. Kolejowa 32 (1 zł.), „Europejski" ul. Żwirki i Wigury 4 (2 zł.—3 zł.), „Paris" ul. Franciszkańska 4 (1 zł. 50 gr. — 2 zł.), „Pinscher" ul. Smolna 5 (1 zł. 50 gr. — 2 zł.), „Zorza" ul. Zawalna 59 (1 zł. 50 gr. — 2 zł.), Glaubersona ul. Browarna 9 (1 zł. 50 gr. — 2 zł.), „Szwarcarja" — pl. 3 Maja 75 (2 zł. 50 gr.).

Pcz. róg ul. Marszałka Piłsudskiego i Zawalnej. W ciągu r. 1935 przeniesiona zostanie do budującego się gmachu przy ul. Ogińskiego

Schr.: dla większych wycieczek w lokalu Przystami Szkolnej za rz. Piną. Pomieszczenie dla 40 osób. Nocleg 20 gr. od osoby. Zamawiać należy pisemnie na 2 tygodnie przed przyjazdem.

Rst. i cuk.: często w tych samych budynkach, co hot. Najbardziej renomowana rst. i cuk. — Gregorowicza, róg ul. Kościuszki i Ogińskiego.

Bnk. najgłówniejsze: filja Banku Polskiego, K. K. O., Kupiecki.

Organiz. turystyczne: W gmachu Magistratu — Muzeum Poleskie pińskiego oddz. *P. T. K.* (ul. Ogińskiego 8.) — Zawiera ok. 2.000 pozycyj, ilustrujących przeszłość Polesia oraz stan duchowy i ekonomiczny ludności. Wstęp 20 gr. Oprowadza Bronisław Woronowicz, urzędnik magistratu. Pozatem informacyj o Pińsku i jego okolicy udziela Józef Obuchowski, nauczyciel państw. gimnazjum.

Elkt. 220 v.

Teatr — ul. gen. Krajewskiego.

Kina: 1) „Casino", róg ul. Franciszkańskiej i Butrymowicza. 2) „Ognisko" w domach kol. obok dw.

Sporty: Kol. pl. sportowy, boisko sportowe „Hakoah", przystań wioślarska na Pinie z szeregiem łodzi do wynajęcia. W sprawie wynajęcia łodzi motorowych i zwyczajnych zwracać się do Zarządu Dróg Wodnych lub do posterunku policji rzecznej.

Naprawa rowerów. Zakład mechaniczny Bobrowa (u. 3 Maja) i Schlagmana — (ul. Kościuszki).

Naprawa samochodów. Warsztaty marynarki wojennej obok portu na rz. Pinie.

Apt.: 3.

W Pińsku zachowało się stosunkowo dość dużo pamiątek z dawnej przeszłości. Koncentrują się one przeważnie przy ul. *Kościuszki*, stanowiącej główną arterję i przy *pl.* **3** *Maja*, zamykającym od z. tę ulicę. Do pl. dochodzi się od dw. ul. Honczarską, przy jej końcu na pr. skręca

się w ul. Dominikańską, poczem ul. Łohiszyńską (obecnie Piłsudskiego), równoległą do Honczarskiej — na pl. 3 Maja.

Na rogu ul. Dominikańskiej i Piłsudskiego — okazały *barokowy sobór prawosławny* z wyniosłą wieżą, pokrytą blachą miedzianą i siedz. arcybiskupa oraz władz konsystorskich prawosławnych; przed r. 1840 był to košc. i klasztor O. O. Dominikanów, wzniesiony u schyłku XVIII w.

Nprz. wylotu ul. Piłsudskiego przy pl. 3 Maja wystrzelają wgórę wysokie wieżyce kośc. i kompleks 3-piętrowych gmachów *kolegjum O. O. Jezuitów*. Jest to fundacja ks. Stanisława Alberta Radziwiłła, kanclerza litewskiego, z r. 1631. Uczniem tych szkół był historyk i poeta Adam Naruszewicz, biskup łucki. Po kasacie zakonu klasztor był siedz. władyki unickiego, a po 3-im rozbiorze Polski zamieniony został na monaster prawosławny. W r. 1918 kośc. i klasztor wróciły do pierwotnych właścicieli. Wnętrze kośc. nie zawiera żadnych zabytków przeszłości.

Na lw. od opisanego kośc. nprz. wylotu ul. Brzeskiej — kamienny słup — kapliczka królowej Bony.

Pd. część pl. 3-go Maja, na z. od kolegjum, stanowi t. zw. *rynek*, na którym w dni targowe nabyć można różne wyroby ludowe, a na bliskim odc. rz. Piny zaobserwować typowo *piński obrazek jarmarczny*, gdy duża część przetargu odbywa się na setkach łodzi Poleszuków, przybyłych z Zarzecza. Wzdłuż rz. Piny biegnie długa ul. Nadbrzeżna, stanowiąca wdzięczny bulwar, miejsce spacerów Pińszczan w ciepłe dni świąteczne.

Od pl. 3 Maja w kierunku w. ciągnie się ul. Kościuszki, równoległa na dużej części do wspomnianej ul. Nadbrzeżnej. Przy tejże ul. na pr. na skrzyżowaniu z ul. Franciszkańską wznosi się **katedra kat.** z wysoką wieżą, dzwonnicą od str. ul. i gmachami konsystorza wgłębi. Niegdyś gmachy te należały do O. O. Franciszkanów z fundacji Zygmunta Kiejstutowicza, ks. pińskiego i turowskiego z r. 1396. Kośc. pierwotnie gotycki kilkakrotnie przebudowany utracił swój styl. Po kasacie zakonu w 1852 r. świątynia ta była zamknięta, potem zamieniona na parafjalną aż w r. 1925 stała się katedralną.

Dalej od katedry w kierunku w., przy tejże ul. na lw., na rogu ul. Ogińskiego ciągnie się gmach gimnazjum państwowego, a po przeciwnej str. ul. Kościuszki, między ul. Ogińskiego i Gimnazjalną rozciąga się zadrzewiony pl. sportowy szkolny. Przy końcu ul., na pr. — widoczny pałacyk stylowy, rezydencja biskupa kat.

Ul. Kościuszki kończy się niedużym p[1]. Poniatowskiego, od którego na lw. ciągnie się w kierunku pn. ul. Bernardyńska, biorąca nazwę od b. klasztoru O. O. Bernardynów, dziś prawosławnej cerkwi ś. Barbary (za ul. Albrechtowską na pr.). W gmachu poklasztornym mieści się obecnie szpital pow.

Wróciwszy się na ul. Albrechtowską i idąc nią w kierunku w. dochodzi się na skrzyżowaniu z ul. Wiśniowieckich (obecnie Biskupa Bukraby) na lw. do murowanego kośc., obecnie parafjalnego, niegdyś (do r. 1836) należącego do zgromadzenia O. O. Komunistów, z fundacji kniazia Dolskiego w 1695 r. Obszar kośc. i przyległych ul. należy już do przedm., zwanego „Leszcze".

W poł. ul. Albrechtowskiej zaczyna się przecznica, ul. Zaułkowa, ciągnąca się w kierunku rz. Piny. Na przecięciu się jej z ul. Karolińską (przedm. Karolin), tudzież ul. Biskupa Bukraby sterczą *ruiny* pięknej niegdyś rezydencji ks. Wiśniowieckich, wysadzonej w powietrze przez Szwedów w r. 1706. Obszar ruin przecięty ul. Krzywą, od której jest do nich dostęp. O objaśnienia przy zwiedzaniu ruin zwrócić się do kierownictwa Muzeum Poleskiego (p. w.).

Idąc ul. Karolińską w kierunku w., następnie skierowawszy się przecinającą ją ul. Sienkiewicza na pd. ku rz. Pinie, dochodzi się na lw. do zabudowań parafji prawosławnej na przedm. Leszcze. Wznosiło się tu do r. 1839 bogate opactwo bazyljańskie, unickie, sięgające swemi początkami ponoć X w. Tutejszy czerniec Mitrofan spisał średniowieczną kronikę Pińszczyzny. Tuż obok od w. sterczy kurhan, zw. „mogiłą Mendoga".

Za dw. kol. i kinem „Ognisko" na pn. (z m-a dojście ul. Piłsudskiego, potem ul. Cmentarną na lw. ciągną się cmentarze: kat. i prawosławny. Na cmentarzu kat. (ul. Spokojna) — drewniany kościołek parafjalny p. w. Matki Boskiej Bolesnej, ufund. przez franciszkanów pińskich w 1820 r. przed kilku laty odrestaurowany.

Wycieczka: D. gruntową 6 k. na pnz. do w. *Posienicze*; stąd na z. d. gruntową do os. rolniczej żydowskiej z czasów przedwojennych — *Iwaniki*. Furmanka 2 zł.

Wycieczki wodne z Pińska str. 127—255.

Poc. z Pińska przejeżdża przez most na Jasiołdzie; z okien wg. typowa poleska panorama: od pn. płynie pętlicowato spławna Jasiołda i na pd. od toru, w odleg-

łości niespełna 1 k. wlewa swe wody do sporego j. *Horodyszczańskiego,* na którem widać szereg tratew i łodzi.

182 k. **Horodyszcze** (st.), za jeziorem wieś, 712 mszk. Wpobliżu st. kol. fabryka dykty i fornierów. *Kośc. barokowy,* fund. Karola Kopcia, kaszt. trockiego, z r. 1662. Wnętrze ozdobione stiukami. Przy kośc. istniał do r. 1864 klasztor i opactwo Benedyktynów. Dzięki zabiegom niektórych osób udało się kośc. wykupić z rąk prawosławnych jeszcze przed wojną i zachować jego charakter ze względu na ludność wsi, która wytrwała przy katolicyzmie. Schr. szkolne z 40 łż. na pomieszczenie wycieczek zbiorowych. Pk. do wynajęcia (2 zł.) i rst. (ob. 1 zł. 50 gr.). Wacława Bogdanowicza przy st.

196 k. Parochońsk (st.) — wieś n. rz. Bobryk; 12 k. od st. d. gruntową na pnz. — m-ko *Pohost Zahorodzki* (doj. furmanką za 2 zł.), 1,100 mszk. (spora ich liczba zajmuje się garncarstwem). Kilka zaj. i kcz., np. Szlomy Krugłego (nprz. cerkwi) i Rubina Rubinsztajna. Rst. i pk. gościnne Jerzego Wróblewskiego (nocleg — 1 zł. 50 gr., ob. — 1 zł.), cerkiew, pcz. przy ul. Honczarskiej, apt. i lekarz. Ruiny kaplicy kat., wzniesionej w pocz. XVIII w. przez ks. Druckich-Lubeckich przy ul. Dworskiej, obok dworu Suchodolskich. Pohost jest miejscem urodzenia historyka i bibljotekarza Łukasza Gołębiowskiego. Na z. od os. — j. *Pohost,* jedno ze znaczniejszych na Polesiu, dług. 8 k., zasilane wodami Bobryku i Wiślicy. Ma brzegi płaskie, zarosłe. Niegdyś na brzegach i wysepkach rósł obficie *orzech wodny* — dziś rzadki; tu jest jego jedyne w Polsce stanowisko.

212 k. Łowcza (st.). — 228 k. *Łuniniec* (st., rst.), p. węzłowy linji kol. Wilno — Zdołbunów i Warszawa — Brześć — Mikaszewicze (str. **232**); poc. idzie dalej w kierunku w., przejeżdża przez most na bogatej w wodę rz. Cnie, biorącej początek w błotach Kaczajskich i Jasień.

248 k. *Łachwa* (st., b.), na pdw. d. gruntową 1½ k. m-ko (ok. 3,800 mszk.) n. rz. Śmierć, znane już za pierwszych Jagiellonów. Ludność w znacznej części zajmuje się koszykarstwem. Zajazdy i jadłodajnie dla osób dość niewybrednych. Wskazówki u kierownika szkoły. Pcz., lekarz, felczer, maleńki kośc. kat., fund. ks. Radziwiłłów, do których dobra Łachwa od XVI w. należą; prawosławna cerkiew. Wpobliżu st. koszary K. O. P., należy postarać się o przepustkę na podróżowanie w pasie granicznym. Okolice Łachwy zamieszkuje wiele zubożałych rodzin szlacheckich.

Łachwa stanowi najbliższą st. kol. dla leżących n. Prypecią w okolicy osad. W zimie dojeżdża się stamtąd saniami na przełaj po lodzie (20 k.), w lecie przeprawić się trzeba promem lub łodzią, przyczem odległość cokolwiek wzrasta (22 k.);

22 k. od st. kol., d. gruntową na pdw. — **Dawidgródek** — jedno z 5 większych m-st w woj. poleskiem, na pr. brzegu Horynia, w odległości 10 k. od jego ujścia do Prypeci, po 2-ej str. tej rz.; przeprawa promem; furmanka 4 zł. Od wczesnej wiosny (kwiecień) między Dawidgródkiem i Pińskiem na Prypeci oraz między Dawidgródkiem i st. kol. Horyń (str. **233**) na rz. Horyniu stała komunikacja parostatkowa (str. **256**). Podróż statkiem do Pińska trwa ok. 15 gdz. (120 k.), zaś z Pińska 10 gdz.; do Łachwy 5 gdz. (40 k.), z Łachwy 4 gdz. 11,484 mszk., ludność chrześcijańska zajmuje się rybołówstwem, budową łodzi, wyrabianiem sieci, tkactwem. Ponadto część ludności w porze ciepłej udaje się tradycyjnie na z. i zajmuje się w m-ch (Łódź, Kielce, Radom, Rzeszów i t. p.) uliczną sprzedażą lodów. Ludność żydowska stanowi żywioł drobnokupiecki i częściowo rzemieślniczy.

Historja: Dawidgródek, pierwotnie Horodek, zał. został z końcem XIV w. przez kniazia Daniłę Daniłowicza. W. ks. litewski Kazimierz Jagiellończyk nadał księstwa: Dawidgródek, Kleck i Rohaczew zbiegłemu z Moskwy kniaziowi Iwanowi Jarosławowiczowi Borowskiemu, którego syn Fedor, zarazem ks. piński, umierając bezdzietnie, zapisał swe posiadłości królowi Zygmuntowi Staremu w 1521 r. Zygmunt August obdarował Dawidgródkiem swego szwagra ks. Mikołaja Radziwiłła, zaś król Stefan zezwolił w r. 1586 na utworzenie ordynacji dawidgródzkiej w rodzinie Radziwiłłów. Ordynacja ta, z rezydencją w Mańkiewiczach (str. **233**), przedstawia obecnie olbrzymi szmat obszarów leśnych (ok. 75.000 ha) między Lwą i Stwigą po Prypeć, ze wspaniałymi terenami łowieckimi na wszelką grubą zwierzynę poleską.

Przystań — n. rz. Horyniem.
Pcz. — ul. 3 Maja.
Hot.: Kusznera (5 łż.), ul. Piłsudskiego; Friedmana (4 łż.) ul. 3 Maja; Ognisko Związku Polskich Naucz. (2 łż.); Bregmana i Lurie. Pk. po 1 zł. 50 gr.
Rst.: „Warszawianka" przy ul. Kościuszki, ob. 1 zł. 50 gr.
Sporty: „Horyń" i klub K. O. P.-u. Kajaki i łodzie na Horyniu do wynajęcia. Boisko do gry w piłkę nożną i kort tenisowy.
Elkt. 120 v. — do północy.
Paru lekarzy, felczerów, **apt.**

N. Horyniem wznosi się, między dobrze zachowanymi wałami po b. zamku udzielnych ks. dawidgrodzkich, drewniana cerkiew; 2-ga cerkiew murowana znajduje się w śród-

ku m-a. W dni świąteczne warto zajrzeć do cerkwi na nabożeństwo, na które uczęszczają starsze mieszczanki w ciekawych strojach, jakby żywcem przeniesionych z XVII w.

Wycieczki: W okolicy Dawidgródka, w gminie Chorsk, znajduje się cały szereg drobnych gospodarstw i *zaścianków szlacheckich*, których mieszkańcy stale podkreślają swą odrębność stanową tak w domu, jak w cerkwi, w życiu zbiorowem, a nawet na cmentarzu. Różnicę tę widać w budownictwie wioskowem: 10½ k. na w. d. gruntową — w. *Olszany*, stąd 4 k. na pd. — *Remel*; — 8 k. na pdz. w. *Wielemicze* (n. jeziorem); — 5½ k. na z. — w. *Olpień*. Stąd powrót na pnw. d. gruntową 9 k. do Dawidgródka;

11 k. na pnw. d. gruntową z Dawidgródka do znajdującego się przy ujściu Horynia do Prypeci, uroczyska *Nyrcza* z pałacykiem myśliwskim ks. Radziwiłłów i os. nawodną na palach. — Można tę drogę wynoszącą ok. 12 k. odbyć wodą na Horyniu statkiem, kursującym między Dawidgródkiem i Pińskiem w ciągu 1½ gdz.

10 k. na z. od m-ka Łachwy d. gruntową — *Kożangródek* n. rz. Cną, która o 3 k. niżej uchodzi do Prypeci; wznosi się tu prastary *kurhan*, który przed stu laty uchodził za mogiłę rzymskiego poety Owidjusza. Kożangródek jest starą os. W w. XVII był tu zbór kalwiński. Ładna *cerkiew* prawosławna w środku os. Warta obejrzenia drewniana, bardzo piękna *bożnica* w odległości ¼ k. od cerkwi, budowana w r. 1812; według opowieści miejscowych Żydów do wzniesienia tej bóżnicy przyczynili się wybitnie hojną składką oficerowie francuscy, przeciągający tamtędy z „wielką armją". Piękny *pałac* właścicieli majątku, Szczyttów, ze zbiorami bibl., kaplica dworska. Można zwiedzić za zgodą właściciela.

Linja kol. z Łachwy mija błotnistą rz. *Łań* (w jej górnym biegu położone są najtypowsze i najgłębsze na Polesiu *błota Hryczyńskie*). Ogromny ten obszar odznacza się niesłychaną monotonją i jest pokryty kwaśnemi trawami lub szuwarem; jak okiem sięgnąć, nie dojrzy się na horyzoncie ni krzaczka, ni drzewa. Teren tak dalece nawodniony, że tylko w czasie suchej pory lata ludność może dokonać jedynego w roku sianokosu, stojąc po kostki w wodzie. Skoszone siano pozostaje w stogach wśród bagien aż do poł. zimy, kiedy można je zwieźć na płozach ku chacie. Ten system jest powszechny na wszystkich terenach bagiennych. — 260 k. Sienkiewicze (p. o.); można stąd dostać się do wspomnianych powyżej *błot Hryczyńskich*. D. gminna prowadzi do m-ka Lenina przez *wspaniałe lasy*, których drzewa splatają się ze sobą i miejscami tworzą niemal tunele. Odległość ok. 28 k., furmanka według umowy. — 275 k. *Mikaszewicze* (st., b., rew. gr. do Z. S. S. R.). Największa w Polsce fabryka dykty i fornierów, własność spółki akcyjnej „Agahell", posiadającej w okolicy wielkie obszary leśne, nabyte od ks.

Wittgensteinów. Fabryka zatrudnia ok. 600 robotników. Ok. 2,000 mszk. M-o odgrywa dużą rolę również dzięki swemu położeniu gr., jako st. przeładunkowa i celna od str. sowieckiej. Elkt. 220 v., czynna poza fabryką do gdz. 24. Hot.-ki, rst.; nocleg 2 zł. — 2 zł. 50 gr.; ob. — 1 zł. 20 gr.

Wycieczki: 1) (Należy uzyskać w Łachwie, lub w starostwie w Łunińcu przepustkę dla ruchu gr.). Na w. d. polną 3 k. — *Pieszczanik* ze stanicą K. O. P., n. rz. Słuczą północną. W poł. mostu, służącego do ruchu kol. i pieszego, mieści się gr. Państwa. Po 2-ej str. widać sowiecką straż gr. i jej stanicę. 2) 18 k. d. gruntową na pn. — m-ko *Lenin* na skraju *błot hryczyńskich*, niecały 1 k. od gr. rz. Słuczy. D. prowadzi niemal stale przez *rozległe i piękne lasy iglaste.* Furmanka 4 zł. Ok. 2.000 mszk. Sporą ilość domów wzniesiono na palach ze względu na olbrzymie zalewy wiosenne i jesienne. Hot. we właściwem tego słowa znaczeniu niema. Można zanocować u Gołuba przy ul. Wielkiej za 1 zł. Rst. Stanisława Wyrzykowskiego z zakąskami zimnemi i ciepłemi. Noclegi dla zbiorowych wycieczek w obszernej szkole. Pcz., apt., lekarz. Cerkiew parafjalna o 100 m. od gr. sowieckiej. Z Lenina należy dotrzeć do niedalekich bagien Hryczyńskich (str. **246**) i przyjrzeć się niezwykłemu na Zachodzie krajobrazowi. Przewodnika wskaże kierownik szkoły lub urząd gminny. D. powrotna na Sienkiewicze (str. **246**).

116. (Kowel) — NIESUCHOJEŻE — KAMIEŃ KOSZYRSKI.

Linja kol. 53 k.; poc. os. ok. 2 gdz.; Niesuchojeże — Kamień Koszyrski 28 k.; poc. os. ok. 1 gdz.

Odc. Kowel — Niesuchojeże p. t. II „Przewodnika po Polsce".

25 k. Niesuchojeże (st.) — **31** k. Soszyczno (st.), 1 k. na pnz. — wieś (pcz., jadłodajnia).

Wycieczki: Na *pobojowiska legjonów polskich z wojny światowej:* 15 k. od st. na w. — duża wieś *Werchy* (4 k. od Stochodu), furmanka 4 zł. 1104 mszk. Kilka osób może przenocować i zjeść we dworze miejscowym lub w szkole. Pomnik dla uczczenia tradycji *kwatery Marszałka Piłsudskiego* w tej miejscowości z lat 1915—1916. Z Werchów na w. d. gruntową 5 k. w. *Obzyr Wielki* n. Stochodem; 8 k. na pn. wzdłuż Stochodu d. gruntową do *Czerwiszcza*, lub na pd. do *Powórska* i do *Hulewicz* d. gruntową (już na terenie Wołynia). Wszystkie te miejscowości upamiętniły się w dziejach walk legjonów polskich pod komendą ówczesnego brygadjera Józefa Piłsudskiego; ślady okopów i blindaży. Pamiętne miejsca wskaże mieszkaniec Werchów Daniło Prychodko.

48 k. Nujno — Nowe (p. o.).

53 k. *Kamień Koszyrski* (st.), — 1½ k. na pn. sz. — m-ko pow. Doj. z dw. drż. 1 zł., 1,526 mszk. Apt., paru

lekarzy; publiczna biblj. i czytelnia Polskiej Macierzy Szkolnej i w niektórych latach kino. Boisko kresowego Klubu Sportowego ze strzelnicą i siatkówką. Elkt. 120 v., czynna do północy. Z 2 hot. większy — „Bristol" rozporządza 6 pk. gościnnymi (2 — 3 zł.). Rst. B. Bobołowicza (ob. 1 zł. 20 gr.).

Kamień Koszyrski, niegdyś nazywany Koszyrskiem, należał do poł. XVII w. do ks. Sanguszków — Koszyrskich, którzy tu posiadali warowny zamek, zburzony w czasie rebelji Chmielnickiego 1648 r. Pozostało po nim jedynie miejsce w postaci piaszczystego wzgórka. Murowany kośc. podominikański. Drewniana cerkiew parafjalna.

Wycieczka: 14 k. na pdz. d. gruntową – w. *Podrzecze*, n. rz. Turją; na pd. od w. niewielkie, lecz nader urocze j. *Dobre* o obszarze 45 ha, śród mieszanego lasu. Furmanka 2 zł. 50 gr. Zbiorowa wycieczka z 25 osób może otrzymać nocleg na sianie w budynku szkolnym.

Kolej wąskot. Kamień Koszyrski — Janów Poleski str. **239**.

117. BRZEŚĆ — KOBRYŃ — IWACEWICZE.

Sz. 138 k. Komunikacja aut. str. **223**.

Brześć n. Bugiem str. **223**; – na 9 k. wlw. 1 ¼ k. d. do *Telm* (str. **227**); – na 13 k. wpr. 2 k. d. do *Bulkowa*; – 25 k. *Chwedkowicze* (str. **226**); na 33 k. wlw. d. do w. *Sawickie* (str. **237**); – 34 k. Chodosy; – 36 ¼ k. Perki; – 43 k. Zabużki; – 47 k. *Kobryń* – str. **236**; – 55 k. Buchowicze, – na 67 k. wl. sz. do *Prużany* (str. **227**); 103 k. *Bereza Kartuska* (str. **228**); – 127 k. st. kol. *Kossów* (str. **195** stąd wl. sz. do m. *Kossowa* i *Różany* (str. **229**); – 135 k. w. Michnowicze; – 138 k. st. kol. *Iwacewicze* (str. **91** i **230**); – na 138 ½ k. przecięcie linji kol. Brześć – Baranowicze; – 143 k. *Lubiszczyce Zarzeczne* str. **230**; z Lubiszczyc sz. na Byteń (str. **91**) i st. kol. Lachowicze (str. **91**) w str. Słucka za kordonem granicznym.

118. BRZEŚĆ — WŁODAWA (miasto).

Sz. 75 k. Komunikacja aut. str. **223**.

Brześć n. Bugiem – str. **223**; – 21 k. *Stradecz* – str. **231**; – 37 k. st. kol. *Dubica* – str. **231**; 60 k. st. *Przyborowo* – str. **231**; – na 64 k. j. Sieluchy; – 72 k. przecięcie linji kol. Brześć – Chełm; – 73 k. *Tomaszówka* – str. **231**; – 75 k. *Włodawa* – miasto – str. **212**.

119. BRZEŚĆ — KAMIENIEC LITEWSKI.

Sz. 40 k.; Aut. str. **223**; furmanka 4 gdz. (cena 6 zł.) Brześć — Wistycze i Czernawczyce 1 zł. 50 gr.

Niedługi ten odc. d. bitej z Brześcia na pn. w kierunku *puszczy Białowieskiej* (str. 166) przechodzi przez teren o typie podlaskim; teren między Bugiem, a źródliskami Narwi i Jasiołdy (Brześć z puszczą Białowieską) stanowił w średniowieczu dogodny szlak do atakowania Litwy od str. pdz., to też na nim wzniesiono 2 warowne punkty: Brześć i Kamieniec.

Brześć n. Bugiem str. **222**; — 15 k. w. *Wistycze*; kośc. po-cysterski, fund. Eustachego Tyszkiewicza, podkomorzego brzeskiego z r. 1678, zamieniony w r. 1864 na cerkiew. Sławne były niegdyś odpusty 3 razy do roku z powodu cudownego obrazu N. M. P., znajdującego się w tym kośc.; — na 15½ k. przecięcie z sz. Janów Podlaski — Żabinka; — 17 k. w. *Czernawczyce*; jadłodajnia A. Nowickiego; murowany kośc. fund. ks. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła z r. 1586 z pięnem sklepieniem, oraz cerkiew i kapliczka kat. również z XVI w. — 26 k. Bildejki; — 18 k. Widomla i przecięcie sz. Wysokie Litewskie — Prużana.

40 k. **Kamieniec Litewski,** m-ko, 2,348 mszk. (w większej części Żydzi), b. malowniczo położone na wzgórzu, oblanem łączącemi się tu strumieniami rz. Leśnej Prawej i Lewej. Do st. kol. Żabinka sz. 29 k., aut. 2 zł. Ludność zajmuje się w dużej mierze drobnym handlem, a także garbarstwem; kilka młynów czynnych. Pcz. i tlg., apt., paru lekarzy, felczer. Z pośród kilku domów zajezdnych najznaczniejszym jest hot. i rst. Halperna w rynku; pk. 2 zł., ob. 1 zł. Dla wycieczki zbiorowej pomieszczenie w szkole powszechnej w Domu Ludowym, lub na plebanji. Cerkiew murowana na wzgórzu w pd. str. m-ka na pdw. od st. aut. W pn. kierunku od cerkwi olbrzymich rozmiarów budowla **warowni** z r. 1278 w kształcie odosobnionej baszty. Miała to być strażnica, ostrzegająca wrazie niespodziewanego najazdu nieprzyjacielskiego. Niezwykle dobrze zachowana, wznosi się na spadzistem wzgórzu n. rz. Leśną. Isnieją dotąd dębowe schody, prowadzące do poł. wysokości wieży (wyżej biegną schody kamienne),

tudzież strop. Pod wieżą ciągną się rozległe podziemia. Zbudowana przez Włodzimierza ks. włodzimiersko- wołyńskiego, dostała się wraz z okolicą w ręce Gedymina i odtąd dzieliła losy Litwy aż do r. 1795. Za panowania w. ks. litewskich Kiejstuta i Jagiełły rozgrywały się kilkakrotnie pod Kamieńcem wydarzenia wojenne. Oblegali gród Krzyżacy w latach: 1375, 1378, w r. 1382 Kamieniec został odzyskany przez Jagiełłę na ks. Mazowieckim, tenże Jagiełło zdobył go w r. 1389 na Witołdzie, podówczas zbratanym z Krzyżakami. Jagiełło, Witold i później Kazimierz Jagiellończyk niejednokrotnie tu bawili dla wspaniałych łowów w otaczających puszczach.

120. PRUŻANA — ZAPRUDY.

Sz. 28 k. ut. kursują 2 razy dziennie.

Prużana (str. **227**); — 13 k. *Linowo* (str. **227**).; — st. Orańczyce, przecięcie linji kol. Brześć — Baranowicze; po pr. str. Błoto Turowskie; 27 k. w. Zaprudy; — 28 k. połączenie z sz. Kobryń — Iwacewicze str. **248**.

121. (Chełm) — WŁODAWA — KOBRYŃ.

Sz. 136 k. Odc. Włodawa — Kobryń 106 k.

Odc. Chełm — Włodawa p. t. II „Przewodnika po Polsce".

Włodawa — str. **212**; — 2 k. *Tomaszówka* — str. **231**; — 3 k. przecięcie linji kol. Brześć n. B. — Chełm; — 20 k. Piszcza i j. *Piszczańskie*, oraz grupa jezior u źródeł Prypeci: Pulmo, Świtaż i szereg innych (str. **258**); — 20 k. odnoga sz. do Lubomla; — 30 k. j. *Orzechowskie* — str. 000; — 35 k. *Ołtusz* i j. *Ołtuskie* — str. **225**; — 50 k. *Małoryta*, przecięcie kol. Brześć n. B. Kowel; dalej szosa przecina lasy *Rudzkiej Puszczy*; — 62 k. przecięcie sz. Brześć n. B. — Kowel **p. n.**; sz. przecina lasy nadleśnictwa Czerniany; — 79 k. *Ostrowie* — str. **237**; — 106 k. *Kobryń* — str. **236**.

122. BRZEŚĆ n. B. — BUCYŃ — (Kowel).

Sz. 131 k.; odc. Brześć n. B. — Bucyń — 6 k.; **Aut.** str. **223**.

Brześć n. B. — str. **222**; na 10 k. przecięcie linji kol. Brześć n. B. — Kowel — 40 k. przecięcie sz.: Włodawa — Kobryń — **p.** w., lasy nadleśnictwa Czerniany; — 51½ k. w. Mokrany; po obu str. sz. lasy

nadleśnictwa Zabłocie; — 82 k. rz. *Prypeć* i *Ratno* — str. 258; — 86 k. rz. Wyżówka; — 96 k. j. Lubań; — 110 k. j. Piaseczyńskie; — 116 k. w. Bucyń.

Odc. Bucyń — Kowel p. t. II „Przewodnika po Polsce".

123. KAMIENIEC LITEWSKI—CHWEDKOWICZE.

Sz. 33 k.; **Aut.** str. **223.**

Kamieniec Litewski — str. 249; — 10 k. przecięcie sz. Wysokie Litewskie — Prużana; — 22 k. *Siechnowicze* — str. 226; — 26 k. st. kol. *Żabinka* str. **226**; odchodzi stąd sz. do *Janowa Podlaskiego* str. 199; — 30 k. rz. Muchawiec; — 33 k. *Chwedkowicze* str. **226.**

Sz. Brześć n. B. — Kobryń str. **248.**

124. PRUŻANA — RÓŻANA — (Słonim).

Sz. 46 k.

Prużana — str. 227; sz. przecina *Błoto Chorewskie*, potem lasy *Puszczy Różańskiej*;

46 k. m-ko **Różana Grodzieńska,** n. rz. Zelwianką. Prowadzi doń z Kosowa (str. 229) d. gruntowa 12 k., na której w lecie kursują aut. (1 zł. 80 gr.), ok. 4.000 mszk.; fabryki sukna i wełnianych kołder, garbarnia, drobni kupcy żydowscy, pcz., apt., lekarz felczer. Informacje o hot. u kierownika szkoły.

Ruiny wspaniałej niegdyś rezydencji potężnej na Litwie rodziny Sapiehów. Gościli tu królowie: Zygmunt I, Władysław IV z całym dworem i Stanisław August. Tuż przed wybuchem wojny światowej ks. Sapieha sprzedał Różanę wraz z rodzinną rezydencją, która została zamieniona na fabrykę koców, strawioną niebawem przez pożar.

Murowana cerkiew pounicka w rynku, okazały *kośc. parafjalny* kat. z pięknymi pomnikami Sapiehów — w środku m-a.

38 k. Słonim — str. 80. (Nowogródczyzna).

125. DROHICZYN — CHOMSK — STARE MŁYNY.

Sz. na wykończeniu.

Drohiczyn — str. 238; k. w. Starosielce; — 9 k. Sałowo; — 11 k. w. Sutki; — 18 k. *Chomsk* — str. 238; — 21 k. *Staromłyny* — str. 238.

Wycieczki: do *Zabierza* str. 263; do j. *Sporowskiego* i innych — str. 263; szlak do *Berezy Kartuskiej* — str. 228.

126. PISZCZA — ZGORANY — (Luboml).

Sz. 32 k.;
Piszcza; — 6¼ k. na pr. j. Peremut i Łukie; — 11½ k. j. Somenec; — 17½ k. j. *Lucemierz* — str. 258; stąd *wycieczki* na j. *Czarne*, d. gruntową, ½ k.; na j. Świtaź (str. 258), d. gruntową 3½ k.; j. *Pulmo* (str. 258) i szereg innych;
30½ k. sz. — j. Wielkie i Małe; 32 k. — w. Zgorany.
dc. Zgorany — Luboml p. t. II „Przewodnika po Polsce".

127. PIŃSK — BYSZLAK — (Łuck).

(Szlak wodny na Strumieniu i Styrze).

Dług. szlaku wodnego Pińsk — Łuck 300 k. Stała komunikacja parostatkami — z Pińska do Łucka przy dobrym stanie wody 40 gdz.; z Łucka do Pińska 30 gdz.; Pińsk — Stare Konie 5½ gdz.; zpowrotem 3½ gdz. Przejazd z Pińska do Łucka I klasą 8 zł., II kl. 6 zł.; z Pińska do Starych Koni i zpowrotem I k. 6 zł., II kl. 4 zł. Wycieczkowicze zamiejscowi, począwszy od 5 osób wzwyż, uzyskują 50% zniżki.

Zarówno Strumień, jak Styr, stanowią dla kajaków pierwszorzędny szlak wodny. Szer. Strumienia na omawianej przestrzeni wynosi 30 — 80 m., normalna jego głęb. 2 — 4 ..; szer. Styru dochodzi do 100 m. w dolnym biegu, a w środkowym zwęża się niekiedy do 20 m., głęb. zmienna 2 — 4 m. Na odc. Strumienia i biegu Styru po Łuck miejsc płytkich prawie, że niema wcale. Koryto Styru w dolnym biegu jest kręte i niejednolite, o licznych rozwidleniach i odnogach, zmieniających niejednokrotnie kierunek głównego koryta. Brzegi tej rz. b. zmienne, do w. Stare Konie przeważnie suche i otwarte i przeszło 1 m. wys., dalej niskie i grząskie, często zalesione. Os. są rzadkie i od głównego koryta znacznie oddalone. Kajakowcy na omawianym szlaku muszą liczyć przeważnie na własne zapasy, brać pod uwagę trudność w znalezieniu noclegu i żywności. Czas przebycia kajakiem zarówno całego szlaku jak odc. Pińsk — Stare Konie należy liczyć conajmniej podwójnie w porównaniu z podanym wyżej czasem jazdy parostatkiem.

Pińsk str. 240; — 9 k. n. Strumieniem w. Knubowo (pr.); — 16 k. w. Dzikowicze Wielkie (wl); — 19 k. ujście do Strumienia odnogi z. Zgniłej Prypeci i jazda tąż odnogą k. 28 do w. Para;

40 k. w. *Stare Konie* (lw.); ładna cerkiew pounicka z r. 1790 oraz szereg zabudowań typowych poleskich; nocleg i posiłek w domu Jaworskich (20 gr. za dobę, ob. — 1 zł.). D. gruntową na w. 1 k. (za Styrem) *w. Iwańczyce*; przedhistoryczne cmentarzysko; stąd wzdłuż Styru wdół rzeki 3 k. — duże j. leśne w *Zadorożu*; mnóstwo ptactwa wodnego, wszechstronny obraz ornitologji poleskiej; — wgórę rz. Styru, 45 k. od Pińska, *Pohost Zarzeczny* (lw.), starożytna os., niegdyś m-ko, o burzliwej przeszłości (za czasów rebelji Chmielnickiego).

53 k. w. Wołczyce (pr.); — 57 k. w. Przywitówka (wl.); — 62 k. w. Ciołkowicze Małe (pr.); — 73 k. w. Młynek (lw.); — 80 k. w. Byszlak (pr.).

Odc. Byszlak — Łuck p. t. II „Przewodnika po Polsce". W Czartorysku przecina rzekę linja kol. Kowel — Sarny i tu można zmienić podróż z wodnej na kolejową.

128. PIŃSK — LUBIESZÓW.

(Szlak wodny na Strumieniu, Prypeci i Stochodzie).

Szlak wodny 100 k. Stała linja parostatków: Pińsk — Lubieszów 12 gdz.; Lubieszów — Pińsk 9 gdz. Przejazdy w obu kierunkach: kl. I — 8 zł., II k. — 6 zł. Wycieczkowicze zamiejscowi, począwszy od 5 osób wzwyż, uzyskują 50% zniżki.

Szer. Strumienia od Pińska po j. Nobel 30 — 80 m., normalna jego głęb. 2 — 4 m., od j. Nobel do w. Swałowicze rz. Prypeć ma szer. 20 — 75 m.: głęb. do 2½ m. Nurt tak Strumienia jak Prypeci jest leniwy, brzegi niskie i słabo zarysowane, zarosłe łozami, trzciną i rzadko zalesione. Dość monotonną jazdę urozmaica piękne j. Nobel na 196 k. biegu Prypeci. Rzadkie os. nadbrzeżne i ich znaczna odległość od głównego koryta zmuszają kajakowców do zaopatrzenia się w żywność. Pod Swałowiczami szlak wodny przechodzi na rz. Stochód, która na większej części swego biegu tworzy liczne ramiona, odnogi i rozgałęzienia, pomiędzy któremi częstokroć niepodobna znaleźć koryta głównego. Koryto to od czasów wojny nie zostało jeszcze dostatecznie uporządkowane i oczyszczone z zasieków i kozłów z kolczastego drutu. Jest ono naogół kręte, nierówne i grząskie. Szer. 10 —

50 m., głęb. 1—3 m. Brzegi niskie i bagniste, dojście do os. nadbrzeżnych 1 — 3 k.

Odc. Pińsk — Prypeć p. w. — Na 39 k. (od Pińska) na lw. brzegu odnoga; nad nią na 7 k. *w. Newel* ze starą pounicką cerkwią, fund. Kurzenieckich, upamiętniła się klęską oddz. powstańców poleskich pod wodzą Tytusa Pusłowskiego w r. 1831. — Na 58 k. znaczne *j. Nobel*; na pnz. brzegu historyczna miejscowość tej samej nazwy (1,119 mszk.) na półwyspie, oblanym przez jezioro; w średniowieczu odgrywała rolę naturalnej warowni. W XII w. została wycięta w pień załoga litewska przez wojska książąt wołyńskich. — 72 k. w. *Swałowicze* — str. 258; stąd rozpoczyna się *pełna uroku jazda po niesfornym, wijącym się Stochodzie*; — 75 k. w. Buczyń; — 100 k. *Lubieszów* — str. 239; stąd kol. wąskot. doj. do st. kol. Janów Poleski przy linji kol. normalnotor., str. 239.

129. PIŃSK — TELECHANY.

(Szlak wodny na Pinie, Jasiołdzie i kanale Ogińskiego).

Szlak wodny 82 k. Statek parowy Pińsk — Telechany 10 gdz.; Telechany — Pińsk 9 gdz.; Przej. w obie strony 6 zł. Możliwe jest wynajęcie statku z Pińska do j. Wygonowskiego, czas jazdy 13 gdz.; zpowrotem 12 gdz. Cena statku w obie str. z pomieszczeniem 50—60 osób — 150 zł. Zniżki, jak rozdz. 128.

Szlak — jeden z najbardziej urozmaiconych. Składa się na to urok rz. Piny na odc. Pińsk — Horodyszcze, j. Horodyszczańskie, kręta Jasiołda i kan. Pina tworzy tu dolinę do 6 k. szer., brzegi ma niskie, bagniste i przeważnie zalesione lub pokryte rzeczną roślinnością; kręte koryto rozszerza się miejscami do 250 m., głęb. 4 m., a miejscami nawet do 9 m. Jasiołda od j. Horodyszczańkiego w górę ma brzegi płaskie, gliniasto-piaszczyste, bądź też bagniste, zarosłe wikliną i zaroślami. Szer. koryta jest bardzo zmienna od 40 — 130 m.; głęb. normalna 2 — 3 m. Kan. Ogińskiego przebiega wśród okolicy lesistej, słabo zaludnionej i monotonnej. Czas potrzebny na przebycie tej trasy kajakiem wynosi ok. 18 gdz. Miejsce na nocleg możliwe jedynie w Horodyszczu i w punkcie końcowym — Telechanach.

Pińsk — str. 240. — na rz. Pinie 6 k. w Pinkowicze (lw.); — 3 k. Wysokie (lw.); — 16 k. ujście Jasiołdy do Strumienia; na Jasiołdzie

most linji kol. Pińsk — Łuniniec; — 36 k. od Mostu w. Mereczy..; zaczyna się tu kan. Ogińskiego; 82 k. m-ko Telechany — str. 2..

130. PIŃSK — LEMIESZEWICZE.

(Szlak wodny na rz. Strumieniu).

Szlak wodny 20 k. Statek parowy tam i zpowrotem 4 gdz.; Cena jazdy w jedną str. 75 gr. Zniżka, jak rozdz. 128, p. w.

Charakterystyka Strumienia p. w. (Pińsk — Byszlak).

11 k. w. Terebin (pr.); — 15 k. w. Krzywicze (lw.); — 20 k. w. Lemieszewicze.

131. PIŃSK — WUJWICZE.

(Szlak wodny na rz. Strumieniu — Prypeci).

Szlak wodny 55 k., statek parowy 7 gdz. wdół, 9 gdz. wgórę, cena jazdy w jedną str.: kl. I — 3 zł., II k. — 2 zł. Zniżki, jak rodz. 128, p. w.

Charakterystykę Strumienia jako szlaku dla kajaków p. w. Zgniła — Prypeć po połączeniu się z pr. ramieniem Styru i z rz. Stubłą płynie pod nazwą Prypeci w kierunku w. i pod w. Bereżne łączy się ze Strumieniem. Charakter i walory dla kajaków tego odc. Prypeci takie same jak opisanego Strumienia, z tem, że ten odc. jest uboższy w wodę. Gęste os. ludzkie, lecz w znacznej od ległości od koryta. Możliwości noclegowe i żywnościowe małe. Czas na przybycie drogi kajakiem w dół — 9 gdz., wgórę — 12 gdz.

Pińsk — Lemieszewicze — p. w.; — 26 k. w. Kuradowo (lw.). — 34 k. ujście Jasiołdy, niedaleko w. Kaczanowicze (pr.). — 47 k. połączenie się Strumienia z Prypecią (niedaleko w. Bereźce w wierzchołku połączenia). — 55 k. w. *Wujwicze*; przez wieś przebiega d. gruntowa Pińsk — Lemieszewicze — Wujwicze — Płotnica — Dawidgródek. We wsi stara drewniana cerkiew p. w. ś. Eljasza.

132. PIŃSK — DAWIDGRÓDEK.

(Strumień — Prypeć — Horyń).

Szlak wodny 120 k. Statek parowy wgórę i wdół po 10 gdz. Przejazd w jedną str.: I—7 zł., kl. II — 5 zł. Zniżki jak wyżej.

Charakterystyka Strumienia p. w. Po złączeniu się obu ramion pod Bereźcami, szer. Prypeci do 140 m., od ujścia Horynia nawet do 220 m.; głęb. od 4 — 12 m. Brzegi niskie, w dużych pasach odsłonięte, miejscami zalesione. Warunki jazdy dla kajakowców doskonałe, os. rzadkie, zdala położone od szlaku. Trudność uzyskania noclegu i zaopatrzenia w żywność.

Pińsk — str. 240. — 47 k. połączenie Strumienia z Prypecią. — 49 k. Bereźce. — 57 k. ujście ramienia rz. Prypiatki. — 65 k. ujście Bobryka (lw). — 69 k. most na Prypeci przy linji kol. Wilno — Baranowicze — Łuniniec — Sarny. — 72 k. ujście kan. Łuninieckiego (dług. 12 k.), dochodzącego na odległość 1 k. od dw. — 76 k. w. Terebiechowo (pr.). — 84 k. chutor Hajdamaszka (pr.). — 79 k. ujście Cny (lw.); w kącie ujścia w kierunku w. — kurhan, t. zw. niegdyś *mogiła Owidjusza*. — 85 k. ujście rz. Wietlicy (pr.), lw. ramienia Horynia. — 89 k. ujście rz. Śmierci. — 91 k. t. zw. przewóz Łachowski na Prypeci na d. gruntowej Łachwa — Dawidgródek; stąd d. 9 k. do Łachwy, 12 k. do Dawidgródka. — 109 k. ujście Horynia; w widłach rzek na pr. — *uroczysko Nyrcza*, os. palowa nawodna z myśliwskim pałacykiem ordynata Radziwiłła. Nprz. ujścia Horynia wpada z lw. rz. Łań, płynąca od pn. Stąd wgórę Horynia 120 k. (od Pińska) m-ko *Dawidgródek* (str. 245).

133. DAWIDGRÓDEK — ŁACHWA.

(Horyń — Prypeć).

Szlak wodny 40 k., parostatkiem w ciągu 5 gdz. wgórę, 4 gdz wdół. Z Prypeci można dostać się w razie dużego stanu wody kajakiem na rz. Śmierć (dług. biegu od źródeł do ujścia 38 k.) do m-ka Łachwy.

Charakterystyka Prypeci w dolnym biegu p. w. rz. *Śmierć* albo *Śmierdź*, ma bagniste niskie brzegi, zarosłe wikliną.

134. DAWIDGRÓDEK — ST. KOL. HORYŃ.

(Rz. Horyń).

Szlak wodny 50 k. Parostatkiem wgórę rzeki 9 gdz., wdół 6 gdz., przej. w jedną str. — 3 zł. Zniżki, p. w.

Horyń — to największy i najbogatszy w wodę dopływ Prypeci. Płynie w dol. szer. na 2 — 2½ k. Na omawianym szlaku płynie stosunkowo niezbyt kręto, tworzy jednak ramiona i wyspy, a pod chutorem Bykowska rozwidla się w mniejszą Wietlicę i właściwy Horyń. Dol. rzeki

ma brzegi wyraźnie zarysowane i jest pokryta wspaniałemi łąkami, w dużej części zalesiona. Szer. do 100 m., przeciętna głęb. 4 m.

Trasa wodą na tej przestrzeni *b. malownicza.* Kilka charakterystycznych rozgałęzień i rozlewisk; rzeka podmywa i podrywa lw. wyższy brzeg., ukazując przekrój kilku warstw geologicznych, w których spotyka się dość często kawały *bursztynu.* Majestatycznie i wolno toczy Horyń swe żółte wody pod Stolinem, obmywa stopy radziwiłłowskiej rezydencji w Mańkiewiczach i mija szereg wsi i zaścianków szlacheckich, od których roi się w pow. stolińkim.

Warunki jazdy kajakiem wyjątkowo, jak na stosunki poleskie, dogodne. Właściwy nurt nie budzi wątpliwości, os. dość gęste i niezbyt daleko od koryta położone (1—2 k.), nocleg można uzyskać w szkole, lub w stodołach włościańskich, prowianty niektóre w sklepikach wiejskich. Cały szlak daje się odbyć w ciągu 1-go dnia.

Dawidgródek — str. **245**; — 8 k. Choromsk (lw.); — 13 k. oddzielenie się ramienia Wietlicy (lw.); — 17 k. w. Bereżno (lw.); — 27 k. w. Białohusza (lw.); — 35 k. w. Mańkiewicze (lw.); — 38 k. m-ko *Stolin* (lw.) str. **233**; — 48 k. w. Rzeczyca — str. **233**; — 50 k. *st. kol. Horyń* (lw.), str. **233**.

135. WŁODAWA — DAWIDGRÓDEK.

(J-a: Pulmo, Świtaź i Lucemierz, rz. Prypeć i Horyń).

Dług. szlaku kajakowego 329 k., o ile stan wody na Prypeci w górnym jej biegu jest dostateczny (najniższy stan wody zwykle w sierpniu).

Prypeć w górnym biegu jest leniwa, a w okolicy Ratna i od tego m-ka wdół b. zawikłana zpowodu licznych rozgałęzień i ramion, oraz niemal corocznej zmiany koryta. Toczy swe wody w dol., szer. do 20 k., mocno zabagnionej i stale nawadnianej, przyczem szer. koryta rzeki wynosi 5—20 m. i dopiero ok. Swałowicz dochodzi do 75 m. Głęb. rzeki już ok. Wilicy przekracza ½ m., a od ujścia Wyżewki dosięga 1 m.; w dalszym biegu głęb. ta dochodzi do 2,5 m. Krajobraz początkowo lesisto-bagienny zmienia się na typowo moczarowaty i odsłonięty z licznemi jeziorami wpobliżu; niskie brzegi nie zasłaniają horyzontu. Kajakowcy napotykają duże trudności w odszukaniu głównego biegu wśród plejady zakoli, ramion

rowów, zagłębień i dopływów, nadto w znalezieniu stosownego miejsca dla obozowania, zakwaterowania i w zdobyciu żywności, toteż aż po Pińsk należy brać zapasy na 3 dni.

Po wyładowaniu kajaków na st. kol. Włodawa — (str. **231**), przewozi się je d. gruntową (furmanką 2 zł.) nad j. *Pulmo*, odległe ok. 7 k. n. pdw. Z tem jeziorem łączy się następne *Świtaź* (3 k., str. **258**) oraz *Czarne* i *Lucemierskie* (1 ½ k.), poczem na ey kajak przenieść lądem ok. 2 ½ k. lub przewieźć d. grunt. 7 k. do Wilicy na Prypeć (30 k. od źródeł). Odtąd zaczyna się urocza wędrówka wodna na poplątanych i bałamutnych ramionach i odnogach Prypeci.

33 k. w. Kropiwniki (lw.). — 43 k. w. Małków — Leszerany (pr.). — 60 k. w. Kraska (lw.) i most linji kol. Brześć — Kowel.— 68 ½ k. w. Zdomyśl (lw.). — 77 ½ k. m-o *Ratno* (pr.), pcz., hot., rst., *ruiny zamku*; niegdyś starostwo niegrodowe (2.500 mszk.); przecięcie sz. Brześć — Kowel. — 82 ½ k. ujście rz. Wyżewki (pod w. Jaktusze). — 84 ½ k. w. Komarowo (lw.). — 94 k. w. Piaski Rzeczyckie (lw.) i w. Rzeczyca n. jeziorem (pr.). — 101 k. w. Szczedrohoszcza (lw.) za starą cerkwią. — 107 k. ujście rz. Turji (pr.). — 111 k. (w.) *ujście kan. Białojezierskiego*. (przez j. Wolańskie, Święte) pod w. Poczapy Załuchowskie. — 120 k. w. Niewierz (w.), przecięcie d. grunt. Dywin — Kamień Koszyrski. — 129 k. w. ietły (lw.), na pd. od rz. — 1-e większe błoto — *Żadyńskie*.

142 k. w poł. drogi między Niewierzem i w. Lubiaziem, 4 k. od Prypeci — w. *Horki* (lw.). Okoliczne lasy upamiętniły się bohaterskimi bojami, jakie oddz. Traugutta staczał w r. 1863 z wojskami rosyjskiemi gen. Eggera w ciągu 2-ej poł. maja. W 1-ej potyczce powstańcy odnieśli sukces, w następnych jednak wobec braku napływu ochotników szczupłe szeregi doznały dużych niepowodzeń, wskutek czego Traugutt skierował się w głęboką Pińszczyznę. Po tych zmaganiach pozostały w paru punktach dotąd widoczne ślady. Na 10-ym k. przy d. gruntowej do w. Odryżyn wznoszą się na głównem pobojowisku mogiły poległych. W r. 1932 odryżyński oddz. Związku Strzeleckiego wystawił na tem miejscu krzyż pamiątkowy. 4 k. na pnz. na obszarze os. Pawlinowo znajduje się również kilka mogił powstańców. W Horkach nocleg dla wycieczki zbiorowej do 20 osób w szkole powszechnej, bezpłatnie; oddzielne pk. noclegowe u Stanisława Polańczyka i Herszka Epsteina (1 zł. za dobę). Posiłek ciepły: Bolesław Szyjkowski i wspomniany Herszek—1 zł. za ob.

153 k. w. *Lubiaż* (pr.) n. jeziorem tej samej nazwy, przez które przepływa Prypeć (str. 239); stąd kolej wąsk. do Janowa Poleskiego (str. **239**) i Lubieszowa (str. 239); — 161 k. w. Zabłocie (pr.); — 164 k. ujście rz. Stochodu (pr.) i w. Swałowicze nprz. ujścia (lw.); — 171 k. w. Nowy Młyn (pr.); — 174 k. j. *Nobel* i w. *Nobel* (str. **254**); — przy wypływie Prypeci z tego jeziora wpada do niej z pr. str. rz. Młynek; — 180 k. przecięcie d. gruntowej z pd. do w. Sieńczyce (1 k. od rz. na lw. brz.) i w. Newel (w kierunku pn.); — 184 k. w. Dub-

czyce od której główne koryto Prypeci dzieli się na dwa ramiona: Strumień i Prypeć (Zgniła) płynące osobno na przestrzeni ki kudziesięciu k. i miejscami tworzące ze sobą rodzaj bifurkacyj. Strumień podąża w kierunku pnw. i pod Pińskiem łączy się z Piną. Uboższe w wodę ramię 2-e, nazwane Parokiem lub zgniłą Prypecią, wkońcu odzyskujące swą właściwą nazwę wzbogaca się po drodze znacznymi dopływami od pd. — 190 k. na pr. brzegu ramienia Zgniłej Prypeci — w. Moroczna i ujście rz. Nożyk; — 203 k. w. Niańkowicze (pr.); — 210 k. ujście Prostyru, ramienia rz. Styru (lw.); — 221 k. ujście rz. Styru (pr. ramię); — 229 k. w. *Łopatyn* (lw.) i oddalony o 3 k. na pnw. folw. *Krystynów*. Bawił tu w r. 1784 król Stanisław August, odwiedził wówczas dziedzica posiadłości Mateusza Butrymowicza, podstarościego pińskiego, który obok hetmana Ogińskiego położył niemałe zasługi dla Polesia przez budowę grobli i kanałów. Wdzięczny sejm na dał zato Butrymowiczowi na wieczne czasy w. Łopatyn w 1775 r.; 233 k. w. Koniuchy (lw.); — 238 k. ujście rz. Stubły; — 240 k. w. Hrywkowicze (pr.); — 245 k. w. *Wujwicze* (lw.), do której dochodzą parostatki od Pińska (str. 255); — 254 k. połączenie Prypeci i Strumienia pod w. Bereżce, skąd rzeka nosi już nazwę Prypeci.

Ciąg dalszy szlaku — str. 255.

136. PIŃSK — TELECHANY — J. WYGONOWSKIE.

(Pina — Jasiołda — kan. Ogińskiego — j. Wygonowskie).

Dług. szlaku kajakowego 114.3 k. Komunikacja parowa (str. **254**). Z Telechan doj. furmanką pr. brzegiem kan. do j. Wygonowskiego — 2 zł. Jazda furmanką jest przyjemniejsza niż kajakiem, bo brzegi kan. nie zasłaniają horyzontu. Charakterystyka trasy — str. **254**.

Dług. kan. Ogińskiego od rz. Jasiołdy do Szczary 53.3 k., szer. 12 m., głęb. 0,7 m. Na kan. kilka śl. i jazów. W Telechanach należy uiścić w Zarządzie Dróg Wodnych opłatę za korzystanie z kan. J. Wygonowskie zajmuje obszar 26 k^2; od pn. otoczone lasami, od pd. błotami Pohoń i Hało. W razie silnego wiatru jazda kajakiem niewskazana, bo na jeziorze podnoszą się wysokie fale. Noclegi: Horodyszcze, Telechany i w schr. szkolnem w Wygonoszczy (dla 50 osób); obozowiska urządzać można również wzdłuż kan.; posiłek ciepły: Horodyszcze, Telechany; herbata i ryby u strażnika przy wylocie kan. do jeziora na pr. brzegu.

Odc. Pińsk — Telechany — str. **254**. Po lw. str. kan. betonowe schrony niemieckie z czasów wojny; — 85 k. j. Wólczańskie; — 85½ k. w. Wólka (w. brzeg jeziora); — 96 k. w. Wygonoszcza (pr.); — 102½ k. ujście kan. do j. Wygonowskiego; — 110 k. j. *Wygonowskie*; — 114 k. ujście kan. Ogińskiego do rz. Szczary.

Odc.: j. Wygonowskie — rz. Szczara — str. **103**. (Nowogródczyzna).

137. PIŃSK — BRZEŚĆ n. B.

(Pina — Kanał Królewski — Muchawiec).

Szlak — niemal 2 razy dłuższy od szlaku Pińsk — Telechany — j. Wygonowskie — Szłczara; dług. 214 k. Biegnie po skanalizowanej rz. Pinie od Pińska do w. Kurzeliczyn, gdzie przechodzi na sztuczny kan. zw. Królewskim, dług. 79 k., łączący się pod w. Muchowłoki ze skanalizowaną rz. Muchawiec, wpadającą do Bugu w obrębie twierdzy Brześć. Budowa tego kan. na terenie bagnistym i torfiastym trwała z przerwami od r. 1780 do 1839.

Pina płynie dol. szer. do 3 k. o krawędziach łagodnych, brzegi ma niskie, bagniste i zarośnięte. Szer. koryta 25—40 m., głęb. 1½—4 m., gdzieniegdzie przechodzi w toń.

Kan. Królewski biegnie pn. krawędzią obszarów torfiastych (okolice Odryżyna) i rozległych błot (Dubowe), docierających pod Horodec. Jego pr., pn. brzeg natomiast otwiera widok na suchy półwysep, odcięty Bugiem od Podlasia. Dla kajaków jest dostępny przez całe lato, ma bowiem dostateczną głęb. (0,7—1 m.) nawet w razie posuchy. Natomiast do żeglugi parowej i spławu drzewa nadaje się tylko w miesiącach jesiennych i wiosennych (po dłuższej słocie i roztopach), gdy osiągnie normalną głęb. 1,5 m. przy przeszło 20 m. szer. W wodę zasilany jest kanał. Orzechowskim i Białojezierskim, przez które może mieć połączenie z górną Prypecią.

Rz. Muchawiec, płynąca na pn. od w. Muchowłoki, skanalizowana, wchodzi w system kan. Królewskiego, stanowiąc jego przedłużenie do Bugu. Płynie doń rozszerzając się wdół od 2—5 k. Szer. koryta do 50 m., głęb. 0.6—1 m.

Obozować można zarówno wzdłuż kan. (pr. brzeg suchy) jak i Muchawca. O wygodniejsze noclegi trudno, wykorzystać w tym względzie można jedynie szkoły i chaty dozorców wodnych. Najniezbędniejsze artykuły żywnościowe nabyć można u ludności w stosunkowo dość częstych, jak na stosunki poleskie, os.

4 k. od Pińska — w. Koźlakowicze (lw.); — 19 k. w. Stachowicze (lw.); — 22 k. w. Bezchlebicze (lw.); — 24 k. w. Kończyce (pr.).

25 k. w. *Duboja* (lw.) odległa od rzeki 2 k. d. gruntową, położona na skrzyżowaniu b. traktów pcz.: Pińsk — Kowel i Pińsk — Janów Poleski. Mieści się tu niższa szkoła rolnicza w starym murowanym dworze, ofiarowanym

na ten cel wraz z obszarem gruntu przez Janinę Wydżdżankę. Obok piękna *kaplica dworska*. Cerkiew prawosławna. Duboja była niegdyś własnością kolegjum Jezuitów pińskich. Wycieczka może otrzymać nocleg i odpowiednie wyżywienie we wspomnianej szkole rolniczej za uprzednim powiadomieniem i porozumieniem się na piśmie z dyrekcją tejże. Do Duboi można w Pińsku wynająć parostatek: większy dla 70—80 osób w cenie 60—70 zł., mniejszy 40—50 zł.; czas jazdy w jednym kierunku 4 godz.

32 k. w. Jajeczkowicze (lw.); — 34 k. w. *Potapowicze* (pr.), niegdyś własność monasteru bazyljanów pińskich; 38 k. (lw.) w. Pererób; — 41 k. (lw.) w. Kurzeliczyn, od której zaczyna się kan. Królewski; tu — zb. d. gruntowych od Janowa Poleskiego (16 k.) Duboi i Lubieszowa (35 k.); nprz. *Kurzeliczyn*; na kan. — w. Wólka. Kurzeliczyn jest st. kol. wąskot. na linji Janów Pol. — Kamień Koszyrski.

43½ k. na lw. n. kan. Królewskim — w. Bosznia, nprz. ujścia rz. Sosnówki, 45½ k. w. Gniewczyce (lw.); — 53 k. (lw.) w. *Glinna* ze starą cerkiewką, pounicką.

9 k. na pd. duża w. *Odryżyn* n. małowniczem j. *Pleszczannoje* połączonem kan. „Niepodległości", zbudowanym w latach 1931 — 1932 r. z kan. Królewskim. N. jeziorem wznosi się pounicka cerkiew z XVII w., w której znajduje się obraz N. M. P., ofiarowany właścicielowi dóbr odryżyńskich przez króla Stanisława Augusta po powrocie z Polesia. W Odryżynie pcz. i tlg., felczer; noclegi w miejscowej szkole lub we dworze dla kilkunastu osób, nadto pk. gościnne u Józefa Mączyńskiego (ob. — 1 zł.) oraz u Basi i Itki Odryżyńskich — 1 zł. Dobrzy przewodnicy po okolicy: Dymitr Giejroch i Kuźma Jepiszko; informacji udziela Mieczysław Dąbrowski kierownik szkoły.

69 k. w. Bielinek (lw.); 2 k. na pn. d. gruntową w. *Bielin*, od której na pn. rozciągające się lasy upamiętniły się zwycięską potyczką stoczoną przez Traugutta z wojskiem rosyjskiem; — 74 k. w. Kublik (lw.); — 76 k. (lw.) w. Lachowicze, nprz. w. Zarzeczka; — 83 k. ujście *kan. Białojezierskigo* (str. **258**); stąd rozciągają się na szerokość ok. 30 k. *błota Dubowe*, docierające od pd. do kan; — 90 k. w. Holik (w.) — 93 k. w. Jamnik (lw.); — 97½ k. w. Nowosiółki (lw.); — 106½ k. ujście kan. Orzechowskiego; w widłach obu kan. w. Wygoda; — 113 k. przecięcie z linją kol. Brześć — Łuniniec; — 114 k.m-ko *Horodec* (lw.) str. **237**; — 122 k. (lw.) w. Worotynicze (1 k. na pn. od kan.); — 130 k. (lw.) w. Muchowłoki: połączenie kan. z rz. Muchawcem, od tego miejsca skanalizowanym; — 135 k. na pr. brzegu Muchawca w. Ostromecz Szlachecki; — 138 k. (lw.) w. Przyłuki Małe; — 139 k. (lw.) w. Bystrzyca; — 144 k. przecięcie z linją kol. Brześć — Łuniniec; — 146 k. po obu brzegach rzeki m-ko *Kobryń* (str. 236); — tu również przecięcie z d. bitą Włodawa — Kobryń — Iwacewicze i koniec d. bitej Brześć — Kobryń; — 151 k. (lw.) ujście rowu królowej Bony; — 156 k. (pr.) ujście rz. Szewni, nprz. w. Patryki; — 158 k. (pr.) w. Mazicze; — 159 k. (lw.) w. Piaski; — 161 k. (pr.) w. Czerwaczyce; — 164 k. (pr.) w. Mielniki; — 167 k. (pr.) w. *Sawickie* (str. **237**); historyczny las po II-ej str. rzeki; — 168 k. (pr.) w. Załuże; — 175 k. (pr.) w. Zdzitowo; — 2 k. w. ***Żabinka*** (str. **226**); — 179 k. przecięcie z d. bitą Żabinka — Chwedkowicze; — 186 k. (lw.) ujście rz. Osipówki; — 190 k. przecięcie z d. bitą Brześć — Kobryń; — 191½ k. (lw.) w. Bulkowo, nprz. w. Zarzecze; — 196½ k. (lw.)ujście rz. Ryty; — 197½ k. (lw.) w. Wołki; — 198 k. (pr.) w. Jamno; — 201 k. (pr.) w. Wyczółki; — 204 k. przecięcie d. bitej Brześć — Kowel; —

206 k. (pr.) w. Huśnie; — 207 k. (pr.) w. Tryszyn; - 209 przecięcie z linją kol. — Brześć — Kowel; — 210 k. m-o *Brześć* (str. 222).; — 214 k. ujście Muchawca do Bugu w obrębie twierdzy Brześć

138. WŁODAWA — BRZEŚĆ n. B. (Bug)

Dług. szlaku 92 k.

Bug spławny i żeglowny daleko w górze przed opisywanym terenem, stanowi dużą rzekę o biegu krętym, rozpadającym się na szereg ramion, odnóg i rozwidleń, przypominającym pod tym względem poniekąd rzeki poleskie. Dolina Bugu raz się rozszerza do 3 k. i więcej, to znów mocno zwęża, przyczem jej krawędzie są dość wyraźnie zarysowane. Brzeg pr. rzeki jest przeważnie wyższy od lw.; oba naogół suche nadają się do obozowania. Przeciętna głęb. 1 m., dość częste głębiny, warunki dla kajaków b. dobre. O podstawową aprowizację łatwo. Krajobraz nadrzeczny dość monotonny, jedyne urozmaicenie stanowią dość częste laski na pr. brzegu.

Włodawa — st. kol., p. w., str. **231.** Stąd d. bita do Brześcia i do Kobrynia; d. gruntową wpobliżu j. Pulmo tuż przy st. w kierunku z. — niedawno powstała miejscowość letniskowa *Tomaszówka* i inne kolonje o tym samym charakterze; — 5 k. (lw.) w. Suszno; — 14 k. (lw.) w. Różanka; — 16 k. (lw.) w. Stawki; — 19 k. (lw.) w. Pawluki; — 21 k. (pr.) w. Charsy; — 24 k. (pr.) kolonja Lipinki; — 30 k. (lw.) w. Kurzawka; — 37 k. (lw.) m-ko *Sławatycze*, pod którem Bug dzieli się na 2 a niżej i na więcej ramion, przyczem główny nurt okrąża na w. i od 39 k. zwraca się znów na pn.; 2½ k. na pd. m-ko *Domaczewo* (str. **231**); — 40 k. (pr.), ¼ k. od rzeki kolonja Mościce Dolne, os. „Holendrów" z XVII w., z kośc. ewang.; tu przecięcie z rzeką d. bitej z Radzynia ,poniżej w. Leplówki, dochodzącej do d. bitej Włodawa — Brześć; — 45 k. (pr.) letnisko Dubica (obozy letnie młodzieży brzeskiej) po lw. klasztor Jabłeczno; — 52 k. (lw.) w. Szostaki; — 60 k. (pr.) kolonja Durycze; — 65 k. (lw.) w. *Kodeń* z klasztorem ks. ks. Oblatów i cudownym obrazem N. M. P. (str. **231**); — 2½ k. na w. d. gruntową w. *Stradecz* i st. kol. ; — 67 k. (pr.) folw. Kołpin z niższą szkołą rolniczą; — 72 k. (lw.) w. Okrzyn; — 76 k. (lw.) w. Kostomłoty; — 79 k. (pr.) w. Przyłuki; — 85 k. (lw.) w. Murawiec; — 88 k. przecięcie sz. obwodowej wokół twierdzy Brześć ; — 91½ k. przecięcie z II-ą d. obwodową; — 92 k. obszar twierdzy Brześć i ujście rz. Muchawiec (str. **222**).

139. BEREZA KARTUSKA — STRUMIEŃ — (Prypeć). (Jasiołda)

Dług. szlaku kajakowego 180 k.

Charakterystyka Jasiołdy w dolnym biegu — (str. **254**). Spławność Jasiołdy zaczyna się o 70 k. wyżej, lecz utrud-

nia ją częste rozgałęzianie na ramiona i rozwidlenia, tudzież kręty bieg. Przeciętna głęb. koryta 1 m., szer. 20—50 m. Brzegi niskie, najbliższy teren bagnisty, dopiero powyżej Porzecza brzeg staje się suchszy. Niemal do j. Sporowskiego przylegają do lw. brzegu lasy i następnie od Motola do ujścia brzeg ten jest naogół nieco wyższy od pr. Krajobraz malowniczy. Os. rzadkie i naogół w dużem oddaleniu od rzeki, stąd trudność znalezienia noclegu (Bereza, Sporów, Motol, Horodyszcze) i prowiantów (Bereza, Motol, Horodyszcze).

Bereza Kartuska — str. **228**; — 5 k. (lw.) w. Strygin (2 k. od rzeki); — 10 k. (pr.) w. Pieszczanka (1 k. od rzeki); — 19 k. (lw.) w. Hołowieckie; — 21 k. (pr.) w. *Maciejewicze Małe;* — 23 k. w. Wysokie; — 28 k. (lw.) w. Mostyki; — 29 k. (lw.) w. Olesiec;

33 k. (pr.) w. *Zabierz*. Miejscowość tę od str. Jasiołdy otaczają moczary, a z pozostałych str. — niewielkie wzgórza. Do r. 1706 istniał tu warowny zamek ks. Wiśniowieckich, w czasie wojny północnej dochowujących wierności swemu królowi. Gdy się zamek nie chciał poddać Stanisławowi Leszczyńskiemu, ściągnął na siebie Karola XII, który ostrzeliwaniem z ciężkich dział zmusił załogę do kapitulacji, poczem warownię zrównał z ziemią.

Obecnie jedynymi śladami b. zamku są fosy i nazwa „Szwedzkiej drogi", prowadzącej na miejsce.

38 k. (na lw.) w. Staremłyny; tędy przechodzi odc. bitej d., niewykończonej, Zdzitów — Chomsk, w dalszym ciągu mającej prowadzić do Drohiczyna Poleskiego (str. **238**); furmanka do Drohiczyna (16 k.) — 6 zł.

Z odległego 8 k. na pn. Zdzitowa (niegdyś starostwo niegrodowe) można d. gruntową przez Chryssę i Piaski (14 k.) dostać się zpowrotem do Berezy furmanką (7 zł.), albo z Piasków do st. kol. Bronna Góra także d. gruntową (14 k.), cena 7 zł.

44 k. (lw.) ujście rz. Dorohobuż, nazywanej w górnym i ś ednim biegu (cały bieg 45 k.) Żygulanką (str. **229**), przepływającej przez j. Czarne;

44½ k. — 49 k. — j. *Sporowskie*, jedno z 3-ech. znajdujących się na obszarze środkowego biegu Jasiołdy. Zajmuje ono obszar 13,5 k.² przy 9 k. dług. i 4½ k. szer. uchodzi za b. rybne; n. jego brzegami kryje się mnóstwo wyder. Należy do hr. Krasickich, których piękny, staropolski *dwór drewniany* wznosi się n. jeziorem. Obok stara, *pounicka cerkiewka* drewniana; — dalej rozciąga się wzdłuż jeziora duża w. *Sporów* (1221 mszk.). Kierownik szkoły udzieli pomocy w sprawie noclegu dla kilku osób, w sklepie Konotopskich ciepły posiłek.

54 k. (lw.) w. Tyszkowicze; — 60 k. wpływ Jasiołdy do j. Motolskiego, n. którego pd. brzegiem leżą miejscowości: w. Dziadowicze, w. Zajezierze i m-ko *Motol*. W m-ku — pcz. i tlg., felczer, cerkiew, wielka spółdzielnia mleczarska z łaźnią, jadłodajnie średnie; kierownik szkoły ułatwi znalezienie noclegów; stąd dobrą d. gruntową wdół rzeki do Pińska.

61 k. wypływ Jasiołdy z jeziora; początek żeglowności Jasiołdy; — 67 k. (lw.) w. Bussa; most na rzece przy d. gruntowej, przecinającej d. gruntową Motol — Pińsk, biegnącej (przez w. *Mołodów*, 4 k. na pd. od rzeki, własność Skirmuntów z *pięknym dworem* murowanym i cerkwią z zabytkowym dzwonem z XVI w.) do Janowa Poleskiego (str. **238**).

70 k. (pr.) w. Czemeryn; — 72½ k. — most na linji kol. wąskotor. Janów Poleski — Telechany i d-e gruntowej; — 74 k. (pr.) w. *Porzecze*. Kośc., cerkiew, pcz. i tlg., kazały *dwór* murowany Skirmuntów, właścicieli okolicznych rozległych dóbr, od przeszło wieku uprzemysłowionych i znakomicie zagospodarowanych.

76 k. (pr.) w. Prochody; — 78 k. (pr.) w. Rudka; — 79½ k. (pr.- w. *Wieleśnica* z dworem Twardowskich, posiadającym resztki zniszczonej przez Niemców w czasie wojny bibl. i pamiątek po gen. kościuszkowskim, J. Twardowskim, późniejszym rektorze Uniwersytetu Wileńskiego; — 83 k. (lw.) początek kan. Ogińskiego (str. **259**), nprz.— Merczyce; — 86 k. przecięcie z mostem przy d. gruntowej Pińsk— Łohiszyn. W dalszym biegu rzeka mija rzadkie i drobne os., położone w odległości 2—2½ k. od jej koryta; — 156 k. most przy linji kol. Brześć—Pińsk—Łuniniec; — 1½ k. na w. st. kol. Horodyszcze; — 157 k. (lw.) w. Zajezierze, przed którą w odległości ½ k. na z. wpada do Jasiołdy rz. Pina, poczem rzeka wpada do j. *Horodyszczańskiego*, n. którego w. brzegiem — w. *Horodyszcze* (str. **244**). W dalszym biegu mija Jasiołda w. Ostrowicze (lw.) i Kudrycze (pr.) i przed w. Kaczanowicze wpada do Strumienia.

140. ST. KOL. MAJDAN — PIŃSK.

(Stochód — Prypeć — Strumień).

Dług. szlaku 171 k.

Charakterystyka Stochodu — **str. 253**; **Prypeci — str. 253** i str. 255, **Strumienia str. 253 i str.** 255.

Stochód już od przecięcia linij kol. Kowel — Sarny poniżej st. kol. „Stochód" nadaje się do jazdy kajakiem. Między wymienioną linją kol. i linją Kowel — Zdołbunów zbliża się do spławnego Styru na 6 k. (d. grunt. między w. Arsenowicze n. Stochodem i w. Nawóz n Styrem).

Most na Stochodzie przy linji kol. Kowel—Sarny w odległości 3 k. na z. od st kol. Majdan; od mostu 1½ k. na z. — w. Zajączkówka (lw.); — 7 k. (lw.) w. Smolary; — 12 k. (pr.) w. Bereżnica (1½ k. na w. od rzeki); — 17 k. (lw.) w. Stobychwa; — 23 k. most przy d. gruntowej między w. Obzyr Wielki (lw.) i Obzyr Mały. (pr.); 7 k. na z. od Obzyra W. — w. *Werchy* (str. **247**); — 31 k. (lw.) w. Borowno; — 34 k. (lw.) w. Helenin; — 40 k. (lw.) w. Rudka i most przy d. gruntowej; — 42 k. (pr.) kolonja *Nowe Czerwiszcze*, kośc. drewniany i krzyż pamiątkowy ku czci poległych legjonistów; — 44 k. (lw.) w. Stare Czerwiszcze; — 48 k. (pr.) w. Podnoszcze; — 51 k. (lw.) w. Siedliszcze; — 54 k. (pr.) w. Ukrynicze, most przez rzekę; — 57 k. (pr.) Berezicze; — 66 k. przecięcie z d. gruntową Lubieszów—Młynek (n. Styrem), most; — 68 k. (pr.) w. Zarzeka; — 71 k. (lw.) m-ko *Lubieszów* (str. **239**). Dalsza część szlaku str. **253**.

141. WYŻWA (ST. KOL.) — BRZEŚĆ n. B. / PIŃSK

(Wyżewka — Prypeć — kan. Białojezierski i Królewski)

Dług. szlaku 80 k., w tem dług. kan. Białojezierskiego 21 k.

Rzeka Wyżewka swym charakterem przypomina Prypeć w jej górnym biegu po Ratno, z tą jednak różnicą, że jest uboższa w wodę i w razie dłuższej posuchy niezdatna do jazdy kajakiem. W 1-ej poł. swego biegu płynie wśród lasów, dzieląc się na szereg rozgałęzień i ramion, dzięki czemu darzy krajobrazem urozmaiconym. Bagniste brzegi nie sprzyjają obozowaniu i o dobre noclegi w nadbrzeżnych — zresztą rzadkich, os., dość trudno. Należy zatem 30 k.-ową przestrzeń biegu rzeki po ujście przebyć w ciągu dnia i od ujścia Wyżewki skierować się wgórę Prypeci, 5 k. do m-ka Ratna (str. 258), by tam zanocować.

P. o. Wyżwa na linji kol. Brześć—Kowel; stąd 3 k. na w. d-gruntową — m-ko Wyżewka; — 6 k. (pr.) w. Piaseczno; — 9 k. (pr.) w. Nowiny; — 11 k. (lw.) w. Tekla (2 k. od rzeki); — 18 k. (lw.) w. Głuchy; — 27 k. (pr.) w. Łuczyce (1 k. od rzeki); — 28 k. (pr.) w. Charki; — 30 k. ujście do Prypeci powyżej w. Jaktusze.

Dalsza jazda na Prypeci aż do miejscowości Poczapy Załuchowskie str. **258**; — 58½ k. w. Poczapy Załuchowskie, skąd w kierunku pn. kan. spławny, zwany Białojezierskim, (dla zasilenia kan. Królewskiego); — 53½ k. wejście kan. do j. Świętego; — 54 k. ujście z tegoż i na 54 k. wejście do j. Wolańskiego (22½ k. dług.), na którego pn. brzegu w. Michalin; — 56½ k. ujście kan. z jeziora i przecięcie się z d. gruntową Dywin—Kamień Koszyrski; — 61 k. ujście kan. do j. Białego (ok. 3 k. dług.); — 64 k. ujście kan. z jeziora w kierunku pn.; — 69 k. (lw.) w. Górawica; — 70 k. (pr.) w. Pobiedyszcze, nprz., po lw. str. kan. — wdół kan. aż do ujścia — wielkie *błota Dubowe*; — 80 k. ujście kan. Białojezierskiego (dług. 21 k.) do kan. Królewskiego. Stąd kan. Królewskim albo do Brześcia — str. **222**, albo do Pińska — str. **240**.

SKOROWIDZ ALFABETYCZNY.

E

F

G

H

I

J

K

L

Ł

M

N

O

P

Ś

T